

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2000

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων
χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως
τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

2000



ΑΘΗΝΑΙ 2003

TOMOS 155 (2000)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672
Τηλ. (210) 3600589, FAX (210) 3644996



Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὰ ἔτη 1997 - 2000	ια'
Ἔκθεσις τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργον τῆς κατὰ τὸ ἔτος 2000	ιγ'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ		
ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου	πίν. 1 - 10	1 - 31
2. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ		
ὑπὸ Μαρίας Παντελίδου Γκόφα	πίν. 11 - 17	33 - 36
3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΡΑΥΡΩΝΟΣ		
ὑπὸ Κλαίρης Εὐστρατίου	πίν. 18 - 21	37 - 40
4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΚΑΛΑΣ ΩΡΩΠΟΥ		
ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη Αἰνιᾶνος	πίν. 22 - 31	41 - 61
5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ		
ὑπὸ Σπύρου Ἰακωβίδη	πίν. 32 - 35	63 - 66
6. ΙΕΡΟΝ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ		
ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη	πίν. 36 - 37	67 - 69
7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΠΑΤΡΩΝ		
ὑπὸ Θανάση Παπαδόπουλου	πίν. 38 - 40	71 - 73

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ		
ὑπὸ Πέτρου Θέμελη	πίν. 41 - 68	75 - 105
9. ΕΡΕΥΝΑ ΙΚΑΛΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ		
ὑπὸ Μιχάλη Κοσμόπουλου	πίν. 69 - 70	107 - 117
10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ		
ὑπὸ Ἰ. Α. Παπαποστόλου	πίν. 71 - 80	119 - 137
11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ		
ὑπὸ Παναγιώτη Α. Βοκοτόπουλου	πίν. 81 - 89	139 - 144
12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ		
ὑπὸ Χ. Σούλη - Α. Βλαχοπούλου - Κ. Γραβάνη	πίν. 90 - 95	145 - 150
13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ		
ὑπὸ Λίλας Μαραγκοῦ	πίν. 96 - 117	151 - 167
14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ		
ὑπὸ Χρίστου Ντούμα	πίν. 118 - 124	169 - 172
15. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΝΩΝ		
ὑπὸ Γιάννη καὶ Ἑφης Σακελλαράκη	πίν. 125 - 126	173 - 180
16. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ		
ὑπὸ Ἀγγελικῆς Λεμπέση	πίν. 127 - 133	181 - 191

Β' ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ

- Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων
 ἀνασκαφῆς ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ
 ὑπὸ Καλλιόπης Δημ. Λαζαρίδη
193 - 194
- Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης
 εὐρημάτων ἀνασκαφῶν ΖΑΚΡΟΥ
 ὑπὸ Λευτέρη Νικ. Πλάτωνος
 πίν. 134 - 135
195 - 198

Γ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

199 - 203

Σημείωμα Σύνταξης

205

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 1997 - 2000

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΙΑΣ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΝΙΝΙΑΣ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΟΚΚΟΛΙΑΔΗΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ

ΕΚΘΕΣΗ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2000

Ὁ φετινὸς ἀπολογισμὸς δὲν θὰ ἔχει τὸ ἐκρηκτικὸ τέλος τοῦ περυσينوῦ. Κατὰ τὴ γνώμη τῶν μαθηματικῶν καὶ τῶν ἀστρονόμων ὁ εἰκοστὸς αἰώνας καὶ ἡ δευτέρα μετὰ Χριστὸν χιλιετία ἔληξαν στὶς 31 Δεκεμβρίου τοῦ 2000. Καὶ αὐτὸ ἔγινε ἀθόρυβα, χωρὶς πυροτεχνήματα καὶ χωρὶς τίς μάταιες προσδοκίες ποὺ στηρίξαμε στὸν προχρονολογημένο ὑστερικὸ ἐορτασμὸ. Τὴ συμβολικὴ γιὰ τὴν Ἑταιρεία σημασία τῆς συμπλήρωσης τοῦ αἰῶνα θὰ ἐκθέσω στὸ τέλος τοῦ λόγου μου. Πρὶν ὅμως προχωρήσω στὴν περιγραφὴ τοῦ ἔργου μας κατὰ τὸ 2000, θὰ μνημονεύσω σύντομα, ὅπως εἶναι τὸ ἔθος, ἐκείνους ποὺ δὲν εἶναι πλέον μαζί μας.

Θυμᾶστε ὅτι πέρυσι σᾶς μίλησα γιὰ τὸν παλαιότατο ἐταῖρο μας Σπυρίδωνα Μαρκεζίνη, ὁ ὁποῖος ἀπεβίωσε στὶς 4 Ἰανουαρίου τοῦ 2000. Δεκαεννέα ἡμέρες ἀργότερα, στὶς 23 Ἰανουαρίου, ἀπεβίωσε ὁ ἐπιφανὴς ἱστορικὸς τοῦ Βυζαντίου Ἰωάννης Καραγιαννόπουλος. Γεννημένος τὸ 1922 στὴ Σπάρτη, καὶ ἔπειτα ἀπὸ λαμπρὲς σπουδές, ἔγινε τὸ 1960 καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας στὴ Θεσσαλονίκη ὅπου, παράλληλα πρὸς τὰ διδακτικά του καθήκοντα, ἀνέπτυξε ἐξαιρετικὴ συγγραφικὴ καὶ ἐκδοτικὴ δράση. Ἰδρύσε σειρὰ μονογραφικῶν μὲ τίτλο «Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέται» καὶ τὰ περιοδικὰ «Βυζαντινὰ» καὶ «Βυζαντιακά», τὰ ὁποῖα ἀριθμοῦν τὸ καθένα εἰκοσάδα τόμων. Ἀπὸ τὰ ἔργα του μνημονεύω τίς μονογραφίες του «Τὰ οἰκονομικά τοῦ πρωτοβυζαντινοῦ κράτους» (1958), «Οἱ ἀπαρχές τῆς βυζαντινῆς ἱεραρχίας τῶν θεμάτων» (1959), «Πηγαὶ τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας» (1970, 1987) καὶ τὴν τρίτομη «Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους» (1995). Ἀσχολήθηκε μὲ τὰ

ζητήματα τῆς ἱστορικῆς μεθόδου στήν ἐξέταση τῶν ὁποίων ἀφιέρωσε τὸ διδακτικό ἐγχειρίδιο «Εἰσαγωγή στήν τεχνική τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορικῆς ἐργασίας» (1980).

Στίς 7 Μαΐου ἀπεβίωσε σέ ἡλικία 94 ἐτῶν ὁ ἀπὸ τοῦ 1956 ἐπίτιμος σύμβουλος καὶ ἀπὸ τοῦ 1987 ἐπίτιμος Ἀντιπρόεδρος τοῦ Συμβουλίου *Homer Thompson*. Ἀθηναῖος ἀπὸ τὸ 1931, ὑπῆρξε ὁ κινητήριος νοῦς στήν ἀνασκαφὴ τῆς Ἀγορᾶς τὴν ὁποία διηύθυνε ἀπὸ τὸ 1947 ἕως τὸ 1967 ποὺ ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴ διοίκησή της. Ἡ μεγάλη ἀνασκαφὴ τῆς Ἀγορᾶς ταυτίζεται μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ Thompson. Αὐτὸς καθόρισε τὸ σύστημα τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῶν δημοσιεύσεών της. Ὅλοι γνωρίζουμε, ὅτι ἡ γιγάντια αὐτὴ ἀνασκαφὴ μὲ τὰ προβλήματα ποὺ ἔθετε τὸ γεγονὸς ὅτι γινόταν σέ ἓναν τόπο μὲ λείψανα ἀπὸ ἀνθρώπινη δραστηριότητα ἀπὸ τὰ πανάρχαια χρόνια, τὰ νεολιθικά, ἕως τὸ 1931, ἀποτελεῖ σήμερα, ἀπὸ ἄποψη διεξαγωγῆς της καὶ δημοσιεύσεώς της ὑπόδειγμα. Αὐτὸ ὀφείλεται στὴ συνεχὴ διεξαγωγὴ της, τὴν παράλληλη ἀποκατάσταση καὶ συντήρηση τῶν μνημείων καὶ τὴν ἄμεση, πρώτη, δημοσίευση τῶν ἐτήσιων ἀποτελεσμάτων στὸ περιοδικὸ *Hesperia* ποὺ ἰδρύθηκε κυρίως γιὰ νὰ περιλαμβάνει τίς σχετικὲς μελέτες. Οἱ μελέτες τοῦ Thompson γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀγορᾶς ὑπῆρξαν θεμελιώδεις γιὰ τὴ γνώση της. Κυριότερη ἡ αὐτοτελής γιὰ τὴν Θόλο, ὁ ἐξαίρετος ὁδηγὸς τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς καὶ ἡ συνθετικὴ μονογραφία, «Ἡ Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν». Ἡ βαθιὰ του ἀρχαιολογικὴ γνώση φαίνεται στὴν πρῶμη πολὺ ἐκτεταμένη μελέτη του γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ κεραμεικὴ, γιὰ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς Ἀγορᾶς καὶ γιὰ τὸ Ὡδεῖο τοῦ Ἀγρίππα. Ὑπῆρξε ὁ κύριος συντελεστής τῆς ἀναστήλωσης καὶ ἀνακατασκευῆς δύο γνωστῶν μνημείων, τῆς στοᾶς τοῦ Ἀττάλου καὶ τῆς ἐκκλησίας τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ αὐτὸς διηύθυνε τίς ἐργασίες διαμόρφωσης καὶ φύτευσης τοῦ χώρου τῆς Ἀγορᾶς μετὰ τὴν ὀλοκλήρωσή της ἔρευνας τοῦ κυρίου μέρους της.

Χάρις στὸν Thompson καὶ τοὺς συνεργάτες του, ἓνα νέο ἐπιστημονικὸ πνεῦμα πρυτάνευσε στήν ἀνασκαφὴ τῆς Ἀγορᾶς: ἡ ἰσότιμη μελέτη καὶ δημοσίευση τῶν καταλοίπων ὅλων τῶν ἐποχῶν ποὺ ἐρεῦνησαν οἱ ἀνασκαφεῖς. Τὸ κλασικὸ στρῶμα δὲν ἦταν πλέον ὁ σκοπὸς τῆς ἀνασκαφῆς ἀλλὰ ἓνας σταθμὸς τῆς ἐρεύνης. Χάρις στήν ἀρχὴ αὐτὴ οἱ μεταγενέστερες ἐποχές, ἡ βυζαντινὴ, ἡ φραγκοκρατία, ἡ τουρκοκρατία καὶ τὰ κατάλοιπά τους, ἔτυχαν τῆς τιμῆς ἐπιστημονικῶν δημοσιεύσεων ποὺ ἀποτελοῦν ὁδηγὸ γιὰ τὴ μελέτη εἴτε τῶν

νεώτερον ἀνασκαφῶν τῆς Ἀθήνας εἶτε ἄλλων τόπων. Ὁ Homer Thompson ἀποτέλεσε ὑπόδειγμα ἐλληνιστοῦ μὲ τὴν εὐρύτατη ἔννοια τῆς λέξης.

Ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Νικόλαος Οἰκονομίδης ἀπεβίωσε στὶς 31 Μαΐου 2000. Εἶχα τὴν τύχη νὰ τὸν γνωρίσω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν σπουδῶν του ὡς συμφοιτητὴς στὸ Πανεπιστήμιο καὶ παρακολούθησα τὴν ἐξαιρετικὴ ἐπιστημονικὴ του ἄνδο. Γεννήθηκε τὸ 1934 καὶ μετὰ ἀπὸ τὶς σπουδὲς στὴν Ἀθήνα καὶ τὸ Παρίσι ἔγινε διδάκτωρ τὸ 1961, διορίσθηκε τὸν ἴδιο χρόνο στὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν ὅπου καὶ ἐργάστηκε μέχρι τοῦ 1968. Τὴ χρονιὰ αὐτὴ ἔφυγε ἀναγκαστικῶς στὸ ἐξωτερικόν. Τὸ 1969 διορίσθηκε καθηγητὴς στὸ Μόντρεαλ τοῦ Καναδᾶ καὶ τὸ 1987 ἐπανῆλθε στὴν Ἑλλάδα καὶ ἔγινε καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο.

Τὸ ἔργο του εἶναι μεγάλο καὶ θεμελιώδες γιὰ τὴ γνώση τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Ἀσχολήθηκε μὲ ἐπιμονὴ καὶ ἐπιτυχίᾳ μὲ τὴ δημοσίευση τῶν πηγῶν τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας στὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὅρου. Δημοσίευσε βυζαντινὰ χειρόγραφα διαφόρων βιβλιοθηκῶν μὲ τὰ ὁποῖα διαφωτίζονται διοικητικά, οἰκονομικά, κοινωνικά καὶ θρησκευτικὰ ζητήματα τοῦ Βυζαντίου. Μεγάλῃ εἶναι ἡ συμβολὴ του στὴν ἔκδοση τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων μονῶν τοῦ ἁγίου Ὁρους καὶ στὴ μελέτη καὶ ἐρμηνεία σημαντικῶν ἔργων τέχνης, ὅπως τῶν ψηφιδωτῶν τῆς ἁγίας Σοφίας καὶ τῆς εἰκονογραφίας χειρογράφων.

Ἡ τάση του γιὰ τὴ συνολικὴ θεώρηση τῶν πραγμάτων φαίνεται σὲ ἓνα μεγάλο ἔργο του, τὴ δημοσίευση τῶν χρονολογημένων μολυβδόβουλλων ὅπου στοὺς τρεῖς τόμους ποὺ πρόλαβε νὰ συντάξει, φαίνεται ἡ βαθιὰ γνώση τοῦ πλήθους τῶν στοιχείων ἐκείνων ποὺ μεταβάλλουν τὰ φαινομενικῶς, καὶ ἓνα - ἓνα, ἀσήμαντα μολυβδόβουλλα σὲ βασικὴ πηγὴ γνώσης τῆς ἱστορίας καὶ τῶν θεσμῶν τοῦ Βυζαντίου. Τέλος πολλὲς δεκάδες εἶναι οἱ μικρότερες σὲ ἔκταση μελέτες του οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν, μὲ τὴν ιδέα ποὺ τὶς διαπνέει, ἓνα αὐτοτελὲς κεφάλαιο στὴ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία.

Στὶς 9 Ἰουλίου 2000 ἀπεβίωσε ὁ ἀπὸ τοῦ 1968 ἐπίτιμος ἐταῖρος Herbert Hunger, καθηγητὴς τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας στὴ Βιέννη καὶ διαπρεπὴς ἐρευνητὴς καὶ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλολογίας. Τὸ ἔργο του εἶναι μεγάλο σὲ ἔκταση καὶ σὲ σημασίᾳ καὶ ἀποτελεῖ σημαντικό τμήμα αὐτοῦ ποὺ ἔχει συντελεστῇ διεθνῶς κατὰ τὴν πεντηκονταετία ποὺ πέρασε. Ὡς Διευθυντὴς τοῦ τμήματος χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης στὴ Βιέννη δημοσίευσε ἐξάτομο κατάλογο τῶν ἐκεῖ ἐλληνικῶν χειρογράφων καὶ ὡς καθηγητὴς τοῦ

Πανεπιστημίου καὶ μέλος τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν θεμελίωσε μεγάλα συλλογικὰ ἔργα, ὅπως τὴν «Παλαιολόγειο προσωπογραφία», τὴν «*Tabula Imperii Romani*» καὶ ἄλλα βασικὰ γιὰ τὴ γνώση τοῦ Βυζαντίου ἔργα μὲ τὰ ὁποῖα ἡ Βιέννη ἔγινε διεθνὲς κέντρο βυζαντινῶν σπουδῶν. Τὸ προσωπικό του ἔργο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἐξάτομο κατάλογο τῶν χειρογράφων κωδίκων, ἀποτελοῦν πολυάριθμες μελέτες καὶ βιβλία ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἡ τρίτομη «Βυζαντινὴ Λογοτεχνία» καὶ «Ὁ κόσμος τοῦ βυζαντινοῦ βιβλίου» ἔχουν μεταφρασθεῖ στὰ ἑλληνικά.

Στις 7 Σεπτεμβρίου 2000 ἀπεβίωσε ἡ ἐταῖρος Εἰρήνη Καλλιγᾶ, ἡ ὁποία συνδεόταν μὲ τὴν Ἑταιρεία μὲ παλαιούς δεσμούς, γιατί ἦταν θυγατέρα τοῦ Ἀντωνίου Μπενάκη, Προέδρου τῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸ 1932 μέχρι τοῦ 1954. Ἡ Εἰρήνη Καλλιγᾶ ἀκολούθησε τὴν οἰκογενειακὴ παράδοση τῆς προσφορᾶς τῶν κόπων τῆς καὶ τῶν ἱκανοτήτων τῆς γιὰ τὴν πρόοδο τοῦ τόπου. Εἶχε γεννηθεῖ τὸ 1912. Σὲ ἡλικία 21 ἐτῶν ἴδρυσε τὸ Σῶμα Ἑλληνίδων Ὁδηγῶν, τὸ ὁποῖο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κυβερνήσεως τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ εἶχε διακόψει κάθε δραστηριότητα. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τὸ Σῶμα ἀναγεννήθηκε ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τῆς. Κατὰ τὸν πόλεμο ἔγινε ἀδελφὴ νοσοκόμος τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ, ὑπῆρξε μάλιστα ἐθελόντρια ὁδηγὸς ἀσθενοφόρων. Κατὰ τὴν Κατοχὴ ἴδρυσε τὸ συσσίτιο «Τὸ πιάτο τοῦ παιδιοῦ» καὶ ὡς μέλος μυστικῆς ὁργανώσεως μετέσχε στὴν Ἀντίσταση. Μετὰ τὸν πόλεμο προσέφερε τίς ὑπηρεσίες τῆς, ὡς στέλεχος, στὴ Βασιλικὴ Πρόνοια καὶ ὡς Πρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Μουσείου Μπενάκη ἀφιέρωσε τίς δυνάμεις τῆς στὴν προκοπὴ τοῦ πνευματικοῦ αὐτοῦ Ἰδρύματος. Εἶχε τὴν ἱκανοποίηση, λίγο πρὶν φύγει, νὰ ἰδεῖ, στὶς 7 Ἰουνίου τοῦ 2000, τὸ μουσεῖο ποὺ ὄνειρεύτηκε καὶ θεμελίωσε ὁ πατέρας τῆς, νὰ προσφέρεται πάλι στοὺς Ἕλληνες, μεγαλύτερο, πλουσιότερο καὶ ωραιότερο ἀπὸ πρὶν.

Στις 30 Σεπτεμβρίου 2000 ἀπεβίωσε ἡ ἐπίτιμος σύμβουλος Ἰωάννα Τσάτσου, σύζυγος τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου καὶ ἀδελφὴ τοῦ Γιώργου Σεφέρη. Μεγαλωμένη σὲ ἓνα περιβάλλον ἐπιστημονικὸ καὶ λογοτεχνικὸ – πατέρας τῆς ἦταν ὁ νομοδιδάσκαλος Στυλιανὸς Σεφεριάδης – καλλιέργησε καὶ ἡ ἴδια τὴν ποίηση καὶ ἄλλες μορφές τοῦ λόγου, τὸ ἀπομνημόνευμα, τὴ βιογραφία. Ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς μερικὰ ἀποτελοῦν τὴ σύνθεση προσωπικῶν βιωμάτων καὶ ἐμπειριῶν τῶν χρόνων τῆς κατοχῆς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας εἶχε ἐνεργὸ ἐθνικὴ δράση.

Τὴν πρώτη ἡμέρα τοῦ Νοεμβρίου 2000 ἀπεβίωσε πλήρης ἡμερῶν ὁ

Steven Runciman, διαπρεπέστατος μελετητὴς τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου. Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge, δίδαξε καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ χώρα του καὶ κατέλαβε καὶ θέσεις διπλωματικῆς φύσεως μεταξύ τῶν ὁποίων μνημονεύω τὴν ἐδῶ, στὴν Ἀθήνα, θητεία του κατὰ τὴ διετία 1945 - 1947 ὡς ἀντιπροσώπου τοῦ Βρετανικοῦ Συμβουλίου. Τὰ ἔργα του εἶναι πολλὰ καὶ σημαντικά: «*The Medieval Manichee*» (1947), «*The Sicilian Vespers*» (1958), «*The Great Church in Captivity*» (1968), «*The Orthodox Churches and the Secular State*» (1972), «*Byzantine Style and Civilization*» (1975). Τὸ διασημότερο ἀπὸ ὅλα ὅμως εἶναι τὸ τρίτομο ἔργο του «*Ἱστορία τῶν Σταυροφοριῶν*» ποὺ ἐκδόθηκε κατὰ τὰ ἔτη 1951 - 1954 καὶ τὸ ὁποῖο κυκλοφόρησε καὶ ἐλληνικὰ ἀπὸ τὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο Στρατοῦ. Μὲ τὸ ἔργο του αὐτὸ ὁ Runciman περιέγραψε τὶς Σταυροφορίες, τὸ βασικότατο γεγονός τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας. Γιὰ τὸ Βυζάντιο σήμανε τὸ τέλος τῆς ἡγεμονίας του, γιὰ τὴ Δύση τὴν ἀρχὴ τῆς δικῆς τῆς ἡγεμονίας μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζει καὶ ἡ νεώτερη δυτικὴ ἱστορία.

Στις 13 Δεκεμβρίου 2000 ἀπεβίωσε σὲ βαθὺ γῆρας ὁ ἐπίτιμος Ἀντιπρόεδρος τοῦ Συμβουλίου *Pierre Demargne*, μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς ἀπὸ τὸ 1926 ἕως τὸ 1933, ἀνασκαφεὺς στὰ Μάλια τῆς Κρήτης καὶ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, στὴ Grenoble πρῶτα, κατόπιν στὸ Στρασβούργο καὶ τέλος στὴ Σορβόννη καὶ στὸ Πανεπιστήμιο Paris I.

Τὸ ἀνασκαφικὸ του ἔργο εἶναι μεγάλο καὶ ἐπιστημονικῶς πλήρες. Οἱ ἀνασκαφές του καὶ οἱ μελέτες του στὰ Μάλια τῆς Κρήτης δημοσιεύτηκαν μεταξύ 1945 καὶ 1964 σὲ τρεῖς τόμους ποὺ συντάξε ὁ ἴδιος καὶ σὲ τέσσερις ἀκόμη, μὲ τὴ συνεργασία ἄλλων ἐπιστημόνων. Κατὰ τὸ διάστημα 1950-1962 ἔκανε ἀνασκαφές στὴν Ξάνθο τῆς Λυκίας τὶς ὁποῖες δημοσίευσε σὲ τέσσερις τόμους. Ὁ *Pierre Demargne* ὑπῆρξε διαπρεπὴς μελετητὴς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ ἐξαίρετος διδάσκαλος. Οἱ Ἕλληνες μαθητές του διατηροῦν τὴν ἀνάμνηση τῆς διδασκαλίας του καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντός του γιὰ τὴν πρόοδό τους.

Οἱ πρῶτοι μῆνες τοῦ 2001 μᾶς ἐπιφύλαξαν δύο ἀκόμη ἀπώλειες ἐταίρων. Στις 4 Μαρτίου ἀπέθανε ὁ παλαιὸς φίλος *Hans Walter*, ὁμότιμος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Σάλτσμπουργκ. Ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ *Ernst Buschor* καὶ κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐπιστημονικῆς πορείας του ἔκανε ἀνασκαφές στὴν Ὀλυμπία καὶ τὴ Σάμο. Τὸ μεγάλο ἔργο του ὅμως ὑπῆρξε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος στὴν Αἴγινα, στὴν ὁποία ἔδωσε μορφή. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ αὐτὴ τὴν ὁποία ἄρχισε τὸ 1966 ἀποξενώθηκε τὸ 1994 ἀρκετὰ

ἄκομψα. Τὸ ἐρευνητικὸ αὐτὸ ἔργο του συμπλήρωσε μὲ τὴν πολύτομη δημοσίευσὴ του μεταξὺ τῶν συνεργατῶν τῆς ὁποίας εἶναι ἡ σύζυγός του καὶ μέλος τῆς Ἑταιρείας Ἑλένη Καρύδη Walter. Ἡ δημοσίευση αὐτὴ ἀποτελεῖ παράδειγμα μεθόδου καὶ ἐπιστημονικὸ ἐπίτευγμα.

Στὶς 24 Μαρτίου ἀπέθανε ὁ ἐπίτιμος Ἀντιπρόεδρος τοῦ Συμβουλίου *Nicholas Hammond*. Τὸ ἱστορικὸ ἔργο του εἶναι πολὺ μεγάλο καὶ γνωστὸ. Ὑπῆρξε μαθητὴς τῆς Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὴν Ἀθήνα καὶ κύριο χαρακτηριστικὸ του κατὰ τὴν ἄσκηση τῆς ἐπιστήμης ὑπῆρξε ἡ ἐξαντλητικὴ ἐπὶ τόπου μελέτη τῆς τοπογραφίας τῶν χώρων, ὅπου διαδραματίστηκαν ἱστορικὰ γεγονότα. Ἔτσι τὸ 1930 νεαρὸς μαθητὴς τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς ἔκανε πεζὸς τὴ διαδρομὴ Ἀθήνα Μαραθῶν μὲ ἄμεση ἐπιστροφή γιὰ νὰ ἐλέγξει τὴ διήγηση τοῦ Ἡροδότου γιὰ τὴ μάχη τοῦ 490 π.Χ. Δὲν ἀγνοεῖτε ὅτι τελευταῖα ἀμφισβητήθηκε καὶ τοῦ πατέρα τῆς ἱστορίας ἡ ἀξιοπιστία ὡς πρὸς τὴν ἔκθεσή του τῶν τῆς μάχης. Ὁ *Nicholas Hammond* ὑπῆρξε ὁ κατ' ἐξοχὴν ἱστορικὸς τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Μακεδονίας καὶ ἐνθερμος φίλος τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἑλλήνων.

Σὲ ἐπιστολὴ του, λίγες μέρες πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του ἐκφράζει τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸν Μαραθῶνα, πρὶν ἀφανισθεῖ ἡ ἀρχαία του μορφή.

Στὴν ἀρχὴ τῆς ἔκθεσής μου ἔκαμα λόγο γιὰ τὴ συμβολικὴ σημασία ποὺ ἔχει γιὰ τὴν Ἑταιρεία ἡ συμπλήρωση τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα καὶ ἡ εἴσοδος στὴν τρίτη χιλιετία. Ἐχομε συνηθίσει νὰ βλέπουμε τὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων τοῦ παρελθόντος περιορισμένα σὲ τμήματα τοῦ χρόνου, συνήθως ἔτη ἢ πολλαπλάσιά τους, καὶ νὰ συσχετίζουμε τὰ τμήματα αὐτὰ μὲ τὸ μῆκος τοῦ δικοῦ μας βίου. Θὰ ὁμολογήσετε λοιπόν, ὅτι ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, ἡ Ἑταιρεία ἔχει τὸ προνόμιο, ἀγέραστη καὶ ἀνανεωμένη νὰ βαδίζει, ἐδῶ καὶ λίγους μῆνες, στὸν τρίτο αἰῶνα τῆς δράσης της. Γιὰ ὅλους ἐμᾶς ἐδῶ μέσᾳ ἔχει συναισθηματικὴ, ἀλλὰ καὶ πραγματικὴ σημασία, ὅτι ἡ Ἑταιρεία ἰδρύθηκε 48 χρόνια μετὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, 39 χρόνια μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ρήγα, 22 χρόνια μετὰ τὴ μάχη τοῦ Βατερλώ, 16 χρόνια μετὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ '21 καὶ ὅτι ἔκτοτε διήνυσε τὰ 63 χρόνια τοῦ 19οῦ αἰῶνα καὶ τὰ 100 τοῦ 20οῦ, ὡς συμμέτοχος στὸ μέγαλωμα τῆς Ἑλλάδος καὶ ὡς δημιουργὸς ἑνὸς πολὺ μεγάλου μέρους τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστημονικῆς προόδου της. Μέλη της ὑπῆρξαν χιλιάδες φιλοπάτριδες Ἕλληνες, ποιητές, πεζογράφοι, καλλιτέχνες, ἐπιστή-

μονες, ιεράρχες, πολιτικοί, διδάσκαλοι, ἐπαγγελματίες. Οἱ ἰδρυτές τῆς ἔζησαν μερικὰ ἀπὸ τὰ γεγονότα πού προηγήθηκαν τῆς ἰδρύσεώς της. Ὁ Πιττάκης ἦταν 17 χρονῶν κατὰ τὴ μάχη τοῦ Βατερλώ, ἔζησε τὴν Ἐπανάσταση καὶ πέθανε ἓνα χρόνο μετὰ τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Ὁθωνος.

Ὅλων τῶν ἐταίρων τῶν 163 ἐτῶν πού πέρασαν σκοπὸς ἦταν, κατὰ τὴ φράση τοῦ Κυριακοῦ Πιττάκη, «τὸ κοινὸν καλὸν καὶ ἡ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης διάδοσις παντὸς ἑλληνικοῦ γράμματος, χάριν τῆς ἑλληνικῆς εὐκλείας». Καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ἔδρασαν πάντοτε ἔτσι μερικοὶ τῆς οἰκογενείας μας, ἔπραξαν δηλαδὴ ἀντίθετα πρὸς τὴν ἰδεαλιστικὴ εἰκόνα τῶν πραγμάτων πού σχηματίστηκε μὲ τὰ χρόνια κατὰ τὴ συμπύκνωση τῶν γεγονότων, αὐτὸ πού ἔχει μείνει ὁπωσδήποτε ἀπὸ τίς χιλιάδες τῶν ἐταίρων, εἶναι τὸ ὕλικὸ καὶ τὸ πνευματικὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἐνεργειῶν τους, ἐννοῶ τὰ ἑλληνικὰ μνημεῖα πού ἀποκαλύφθηκαν καὶ ἡ μελέτη τους, ἡ ἀποτυπωμένη στίς δεκάδες χιλιάδες τῶν σελίδων τῶν 139 τόμων τῆς Ἐφημερίδος καὶ τῶν 153 τόμων τῶν Πρακτικῶν καὶ τῶν βιβλίων μας. Ὅλα μαζί, μνημεῖα καὶ δημοσιεύσεις, ἀποτελοῦν τὴ σημερινὴ κρεῖττω εἰκόνα τῆς Ἑταιρείας καὶ τῶν Ἑλλήνων πού τὴν ἀποτελοῦσαν κατὰ καιροῦς. Μία εἰκόνα καθαρὴ, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴ μοχθηρίαν τοῦ παρελθόντος.

Δέχεσθε, πιστεῦω, μαζί μὲ ἐμένα, ὅτι ἡ πραγματικὴ λήξις τοῦ αἵωνα προσφέρεται γιὰ παρόμοιους ἀπολογισμούς. Οἱ ἑορτασμοὶ καὶ οἱ πανηγυρισμοί, μὲ πρωταγωνιστὲς τὰ μνημεῖα, ἔγιναν χωρὶς νὰ ἔχουν ἐξοφληθεῖ τὰ χρεὴ πρὸς τὸ παρελθόν. Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ὅμως ἀποδείχτηκε, ὅτι γιὰ νὰ ἑορτάσεις πρέπει νὰ γνωρίζεις τί εἶναι ἄξιο ἑορτασμοῦ καὶ νὰ μετέχεις στὴν παιδείαν πού αὐτὸ προσφέρει. Ἐὰν δὲν γνωρίζεις αὐτὰ τὰ στοιχειώδη, τότε μετέχεις σὲ ἐκδηλώσεις ἀνιστόρητες, ἀντάξιες τῶν ἐμπνευστῶν τους.

Πρὶν ὅμως προχωρήσω στὴν ἀνασκόπηση τῶν ὅσων ἔγιναν κατὰ τὴ διάρκειαν τοῦ ἔτους πού ἔληξε μνημονεύω, ὅτι στίς 21 Ἰουνίου συμπληρώνονται 50 χρόνια, μισὸς αἰώνας, ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ Γεωργίου Οἰκονόμου. Μερικοὶ νεώτεροι στὴν αἴθουσα τούτῃ ἴσως γνωρίζουν τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία, ἐφ' ὅσον συμπίπτουν τὰ ἐπιστημονικά τους ἐνδιαφέροντα μὲ ἐκεῖνα τοῦ Οἰκονόμου. Οἱ παλαιότεροι τὸν ἐγνώρισαν εἴτε ὡς διδάσκαλον στὸ Πανεπιστήμιον, εἴτε ἀπὸ τὴ λοιπὴ ἐπιστημονικὴ, ὑπηρεσιακὴ καὶ κυβερνητικὴ δρᾶσιν του.

Μὲ τὰ χρόνια πού πέρασαν ὁ Γεώργιος Οἰκονόμος ξεχάστηκε παρὰ τὸ ὅτι ἐδέσποσε στὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος σχεδὸν ὁλόκληρον τὸ πρῶτον μισὸ τοῦ αἵωνος. Ὁ Σωκράτης Κουγέας γιὰ νὰ δηλώσει τὴν κατὰ-

πληξῇ πού ἔνωσαν τότε οἱ φίλοι του καὶ συνάδελφοι γιὰ τὸν χαμό του ἀρχίζει τὸν ἐπικηδεῖό του μὲ τὴν ἀναφώνηση τοῦ Νέστορος στὴν Ἰλιάδα (Α 254):

᾽Ω πόπποι, ἦ μέγα πένθος Ἀχαιίδα γαῖαν ἰκάνει
(Ὠχού, τρανὸ κακὸ πού πλάκωσε τῶν Ἀχαιῶν τὴ χώρα !)
[μτφρ. Καζαντζάκη-Κακριδῇ]

Ὁ Γεώργιος Οἰκονόμος σπούδασε φιλολογία στὴν Ἀθήνα καὶ κατόπιν ὡς ὑπότροφος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴ Γερμανία καὶ τὴ Γαλλία ὅπου ἄκουσε τοὺς μεγαλύτερους διδασκάλους τῆς ἀρχαιολογίας, τῆς φιλολογίας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης. Ὑπῆρξε ὁ πρῶτος Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων τῆς ἀπελευθερωμένης Μακεδονίας καὶ διετέλεσε Διευθυντὴς τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, Διευθυντὴς Ἀρχαιοτήτων καὶ Γενικὸς Διευθυντὴς Γραμμάτων καὶ Καλῶν Τεχνῶν. Ἦταν ἀκόμη ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα μέλη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς μέχρι τοῦ θανάτου του, ἐπὶ 18 χρόνια. Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἔγινε τὸ 1924, σὲ ἡλικία 41 ἐτῶν !

Ἡ ἀνάλυση τοῦ ἔργου καὶ τῆς προσφορᾶς του ἔχει γίνεи ἀπὸ ἄλλους. Θὰ σᾶς θυμίσω μόνον, ὅτι ὁ Γεώργιος Οἰκονόμος ὑπῆρξε ἓνα ἀπὸ τὰ λίγα μέλη τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἀποστολῆς στὴ Μικρὰ Ἀσία κατὰ τὸ βραχὺ διάστημα πού ἓνα τμήμα τῆς εἶχε ξαναγίνει ἐλληνικό. Τὸ 1921 καὶ τὸ 1922 ἡ Ἑταιρεία διεξήγαγε δύο μεγάλες ἀνασκαφές στὴ Μικρὰ Ἀσία, στὴν Ἐφεσο μὲ τὸν Γεώργιο Σωτηρίου καὶ στὶς Κλαζομενές μὲ τὸν Γεώργιο Οἰκονόμο.

Ὁ Οἰκονόμος ἔσκαψε στὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο τῶν Κλαζομενῶν καὶ βρῆκε πλῆθος πηλίνων γραπτῶν σαρκοφάγων. Ἐγκατέλειψε τὴν ἀνασκαφὴ καὶ τὴν Ἰωνία μὲ τοὺς τελευταίους. Στὸ ἡμερολόγιό του τῆς ἀνασκαφῆς μία ἀπὸ τίς τελευταῖες ἐγγραφές, τῆς 20 Αὐγούστου μὲ τὸ παλαιὸ ἡμερολόγιο, εἶναι τούτη: «Αἱ περὶ τοῦ μετώπου φῆμαι φθάνουσι τὸ κατακόρυφον τῆς ἀπαισιότητος. Σχηματίζονται δὲ ἐν ταῖς τριόδοις ὑπὸ τῶν πανικοβλήτων, τοὺς ὁποίους περιβάλλει διὰ προστασίας ὁ τέλειος ἀποκλεισμός ἀπὸ τῆς Σμύρνης καὶ ἡ ἔλλειψις ἐπισήμων εἰδήσεων».

Ὁ Γεώργιος Οἰκονόμος διέσωσε ὅσα ἦταν δυνατόν, ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν του στὴ Μικρὰ Ἀσία, τὰ ὁποῖα φυλάσσονται στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο.

Τὰ ἡμερολόγια του βρίσκονται στὸ Ἀρχεῖο μας καὶ ἐλπίζεται ὅτι σύντομα θὰ δημοσιευθοῦν.

Μετὰ τὴν ὑπενθύμιση τῆς ἐπετείου θὰ μνημονεύσω λίγα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν κατὰ τὸ 2000. Τὰ ὅσα λέγω βασίζονται κυρίως στὰ δημοσιεύματα τῶν ἐφημερίδων οἱ ὁποῖες σιγὰ σιγὰ ἔχουν ὑποκαταστήσει σὲ πολλὰ τὶς ὑπεύθυνες κυβερνητικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς ἀνακοινώσεις.

Κύριο ἀρχαιολογικὸ γεγονός τῆς χρονιᾶς ποὺ πέρασε εἶναι ὁ τερματισμὸς τῶν ἐργασιῶν κατασκευῆς τοῦ ὑπογείου σιδηροδρόμου στὴν Ἀθήνα καὶ ὁ ἐκ τούτου τερματισμὸς τῶν ἀνασκαφῶν, τῶν ὁποίων ἐκλεκτικὰ εὐρήματα ἐκτέθηκαν σὲ ἔκθεση τῆς ὁποίας κυκλοφορεῖ καὶ ὁ κατάλογος, ἔκδοση τοῦ Ἰνστιτούτου Πολιτισμοῦ καὶ τοῦ Μουσείου Κυκλαδικῆς Τέχνης («*Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη*», Ἀθήνα 2000). Ἀπὸ τὸν κατάλογο αὐτὸν καὶ ἀπὸ ἄλλα δημοσιεύματα γίνεται φανερὸ τὸ μέγεθος τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐρημάτων. Ὑποθέτω ὅτι ἔχει ἀρχίσει ἤδη ἡ ἐργασία σύνταξης τῆς περιγραφῆς τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῶν συναφῶν καταλόγων γιὰ νὰ δημοσιευθοῦν τὸ ταχύτερο δυνατόν. Κάποτε, πιστεύω, θὰ γίνῃ καὶ ἡ διεξοδικὴ δημοσίευση τῶν σημαντικῶν εὐρημάτων, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι δεύτερο ἔργο. Ὅπως δημοσιεύτηκε σὲ ἐφημερίδα τὰ κινητὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ὑπογείου σιδηροδρόμου, τὰ ὅπωςδήποτε ἄρτια, φθάνουν τὸν ἀριθμὸ τῶν 50.000 ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 32.000 εἶναι καταγεγραμμένα. Καὶ μόνο ὁ ἀριθμὸς τοὺς προκαλεῖ δέος (*Ἐλευθεροτυπία*, 1 Μαρτίου 2000 σ. 22).

Γιὰ τὴ στέγαση καὶ ἔκθεση τῶν ἀρχαίων τῶν Ἀθηνῶν ποὺ βρέθηκαν τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἀποφασίστηκε ἀκόμη ἡ κατασκευὴ τοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν στὴν περιοχὴ τῆς Ἀκαδημίας Πλάτωνος (βλ. ὅ.π.). Ἐκφράστηκαν ἀντιρρήσεις στὸ νὰ διοικεῖται ἀπὸ τὴν ἀρμόδια Ἐφορεία τῶν Ἀρχαιοτήτων, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸ μουσεῖο Ἀκροπόλεως. Πιθανῶς σχεδιάζεται νὰ τὸ ἀναλάβουν ἰδιῶτες;

Οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ ὑπογείου ἔγιναν αἰτία δημιουργίας ἐνὸς μουσείου στὸν χώρὸ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, στοῦ Ζωγράφου, τὸ ὁποῖο θὰ περιλαμβάνει τμήμα ἀρχαίου λουτροῦ, στρωματογραφία, ἀρχαίους σωλῆνες ἀποχέτευσης καὶ ὕδρευσης, πεσσούς, φρεάτια κ.ἄ., προκειμένου οἱ φοιτητὲς νὰ βλέπουν στὴν πραγματικότητα ὅ,τι διδάσκονται ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς τοὺς ἀπὸ καθέδρας (*Ἐλευθεροτυπία*, 17 Φεβρουαρίου 2000, σ. 28).

Γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ ἡ εἰκόνα τῶν ἐπιπτώσεων τῆς ὁλοκλήρωσης τῆς κατασκευῆς τοῦ ὑπογείου, μνημονεύω κάτι ποὺ ὅλοι ἔχετε ἰδεῖ, τὴν ἔκθεση ἀρχαίων στοὺς σταθμούς. Μέσα σὲ μοντέρνες καὶ ἀσφαλεῖς βιτρίνες βρίσκονται ἐκτεθειμένα πῆλινα καὶ μαρμάρινα ἀντικείμενα τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν ἀρχαίων, ἀγγεῖα, σταθμά, εἰδώλια, ταφικὲς στήλες, κιόνια. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἔκθεση αὕτῃ φέρει τὰ ἀρχαῖα κοντὰ στοὺς πολλοὺς γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα. Νομίζω ὅμως, ὅτι ἐὰν γίνεи μόνιμη, μὲ τὸν καιρὸ οἱ ἐπιβάτες τοῦ ὑπογείου, κατὰ τὴν εἴσοδο ἢ τὴν ἐξοδὸ τοὺς ἀπὸ τὸν σταθμό, θὰ φέρονται ὅμοια μὲ ἐκείνους ποὺ εἶχε εὐεργετήσει ὁ Τίμων ὁ μισάνθρωπος, οἱ ὁποῖοι ὅταν τὸν συναντοῦσαν «σὺν νὰ ἔβλεπαν τὴν ταφόπλακα κάποιου πεθαμένου ἀπὸ καιρὸ πεσμένη στὸ χῶμα, προσπερνοῦν χωρὶς νὰ ρίξουν ἓνα βλέμμα, ἀπὸ περιέργεια» (ὥσπερ τινὰ στήλην παλαιοῦ νεκροῦ ὑπτίαν ὑπὸ τοῦ χρόνου ἀνατετραμμένην παρέρχονται μηδὲ ἀναγνόντες) (Λουκ. Τίμων 5).

Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ πράγματος μνημονεύω, ὅτι στὸν σταθμὸ Σύνταγμα, στὸ ἀνώτερο ἐπίπεδό του, καὶ περιμετρικῶς τοῦ χώρου τοῦ ἐξώστη ποὺ σχηματίζεται γύρω ἀπὸ τὸ μεγάλο κλιμακοστάσιο τὸ ὁποῖο ὁδηγεῖ στὸ δεῦτερο ἐπίπεδο τοῦ σταθμοῦ, ὅπου εἶναι τὰ ἐκδοτήρια τῶν εἰσιτηρίων, ἔχει γίνεи ἔκθεση ἀρχαίων ποὺ θρέθησαν κατὰ τίς ἐκσκαφὲς τοῦ ὑπογείου σιδηροδρόμου.

Ἡ ἔκθεση ἀρχίζει μὲ μία ὑπερβολικὰ μεγάλη ἔγχρωμη ἀναπαραγωγὴ χαλκογραφίας ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Dodwell, *Views in Greece* (London 1821), ἡ ὁποία εἰκονίζει τὴ Μεσογειτικὴ πύλη τοῦ τείχους τοῦ Χασεκῆ, κατασκευασμένη καὶ μὲ μέλη τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀδριανοῦ, τὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ ἐνεπίγραφου ἐπιστυλίου (CIL 549). Ἀκολουθεῖ ἡ ἔκθεση πολλῶν ἀρχαίων σὲ προθῆκες τὰ ὁποῖα ἀπαριθμῶ κατὰ σειράν. Ἑπτὰ ἐπιτύμβιοι κιονίσκοι τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, μία ἐπιτύμβια στήλη, μία πῆλινη κάλπη καὶ δέκα δακρυδόχοι, μία ἑλλιπὲς μαρμάρινη λουτροφόρος, τρεῖς πῆλινοι ἀμφορεῖς ρωμαϊκῶν χρόνων, τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνος, μία πῆλινη κυψέλη χωρὶς πῶμα, τμήματα πηλίνων ἀποχετευτικῶν ἀγωγῶν σχήματος κυλινδρικοῦ καὶ ἀνεστραμμένου Π, πῆλινα φιαλίδια, ἓνα μαρμάρينو ἰωνικὸ κιονόκρανο ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ, τέλος, ἡ μήκους 60 βημάτων ἀναπαράσταση τῆς στρωματογραφίας τμήματος τῆς ἐπίχωσης τῆς κοίτης τοῦ Ἡριδανοῦ ποταμοῦ.

Στὸν σταθμὸ Ἀκρόπολις ἡ ἔκθεση εἶναι περισσότερὸ ἐνδιαφέρουσα. Καὶ στὶς δύο ἀποβάθρες ὑπάρχει ἀπὸ μία γιγαντιαία φωτογραφία τῆς Μελίνας

Μερκούρη ἐμπρὸς στὸν Παρθενῶνα καί, ὑψηλά, σὲ κάθε ἀποβάθρα ἐπίσης, ἀπὸ ἓνα μεγάλο τμήμα, σὲ ἐκμαγεῖο, τῆς ζωφόρου τῶν Παναθηναίων τοῦ ἴδιου ναοῦ. Στὸ ἀμέσως ἀνώτερο ἐπίπεδο τοῦ σταθμοῦ ἐκτίθεται ἀναπαράσταση τομῆς τῆς ἐπὶ χώσης ἀρχαίας ὁδοῦ πού βρέθηκε στὸ οἰκόπεδο Μακρυγιάννη, μὲ τὶς ἀρματοτροχιές ἢ ἀμαξοτροχιές, ὅπως ὀνομάζονται στὸ ὑπόμνημα μὲ πολλή ἐλευθερία (πρβ. σχετικῶς τὸν ἄλλο, παλαιότερο, νεολογισμὸ ἀρχαιοδρομία, πού χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ χαρακτηρισθοῦν ἐπιστημονικοὶ ἀρχαιολογικοὶ περίπατοι !). Ἐκτίθεται κοντὰ γιγαντιαία φωτογραφία τμήματος τῆς σήραγγος τοῦ σιδηροδρόμου κατὰ τὴν κατασκευὴ της, μὲ χυμένο μέσα σὲ αὐτὴν τὸ περιεχόμενο ἀρχαίου πηγαδιοῦ, τοῦ 68 (βλ. Ἡ Πόλη εἰκ. 14-15).

Σὲ ἀκόμη ἀνώτερο ἐπίπεδο τοῦ σταθμοῦ ἐκτίθενται πολλὰ πῆλινα ἀρχαῖα ἀντικείμενα, σὲ προθήκες πάντοτε. Ὀκτὼ θαύσματα παναθηναϊκῶν ἀμφορέων, πέντε ἀμφορεῖς ρωμαϊκῶν χρόνων, ὀκτὼ ἀγνύθες, οἱ ἑπτὰ εἶναι πυραμιδοειδεῖς, ἡ μία δισκοειδής, τρία σφονδύλια ἀδραχτιῶν, δώδεκα ἀγγεῖα, πέντε ἀμφορεῖς ρωμαϊκῶν χρόνων, ἔξι λυχνάρια, τὰ δύο ρωμαϊκῶν χρόνων, μία παιδικὴ κουδουνίστρα μορφῆς μικροῦ παιδιοῦ, ἓνα παιδικὸ παιγνίδι, ἄλλογο μὲ τέσσερεις (νέους) τροχούς, δύο πρόχοι, ἓνα μαρμάρινο γουδι μὲ γουδοχέρι, μία μαρμαρινὴ λεκάνη στὴν ὁποία ἔχει ἀποτεθεῖ τριπτῆρ μορφῆς κεκαμμένου δακτύλου ἀνθρώπινου χεριοῦ (στὸν τόμο Ἡ Πόλη σ. 106 ὀνομάζεται *δοίδυκας*· ὁ τύπος τῆς λέξης εἶναι *δοίδυς* — δὲν ἐπιβίωσε στὰ νέα ἑλληνικὰ οὔτε ἐπαναχρησιμοποιήθηκε, γιὰ προφανεῖς λόγους, ἀπὸ τοὺς ἀττικιστὲς τοῦ 19ου αἰ.— καὶ σημαίνει στοὺς ἀρχαίους, κόπανος, γουδοχέρι, χρῆση πού ὀρίζει καὶ τὸ μέγεθός του, πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ τριπτῆρος). Ἀκολουθοῦν τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου καὶ εἴκοσι τέσσερα ἀγγεῖα πού χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 8ου μέχρι τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. Στὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο τοῦ σταθμοῦ ἔχουν ἐκτεθεῖ τὰ ἐκμαγεῖα τῶν μορφῶν, ὅσο σώζονται, τῆς ἀριστερῆς ἅκρης τοῦ ἀνατολικοῦ αἰετώματος τοῦ Παρθενῶνος.

Στὸν σταθμὸ *Πανεπιστήμιο* τὰ ἐκθέματα βρίσκονται σὲ ὀκτὼ προθήκες καὶ προέρχονται ἀπὸ τάφους. Στὴν πρώτη προθήκη ἐκτίθενται τέσσερεις λήκυθοι, ἓνα θήλαστρο καὶ μία ὄλπη, τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Στὴ δεύτερη ἐκτίθενται δέκα ἀγγεῖα: ἓνας σκύφος, τρία ἀρυβαλλοειδῆ ληκύθια, μία τριφυλλόστομη οἰνοχόη, ἓνας κἀνθαρος, ἓνα μυροδοχεῖο, μία κύλιξ καὶ ἓνα πινάκιο, ὅλα τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Τὰ τέσσερα τελευταῖα ἀγγεῖα εἶναι μελαμβαφή. Στὴν τρίτη βρίσκονται ἔξι ἀγγεῖα, μία μικρὴ χύτρα, ἓνας σκύφος, μία λεκανίς, μία

κύλιξ, ἓνας ἀμφορίσκος καὶ μία ὄλπη, ὅλα μελαμβαφῇ ἐκτὸς τῆς χύτρας ἡ ὁποία εἶναι ἄβαφη, τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Στὴν τέταρτη ἐκτίθεται μία πήλινη λάρναξ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., γιὰ μικρὸ παιδί, μὲ τὸ κάλυμμά της. Στὴν πέμπτη βλέπουμε ἕξι ἀγγεῖα: μία μελανόγραφη μὲ ἀνθέμια λήκυθος καὶ ἓνα ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο καθὼς καὶ μία λεκανίδα, ἓνα σκύφο, ἓνα φιαλίδιο καὶ μία ὄλπη, τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Τὰ τέσσερα τελευταῖα ἀγγεῖα εἶναι μελαμβαφῇ. Στὴν ἕκτη ἔχουν ἐκτεθεῖ δύο πήλινες λάρνακες τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., γιὰ μικρὰ παιδιὰ· ἡ μία ἔχει καὶ τὸ κάλυμμά της. Στὴν ἑβδομῃ κρέμονται τέσσερις πήλινες ὑφαντικὲς ἀγνύθες τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. καὶ πάνω σὲ βάσεις στηρίζονται τρία πώρινα συμπαγῇ ἀντικείμενα σχήματος ἀλαβάστρου, τὰ ὁποῖα πιθανῶς χρησίμευαν ὡς λαγωβόλα. Στὴν τελευταία προθήκη, τὴν ὄγδοη, ἐκτίθενται δύο λυχνάρια τοῦ 3ου ἢ τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ., ἓνας ἀμφορεὺς καὶ δύο πρόχοι τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. Καὶ τὰ τρία ἀγγεῖα εἶναι ἄβαφα.

Οἱ Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες τοῦ 2004 ἔχουν ἤδη ἐπιδράσει στὴν τύχη τῶν ἀρχαίων, τοῦ τοπίου καὶ γενικότερα τοῦ περιβάλλοντος. Ἡ πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος, ἡ Μερέντα καὶ ὁ λοιπὸς χῶρος τῆς Ἀττικῆς, κυρίως τῶν Μεσογείων, ἀπὸ ὅπου περνᾷ ἡ λεγόμενη ἀττικὴ ὁδὸς εἶναι τὰ κύρια σημεῖα ὅπου θὰ ἐκδηλωθεῖ ἡ ἐκδηλώθηκε ἡ βλάβη τὴν ὁποία προκαλεῖ ἡ ἀναιτιολόγητη ἀνάληψη τέλεσης τῶν Ἀγῶνων. Ὅπου βρέθηκαν ἀρχαῖα οἰκοδομήματα, κατὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἀττικῆς ὁδοῦ, καταστράφηκαν ὀλοκληρωτικά. Πιστεύω ὅτι οἱ ἀρμόδιοι πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴν τὰ μελέτησαν, τὰ σχεδίασαν καὶ τὰ φωτογράφησαν, καὶ ὅτι ἔχουν ἤδη ἔτοιμα διεξοδικὰ κείμενα γιὰ δημοσίευση. Ἡ ἐπιστημονικὴ δεοντολογία ὅμως ἐπέβαλλε πρῶτα νὰ γίνῃ ἡ ἐξέταση τῶν ἐρειπίων καὶ ἀπὸ ἄλλους γνωστές τῆς ἀρχαιότητος, κατόπιν, ἔστω καὶ ἐσπευσμένα, νὰ ἀκολουθήσῃ ἡ δημοσίευση καὶ τέλος, ἡ προγραμματισμένη κατασκευὴ τῆς ὁδοῦ.

Ἡ περίπτωση τῆς πεδιάδας τοῦ Μαραθῶνος εἶναι βαρύτερη. Ὁ χῶρος ὁ ἀφιερωμένος ἀπὸ τὸ 490 π.Χ. στὴν ἀνάμνηση τῆς κοσμολόγητης μάχης, διαλέχθηκε γιὰ νὰ γίνουν οἱ ἐγκαταστάσεις γιὰ τὸ ἀγώνισμα τῆς κωπηλασίας στοὺς Ὀλυμπιακοὺς τοῦ 2004. Οἱ ἐγκαταστάσεις αὐτὲς ποὺ μπορούσαν νὰ γίνουν, ὅπως προτάθηκε, στὴν ἐρημιὰ τῆς Ὑλίκης θεωρήθηκαν, ὅτι βαρύνουν περισσότερο γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ ὅσο ἡ ἱστορία τοῦ τόπου τους. Ὅλος ὁ χῶρος τῆς πεδιάδας τοῦ Μαραθῶνος, ἀπὸ τὸν Τύμβο ἕως τὸ Κάτω Σοῦλι,

ἀνήκει στοῦ μεγαλύτερου γεγονότος τῆς ἀρχαίας μας ἱστορίας, στή μάχη τοῦ Μαραθῶνος. Γιὰ τὸ πεδίο τῆς μάχης καὶ τὴ στάση τῶν Ἑλλήνων ὡς πρὸς τὴ χρῆση τοῦ ἔκαμα λόγοις στὶς 16 Ἀπριλίου 1989, κατὰ τὴν ἐκθεση τοῦ Ἔργου τῆς Ἑταιρείας (*Ἔργον* 1988, 173-174). Καὶ τότε ἐπεσήμανα μόνον τὸ ζήτημα τῆς προστασίας τοῦ Τύμβου. Τώρα τὸ ζήτημα εἶναι πολλαπλασίως σοβαρότερο, γιὰτὶ οἱ Ὀλυμπιακὲς ἐγκαταστάσεις θὰ καταλάβουν μεγάλη ἔκταση τοῦ ἱστορικοῦ πεδίου, θὰ εἶναι μόνιμες καὶ μετὰ τὴ λήξη τῶν ἀγώνων θὰ δοθοῦν στὴν ἐκμετάλλευσή, πράγμα πού σημαίνει ὅτι θὰ ἐπεκτείνονται ἀενάως, καὶ θὰ προσελκύουν καὶ ἄλλες δραστηριότητες. Ἔτσι ἡ πεδιάδα ἐκείνη ἢ καθαγιασμένη ἀπὸ τὴ μάχη, ἢ Μακαρία Πηγὴ, ἢ ἄλμυρὴ λίμνη, ὁ χώρος πού περιγράφει ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς *Ὀρνίθες* (στ. 245-246), ὅπου μυριάδες πουλιὰ κατοικοῦν λειμῶνα τ' ἐρόεντα Μαραθῶνος (στοῦ Μαραθῶνα τὸ λιβάδι τὸ μυριόχαρο), θὰ μεταβληθεῖ. Σιγὰ σιγὰ θὰ καλυφθεῖ ἀπὸ οἰκοδομὰς καὶ θὰ ἐξαφανισθεῖ. Ἔτσι ἔγινε καὶ μὲ τὸ Θριάσιο Πεδίο.

Ἀπόλυτα συναρτημένα μὲ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς τοῦ 2004 εἶναι δύο πολὺ σημαντικὰ ζητήματα. Τὸ νέο μουσεῖο τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῶν μνημείων τοῦ Βράχου, τῶν τμημάτων τους πού ἔχουν διαλυθεῖ. Καὶ τὰ δύο ζητήματα, μαζί μὲ τὸ τρίτο, τὴν ἐνοποίηση τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων, ἔχουν ἐκτεθεῖ κατὰ τίς προηγούμενες χρονιές καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ ἀποτελέσουν θέμα συζήτησης καὶ τὰ χρόνια πού ἔρχονται.

Ἐπειδὴ ἡ ἐτήσια συνάντησίς μας πρέπει νὰ λύεται μέσα σὲ κλίμα αἰσιοδοξίας, θὰ μνημονεύσω τελευταῖο ἐκεῖνο τὸ ὅποιον, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀποτελεῖ τὴν ἀρχαιολογικὴ κατακλείδα τοῦ 2000. Ἐννοῶ τὴν εὑρεση, στὶς 24 Νοεμβρίου, τῆς κόρης τῆς Σελλάδας.

Ὅταν ὁ Παναγιώτης Καββαδίας συνέταξε, τὸ 1890, τὸν πρῶτο συστηματικὸ κατάλογο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, τοῦ ὁποίου ἔκτοτε ἡ ἀρίθμηση ἰσχύει, ἔδωσε τὸν ἀριθμὸ 1 στοῦ ξοανόμορφου ἄγαλματος τῆς Νικάνδρας, πού εἶχε βρεθεῖ στὴ Δῆλο τὸ 1878 ἀπὸ τὸν Θεόφιλο Homolle. Ὁ Καββαδίας, ὅπως ἄλλωστε ὅλοι οἱ μελετητὲς τοῦ ἀγάλματος, θεώρησε τὴ Νικάνδρα ὡς τὸ ἀρχαιότερο ἔργο τῆς μεγάλης ἐλληνικῆς πλαστικῆς. Φυσικοῦ μεγέθους, χρονολογεῖται μεταξὺ 660 καὶ 650 π.Χ. Εὐθὺς μετὰ ἔρχεται σὲ ἀρχαιότητα τὸ κρητικὸ ἄγαλμα τὸ γνωστὸ ὡς κυρία τῆς Auxerre (Dame d'Auxerre), πού σήμερα βρίσκεται στοῦ Λουβρο. Ἡ εὑρεση λοιπὸν τοῦ ἀγάλματος τῆς κόρης,

ἀκέραιας, κολοσσικῆς, ὕψους 2.30 μ. καὶ βάρους, ὅπως λέγεται, 750 κιλῶν, ἀποτελεῖ ἀπροσδόκητο γεγονός μέσα στήν ἐλληνικὴ ἀτμόσφαιρα τῶν τελευταίων ἡμερῶν τῆς χρονιᾶς, στήν ὁποία κυριαρχοῦσαν οἱ θανατηφόρες συνέπειες τοῦ ραδιολογικοῦ πολέμου τοῦ 1999 κατὰ τῆς Γιουγκοσλαβίας.

Ἡ κόρη εἰκονίζεται ὄρθια, μὲ τὸ δεξιὸ χέρι στὸ στέρνο καὶ τὸ ἀριστερὸ χαλαρό, καὶ μᾶς προσφέρει τὸν δεῦτερο κρίκο τῆς μεγάλης ἐλληνικῆς πλαστικῆς, καθὼς τοποθετεῖται χρονολογικῶς ἀνάμεσα στὰ δύο γυναικεῖα ἀγάλματα ποὺ μνημόνευσα. Εἶναι ἔργο τῶν γύρω στὸ 640 π.Χ. χρόνων, καὶ δείχνει τὴ μεγάλη τεχνικὴ γνώση καὶ τὴν τόλμη τοῦ ἀρχαίου καλλιτέχνη, ὁ ὁποῖος τὸν ὄγκο τοῦ μαρμάρου μεταβάλλει σὲ τέλεια μορφή τοῦ καιροῦ του. Μὲ τὴν κόρη αὐτὴ, δῶρο πρὸς ἡμᾶς τοῦ αἰῶνα ποὺ τελείωσε, ἐπιβεβαιώνεται ἀκόμη μιὰ φορά, ὅτι οἱ γνώσεις μας γιὰ τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κόσμο εἶναι πολὺ ἀσπασματικές.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πίν. 1-10)

Συνεχίστηκε στὸν Ραμνούντα, γιὰ εἰκοστὴ ἕκτη χρονιά, ἡ ἀνασκαφὴ καὶ μελέτῃ τῶν μνημείων τοῦ δήμου. Ἐγινε ἔρευνα οἰκημάτων στὸ φρούριο καὶ ἀγροικίας στὴν πεδιάδα τοῦ Λιμικοῦ. Ἐπικεφαλῆς τοῦ συνεργείου ἦταν ὁ κ. Νικόλαος Καραμαλῆς.

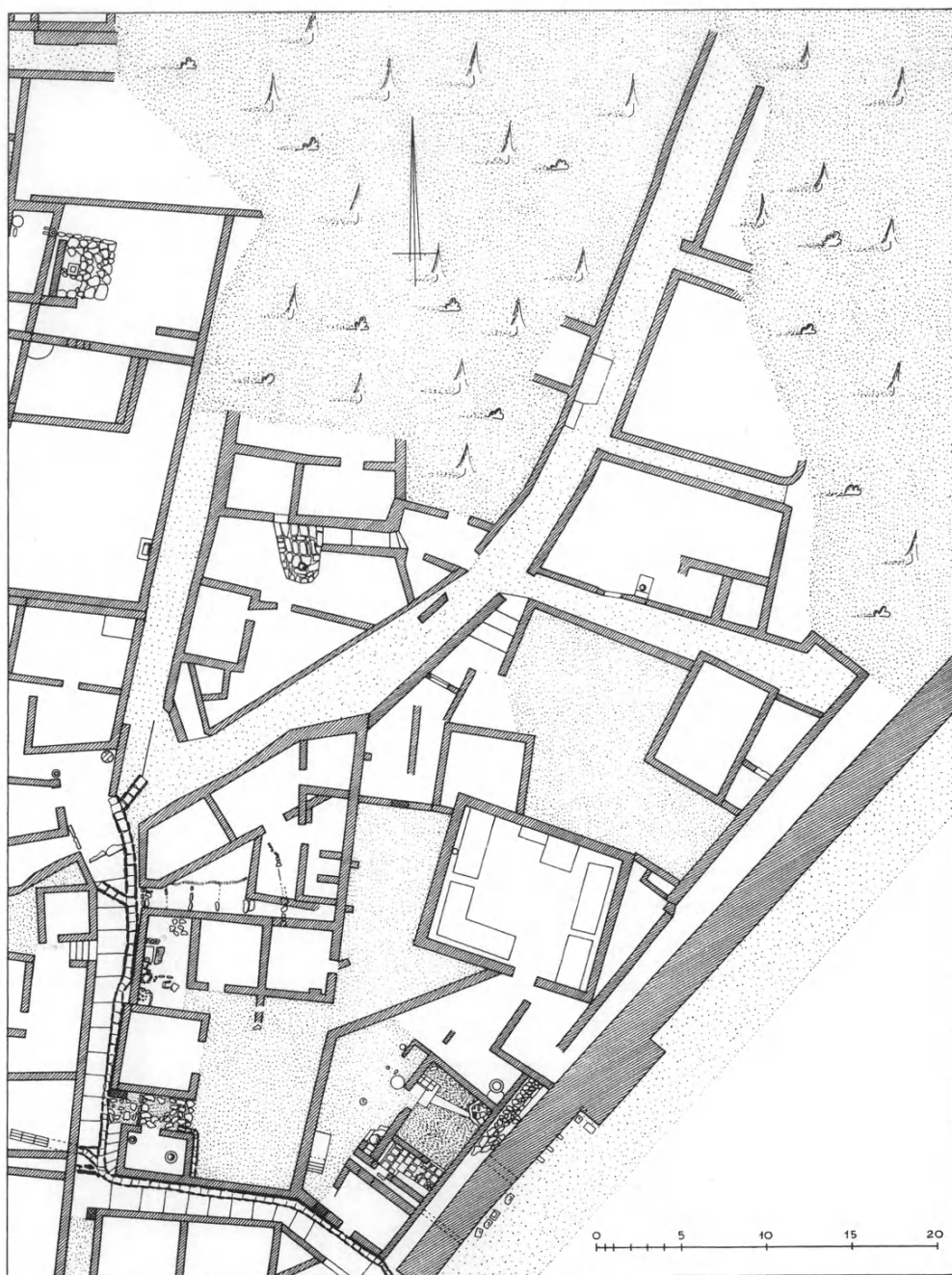
ΦΡΟΥΡΙΟ

Οἰκήματα παρὰ τὸν νοτοδόρειο δρόμο

Στὸ φρούριο, ἀνατολικῶς τῆς συνοικίας τοῦ θεάτρου, δύο δρόμοι μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν πρὸς Β ὀρίζουν οἰκοδομικὸ συγκρότημα τριγωνικοῦ σχήματος τοῦ ὁποῖου ἐρευνήθηκε μικρὸ μέρος. Ὁ δρόμος πού τὸ ὀρίζει ἀπὸ Δυσμῶν εἶναι στενὸς καὶ δευτερεύων. Πιθανῶς χρησίμευε μόνο γιὰ τὴ διέλευση ἀγωγοῦ ὀμβρίων, τοῦ γνωστοῦ ἤδη κρυπτοῦ ἀγωγοῦ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Ὁ ἀπὸ Ἀνατολῶν δρόμος εἶναι κύρια ἀρτηρία τοῦ φρουρίου. Μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ἡ συνέχεια τοῦ ἀνωφεροῦς καὶ κλιμακωτοῦ δρόμου τῆς ἀνατολικῆς πύλης, ἡ ὁποία ὁδηγοῦσε κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ φρουρίου καὶ κατόπιν τῆς βόρειας, στὸ βορειότερο μέρος τοῦ οἰκισμού. Ὁ δρόμος αὐτός (πλ. ± 3.20 μ.) ἀποκαλύφθηκε σὲ ἀρκετὸ μῆκος, ὅπως ἐπίσης καὶ ἀρκετὰ οἰκήματα πού βρίσκονται ἐκατέρωθεν. Οἱ χῶροι πού ἐρευνήθηκαν θρέθηκαν ὅλοι κατεστραμμένοι ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, τὰ εὐρήματα ὑπῆρξαν λίγα, μερικὰ ὅμως σημαντικά (εἰκ. 1).

Αὐλὴ

Κέντρο τοῦ μικροῦ συγκροτήματος πού ἐρευνήθηκε εἶναι αὐλὴ, 4×12 μ., προσιτὴ μέσῳ μικροῦ προαυλίου 2.50×5 μ. παρὰ τὸν δρόμο καὶ κατόπιν

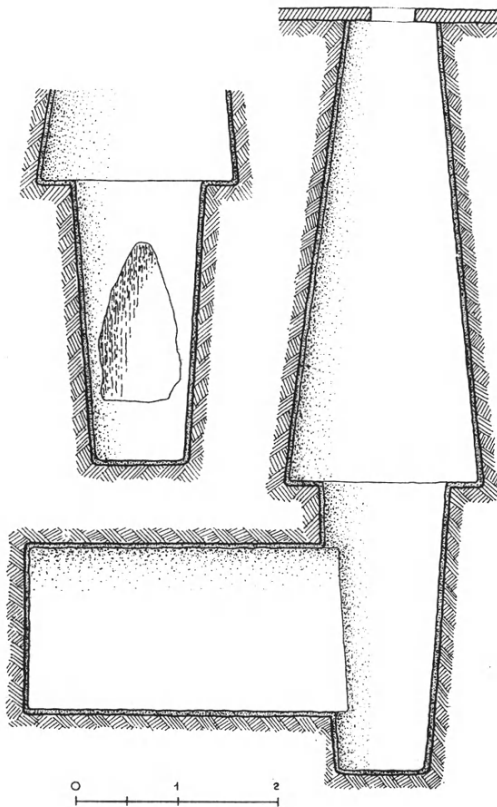


Εἰκ. 1. Τὰ οἰκοδομικά συγκροτήματα βορείως τῆς ἀνατολικῆς πύλης.

στενοῦ διαδρόμου μήκ. 5 μ. καὶ πλ. 0.80 μ. Ἡ αὐλὴ σώζει στὸ κέντρο τῆς δεξαμενῆς μὲ μαρμάρينو ἐπιστόμιο καὶ γέμιζε μὲ νερὸ τὸ ὁποῖο ἔφερε ἀγωγὸς ἀπὸ τὰ βορείως εὐρισκόμενα δωμάτια. Γύρω ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ ὑπάρχει πλακόστρωτο δάπεδο 2.50×3.50 μ. ποὺ φέρει σημάδια μακρᾶς χρήσης (πίν. 1α). Σὲ μία ἀπὸ τίς πλάκες τοῦ δαπέδου ὑπάρχει χάραγμα πλοίου (2275).

Δεξαμενὴ (εἰκ. 2)

Στὸ μέσον τῆς πλακόστρωτης αὐλῆς ὑπάρχει δεξαμενὴ σκαμμένη στὸ χῶμα τῆς πλαγιᾶς, βάθους 7.50 μ., μὲ σήραγγα στὸ κατώτερο τμήμα τῆς γιὰ τὴν αὐξηση τῆς χωρητικότητάς τῆς σὲ νερό. Ἡ διάμετρος στὸ ἀνώτατο



Εἰκ. 2. Δεξαμενὴ νεροῦ δυτικῶς τοῦ νοτοβορείου δρόμου.

σημεῖο της εἶναι 0.92 καὶ τοῦ λιθίνου στομίου-καλύμματος 0.48 μ. Μέχρι βάθους 4.92 μ. εὐρύνεται καὶ ἡ διάμετρος της γίνεται 2 μ. Ἀπότομα στενοῦνται, ἡ διάμετρος γίνεται 1.30 μ. καὶ ἡ δεξαμενὴ συνεχίζεται ἐλαφρῶς στενουμενὴ μέχρι τοῦ βάθους τῶν 7.50 μ. Στὸ βάθος τῶν 4.92 μ. δημιουργεῖται πεζούλι πλ. 0.35 μ. Στὸν πυθμένα ἡ διάμετρος εἶναι μόνον 1 μ. Ἡ σήραγγά ἔχει ὕψος 1.75 μ., πλάτος 0.70, καὶ τὸ μῆκος της εἶναι 3.20 μ. Ὁ πυθμένας της εἶναι 0.65 ὑψηλότερα τοῦ πυθμένα τῆς δεξαμενῆς. Τὸ σχῆμα τῆς δεξαμενῆς δὲν εἶναι τὸ γνωστὸ ἀπιοειδές, διότι τὰ χώματα εἶναι μαλακὰ καὶ τὸ ἀνώτερο μέρος θὰ κατέρρεε εὐθὺς μετὰ τὴν κατασκευὴν του. Προτιμήθηκε λοιπὸν τὸ κυλινδρικό, εὐρυνόμενον προοδευτικῶς κατὰ μικρόν. Ὀλόκληρη ἡ δεξαμενὴ βρέθηκε γεμάτη μὲ πέτρες. Ἡ δεξαμενὴ γέμιζε μὲ νερὸ ἀπὸ ἀγωγὸ τοῦ ὁποίου ἡ ἀρχὴ βρίσκεται στὸν τοῖχο πού ὀρίζει τὴν αὐλὴ ἀπὸ βόρεια. Ἐκεῖ ὑπάρχει φρεάτιο τὸ ὁποῖο καλύπτεται μὲ μεγάλο κωδωνοειδὲς κάλυμμα. Τὸ κάλυμμα αὐτὸ εἶχε βρεθεῖ παλαιότερα σὲ ἀπόσταση 15 μέτρων περίπου πρὸς τὰ ΝΑ. Πάνω του ἐφαρμόζει κατακορύφως τμήμα μαρμαρίνου σωλήνος. Ἄλλου ἀγωγοῦ, δυτικὰ τῆς δεξαμενῆς, σώζεται τμήμα. Ἐφερε νερὰ τῆς βροχῆς ἀπὸ ἄλλες στέγες.

Δωμάτια

Νοτίως τῆς αὐλῆς μὲ τὴν δεξαμενὴν ἐρευνήθηκαν τέσσερις χώροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους μόνον ὁ ἓνας, 3.10×4.20 μ. ἔχει κανονικόν, ὀρθογώνιον, σχῆμα. Ὑπάρχουν ἀκόμη ἓνας τριγωνικός, δίπλα στὸν δρόμον, πλευρῶν 11 μ. καὶ 6.50 μ. ὡς καὶ ἓνας μικρότατος 1.50×1.50 μ. Βορείως τῆς αὐλῆς ἐρευνήθηκαν ἐπίσης τέσσερις χώροι ἢ δωμάτια, ἐγκαταλελειμμένοι καὶ κατεστραμμένοι στὴν ἀρχαιότητα. Λόγῳ τοῦ κατωφεροῦς τοῦ ἐδάφους τὰ πρὸς Ἀνατολὰς μέρη ἔχουν παρασυρθεῖ ἀπὸ τὶς βροχές. Τὰ δύο νότια ἔχουν διαστάσεις 3.30×3.80 μ. καὶ 3×5.50 μ. Τὰ βορειότερα δωμάτια ἔχουν διαστάσεις 3.80×5 μ. καὶ 4.50×5 μ.

Βορειοανατολικά τῶν δωματίων, σὲ ἀπόσταση 10 μέτρων, καθαρίστηκε τοῖχος θεατὸς μερικῶς ἀνέκαθεν. Ἀποδείχθηκε ὅτι ὁ τοῖχος διακοπτόταν ἀπὸ ἀνοιγμὰ θύρας μὲ κατώφλι πού τὸ ἀποτελοῦσε μαρμαρίνη πλάκα θρανίου μὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή (2289).

Εὐρήματα

Ἡ δεξαμενὴ βρέθηκε γεμάτη πέτρες ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους οἱ ὅποιοι τὴν ἀχρήστευσαν μὲ τὸν τρόπο αὐτό. Ἀνάμεσα στὶς πέτρες ὑπῆρχαν καὶ μεγάλα τμήματα τοῦ ἐπιστομίου τοῦ πηγαδιοῦ, πλάκες ἀπὸ τὴν πλακόστρωση τῆς αὐλῆς καὶ σημαντικὰ ἀρχαῖα μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀκολουθοῦν.

1 (2271). Στήλη θραυσμένη καὶ συγκολλημένη καὶ ἐλλιπὴς κάτω, ὕψ. 0.83 πλ. 0.335-0.35 πάχ. 0.075. Ὑψ. γρ. 0.006 (Ο)-0.008. Ἄνω φέρει ἄβακα καὶ κυμάτιο. Σὲ δευτέρη χρήσῃ μεταβλήθηκε σὲ κατώφλι καὶ λαξεύτηκε ἀριστερὰ καθ' ὅλο τὸ ὕψος τῆς σὲ πλάτος 0.07. Λαξεύτηκε ἐπίσης στὸ ἄνω μέρος τῆς δεξιᾶ τοῦ λαξεύματος, κάτω τοῦ κυματίου, κοίλωμα γιὰ λεπτὴ παραστάδα. Στὸ κάτω μέρος σώζονται ἐλάχιστα λείψανα στεφάνου θαλλοῦ. Βρέθηκε στὸ πηγᾶδι ἀνάμεσα στοὺς λίθους τοῦ γεμίματος (πίν. 16).

[Θ] ε [ο] ι·
[ὁ δεῖνα] Μενεδήμου Ῥαμνούσιος εἶπεν·

- 3 [ἐπειδὴ ὁ δεῖνα στρ]ατηγὸς χειροτονηθεὶς ὑπὸ τοῦ
[δήμου ἐπὶ τὴν χῶ]ραν τὴν παραλίαν ἐπὶ Κίμωνο[ς]
[ἄρχοντος, καλῶς ἐπ]εμελεῖτο τῆς τε ἄλλης χώρας^ν
6 [- - - - -]ν ὁ δῆμος ἔταξεν, καλῶς καὶ συν-^ν
[φερόντως- - - - -] τοῖς πολίταις· ἐπεμελήθη δὲ καὶ ^ν
[- - - - -]γος ὅπως ἂν ἐμ φυλακῇ ὦν σώζη-
9 [ται τὸ φρούριον τῶν δῆ]μωι· ἐπεμελεῖτο δὲ καὶ τῶν στρα-^ν
[πιωτῶν καὶ τῶν οἰκούντων]ν πολιτῶν Ῥαμνοῦντι ὅπως ἂν ^ν
[- - - - -]ντες τὰς τε σιταρχίας κομίζων ^ν
12 [- - - - - τ' ἄ]λλ[α] ὅσα αὐτοῖς ὁ δῆμος ἔμε-^ν
[- - - - - δι]ετέλει καὶ κοινεῖ [π]ᾶσι καὶ ἰδίαι ^ν
[- - - - - παντὶ τ]ῷ δεομένωι Π.Υ....Π.Ν
15 [- - - - -]Τ[- - - - -]

Μὲ τὸ ψήφισμα τοῦτο, τοῦ δήμου τοῦ Ραμνοῦντος, τιμᾶται ἐπὶ Κίμωνος ἀρχοντος, τὸ 236/ 5 π.Χ., στρατηγὸς τῆς παραλίας γιὰ τὴ φροντίδα τοῦ γιὰ τὴν ἀμυνα τοῦ φρουρίου, γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν δημοτῶν καὶ γιὰ τὶς ἐνέργειες

του γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία τῆς ἐπιμελητείας, ὅσον ἀφορᾷ τὴν τροφοδοσία καὶ τὴν μισθοδοσία τῆς φρουρᾶς τοῦ φρουρίου.

Ὁ ὅρος σιταρχία ἐμφανίζεται στὸν Ραμνούντα στὸ ψήφισμα τοῦτο γιὰ πρώτη φορά. Ὃπου στὶς ἐπιγραφές τοῦ δήμου γίνεται λόγος γιὰ τὴ μισθοδοσία τῶν στρατιωτῶν, χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη ὀψώνιον (Ὁ Δῆμος II 32, 44, 49). Περὶ τοῦ ὅρου σιταρχία βλ. κυρίως M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques* II, 733.

2 (2270). Κάτω μέρος στήλης ἐλλιποῦς καὶ κάτω, ὕψ. 0.54 πλ. 0.42 πᾶχ 0.09. Ὑψ. γρ. 0.005 (O)-0.01 μὲ χαρακτὸ στέφανο διαμέτρου 0.20. Βρέθηκε σὲ δωμάτιο, κοντὰ στὴ δεξαμενὴ (πίν. 2α).

Ἀθηναίων
οἱ στρατευόμενοι
Ῥαμ[ν]οῦντι
Δρομέαν

Ὁ Δρομέας ἦταν ἀξιωματικὸς στὸ φρούριο καὶ ἡ τιμὴ ποὺ τοῦ ἀποδίδεται ὀφείλεται στὶς ἐξυπηρετήσεις ποὺ εἶχε προσφέρει στοὺς Ἀθηναίους στρατιῶτες τῆς φρουρᾶς του. Τὸ πλήρες ὄνομά του εἶναι Δρομέας Τεισάνδρου Εἰτεαῖος καὶ τὸν γνωρίζουμε ἀπὸ ἄλλες ἐπιγραφές. Μνημονεύεται ὡς μέλος ἐπιτροπῆς τιμῶν πρὸς τὸν στρατηγὸ Ἀρχανδρο Ἐλευσίνιο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. μαζί μὲ τὸν ἀδελφὸ του Μένανδρο (Ὁ Δῆμος II 28), τὸν γνωστὸ τριήραρχο (αὐτ. 31), ὁ ὁποῖος τιμήθηκε τὸ 225/2 π.Χ. ἀπὸ τοὺς Ραμνουσίους καὶ τοὺς οἰκοῦντας τῶν πολιτῶν Ῥαμνοῦντι. Ὁ Δρομέας λέγει ἀκόμη ψήφισμα (1142) τῶν τεταγμένων τῶν πολιτῶν Ῥαμνοῦντι γιὰ τὸν στρατηγὸ Ποσειδώνιο (203/2 π.Χ.). Παπποῦς τῶν δύο ἀδελφῶν εἶναι ὁ Δρομέας Τεισάνδρου Εἰτεαῖος, γνωστὸς ἀπὸ ἐπιτύμβιο κιονίσκο τοῦ τέλους τοῦ 4ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. (IG II² 6000).

3 (2286). Μάρμαρο θραυσμένο σὲ τρία, συγκολλημένο καὶ ἐλλιπές, ὕψ. 0.72 πλ. 0.42 πᾶχ. 0.125. Στὴ μία ἐπιφάνεια φέρει, ἀπὸ πρώτη χρῆση ἡμικυκλικὸ αὐλάκι στὸ μέσον βάθ. 0.04 πλ. 0.09 καὶ μισὸ αὐλάκι κατὰ τὴ μία μακρὰ παρυφή. Στὴν ἄλλη ὀψή, φθαρμένη ἀπὸ πατήματα, φέρει δύο χαράγματα ὕψ. γρ., α) 0.016-0.03, β) 0.01-0.018. Τὸ ἐνέπιγραφο κομμάτι βρέθηκε στὸν νοτοδόρειο δρόμο, ὅπου χρησίμευε ὡς πλάκα δαπέδου καὶ

δύο ἄλλα θραύσματα βρέθηκαν στὸ τετράγωνο κτίριο μὲ τὶς κλίνες (πίν. 3α-β).

α) ΕΡΩ<Ι>

ΤΩΝ

β) Ἀβρῶ

α) Τὸ ω τοῦ πρώτου στίχου ἔχει χαραχθεῖ ἀνεστραμμένο. Πιθανῶς ἐπίσης ΕΡΩΙΓΩΝ.

Τὰ γράμματα τῆς β ἔχουν χαραχθεῖ ἄτεχνα καὶ μοιάζουν μὲ ὀρισμένα τῆς στήλης τοῦ περιβόλου τοῦ Εὐφράνορος (Ὁ Δῆμος II 259), τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἀβρῶ Ἀρχεβίου εἶναι ἡ σύζυγος τοῦ Διογέιτονος (αὐτ. 242, 243). Ἄν ἡ Ἀβρῶ τοῦ χαράγματος εἶναι ἡ ἴδια, τότε αὐτὸ ἔγινε ὅταν ἐκεῖνη ἦταν νέα καί, πιθανῶς, ἀνύπαντρη.

Τὰ γράμματα τῆς α εἶναι χαραγμένα μὲ περισσότερὴ ἐπιμέλεια καὶ τεχνική. Ἄν τὸ ὄνομα τῆς Ἀβροῦς εἶχε χαραχθεῖ ἀπὸ κάποιον ἐρωτευμένο μαζί της, τότε πιθανῶς τὸ χάραγμα διαβάζεται ἐρώτων.

4 (2276). Πλίνθος ὄψης μνημείου, ἀκέραια, μὲ ἀναθύρωση ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ. Πίσω ἀκατέργαστη διατηρεῖ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου. Ὑψ. 0.26 πλ. 0.48 βάθ. 0.15-0.28. Φέρει ἐμπρὸς ὑψηλὰ ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.016-0.022.

[- - - - - χειρο] | τονηθεῖ | [ς - - - - -]

Τυπικὴ ἀνάθεση στρατηγοῦ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ἀκέραιη πλίνθος περιέχει μόνον ἑπτὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία θὰ ἦταν μακρά, προκύπτει ὅτι τὸ μνημεῖο ἦταν μεγάλο καὶ ἀσυνήθιστο.

5 (2282). Θραῦσμα ἀπὸ τὴν ἄνω ἀριστερὴ γωνία θάβρου ὕψ. 0.05 πλ. 0.085 βάθ. 0.224. Ὑψ. γρ. 0.01-0.012. Βρέθηκε κοντὰ στὴν αὐλὴ, σὲ δωμάτιο.

Θριασι[- - - - -]

Πιθανῶς ἀρχὴ ἐφηβικῆς ἀνάθεσης τῆς περιόδου 333-324 π.Χ. Ἴσως ἀνήκει σὲ ἀνάθεση μόνον Θριασίων ἐφήβων γιὰτὶ πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ δὲν

ὑπάρχει τίποτε. Ἑλλιπῆς ἀνάθεση τῶν ἐφῆβων τῆς Οἰνηίδος, ἐπὶ Νικήτου ἄρχοντος (332/1 π.Χ.) ἔχει βρεθεῖ στὸ φρούριο (1143).

6 (2281). Ἄνω δεξιὰ γωνία πλάκας, πίσω λαξευμένη λοξὰ κατὰ τὴν παρυφή, ὕψ. 0.13 πλ. 0.11 πᾶχ. 0.03 (τὸ λεῖο σόκορο)-0.04. Ὑψ. γρ. 0.026. Βρέθηκε ὅπου καὶ τὸ 2282.

4ος αἰ.

[ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος ο]υς υ'

Πιθανῶς πρόκειται γιὰ ἐπιγραφή-πινακίδα τραπεζίτου, χαραγμένη μὲ ὠραῖα γράμματα, ὅπως καὶ οἱ ἤδη γνωστές, Ὁ Δῆμος II 196-199.

7 (2288). Βάσης ἀναθήματος ἐμπρόσθιο ἀριστερὸ τμήμα ὕψ. 0.107 πλ. 0.17 βάθ. 0.21. Ἄνω σώζει μέρος ὀρθογωνίου τόρμου, βάθ. 0.015, γιὰ τὴν ἐνθεση λιθίνου ἀντικειμένου, ἀναθήματος, ὀρθογωνίου σχήματος, ἴσως ἐρμαϊκῆς στήλης. Ὑψ. γρ. 0.01. Βρέθηκε στὸν νοτοδόρειο δρόμο, στὶς ἐπιχώσεις (πίν. 26).

168/7.

Ἐπὶ Ξενοκλ[έους ἄρχοντος, ὁ δεῖνα]

Διονυσίου Χολ[...⁶... στρατηγὸς χειρο]-

3 τονηθεῖς ὑπὸ τοῦ [δήμου ἐπὶ τὴν χώραν]

τὴν παραλίαν ἀνέ[θηκε *vacat*]

2 Χολαργεὺς ἢ Χολλεῖδης

Διονύσιοι Χολαργεῖς PAA 348160-260, Χολλεῖδαι αὐτ. 348280-320.

8 (2289). Πλάκα θρανίου ἀκέραια, δεξιὰ λεία, ὕψ. 0.13 πλ. 1.27 μ. βάθ. 0.40. Ἄνω λεία καὶ ἡ ἐμπρόσθια παρυφή ἀποστρογγυλωμένη ἀπὸ πατήματα. Ἀποκάτω δεξιὰ ἐπὶ πλάτους 0.23 εἶναι ἐργασμένη βαθύτερα μὲ ντεσιλίδικο γιὰ τὴν ἔδραση στὸ πόδι. Ἡ ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια μὲ βελόνι. Ὑψ. γρ. 0.025-0.03. Τὰ γράμματα χαραγμένα πυκνά, μεταξόνιο 0.055. Βρέθηκε ὡς κατώφλι σὲ οἶκημα δυτικὰ τοῦ νοτοδορείου δρόμου, σὲ ἀπόσταση 37 μ. ἀπὸ τὴ νότια ἀρχή του (πίν. 2γ).

221/0.

[ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος - - - ἐπὶ Θρα]συφῶντος ἄρχοντος ἀνέθηκεν

Πιθανές συμπληρώσεις [ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος δημοτικὸν χειροτονηθεὶς ὑπὸ τοῦ δήμου στρατηγὸς ἐπὶ τὴν χώραν τὴν παραλίαν, ἐπὶ Θρα]συφῶντος ἄρχοντος ἀνέθηκεν ἢ [ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος δημοτικὸν στρατηγῆσας ἐπὶ Θρα]συφῶντος ἄρχοντος ἀνέθηκεν.

Τὸ 222/1 π.Χ. στρατηγὸς τῆς παραλίας ἦταν ὁ Νικόμαχος Παιανιεύς, ὁ ὁποῖος τιμήθηκε μὲ περισσότερα ψηφίσματα (Ὁ Δῆμος II 32, 34, 35) καὶ στρατήγησε τουλάχιστον δύο φορές, ἴσως καὶ τὸ 221/0. Στὴν περίπτωση αὕτῃ τὸ θρανίον εἶναι δικό του ἀνάθημα. Τὸ ἀνάθημα τῆς προηγούμενης στρατηγίας του, τοῦ 222/1, βλ. ΠΑΕ 1999, 7 πίν. 4α.

9 (2324). Στήλης τὸ κάτω μισὸ περίπου, ἑλλιπὲς ἀριστερὰ πλὴν δύο συγκολλημένων θραυσμάτων μὲ τὰ ὁποῖα συμπληροῦται ὁ χρυσὸς στέφανος, ὕψ. 0.48, πλ. 0.335, πάχ. 0.11. Ὑψ. γρ. 0.004 (Ο)-0.007. Κάτω τοῦ ψηφίσματος φέρει χρυσὸ στεφάνι ἐξωτ. διαμ. 0.24. Πλ. ἀπὸ τῆς δεξιᾶς παρυφῆς μέχρι τοῦ μέσου τοῦ στεφάνου 0.18, ἄρα ἡ στήλη εἶχε πλ. \pm 0.36. Βρέθηκε σὲ δωμάτιο, βορείως τῆς αὐλῆς (πίν. 4α).

[δαπάνην τῇ]ν εἰς ταῦτα λογισάσθωσαν Ῥαμ[νουσί]-
[οις· οἶδε εἰ]ρέθησαν·^{vv} Δημοκράτης Ῥαμνούσιο[ς],
[ὁ δεῖνα Τρικορ]ύσιος, ^{vv} Κλεόβουλος ^{vv} Εἵτεαιός ^{vvvvvv}

Ῥαμνούσιοι
καὶ οἱ οἰκοῦντες
τῶν πολιτῶν
Ῥαμνοῦντι
Φοξίαν

Τὸ ὄνομα Φοξίας εἶναι σπάνιο στὴν ἀττικὴ προσωπογραφία καὶ ὁ ἐδῶ στρατηγὸς εἶναι γνωστός, μέχρι στιγμῆς, ἀπὸ τὴν ἀνάθεση ΠΑΕ 1999, 17 πίν. 8α. Πιθανῶς στρατήγησε κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ἂν χρησιμοποιηθεῖ ὡς χρονολογικὸ κριτήριον τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων, μάλιστα

τοῦ Ω τὸ ὁποῖο εἶναι χαραγμένο ὡς Λ με δύο πρὸς τὰ ἄνω μικρὲς κεραῖες στὰ ἄκρα του. Τὸ σχῆμα αὐτὸ ἔχει τὸ Ω σὲ ψηφίσματα τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. (Ὁ Δῆμος II 20, 23, 25, 32 τοῦ 222/1, 36, 46 τοῦ 214/3· πρβ. ΠΑΕ 1999, 17, πίν. 8α).

Τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς τιμῶν ἀνήκουν σὲ τρεῖς γειτονικοὺς μεταξὺ τους δήμους. Ὁ Κλεόβουλος ἴσως εἶναι ὁ πατέρας τοῦ Κλεαγ[όρα τῆς ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς Ὁ Δῆμος II 289.

10 (2323). Στήλη με ἀέτωμα θραυσμένη σὲ δύο καὶ συγκολλημένη, ἐλλειπῆς κατὰ τὸ ἀνώτερο τοῦ ἀετώματος καὶ κάτω ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ χρυσοῦ στεφάνου τὸν ὁποῖον φέρει στὸ κέντρον, κάτω ἀπὸ τὸ ψηφίσμα, ὕψ. 0.63, πλ. 0.38, πάχ. 0.075. Ὑψ. γρ. 0.003 (Ο)-0.006. Ἐπιφάνεια πολὺ φθαρμένη. Τὰ δύο θραύσματα βρέθηκαν σὲ δύο συνεχόμενα δωμάτια βορείως τῆς αὐλῆς (πίν. 4α).

[- 8 -]ΟΙ μεθ' ἑαυτὸν ΣΥΝΛ[-5-] ΥΠΟΝΕΙ [-2-]ου [- 2 -] ΜΝΕΙΣΤΑΕ[- 10]
καὶ διὰ ταῦτα πάντα ἐστεφανώθη ὑπὸ τε τῶν στρατευομένων [καὶ]
τῶν ταττομένων ἐν τῷ φρουρίῳ [.]ΕΙ[-2-]Ζ τῷ ΕΠΙΠΛΟΥ. ΓΑΙΝΟΥΑΚ.ΟΙ
τ.[- 10-] ΟΥΛΗ [-4 -]ΠΟΤΕ [- 8 -] ΑΤΗ ΑΥΤΟΥΕ.Ι τοὺς οἰκ[οῦν]-
τα[ς κ]αὶ ΤΗ[. .]ΟΥΛΗΣ ΤΗΣ [. . . .] Ε [.] τοῦ ΕΠΙΑΤΟ [- 16 -]
[.]ΤΕ [- - - - - 22 - - - -] ΤΗΝ [. 16]
καὶ σωτηρίαν τῶν ἐνοικούντων βουλόμενος - - 6 - - ἐφρόν]-
τισεν ὅπως ἥ τε ἐπισκευὴ γένηται ὅλου τοῦ [ἐνιαυτοῦ - - - 8 - - -]
παρεκάλεσεν δὲ καὶ τοὺς στρατευομέν[ους Ῥαμνοῦντι - - - 6- - -]
ΤΑΖΣΑΝ ἀντιλαβέσθαι [. . . .] ΠΟΙΗΣΑ [- - - - 19 - - - - τε]-
χνίταις αὐτοὶ φιλοτι[μ - - - - - 36 - - - - -]
ΤΟΓΠΙΔΕΙΣΘΑΙ πολλ[- - - - - 39 - - - - -]

Ψήφισμα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. γιὰ στρατηγὸ τῆς παραλίας ὁ ὁποῖος ἔδειξε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ θεραπεία βλαβῶν οἰκημάτων τοῦ φρουρίου, πιθανῶς τοῦ ἄνω στρατοπέδου, ὅπου διέμενε τὸ κύριο μέρος τῆς μόνιμης φρουρᾶς.

11 (2203). Ἄνω τμήμα στήλης, ὕψ. 0.14 πλ. 0.13 πάχ. 0.07, με γείσο καὶ ἀέτωμα τοῦ ὁποῖου σώζεται μέρος τοῦ τυμπάνου. Σώζει λείψανο τοῦ πρώτου στίχου ὕψ. γρ. 0.004-0.006. Βρέθηκε στὶς ἀνώτερες ἐπιχώσεις δωματίου νοτίως τοῦ νοτοβορείου δρόμου.

3ος π.Χ. αἰ.

[ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος 'Ραμ]νούσι[ος εἶπεν' - - - -]

12 (2287). Ἀπλῆς ἐπιτύμβιας στήλης ἄνω τμήμα ἐλλιπές κάτω δεξιὰ λοξῶς, ὕψ. 0.23 πλ. 0.27 πάχ. 0.075. Ὑψ. γρ. 0.025. Βρέθηκε στὶς ἐπιχώσεις τοῦ νοτοβορείου δρόμου (πίν. 5α).

2ος-1ος π.Χ. αἰ.

Καλλίστρ[ατος]

Νικί[ου]

Ἀφιδ[ναῖος]

Τὸ Α ἔχει τεθλασμένη τὴν ὀριζόντια κεραία.

Καλλίστρατος Ἀφιδναῖος, γραμματεὺς τῶν κρυπτῶν καὶ τῶν στρατιωτῶν Ὁ Δῆμος II 20, 25. Ἴσως ὁ ἐδῶ εἶναι ἀπόγονός του. Γιὰ ἄλλους Καλλιστράτους Ἀφιδναῖους βλ. PAA 561575-580.

13 (2322). Κιονίου τμήμα καθ' ὕψος, ἐλλιπές κάτω καὶ μὲ λαξευμένο τὸν δακτύλιο, ὕψ. 0.41, διαμ. 0.22, πάχ. 0.10. Ὑψ. γρ. 0.014 (Ο)-).037 (Σ). Βρέθηκε σὲ δωμάτιο βορειῶς τῆς αὐλῆς (πίν. 56).

2ος-1ος π.Χ. αἰ.

[- - -]άσση

[Ἀρτε]μιδώρου

3 [Σιν]ωπίτις

Πρβ. Εὐφρανάσση, Εἰφιανάσση, Βάσση. Γιὰ τὸ ἐθνικὸ βλ. Osborne-Byrne, *The Foreign residents of Athens* 6838.

14 (2325). Βάση λαμπάδων ἀκέραιη μορφῆς ἐπικράνου παραστάδος, ὕψ. 0.39, πλ. ἄνω στὸν ἄβακα 0.68, κάτω 0.337, πάχ. 0.13. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἄβακα φέρει τρεῖς κυκλικοὺς τόρμους διαμ. 0.04 οἱ ὅποιοι σώζουν καὶ τὸ ἄκρο τῶν χαλκῶν λαμπάδων. Πίσω ἐπεξεργασμένο μὲ βελόνι χονδρό, ὁμαλὸ καὶ πυκνόν. Φέρει ἀνάγλυφη διακόσμηση ἀνθεμίων καὶ ἐλίκων. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια εἶναι ἐλαφρῶς κατωφερῆς πρὸς τὰ πίσω ἴσως γιὰ νὰ κυλοῦν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς. Ὑψ. γρ. 0.009 στ. 5), 0.013 (στ. 4). Ὁ πρῶτος στίχος σβησμένος

ἀπὸ πατήματα. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια τόρμος 0.02×0.04 γεμάτος μολύβι γιὰ τὴ σύνδεση μὲ τὸ ὑπόβαθρο, τὸ ὁποῖο ἔφερε τὰ ὀνόματα τῶν λαμπαδηδρόμων. Βρέθηκε σὲ δωμάτιο βορείως τῆς αὐλῆς (πίν. 6α).

- [ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος δημοτικὸν στρατη]-
γὸς χειροτονηθεὶς ἐπὶ Ῥαμνοῦντα κᾱ[i]
3 τὴν παραλίαν χώραν εἰς τὸν ἐπὶ Ἀγαθοκλέους
ἄρχοντος ἐνιαυτὸν Διὶ σωτῆρι Ἀθηναῖ σωτεῖρα
ἀνέθηκεν.

Ἡ νέα βάση λαμπάδων μᾶς ἀποκαλύπτει, ὅτι καὶ τὸ 106/5 π.Χ., ἐπὶ Ἀγαθοκλέους ἄρχοντος, τρεῖς στρατιῶτες τῆς φρουρᾶς τοῦ φρουρίου νίκησαν στὰ Διογένεια καὶ τὰ Πτολεμαῖα τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ σειρά τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ μνημονεύουν νικητὲς ἀπὸ τὸν Ραμνούντα στοὺς ἀγῶνες αὐτοὺς αὐξάνει, καὶ τοῦτο εἶναι ἔνδειξη ἀκμαιότητος τῶν ἀνδρῶν τῆς φρουρᾶς καὶ τῆς καλῆς ἐκπαίδευσής τους, ἀφοῦ νικοῦσαν τόσο συχνὰ σ' ἓνα δύσκολο, κατὰ τοὺς Ἀρχαίους, ἀγώνισμα.

Νικητὴ λαμπαδηφόρο κατὰ τὸν 3ο π.Χ. αἰ. 6λ. Ὁ Δῆμος II 144. Κατὰ τὸν 2ο αἰ. τὰ ἀναθήματα εἶναι πολλὰ: αὐτ. II 146 (175/4 π.Χ.), 147, 148 (117/6 π.Χ.), 149 (108/7 π.Χ.), 150 (101/0 π.Χ.), 151, 152 (99/8 π.Χ.). Ὑπάρχουν ἀκόμη ἀδημοσίευτες ἀναθέσεις γιὰ νίκες στὴ λαμπαδηφορία, ἡ ἀρ. κατ. 2139 ἐπὶ Ἀριστόλα ἄρχοντος (161/0 π.Χ.), ἡ 1376, πιθανῶς ἐπὶ Μνησιθέου ἄρχοντος (155/4 π.Χ.), καὶ ἡ 2292, ἡ ὁποία δημοσιεύεται παρακάτω.

15 (2268). Τρία συγκολλημένα θραύσματα ἐρμαϊκῆς στήλης ἐλλιποῦς τὸ κεφάλι καὶ τὸ κάτω δεξιὸ τέταρτο. Ἡ δεξιὰ πλευρὰ διατηρεῖ ἐντὸς τοῦ τόρμου τμήμα προκρόσσου. Ὑψ. 0.515 πλ. ἄνω 010 βάθ. 0.087. Ἐμπρὸς ὀπὴ διαμ. 0.013 βάθ. 0.022. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια καὶ ἡ πίσω εἶναι ἐπεξεργασμένες μὲ βελόνι. Ἡ πίσω φέρει στίς μακρὲς παρυφές καλεμιά. Τὰ δύο τεμάχια βρέθηκαν στὸ πηγᾶδι τῆς αὐλῆς, τὸ τρίτο στὸ τελεστήριο.

16 (2272). Βαθρίδιο ἐλλιπὲς κάτω καὶ πίσω ἀπὸ δύο συγκολλημένα τεμάχια ὕψ. 0.285 πλ. 0.115-0.12, 0.14 (στὸν ἄβακα). Ἀνω φέρει τὸ ἥμισυ κυκλικοῦ τόρμου διαμ. 0.055, βάθ. 0.01. Βρέθηκε στὸ πηγᾶδι τῆς αὐλῆς.

17 (2274). Λίθινο πλῆρες γουδὶ ἀπὸ 9 συγκολλημένα τεμάχια ὕψ. 0.42 κάτω διαμ. 0.24 ἄνω διαμ. 0.35. Ἀνω φέρει, ἐξωτερικῶς, δύο ἀγκῶνες ὕψ.

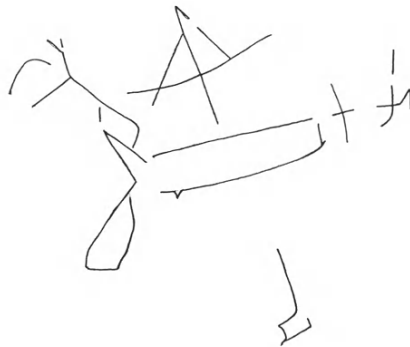
0.07 ἔξοχῆς 0.005. Ἡ βάσις του ἔχει ὕψ. 0.05. Βρέθηκε στοὺς λίθους τοῦ πηγαδιοῦ τῆς αὐλῆς.

18 (2275). Πλάκα ὕψ. 0.69 πλ. 0.52 πάχ. 0.15 (εἰκ. 3). Φέρει χάραγμα πλοίου. Ἀποτελεῖ μέρος τῆς διαλυμένης πλακόστρωσης γύρω ἀπὸ τὸ πηγάδι τῆς αὐλῆς. Ἡ συνοπτικὴ ἀπεικόνιση ἀποδίδει τὰ κύρια στοιχεῖα τοῦ πλοίου, τὰ δύο πηδάλια καὶ τὴν πρύμη, τὴν πῶρα μὲ τὸ ἀκροστόλιο, τὸν μεγάλο καὶ τὸν πρῶταιο ἰστό, τὸν ἐπίτονο καὶ τὸν σίφαρο, τὸ τριγωνικὸ ἀνώτατο πανί, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ὅτι χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὰ ἐλληνιστικὰ καὶ κυρίως τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Τὸ κάτω ἀπὸ τὸ πλοῖο ἀντικείμενο πιθανῶς εἶναι ἡ ἄγκυρα. Τὰ χάραγματα πλοίων τῶν ἐποχῶν αὐτῶν ἔχουν συλλεγεῖ σὲ εἰδικὴ μελέτη: I. Pekáry, *Repertorium der hellenistischen und römischen Schiffsdarstellung*, *Boreas*, Beiheft 8, 1999, 418-423.

19 (2278). Κεφαλὴ ἀγάλματος ἢ μεγάλης ἐρμαϊκῆς στήλης ἐντελῶς φθαρμένη. Διατηροῦνται μικρὲς κοιλότητες στὴ θέση τῶν ματιῶν καὶ τῶν αὐτιῶν καὶ κύρτωμα στὴ θέση τῆς μύτης. Ὑψ. μὲ τὸν λαίμῳ 0.24, ἕως τὸ πηγούνι 0.20, διαμ. 0.15. Βρέθηκε σὲ δωμάτιο νοτίως τῆς αὐλῆς.

20 (2279). Μικρὸς τριπτήρας μαρμάρινος, ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι ἐλλειψοειδῆς καὶ λεία. Ὑψ. 0.055 μῆκ. 0.06 πάχ. 0.04. Βρέθηκε ὅπου τὸ 2278.

21 (2280). Γωνία θαυριδίου γιὰ μαρμάρينو μικρὸ ἀνάθημα ὕψ. 0.052 μῆκ. 0.11 βάθ. 0.09. Ἀνω σώζει λείψανο μικρὸ τόρμου βάθ. 0.028 καὶ μικρὸ μέρος τῆς ἀρχικῆς λείας ἐπιφάνειας. Δεξιὰ καὶ ἀποκάτω εἶναι ἐπεξεργασμένο μὲ βελόνι, ἐμπρὸς λεῖο. Βρέθηκε ὅπου τὸ 2278.

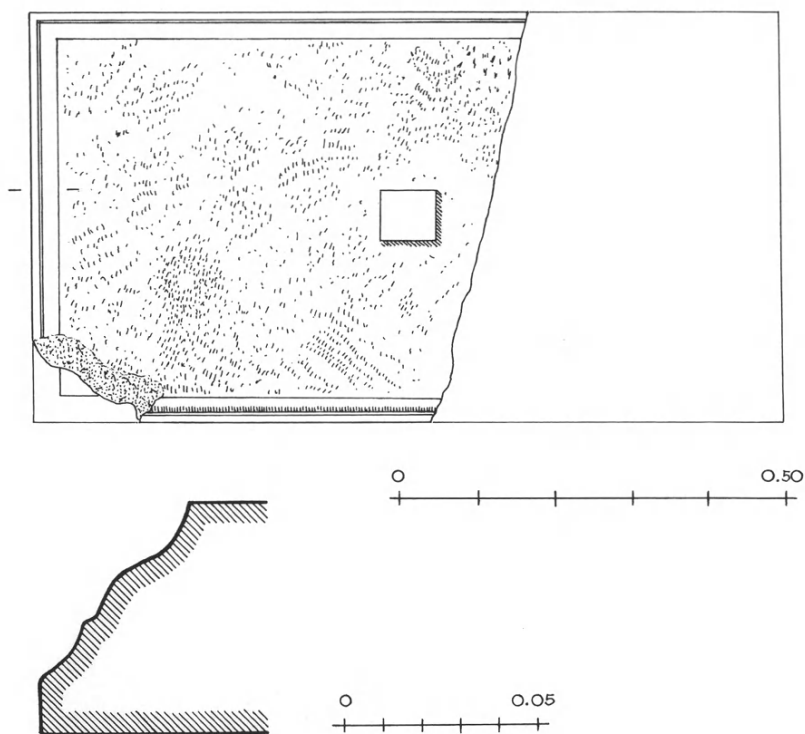


Εἰκ. 3. Χάραγμα πλοίου στὴν πλακόστρωση τῆς δεξαμενῆς (ἀρ. 2275).

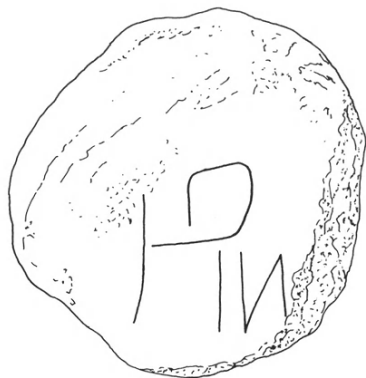
22 (2283). Μαρμάρινο εἰδώλιο Ἀφροδίτης γυμνῆς ὕψ. 0.115. Ἡ κεφαλὴ λείπει, σώζεται στὸν λαιμὸ μικρὴ ὀπὴ γιὰ τὴ σύνδεσή της. Λείπουν ἐπίσης τὰ πόδια ἀπὸ τὸ μέσον περίπου τῶν μηρῶν, τὸ ἀριστερὸ χέρι σχεδὸν ἀπὸ τὸν ὦμο καὶ τὸ δεξιὸ ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ πήχεως. Βρέθηκε στὸν νοτοβόρειο δρόμο (πίν. 66).

23 (2284). Κάτω μέρος ἀγαλματίου Ἀρτέμιδος (;) ὕψ. 0.105 μὲ πέπλο ποὺ διπλοῦται ἐπὶ τῆς ζώνης. Πτυχῆς κάθετες. Βρέθηκε ὅπου καὶ τὸ προηγούμενο. Κοντὰ βρέθηκε μικρότατο κεφάλι γυναικεῖο, τὸ δικό του πιθανότατα, ὕψ. ἀπὸ τὸ πηγούνι ἕως τὴν κορυφὴ τῆς κόμης 0.034, ὀλικοῦ 0.043. Τὰ μαλλιά πίσω σὲ κρωβύλο καὶ στὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ δεμένα ψηλὰ μὲ ταινία.

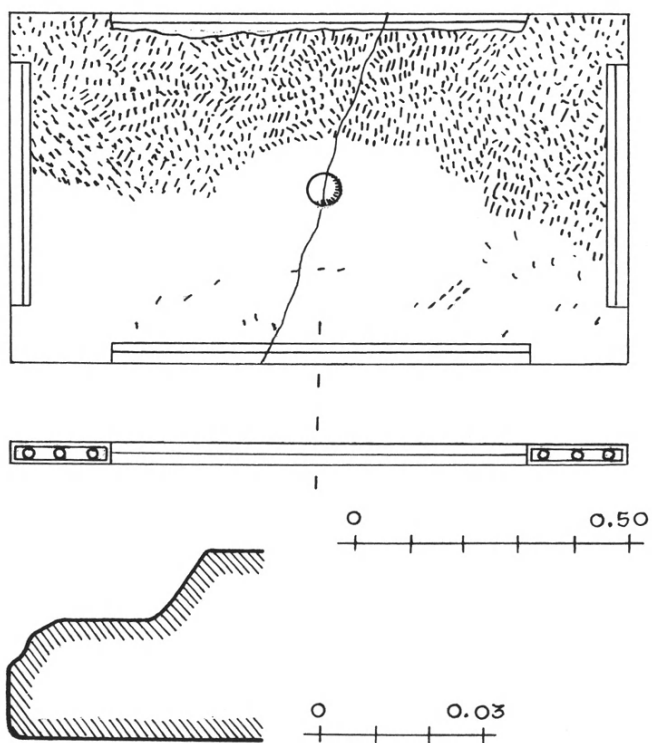
24 (2285). Βαθρίδιο μαρμάρου παριανοῦ ὕψ. 0.05, πλ. 0.18 βάρ. 0.19, ἐλλίπες κατὰ τὸ μισὸ περίπου. Ἐφερε λίθινο ἀνάθημα, τοῦ ὁποῖου σώζεται ὁ τὸρμος βάρ. 0.018. Ἀποκάτω εἶναι ἐντελῶς λεῖο ἀπὸ πατήματα. Βρέθηκε στὸν νοτοβόρειο δρόμο.



Εἰκ. 4. Πλάκα τραπέζης ἀρ. 2320.



Εἰκ. 5. Χαλίκι με χάραγμα ἀρ. 2321.



Εἰκ. 6. Πλάκα τραπέζης ἀρ. 2326.

25 (2303). Σταθμίο ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο μὲ πράσινες φλέβες, ὀρθογώνιο ὕψ. 0.08 μήκ. 0.177, πλ. 0.08-0.09. Φθαρμένο. Βρέθηκε στὸν νοτοδόρειο δρόμο.

26 (2320). Πλάκα τραπέζης μαρμάρινη, ἐλλειπῆς καὶ θραυσμένη κατὰ τὴν μίαν γωνία πλ. 0.525 μήκ. 0.515-0.65 πάχ. 0.06. Φέρει γύρω ἄβακα καὶ κυμάτια καὶ στὴν κάτω ἐπιφάνεια ὀρθογώνιο ἀγκώνα 0.065×0.065 ὕψους 0.008 γιὰ τὴν τὸρμωση στὴ βάση τῆς τραπέζης. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια εἶναι ἐντελῶς λεία, ἡ κάτω εἶναι ἐργασμένη μὲ τὸ χτένι, πολὺ λεπτὸ γύρω ἀπὸ τὸν ἀγκώνα, χονδρότερο στὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια. Βρέθηκε σὲ δωμάτιο βορείως τῆς αὐλῆς (εἰκ. 4).

27 (2321). Πλακοειδῆς λίθος στρογγυλεμένος ἄτεχνα, διαμ. 0.10 πάχ. 0.035. Φέρει χάραγμα ὀλικοῦ ὕψους 0.03. Βρέθηκε ὅπου καὶ τὸ 2320 (εἰκ. 5).

28 (2326). Πλάκα τραπέζης ἀπὸ πρασινωπὸ σχιστόλιθο θραυσμένη στὴ μέση μήκ. 1.115 μ. πλ. 0.655 πάχ. 0.036. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια εἶναι λεία καὶ ἀκόσμητη, ἡ κάτω ἐπεξεργασμένη μὲ βελόνι κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου τοῦ μήκους της, τὸ λοιπὸ σὲ φυσικὴ κατάστασι. Στὸ κέντρο ἀκριβῶς σώζει τὸρμο κυκλικὸ διαμ. 0.055, βάθ. 0.008 πιθανῶς γιὰ τὴν ὑποδοχὴ κυκλικοῦ μεταλλικοῦ στηρίγματος. Καὶ στὶς τέσσερις πλευρὰς εἶναι λοξότμητη, πλήν τῶν ἄκρων. Οἱ ἄκρες τῆς πρόσθιας φέρουν, μέσα σὲ πλαίσιο, ἀπὸ τρία κουμπιά. Δύο κουμπιά φέρει ἡ πρόσθια ἄκρη τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς. Βρέθηκε ὅπου καὶ τὸ 2320 (εἰκ. 6).

29 (2328). Τμῆμα λεκάνης περιρραντηρίου θραυσμένο σὲ ὀκτὼ κομμάτια πλ. χεῖλους 0.045, πάχ. 0.055 στὸ χεῖλος, 0.035 στὸ λοιπὸ, λεία κατὰ τὸ ἐξώτερο μέρος, μὲ βελονιὲς στὸ κεντρικὸ τμῆμα. Ἀποκάτω λεία φέρει σχεδὸν τετράγωνο ἔμβολο 0.11×0.11, ὕψ. 0.018 μὲ δύο μικρὰς ὀπὲς βάθ. 0.004. Βρέθηκε ὅπου καὶ τὸ 2320.

30 (2329). Μαρμάρينو σταθμίο ἡμίεργο κατὰ τὴν λαβή, ὕψ. 0.055-0.062, μὲ τὴν λαβὴ 0.086, μήκ. 0.195 πλ. 0.07 (ἄνω πλάτος 0.055). Βρέθηκε ὅπου καὶ τὸ 2320.

31 (2330). Μάρμαρο κομβιοειδὲς ἢ ἡμισφαιριοειδὲς μὲ τὴ σφαιρικὴ ἐπιφάνεια ἐργασμένη μὲ λεπτὸ βελόνι, πιθανῶς ἀποσπασμένο ἀπὸ γλυπτὸ ἢ ἀνάγλυφο ὕψ. 0.021 κάτω διαμ. 0.048. Βρέθηκε ὅπου καὶ τὸ 2320, τοποθετημένο στὸν κεντρικὸ κυκλικὸ τὸρμο τοῦ 2326.

32 (2304). Γυναικεία κεφαλὴ ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου φθαρμένη καὶ

ἐλλιπὴς κυρίως πίσω μὲ πόλο (;), ὕψ. καθαρὸ ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῶν μαλλίων – χωρισμένα στῆ μέση καὶ φουσκωτὰ στὰ πλάγια – 0.19, μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ πόλου (;) 0.24 πλ. 0.175. Ἄνω σώζει ἐλλιπῶς τὸρμον γιὰ μεταλλικὸ ἔμβολο βάθ. 0.035, μήκ. 0.04 πλ. 0.017. Βρέθηκε ἐπιφανειακῶς, ἐσωτερικῶς καὶ κοντὰ στὸ ἀνατολικὸ τεῖχος.

Τελεστήριο καὶ τὸ νοτίως πηγάδι

Κατὰ τὶς στερεωτικὲς ἐργασίες ποὺ ἔγιναν στὸ τελεστήριο βρέθηκαν λίγα ἀρχαῖα. Περισσότερα καὶ σημαντικότερα βρέθηκαν στὸ πηγάδι-δεξαμενὴ ποὺ βρίσκεται νοτίως καὶ πολὺ κοντὰ. Τὸ πηγάδι ἦταν ἀνέκαθεν ἀνοιχτὸ καὶ θεατὸ ἀλλὰ ἡ ἔρευνά του ὑπῆρξε δύσκολη καὶ ἐπικίνδυνη ἐξ αἰτίας τῶν σαθρῶν τοιχωμάτων του. Ἦταν γεμισμένο μὲ πέτρες καὶ χῶμα καὶ ἀνάμεσά τους βρέθηκαν ἡ ἐπιγραφὴ ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ ἄλλα ἀρχαῖα.

1 (2292). Ἄνω μέρος βάσεως λαμπάδων, ἀπὸ δύο συγκολλημένα θραύσματα, ὕψ. 0.17, πλ. 0.27, πάχ. πλήρους 0.11. Ὑψ. ἄβακος 0.065. Ὑψ. γρ. 0.007 (Ο)-0.01. Ἄνω λείψανο τὸρμου διαμ. 0.045 βάθ. 0.033 γιὰ τὴ στερέωση χάλκινης λαμπάδος. Βρέθηκε στὸ κάτω τοῦ τελεστηρίου πηγάδι.

[ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος δημοτικόν, στρατηγὸς χειροτονηθεῖς]

[ἐπὶ Ῥαμνοῦν]τα καὶ [τὴν παραλίαν χώραν εἰς τὸν]

3 [ἐπὶ τοῦ δεῖνος ἄρχοντος ἐ]νιαυτὸν [Διὶ σωτῆρι καὶ Ἀθηνᾷ]

[vacat σωτεῖρα ἀν]έθηκε[ν vacat]

Τὸ λείψανο τοῦτο τῆς ἀνάθεσης λαμπάδων ἀπὸ κάποιο στρατηγὸ τοῦ τέλους τοῦ 2ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου π.Χ., αἰ. συμπληρώνεται κατὰ τὶς πολὺς σωζόμενες ἀνάλογες ἀναθέσεις (βλ. παραπάνω γιὰ τὴ βάση 2325).

2 (2267). Ἄνω μέρος ἐρμαϊκῆς στήλης ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο ἐλλιποῦς ἐμπρὸς ὕψ. 0.135 πλ. 0.16, σωζ. πάχ. 0.085. Ἀριστερὰ σώζει τὴν ἐντομὴ τοῦ προκρόσσου καὶ τμημα προκρόσσου τὸ ὁποῖο ἐφαρμόζει. Δεξιὰ σώζει μέρος τῆς ἐντομῆς τοῦ προκρόσσου. Βρέθηκε στὶς ἐπιχώσεις τοῦ τελεστηρίου. Πιθανῶς στῆ στήλῃ αὐτὴ ἀνήκει ἡ ἐφηβικὴ κεφαλὴ 2257, δημοσιευμένη Ὁ Δῆμος Ι 286 εἰκ. 1986.

3 (2268). Ἀριστερῆς πλευρᾶς ἐρμαϊκῆς στήλης ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο θραῦσμα καθ' ὕψος. Σώζει τὴν ἐμπρὸς καὶ τὴν πλάγια λεῖα ἐπιφάνεια. Ὑψ. 0.275 πλ. (βάθ.) 0.089 πᾶχ. σωζ. 0.04. Βρέθηκε στὸ τελεστήριο.

4 (2294). Κεφαλὴ ἀνδρική ἢ ἐφηβική ἀπὸ μάρμαρο ἀγίας Μαρίνας. Λεῖπει ὁλόκληρο τὸ πρόσωπο, σώζεται ὅμως τὸ κάτω ἀπὸ τὸ πηγούνι τμήμα καὶ ὁ λαιμός. Τὰ μαλλιά φέρουν ταινία δυσδιάκριτη, ἴσως δηλωνόταν μὲ χρῶμα. Στὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ διατηρεῖται ἀκατέργαστη ἐπιφάνεια. Ὑψ. μέχρι ἄκρου πηγουνιοῦ: 0.235, ὕψ. ὀλικό: 0.27 μ. Βρέθηκε στὸ πηγάδι τὸ κάτω τοῦ τελεστηρίου. Στὸ τελεστήριο ἔχει βρεθεῖ, τὸ 1999, μέρος ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος ντυμένης ἐρμαϊκῆς στήλης (2249) ἀπὸ μάρμαρο ἀγίας Μαρίνας. Ἴσως ἀνήκει σ' αὐτήν.

5 (2295). Τμήμα δεξιὸ ἀπὸ ντυμένο ἄγαλμα· σώζει πτυχές πλατιές καὶ λεῖτες. Ἀριστερὰ κομμένο καὶ δουλεμένο μὲ τὸ βελόνι γιὰ νὰ γίνει ἀγκωνάρι. Ὑψ. 0.315 πλ. 0.185 βάθ. 0.175. Βρέθηκε στὸ κάτω τοῦ τελεστηρίου πηγάδι καὶ κόλλησε στὸ θραῦσμα γλυπτοῦ 1272 τὸ ὁποῖο εἶχε βρεθεῖ τὸ 1993 στὸ πρὸ τοῦ στιβαδεῖου πηγάδι. Βλ. ΠΑΕ 1993, 31 ἀρ. 4.

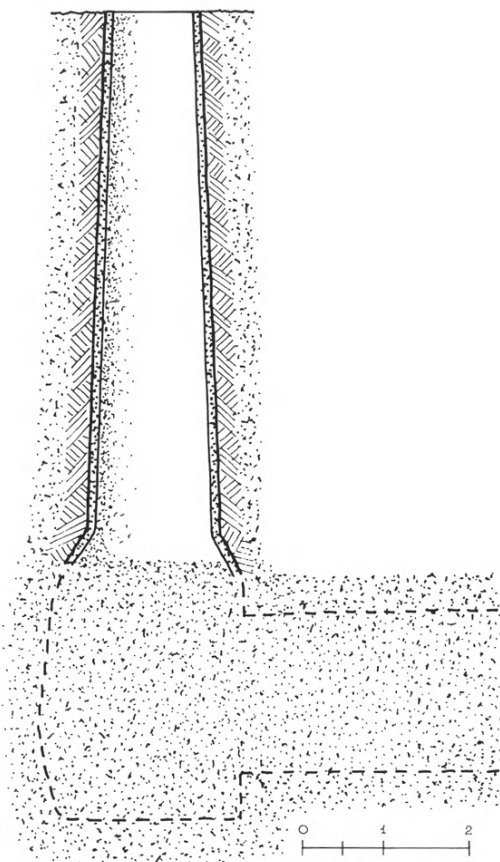
6 (2296). Πρόκροστος ἐρμαϊκῆς στήλης ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο. Σώζει καὶ μέρος τοῦ ἐμβόλου. Ὑψ. 0.063 μῆκ. 0.074 μ., μὲ τὸ ἐμβόλο 0.09, πᾶχ. 0.037, πᾶχ. ἐμβόλου 0.024. Βρέθηκε στὸ κάτω τοῦ τελεστηρίου πηγάδι.

7 (2298). Τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος ποδιοῦ περιρραντηρίου ἀπὸ μάρμαρο ἀγίας Μαρίνας. Ἀπὸ κάτω λεῖο. Φέρει φυλλωτὲς ραβδώσεις. Διάμ. 0.37 ἄκτ. 0.135, ὕψ. 0.115. Βρέθηκε στὸ πηγάδι κάτω τοῦ τελεστηρίου.

Νότιο πυλῶριο

Ἐρευνήθηκε μερικῶς ἡ ἀπὸ παλιὰ γνωστὴ δεξαμενὴ τοῦ νοτίου πυλῶριου μέχρι βάθους 6.60 μ. Ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας δὲν ἦταν δυνατὴ ἐξ αἰτίας τῆς σαθρότητας τῶν τοιχωμάτων. Διαπιστώθηκε ὅτι στὸ χαμηλότερο μέρος τῆς δεξαμενῆς ὑπῆρχε πλαγία σήραγξ γιὰ τὴν αὔξηση τῆς χωρητικότητος (εἰκ. 7, πίν. 7α).

Ἡ δεξαμενὴ βρέθηκε γεμάτη πέτρες, ἔνδειξη ὅτι ἀχρηστεύτηκε ἐπίτηδες ἐπειδὴ τὰ τοιχώματά της εἶχαν γίνει, ἤδη στὴν ἀραιότητα, σαθρά. Ἀνάμεσα στὶς πέτρες τοῦ γεμίσματος, μία ἦταν τὸ ἀριστερὸ μέρος ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴν ὁποία μαθαίνουμε ὅτι ὁ στρατηγὸς τῆς παραλίας Ἐπιχά-



Εἰκ. 7. Ἡ δεξαμενὴ νεροῦ τοῦ νοτίου πυλωρίου.

ρης ἀφιέρωσε στὸν Ἡρώα Ἀρχηγέτη καὶ σὲ μιὰ ἄλλη θεότητα, τὸ στρατήγιον.

1 (2290). Λιθόπλινθος ἐλλειπῆς δεξιά, ὕψ. 0.25, βάθ. 0.16, μήκ. 0.51 ἔμπρός, 0.65 πίσω. Φέρει ἀναθύρωση στὶς τρεῖς πλευρὲς μὲ καλεμιά πλ. 0.015 κατὰ τὴν παρυφή. Τὸ λοιπὸ τῶν πλευρικῶν ἐπιφανειῶν εἶναι ἐπεξεργασμένο μὲ βελόνι ψιλὸ στὴν ἀρχή, κοντὰ στὴν καλεμιά, χοντρύτερο πρὸς τὰ μέσα. Ὑψ. γρ. 0.027 (ο), 0.03 (Τ, Η, Ε). Βρέθηκε στὸ πηγάδι τοῦ νότιου πυλωρίου, ἀνάμεσα σὲ ἄχρηστες πέτρες, σὲ βάθος 4 μέτρων (πίν. 76).

παλαιὰ θεότητα τοῦ Ραμνοῦντος γιὰ τὴ λατρεία τῆς ὁποίας ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες (Ὁ Δῆμος II 77-82). Ἐπιχάρης Ἰκαριεύς ἀπαντᾷ στὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή IG II² 6284 (3ου-2ου π.Χ. αἰ.), ὡς πατέρας τῆς Παραμόνας. Ἴσως εἶναι ὁ στρατηγός.

2 (2316). Λεκάνη περιρραντηρίου ἀπὸ μαρμαρυγιακὸ σχιστόλιθο συγκολλημένη ἀπὸ 3 κομμάτια καὶ ἐλλιπής, κυκλικὴ μὲ δισκοειδὲς ἔξαρμα ἀποκάτω διαμ. 0.125, ὕψ. 0.002 στὸ κέντρο καὶ λαξευμένο. Εἶναι ὑπόλειμμα τοῦ ὀρθογωνίου ἐμβόλου γιὰ τὴ στερέωση στὸν κίονα. Διάμ. ἐξωτ. 0.475, ἐσωτ. 0.385, βάθ. 0.095, ὕψ. 0.115 πλ. χεῖλους 0.045. Ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς εἶναι λεία. Βρέθηκε σὲ δωμάτιο πλάι στὸ νότιο πυλῶριο.

3 (2317). Τμῆμα λεκάνης περιρραντηρίου, ἀβαθοῦς καὶ ἐπιπέδου, μὲ περιχεῖλωμα πλ. 0.025 βάθ. 0.01. Ἀποκάτω κυκλικὸ ἔξαρμα διαμ. 0.08-0.015 (κωνικὸ) ὕψ. 0.016. Βρέθηκε ὅπου τὸ 2316.

Εὐρήματα ἐκ περισυλλογῆς

1 (2264). Τμῆμα ἀρραβδώτου κίονος ὕψ. 0.27 διαμ. 0.28. Ἀποκάτω τόρμος διαμ. 0.05 βάθ. 0.035. Ὑψ. γρ. ± 0.012 (ὁ πρῶτος στίχος ± 0.05). Βρέθηκε σὲ σωρὸ λίθων ἀνατολικῶς τοῦ θεάτρου (πίν. 86).

ΘΕΩΝ

[- -]ΟΗΙΥΛ.ΚΟΣ Μυρρι[νούσιος]

3 [- - - - -]ΙΟ[- - - - -]

[- - - - -]ΑΕ[. . . .]ΚΙΡ[. .]ΜΜΙ[- -]

[- - - - -]-ΗΜΛΕΧΑΙ[. .]ΞΜΥ[- - - -]

6 [- - - - -]Ν[. .]ΡΧ[- - - - -]

[- - - - -]ν Θράκη καὶ θε[οῖς] ΚΟ

[- - - - -]ΛΕΟΝΤΕΣΛΕΚΑ[- - - - -]

9 [- - - - -]τὰ ἐν Ἑλε]υσῖνι μυστήρια Νεμέσ[ει]

[καὶ Θέ]μιδι χαριστήριον.

Τὰ γράμματα εἶναι τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων καὶ πολὺ φθαρμένα. Ὁ ἄγνωστος Μυρρινούσιος ἀναθέτης ἴσως μνημονεύει κάποια εὐσεβὴ πορεία του σὲ διάσπαρτα ἐλληνικὰ ἱερά, τὴ μύησή του, ὡς Ἀθηναῖος, στὰ Ἐλευσίνα

μυστήρια καὶ τὴν ἀνάθεση ἀναθήματος — ἴσως αὐτοῦ τούτου τοῦ σπονδύλου — στὴ Θέμιδα καὶ τὴ Νέμεση.

Ὁ πρῶτος στίχος διαβάζεται θεῶν καὶ Θεῶν. Στὴ δεύτερη περίπτωση εἶναι ὁ ἀναθέτης.

Ὁ σπόνδυλος ἔφερε ξεχωριστὸ ἐπίκρανο καὶ ὑπόβαθρο ποὺ δὲν σώθηκαν. Μεγάλα κυκλικά βάθρα κατὰ τὸν 5ο καὶ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. στὸν Ραμνουῦντα, βλ. Ὁ Δῆμος II 87 καὶ 98. Σῶζονται λείψανα καὶ ἀπὸ μικρὰ βάθρα ἐφηβικῶν ἀναθημάτων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

2 (2269). Βάθρο ὀρθογώνιο, κυβικό, τετραγώνου Ἑρμοῦ θραυσμένο καὶ ἐλλιπὲς πίσω ὕψ. 0.535 πλ. 0.625 βάθ. 0.47. Ἄνω φέρει ὀρθογώνιο τόρμο πλ. 0.385 βάθ. 0.35, βάθ. κοιλότητος 0.068. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ ὑπῆρχε ἐνεπίγραφος στέφανος ὁ ὁποῖος σθῆστηκε μὲ πολλὴ ἐπιμέλεια. Διάμ. λαξεύσεως 0.28-0.33. Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή σῶζονται δύο γράμματα ὕψ. 0.01. Πιθανῶς τὸ βάθρο ἔφερε καὶ δύο στεφάνους ἀκόμη στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴ λιθουργικὴ ἐργασία. Βρίσκεται στὴν ἀρχαία του θέση, ἔξω καὶ βορείως τῆς ἀνατολικῆς πύλης.

[- - - - -] T [- - - - -]

[- - - - -] A [- - - - -]

3 (2300). Ἀριστερὸ τμήμα, περισσότερο τοῦ μισοῦ, πλάκας τραπέζης, μήκ. 0.76, πλ. (βάθ.) 0.54, ὕψ. 0.09. Ἄνω εἶναι λεία, ἀποκάτω φέρει, στὸ μέσον ὅταν ἦταν ἀκέραιη, τόρμο 0.027×0.027 γεμάτο μολύβι καὶ εἶναι ἐργασμένη μὲ λεπτὸ βελόνι, πλὴν ὀρθογωνίου ἀριστερὰ 0.30×0.38, τὸ ὁποῖο ἐξέχει τῆς λοιπῆς ἐπιφανείας 0.01 καὶ εἶναι ἐργασμένο μὲ χονδρὸ βελόνι. Ἡ ἀρχὴ τοῦ δεξιὰ ἀπέργου σῶζεται λίγο. Στὴν πρόσθια στενὴ πλευρὰ φέρει ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.019· ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν γραμμάτων εἶναι ± 0.034-0.042. Χρησίμευε ὡς πλάκα δαπέδου νοτίως καὶ πλάι τοῦ κλιθάνου τῶν ἐργαστηρίων τῶν ἀνατολικῶς τοῦ πύργου τῆς εἰσόδου τοῦ ἄνω στρατοπέδου (πίν. 9α).

3ος π.Χ. αἰ.

ἱερὰ Διονύσο[υ - - - - -]

Ἀπὸ τὸ ἄγνωστης θέσης ἱερὸ τοῦ Διονύσου στὸ φρούριο προέρχεται ἡ

πλάκα λατρευτικῆς τραπέζης. Οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου στὸ φρούριο εἶναι πολλές (Ὁ Δῆμος I 324-326). Ἡ νέα ἐπιγραφὴ μᾶς ἀποκαλύπτει ὅτι στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μικροῦ ναοῦ του ὑπῆρχε καὶ πολυτελὲς μαρμάρινη τράπεζα ἡ ὁποία κατὰ τὰ χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας χρησιμοποιήθηκε στὴν πλακόστρωση μιᾶς αὐλῆς.

4 (2306). Ἄνω ἀριστερὴ γωνία ἀριστεροῦ θρόνου, χωρὶς ἀναθύρωση, ἀπὸ δύο συγκολλημένα κομμάτια, ὕψ. 0.41, πλ. 0.23, πάχ. 0.07-0.12. Στὴν ἄνω στενὴ ἐπιφάνεια σώζει λείψανα τριῶν γραμμάτων ὕψ. (τὸ P) 0.025. Ἀπὸ παλαιὰ περισυλλογὴ στὸν χώρο τοῦ θεάτρου.

Ἡ ρ ω [- - - -]

Λείψανο τῆς δεύτερης ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς τῶν θρόνων τοῦ θεάτρου, ἡ ὁποία ἦταν χαραγμένη στὴν ἄνω στενὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐρεισινώτων (βλ. Ὁ Δῆμος II 84 καὶ 121, 122). Στὴν κύρια ἐπιγραφὴ τῶν ὄψεων τῶν θρόνων ἡ ἀνάθεση γίνεται στὸν Διόνυσο ἀπὸ τὸν ἱερέα τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου (Ὁ Δῆμος II 82).

5 (2307). Τρία θαύσματα συγκολλημένα ἀπὸ τὴν ἄνω δεξιὰ γωνία θρόνου, ὕψ. 0.345, πλ. 0.28, πάχ. 0.005-0.019. Δεξιὰ φέρει ἀναθύρωση. Στὴν ἄνω στενὴ ἐπιφάνεια, δεξιὰ, φέρει τὸ γράμμα Ο ὕψ. 0.03. Ἀπὸ παλαιὰ περισυλλογὴ στὸν χώρο τοῦ θεάτρου.

6 (2308). Δύο συγκολλημένα θαύσματα ἀνάκλισης θρόνου, ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μέρος, ὕψ. 0.18, πλ. 0.32, πάχ. 0.055-0.09. Στὴν ἄνω στενὴ ἐπιφάνεια σώζει τὸ γράμμα Ο ἢ Θ ὕψ. 0.033. Ἀπὸ παλαιὰ περισυλλογὴ στὸν χώρο τοῦ θεάτρου.

7 (2291). Θαῦσμα μέσο στήλης, ὕψ. 0.08 πλ. 0.205 βάθ. 0.075. Ὑψ. γρ. 0.005(Ο)-0.01 (ΥΑΡ). Βρέθηκε πρὸ τοῦ περιβόλου τοῦ φρουρίου (Ὁ Δῆμος I 411) στὴ ΒΔ γωνία.

[ἐλέσθαι] δὲ τρεῖς ἄνδρας ἐ[ξ ἑαυτῶν εἰς τὴν ποίησιν τῆς στήλης·]
[οἶδε εἰρέθησαν, Δημό[φι]λος Ῥαμνούσιος,^ν Ἀρχέ[στρατος Ἐρχιεύς,]
[Διοκλῆς Ἀμαξα]ντεύς. *vacat*

Δημόφιλος Φανοκράτου Ῥαμνούσιος, Ὁ Δῆμος II 10, Ἀρχέστρατος

Ἐρχιεὺς (αὐτ. 29, 31, 167), Διοκλῆς Δίωνος Ἀμαξαντεὺς (αὐτ. 31, 167).

8 (2299). Στήλη ἐπιτύμβια ἐλλιπὴς ἄνω δεξιὰ, μὲ ἀέτωμα καὶ κυμάτια κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν καὶ ἀριστερά, στὰ πλάγια. Κάτω ἐλλιπὴς. Φέρει δύο ἐξαπέταλους ρόδακες καὶ κάτω ἀπὸ αὐτοὺς ἡμίεργο ἀνάγλυφο ἀγγεῖο, ἄωτο, ὡς γουδί, ὕψ. 0.355 ἄνω διαμ. 0.30. Ὑψ. τῆς στήλης 1.06 μ. πλ. 0.52-0.55, πᾶχ. 0.15. Πλάι ἀριστερὰ ὑπάρχουν αὐλάκια ἀπὸ τὰ σχοινιά τῆς ἀντήλης.

Βρισκόταν χτισμένη, στὰ ἀρχαῖα χρόνια, στὸ κάτω μέρος τοῦ τοιχώματος τοῦ πηγαδιοῦ τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ φρουρίου.

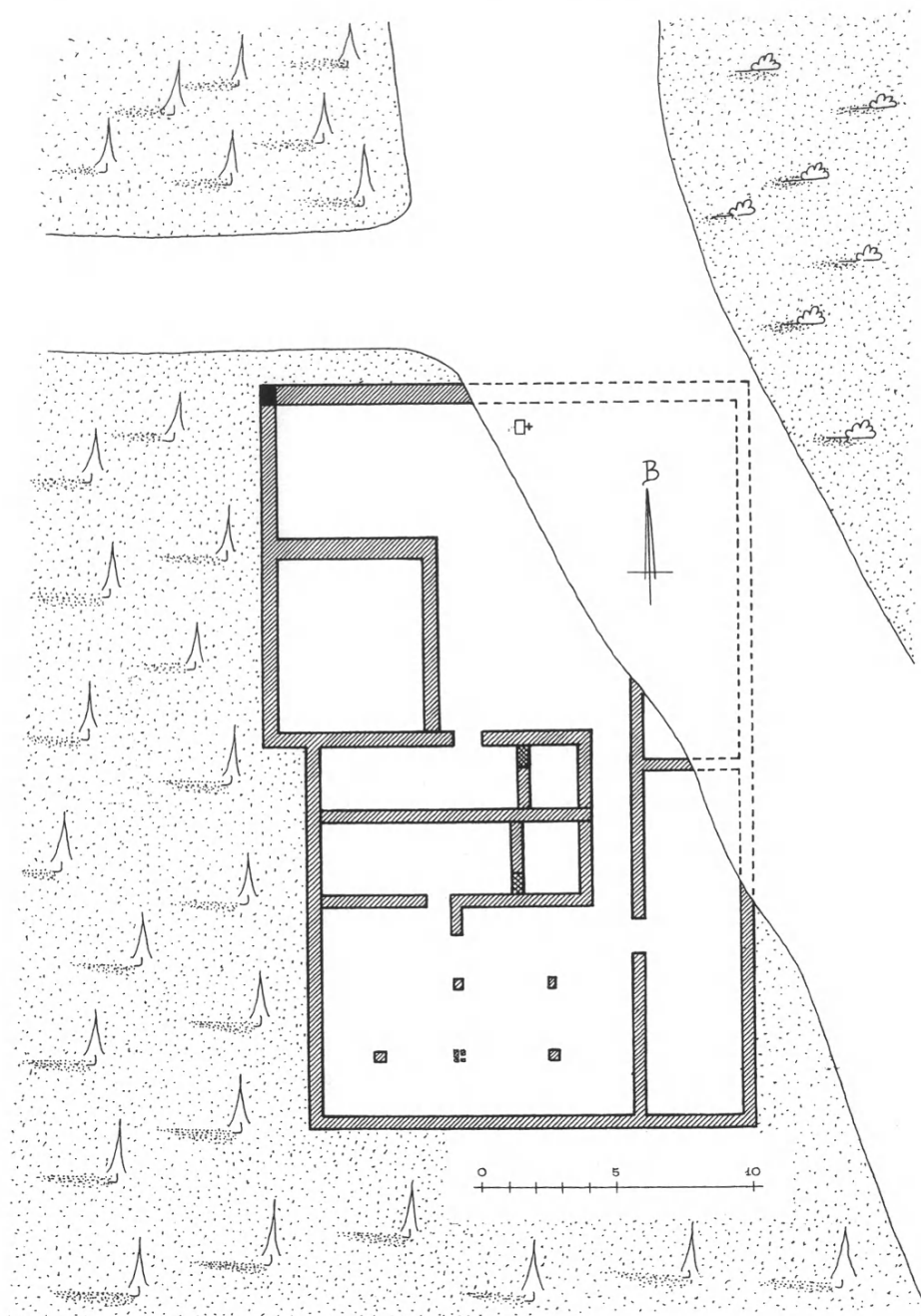
9 (2266). Ἀνω ἄκρο βωμοῦ ποὺ σώζει τὸ προσκεφάλαιο κοσμημένο μὲ ἀνάγλυφον ἑλικά καὶ λωτὸ μήκ. 0.367-0.35 ὕψ. 0.14 βάθ. 0.24. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια φέρει δύο τόρμους γιὰ μολύβδινα συνάμματα καὶ λείψανο μολύβδου. Βρέθηκε ἀνατολικῶς τῆς συνοικίας τοῦ θεάτρου μέσα σὲ σωρὸ λίθων.

10 (2277). Μεγάλον βάθρον θραυσμένο σὲ πολλὰ κομμάτια, ἀπὸ ντόπια φαιὰ πέτρα. Στὴν ἐμπρόσθια ὄψη του στεφάνι θαλλοῦ διαμ. 0.20. Τὸ βάθρον φέρει στὴν ἄνω ἐπιφάνεια, ἐμπρός, λείψανο ὀρθογωνίου τόρμου 0.335×0.334 βάθ. 0.04 καὶ κατὰ τὴν ἀρχικὴ του χρῆση ἦταν κτισμένο σὲ τοῖχο καὶ ἐξεῖχε μόνον τὸ τμήμα τοῦ τόρμου. Βρέθηκε νοτίως τῶν ἐργαστηρίων, τῶν ἀνατολικῶς τοῦ μεγάλου πύργου τοῦ ἄνω στρατοπέδου.

ΑΓΡΟΙΚΙΑ ΣΤΗΝ ΠΕΔΙΑΔΑ (εἰκ. 8)

Τελευταῖον εὑρημα τῆς χρονιᾶς ὑπῆρξε ἡ συνοπτικὴ ἀποκάλυψη μιᾶς ἀγροικίας στὸν κάμπο τοῦ Λιμικοῦ, πλάι στὸ εἰκονοστάσι τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος. Τὰ ἐρείπια ἦσαν γνωστὰ ἀπὸ δεκαετίες ἀλλὰ δὲν κινδύνευαν. Ἐπειδὴ ξαφνικὰ οἱ φερόμενοι ὡς ἰδιοκτῆτες τοῦ χώρου ἄλλαξαν διαθέσεις ἔγινε ἡ ἀποκάλυψη τῶν τοίχων τῆς.

Τὸ ἀρχαῖον οἰκοδόμημα εἶχε ὑποστεῖ μεγάλη βλάβη κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ δημόσιου δρόμου, πιθανῶς τὸ 1973. Ἡ ἔρευνά του ἔφερε στὸ φῶς ὀρθογώνιο κτίριο πλευρᾶς 17×26 μ., μὲ ὑπόστυλη αἴθουσα διαστάσεων 8×11.50 μ., μικροὺς χώρους μὲ κονίαμα στοὺς τοίχους καὶ στὰ δάπεδα καὶ ἄλλους ἐπιμήκεις, ἕναν 3.50×13.20 μ., ἕναν δεύτερον ὅμοιον, κατεστραμμένο κατὰ τὴ διάνοιξη τοῦ δημόσιου δρόμου, δύο χώρους ὁμοίους διαστάσεων 2.30×9.80 μ.,



Εἰχ. 8. Ἀγροικία στὴν πεδιάδα τοῦ Λιμικοῦ, παρὰ τὸ εἰκονοστάσι τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος.

ἔταν ὀρθογώνιο 5.50×6.60 μ. Ἀντιστοίχως πρὸς τὴν ὑπόστυλη αἵθουσα ὑπῆρχε αὐλὴ μήκους 12.50 μ. (εἰκ. 8).

Ὁ ἐλεύθερος καὶ ἀναπεπταμένος χώρος στὸν ὁποῖο οἰκοδομήθηκε ἡ ἀγροικία, ἐπέτρεψε στὸν ἰδιοκτήτη της νὰ τῆς δώσει καὶ μεγάλο ἐμβαδὸν καὶ συμμετρικὸ σχέδιο, χαρακτηριστικὰ τὰ ὁποῖα λείπουν ἀπὸ τὰ σπίτια τοῦ φρουρίου, περιορισμένα σὲ ἔκταση, στενόχωρα καὶ ἀνήλια.

ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΣ ΤΟΥ ΦΡΟΥΡΙΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Ἐρευνήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Εὐθύμιο Μαστροκώστα ὁ ὁποῖος δημοσίευσε τὶς σχετικὲς ἔρευνές του (ΙΑΕ 1958, 28-37 πίν. 25-31, ΑΕ 1961, Χρονικὰ 9-24 πίν. Δ'-ΙΒ'). Προσθῆκες στὶς δημοσιεύσεις τοῦ Μαστροκώστα ἔδωσα ἀργότερα (ΑΕ 1979, 43-45).

Ἡ νέα ἔρευνα σκοπὸ εἶχε τὸν σχηματισμὸ καλύτερης εἰκόνας τοῦ νεκροταφείου, ἰδιαιτέρα τῆς χρονολογικῆς, καὶ τὸν συσχετισμὸ της μὲ τὸν οἰκισμὸ τοῦ φρουρίου, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν περίοδον χρήσης τοῦ νεκροταφείου βρίσκεται σὲ προϊούσα παρακμή.

Τὴν ἀνασκαφὴ παρακολούθησε συνεχῶς ὁ κ. Κωνσταντῖνος Καλογερόπουλος, ὁ ὁποῖος τήρησε καὶ τὸ ἡμερολόγιο.

Ἔκταση

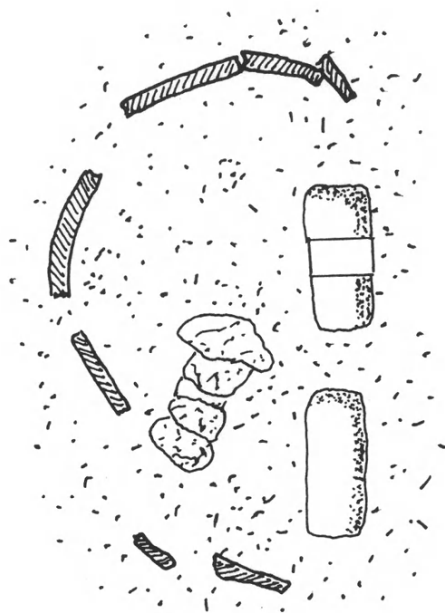
Ἡ νέα ἀνασκαφὴ ἔγινε στὴν περιοχὴ τὴν ὁποία εἶχαν λεηλατήσει τὸ 1957-58 οἱ ἀρχαιοκάπηλοι. Ἐξ αἰτίας τῆς ἐπιδρομῆς τους ὁ τότε Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς Ἰωάννης Παπαδημητρίου καὶ κατόπιν Διευθυντὴς Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ζήτησε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία νὰ γίνῃ σωστικὴ ἀνασκαφὴ ἀπὸ τὸν Εὐθύμιο Μαστροκώστα. Τὸ νεκροταφεῖο ὅμως ἐκτείνεται πρὸς Βορρᾶν σὲ ἀρκετὴ ἔκταση ἀκόμη τὴν ὁποία, ὅπως φαίνεται, δὲν ἔχουν θίξει οἱ τυμβωρύχοι.

Περίβολος

Ἐρευνήθηκε λίθινος ἡμικατεστραμμένος περίβολος ἀπὸ μεγάλες σχιστολιθινὲς πλάκες καρφωμένες κατὰ τὸ μῆκος τους στὸ χῶμα κυκλικῶς.

Πιθανῶς νὰ μὴν εἶχε κατασκευαστεῖ ποτὲ ὁλόκληρος κύκλος ἀλλὰ μόνο τὸ σωζόμενο ἡμικύκλιο πίσω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀνασκάφηκαν τρεῖς τάφοι (εἰκ. 9).

Ὁ πρῶτος τάφος ἦταν ὀρθογώνιος, 1.70×0.90 βάρ. $0.42-0.57$ μὲ κατεύθυνση B-N, καὶ καλυπτόταν μὲ τρεῖς πλάκες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μεσαία εἶναι ἡ στήλη 2261. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου ἦταν γεμάτο χῶμα ἀπὸ τὰ σουρώματα τῶν βροχῶν. Τὰ εὐρήματα ἦσαν ἐλάχιστα. Ἐνα ἀνθρώπινο δόντι καὶ κοντὰ σ' αὐτὸ χάλκινο ὀξειδωμένο νόμισμα, δύο γυάλινα ἀγγεῖα (φλάσκες) τοῦ 3ου-4ου μ.Χ. αἰ. καὶ ἕξι σιδερένια καρφιά.



Εἰκ. 9. Σκαρίφημα ταφικοῦ περιβάλλου στὸ παρά τὸ φρούριο νεκροταφεῖο.

Ὁ δεύτερος τάφος ἦταν ὀρθογώνιος 2.10×1.28 , βάρ. $0.50-0.65$ μὲ κατεύθυνση B-N. Καλυπτόταν ἀπὸ τέσσερις λίθινες πλάκες καὶ πέντε πήλινες πλάκες μὲ κυματοειδῆ διακόσμηση. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ ἔφερε ἐπένδυση ἀπὸ ὀρθογώνιους λίθους καὶ ἡ δυτικὴ ἀπὸ πήλινες πλάκες μὲ αὐλακώσεις.

Ὁ τάφος περιεῖχε ἕξι σκελετούς, ὁ ἓνας πάνω στὸν ἄλλο. Ὁ πρῶτος εἶχε στάση συνεσταλμένη ἐνῶ οἱ ἄλλοι ὕπτια. Τὰ εὐρήματα ἦσαν λίγα καὶ ἀσήμαν-

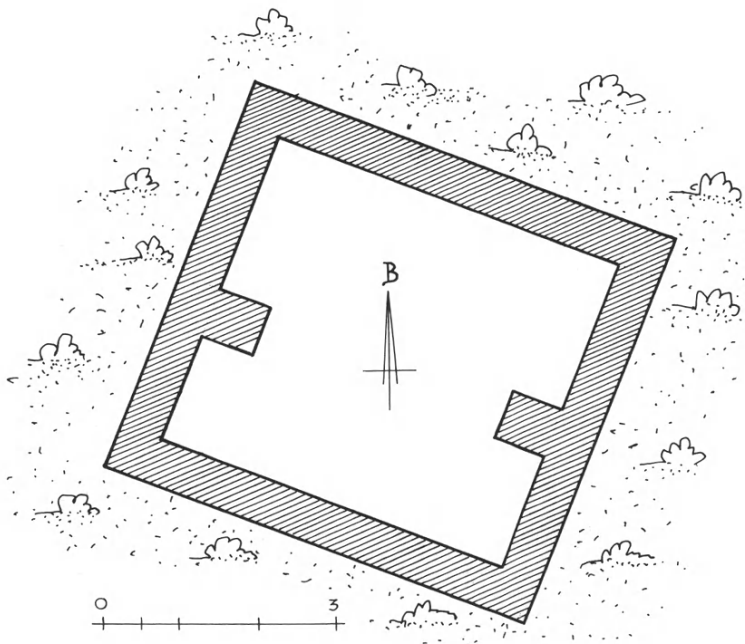
τα. Σιδερένια καρφιά πού προέρχονται ἀπὸ νεκρική κλίνη, θραύσματα γυάλινων μυροδοχείων, 12 μικροὶ ἀστράγαλοι, 2 ὀξειδωμένα χάλκινα νομίσματα.

Ὁ τρίτος τάφος, 1.70×0.90 , βάθ. 0.40 μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν πρὸς Β ἦταν πλήρως συλημένος.

Ἐρευνήθηκαν ἀκόμη ἑπτὰ τάφοι ὁμοίας μορφῆς οἱ ὁποῖοι εἴτε ἦσαν ἐρευνημένοι ἀπὸ τὸν Μαστροκώστα εἴτε συλημένοι ἀπὸ τυμβωρύχους.

Ὁρθογώνιο κτίσμα (εἰκ. 10)

Στὰ ΝΑ τοῦ νεκροταφείου ἦσαν πάντοτε θεατὰ λείψανα κτίσματος τετραπλεύρου, σχεδὸν τετραγώνου, πλευρᾶς 5.50 μ. καὶ 5.90 μ. μὲ δύο ἐσωτερικὲς ἀντηρίδες, κατασκευασμένο ἀπὸ κοινὸς λίθους καὶ λάσπη, σωζόμενο μέχρις ὕψους 1.70-2 μ. Εἶχε συστηματικῶς ἐρευνηθεῖ στὸ παρελθὸν ἀπὸ ἀγνώστους καὶ τὰ εὐρήματα στὶς φερτὲς πιθανῶς ἐπιχώσεις του ἦσαν κυρίως θραύσματα



Εἰκ. 10. Τετράγωνο οἰκοδόμημα στὸ παρὰ τὸ φρούριο νεκροταφεῖο.

ἀγγείων τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, θραύσματα στηλῶν, θραῦσμα κεραμίδας λακωνικοῦ τύπου καὶ μία ἀγνύθα. Στὸ κατώτερο μέρος του βρέθηκε καὶ μία πλάκα ἀπὸ σιδηρόμαζα.

Τὸ κτίσμα, ἀγνώστου προορισμοῦ, ἴσως ἦταν πύργος κατοικίδιος καὶ ὄχι κατοπτεύσεως διότι βρίσκεται στὸ κατώτερο ὑψομετρικῶς σημεῖο τῆς περιοχῆς καὶ οἱ ἔνοικοί του δὲν εἶχαν καμία ὁρατότητα. Ἴσως ἀνῆκε σὲ κτηματία. Ἡ ἔλλειψη οἰουδῆποτε ἀνοίγματος θύρας στὸ κατώτερο μέρος τοῦ κτίσματος δηλώνει ὅτι ἡ θύρα του βρισκόταν ὑψηλά, κάτι τὸ σύνηθες (εἰκ. 10).

Εὐρήματα

Σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς τάφους ποὺ μνημονεύονται παραπάνω βρέθηκε ἐπιτύμβια στήλη, ἡ ἐξῆς:

1 (2261). Στήλη ἐπιτύμβια ἀκέραιη, ὕψ. 0.81 πλ. 0.58-0.60 πάχ. 0.14-0.065 μ. Ἄνω φέρει γέισο καὶ κυμάτιο καὶ τρία ἀκρωτήρια. Μεταξὺ παραστάδων φέρει ἀνάγλυφη παράσταση ἀνδρὸς δεξιὰ κατὰ μέτωπον μὲ κοντὰ μαλλιά καὶ μὲ ἱμάτιο. Ἀριστερὰ γυναίκα στραμμένη πρὸς τὸν ἄνδρα, ἀκουμπισμένη στὸν ὦμο του καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ πόδι λυγισμένο καὶ χιαστί. Βλάβες στὶς παραστάδες καὶ ἐλλιπὲς κάτω. Στὶς ἄκρες τοῦ ἐπιστυλίου ἀπὸ ἓνα σιδερένιο ἄγκιστρο. Τρίτο (μόνο ἡ ὀπὴ) στή δεξιὰ παραστάδα. Ὑψ. γρ. 0.013-0.016. Βρέθηκε σὲ δεύτερη χρῆση στὸ ἀνατολικῶς τοῦ φρουρίου νεκροταφεῖο (πίν. 96).

IIIIII Εἰρηναῖς Δαιδάλου

IIIIIIIIIIII > Ἀζηγιεύς

Πιθανῶς στὸν στίχο 2 γράφει Δαίδαλος (Δαιδάλου). Δαίδαλοι Ἀζηγιεῖς ἀπαντοῦν στὸ μέσον τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. (ΡΑΑ 300490-505), μάλιστα Δαίδαλος Δαιδάλου Ἀζηγιεύς. Ἐνας ἀπὸ αὐτούς, ὁ 300505 εἶναι γιὸς τοῦ Εἰ [- -], πιθανῶς Εἰ[ρηναίου]. Στὴ στήλη τὸ ὄνομα εἶναι Εἰρηναῖς καὶ δόθηκε στὴ γυναίκα ποὺ εἰκονίζεται, ἀπὸ τὴ γενιὰ τοῦ πατέρα.

Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τοῦ νεκροταφείου ἀνάμεσα στοὺς θάμνους, βρέθηκε τὸ κάτω μέρος τῆς στήλης Ὁ Δῆμος II 298. Ἡ στήλη τώρα ἔχει τὴν ἐξῆς μορφή:

2 (52+2263). Στήλη ἐπιτύμβια ἐλλιπὴς ἄνω, θραυσμένη σὲ δύο, ὕψ. 1.45 μ. πλ. 0.495-0.535 πᾶχ. 0.135. Κάτω λήγει σὲ ἔμβολο ὕψ. 0.125. Σώζει ἔγκοιλο ὀρθογώνιο βάθ. 0.006 στὸ ὁποῖο εἰκονίζονται δύο ἀνάγλυφες λουτροφόροι μὲ τὰ καλύμματα τους, ὕψ. 0.42. Τὸ τμήμα μὲ τὶς λουτροφόρους βρέθηκε στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, στὸ ἀνατολικῶς τοῦ φρουρίου νεκροταφεῖο καὶ συγκολλήθηκε μὲ τὸ ἐνεπίγραφο τμήμα τῆς στήλης Ὁ Δῆμος II 298 (πίν. 10).

Στὸ νέο τμήμα τῆς στήλης ὑπάρχουν χαράγματα τοῦ 1933 καὶ 1935 ποὺ δηλώνουν ὅτι ἀπὸ τότε, τουλάχιστον, ἀναμοχλεύεταν τὸ νεκροταφεῖο.

Ἡ στήλη πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὶς δύο ἄλλες τῆς οἰκογένειας, Ὁ Δῆμος II 303 καὶ 304. Ἡ στήλη Ὁ Δῆμος II 298 ἦταν στημένη στὴ βόρεια ὁδὸ, πιθανότατα στὸν περίβολο τῆς Μνησικρατείας καὶ στὰ χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας θραύστηκε καὶ τὸ κάτω μισό της μεταφέρθηκε στὸ νεκροταφεῖο τοῦ φρουρίου.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

2. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

(Πίν. 11-17)

Στὸ Τσέπι Μαραθῶνος κατὰ τὸ ἔτος 2000 ἀνασκάφηκε ὁ ἀποθέτης τοῦ Πρωτοελλαδικοῦ νεκροταφείου καὶ ἐπὶ πολλοὺς μῆνες ἔγινε ἐργασία συντηρήσεως τῆς κεραμεικῆς ποῦ βρέθηκε τὸ προηγούμενο ἔτος. Παράλληλα, πολλοὶ τάφοι ποῦ εἶχαν ἐρευνηθεῖ ἢ ἀπλῶς ἐντοπισθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ Μαρινάτου, σχεδιάστηκαν ἀπὸ τὸν κ. Ν. Καλλιωντζή, γιὰ νὰ περιληφθοῦν στὴν ὑπὸ μελέτη ὀριστικὴ δημοσίευση.

Ὁ λάκκος τοῦ ἀποθέτη (διαστ. περίπου 2.60×3.00 μ.) ἐρευνηθῆκε ὁλόκληρος. Ὁ πυθμένας φθάνει σὲ βάθος 1.10 μ. ἀπὸ τὸ χεῖλος του καὶ καταλήγει σὲ παλαιὰ κοίτη ποταμοῦ στρωμένη μὲ κροκάλες καὶ ἄμμο (πίν. 11α). Οἱ παρειές του, ὅλες πρακτικὰ κατακόρυφες, παρουσιάζουν ποικίλους τρόπους κατασκευῆς, ποῦ πρέπει νὰ ἔχουν κάποια σχέση μὲ τὰ ἀρχικὰ στάδια χρήσεως καὶ λειτουργίας τοῦ ὀρύγματος.

Ἡ νότια καὶ τμημα τῆς δυτικῆς φέρουν ἐπένδυση ἐπιμελημένης ξηρολιθιᾶς, κτισμένης μὲ κροκάλες. Ἀπότομα στὴ δυτικὴ ἢ τοιχοδομία μεταβάλλεται καὶ συνεχίζει μὲ πέτρες πολὺ μεγάλες καὶ τραχιές μαζί μὲ ἄλλες μικρές, τοποθετημένες ἄτεχνα καὶ χωρὶς σύστημα (πίν. 11β). Στὸ τελευταῖο τμημα οἱ πέτρες ὀρίζουν μόνο τὸ ἀνώτατο μέρος, περὶ τὸ χεῖλος, ἐνῶ χαμηλὰ τὸ τοίχωμα εἶναι ἀκάλυπτο. Ὅμοιο παρουσιάζεται ὅλο τὸ κατώτερο τμημα τῆς βόρειας παρειᾶς καὶ μόνο ἓνα μέρος προστατεύεται μὲ ἐπιμελημένη ξηρολιθιά. Ἡ τέταρτη πλευρά, στὴν Ἀνατολή, εἶχε διατηρηθεῖ σὲ φυσικὴ κατάστασι μὲ καθαρὰ ἀμμώδη χώματα.

Μέσα στὸν λάκκο βρέθηκαν, ὅπως καὶ πέρυσι, χωρὶς στρωματογραφικὸ διαχωρισμό, ἄπειρα σπασμένα ἀγγεῖα, πολλὰ βότσαλα καὶ λίγες πέτρες (πίν. 12α). Ἐλάχιστες ἦταν οἱ σπασμένες λεπίδες καὶ φολίδες ὀψιανῶν, ἐνῶ τὰ μικρὰ εὐρήματα ἦταν πραγματικὰ σπάνια. Ἐξαίρεση ἀποτελέσαν ἀρκετὰ ἀνθρώπινα θρυμματισμένα ὀστά (πίν. 12β) θαμμένα σὲ ἰδιαιτέρου μικρὸ λάκ-

κο, λίγο κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀρχαίου δαπέδου (βλ. ΠΑΕ 1999, 40, πίν. 296). Στὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ λάκκου, ἀπὸ τὴν κορυφὴ μέχρι τὸν πυθμένα, τὸ χῶμα ἦταν λεπτό, σκοτεινόχρωμο, χωρὶς νὰ περιέχει στάκτες ἢ ἄλλα ἴχνη καύσεως. Ἀντίθετα, περιμετρικά, κοντὰ στὰ τοιχώματα ἦταν ἀμμῶδες καὶ εἶχε διατηρήσει τὸ φυσικὸ καστανόξανθο χρῶμα. Κύριο μέλημα ἐφέτος ἀποτέλεσε ἡ ἀναζήτησις τοῦ τρόπου σχηματισμοῦ τῆς ἐπιχώσεως. Τὰ στοιχεῖα ἦταν σαφῆ, ἀλλὰ τὰ συμπεράσματα ἐν μέρει ἀντικρουόμενα.

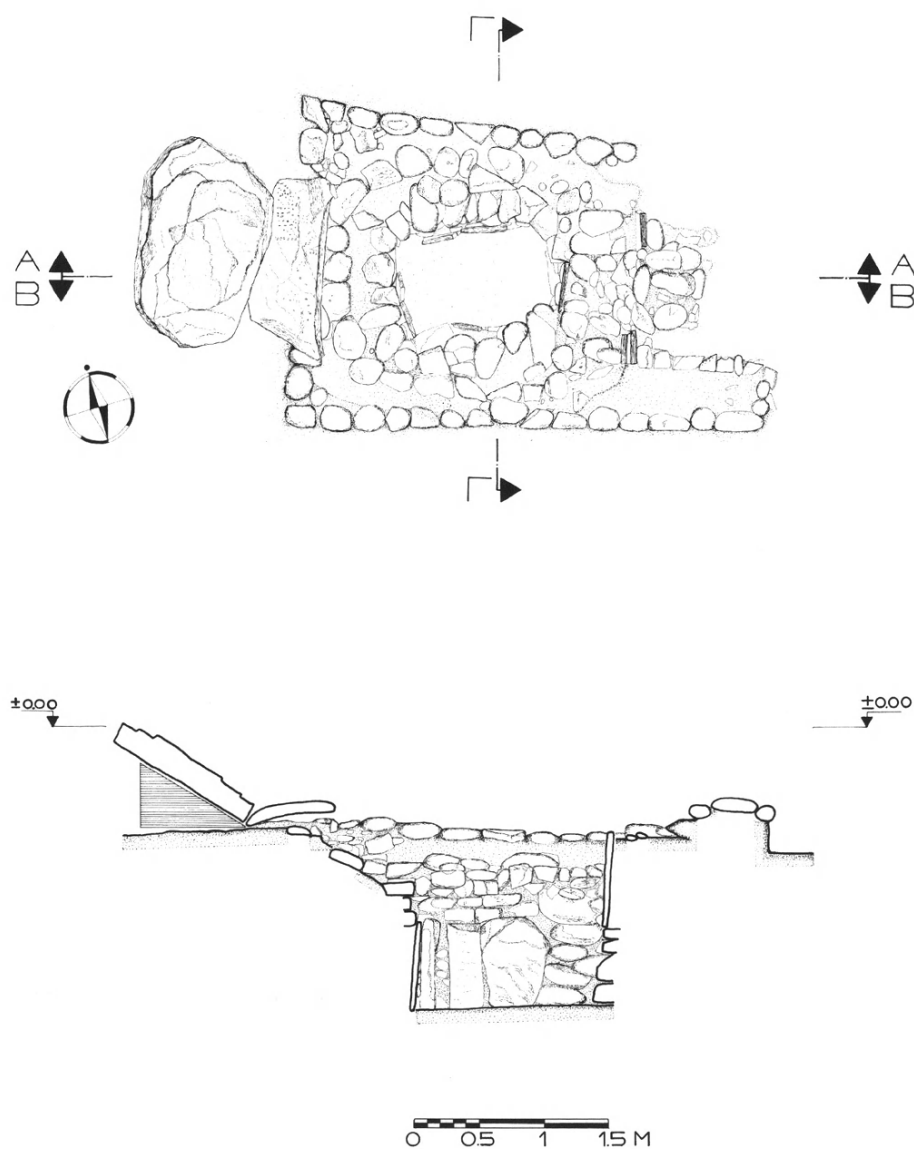
Σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα ἀπομονώθηκαν παράπλευροι πυρῆνες ὀστράκων μὲ θέσις καὶ διάταξις κυκλική πού μαρτυροῦσαν ἀγγεῖα σπασμένα ἀκριβῶς ἐπὶ τόπου (πίν. 13α καὶ 13β). Παρὰ ταῦτα, τὰ συγκολλώμενα ὄστρακα παρουσιάζουν συχνὰ μεταξύ τους ἔντονη χρωματικὴ διαφορά, ἀπὸ ζωνηρὸ ἐρυθρὸ σὲ βαθὺ μελανό, σὰν νὰ ἔχουν ἐκτεθεῖ ὀρισμένα μόνο ἐξ αὐτῶν μετὰ τὴ θραύσις τους σὲ ἰσχυρὴ πυρά. Τοῦτο εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀνεξήγητο διότι καύσις, στάκτες ἢ ἄλλη παρόμοια ἐνδειξὴ δὲν ὑπῆρχε σὲ κανένα σημεῖο τοῦ λάκκου.

Κανονικότητα καὶ σχετικὴ ὁμοιομορφία παρουσιάζει ἡ σύνθεσις τῶν πυρήνων (πίν. 13β). Κάθε ὁμάδα περιλαμβάνει μεγάλες λεκάνες ἢ καρποδοχεῖα, σκύφους καθὼς καὶ ἀμφορίσκους κυκλαδικοῦ τύπου (πίν. 14α). Λίγα ἀκόμα σχήματα πιθανὸν νὰ παρουσιασθοῦν μετὰ τὴ συγκόλλησις καὶ συντήρησις τῆς κεραμεικῆς. Ἐπάνω καὶ γύρω τους ὑπάρχουν πολλὰ ἀκόμα ὄστρακα καὶ πάντοτε ἀρκετὰ βότσαλα μὲ λίγες πέτρες (πίν. 14β).

Στὰ σχήματα καὶ τὴ διακόσμησις τῶν ἀγγείων προβάλλουν ἀπὸ τώρα νέες μορφές πού συμπληρώνουν τὴν ὑπάρχουσα τυπολογία, καθὼς καὶ γνωστοὶ τύποι, ὅπως τὸ ἐπὶ τόπου σπασμένο ἐγγράρακτο πινάκιο, πού πιθανὸν νὰ ἀνατρέψουν καθιερωμένους συγχρονισμούς (πίν. 15α).

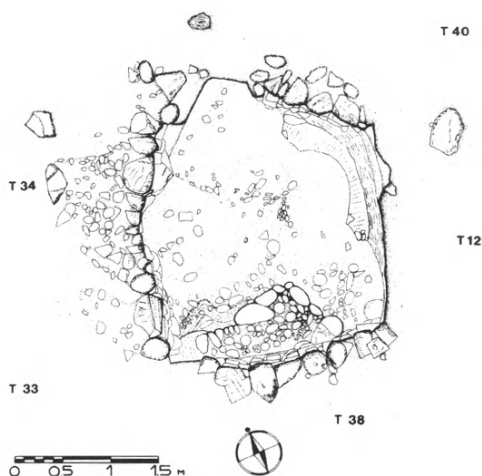
Ἀξιοσημεῖωτο εὑρημα ἀπὸ τὰ χαμηλὰ στρώματα εἶναι ἓνα σπασμένο καρποδοχεῖο πού συγκρατοῦσε στὸν πυθμένα του λίγα διαλυμένα ὀστά (πίν. 15β). Ἀκόμα σαφέστερη εἰκόνα προσφορᾶς ἀπέδωσε μία λεκανίδα, θαμμένη στὸ κατώτατο σημεῖο τοῦ λάκκου, σχεδὸν μέσα στὸ βόρειο τοίχωμα. Περιεῖχε ὄστρακο μεγάλῃς λεκάνῃς καὶ ἐπάνω σ' αὐτὸ ἓνα κόκαλο ζώου, ἓνα μικρὸ σκύφο καὶ ἓνα βότσαλο, ἐνῶ δίπλα τους ἀκριβῶς ἦταν ἀκουμπισμένα τμήματα ὀδοντοστοιχίας καὶ κρανίου μεγάλων ζώων (πίν. 16α-β).

Πρόβλημα παραμένει ὁ τρόπος διαμορφώσεως τοῦ λάκκου. Οἱ παρειές του τοιχισμένες χωρὶς σύστημα ἢ ἀκάλυπτες, φανερόνουν ἔλλειψη σχεδιασμοῦ καὶ τυχαῖο σχηματισμὸ τοῦ χώρου. Οἱ δύο σκύφοι πού βρέθηκαν πέρυσι ἐγκλωβι-



Εἰκ. 1. Μαραθῶν. Ὁ τάφος 16, κάτοψη καὶ τομή (σχ. Ἄλ. Γούναρη).

σμένοι στὴ δεύτερη στρώση τῆς νότιας παρειᾶς φαίνεται νὰ μαρτυροῦν βαθμιαία ἀνύψωση τῶν τοίχων (πίν. 17α). Τὰ κρυμμένα ἀγγεῖα, πού βρέθηκαν πέρυσι ἐπίσης κάτω ἀπὸ τὴν κοίτη (ΠΑΕ 1999, 40 πίν. 29α) ἢ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ τοιχώματος ἐφέτος (πίν. 17β), δὲν εἶναι ἀκόμα βέβαιο ἂν τοποθετήθηκαν σὲ ἀνοιχτὸ καὶ ἀδιαμόρφωτο χῶρο πού καλύφθηκε ἀπὸ φορητὴ ἄμμο ἢ ἂν φυλάχθηκαν ἐξ ἀρχῆς μέσα σὲ κόγχες. Γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῆς καταστάσεως θὰ πρέπει νὰ γίνῃ συμπληρωματικὴ ἔρευνα.



Εἰκ. 2. Ὁ λάκκος τοῦ ἀποθέτη κενός, κάτοψη (σχ. Ἀ. Γούναρη).

Ἡ παρουσία τοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Ἀ. Γούναρη καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς συνέβαλε οὐσιαστικά στὴ συγκέντρωση καὶ ἀποτύπωση κατασκευαστικῶν στοιχείων (εἰκ. 2). Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ὀψεις τοῦ ἀποθέτη, σχεδίασε λεπτομερῶς τὸν Τάφο 16 τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς πού παρουσιάζει ἰδιότυπη κατασκευὴ (εἰκ. 1). Τέλος, πολλὰ καὶ διαφωτιστικὰ συμπεράσματα ἀναμένονται νὰ συναχθοῦν ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἀγγείων. Τὴν ἐργασία ἐκτελεῖ ἐπὶ πολλοὺς μῆνες ἡ ἔμπειρη συντηρήτρια κ. Ἀ. Βουτσινᾶ. Στὴν πρόοδο τῆς ἀποκαταστάσεως συνέβαλε οὐσιαστικὰ ἡ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση καὶ ἡ δίμηνη τεχνικὴ βοήθεια πού προσέφερε ἐφέτος τὸ ἴδρυμα INSTAP. Τὴν ἐργασία ἐνίσχυσε ἐπίσης τὸ «Ἰδρυμα Σταῦρος Νιάρχος».

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΡΑΥΡΩΝΟΣ

(Πίν. 18-21)

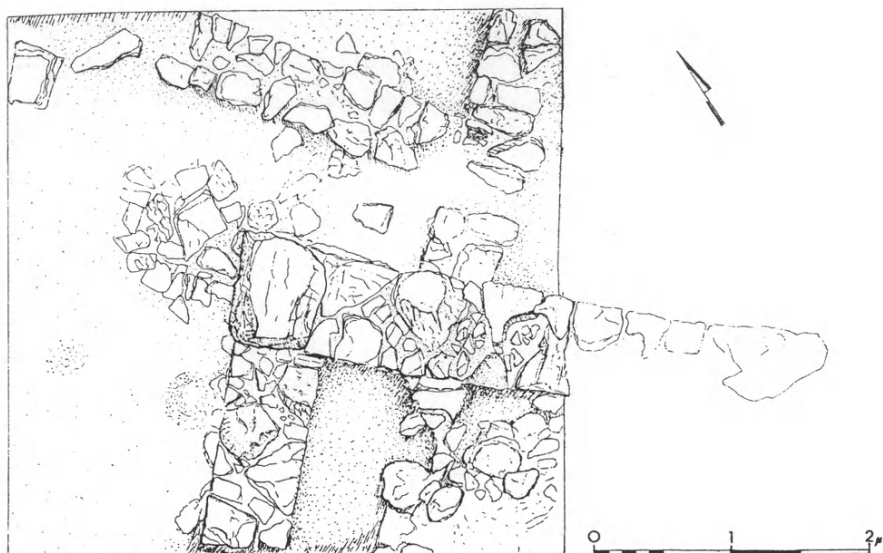
Ἡ ἀνασκαφή πού διεξήγαγε τὸ 1956 ὁ ἀείμνηστος Ἰ. Παπαδημητρίου¹ στὸν λόφο τῆς προϊστορικῆς ἀκρόπολης τῆς Βραυρῶνος καθαρίστηκε, φωτογραφήθηκε καὶ ἐντάχθηκε σὲ κἀνάβο κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ περασμένου καὶ τοῦ φετινοῦ χρόνου. Στόχος ἦταν ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ ἀναγνωρισθοῦν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα τῶν χώρων πού περιγράφονται ἀπὸ τὸν Παπαδημητρίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ ἐξεταστεῖ ἡ δυνατότητα ταύτισης τοῦ χώρου προέλευσης τῆς κεραμεικῆς ὥστε νὰ συνδυαστεῖ μὲ αὐτοὺς ὅπως περιγράφονται ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἀναγραφές στὶς ἐνδείξεις τῶν ὀστράκων ὅπου αὐτὲς εἶναι σαφεῖς.

Αὐτὸ φαίνεται νὰ μὴν εἶναι ἐφικτὸ οὔτε μετὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν παλαιῶν σκαμμάτων ἐφόσον μάλιστα οἱ ὑπάρχουσες πληροφορίες δὲν διασταυρώνονται ἐπαρκῶς μὲ τὰ κατὰ χώραν σωζόμενα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ὅπως στὴν περίπτωση τῆς μεσοελλαδικῆς οἰκίας. Ἀλλὰ καὶ ἡ κεραμεικὴ εἶναι χρονολογικὰ ἀναμειγμένη ἀκόμα καὶ ὅταν οἱ ἐνδείξεις τῶν πινακίδων τῶν ὀστράκων εἶναι σαφεῖς, ἐνῶ ἡ χρονολόγησις τῆς μεσοελλαδικῆς οἰκίας ἀφήνει ἐρωτηματικά καθὼς δὲν προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ σχετικοῦ ὕλικου ἀμιγῆ χρονολογικὰ στοιχεῖα. Ἐξάλλου τὰ μεσοελλαδικὰ ἀγγεῖα πού ἐκτίθενται σὲ προθήκη τοῦ Μουσείου Βραυρῶνος ὑπὸ τὴν ἐνδειξιν «Βραυρῶν-Ἀκρόπολις» φαίνεται ὅτι προέρχονται ὅλα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές γιὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ Μουσείου στὶς ὑπώρειες τοῦ λόφου².

Ἀναζητήθηκε τόσο ἡ μυκηναϊκὴ οἰκία περὶ τῆς ὁποίας γίνεται λόγος στὰ Πρακτικά, ὅσο καὶ τὸ «μυκηναϊκὸ ἀνάκτορον» τῶν ἐνδείξεων, ἐνῶ ταυτίστηκε

1. ΠΑΕ 1956, 77 κέ.

2. Ἔργον 1962, 34-36.



Εἰκ. 1. Βραυρών. Δοκιμαστική τομή, γωνία κτιρίου.

ὁ ἐπιμήκης ἀναλημματικός τοῖχος τοῦ ἀνδῆρου πού σύμφωνα μέ τόν ἀνασκαφέα εἶναι καί ὁ βόρειος τοῖχος τῆς μυκηναϊκῆς οἰκίας. Γιά τόν λόγο αὐτό κρίθηκε ἀναγκαία ἡ διενέργεια δοκιμαστικῆς τομῆς παραπλεύρως τῶν παλαιῶν σκαμμάτων ὥστε νά παρακολουθηθεῖ ἡ στρωματογραφία ἀλλά καί τυχόν ἀρχιτεκτονικά κατάλοιπα πού θά μπορούσαν νά σχετιστοῦν μέ τά ὡς τώρα ἀποκαλυφθέντα. Ἡ δοκιμαστική τομή διαστάσεων 4×4 μ. σχηματίστηκε παρά τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ παλαιοῦ σκάμματος πού ὀρίζει τοῖχος ὕψους 0.40 μ. ὡς τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιφάνειας.

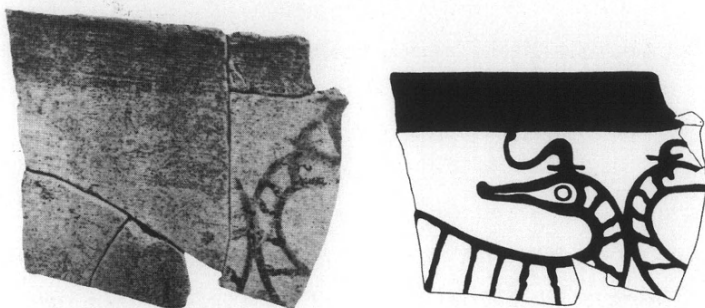
Στὴν τομή αὐτή, μετὰ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα πού ἀποτελεῖται τόσο ἀπὸ φυτική γῆ πάχους 10 ἐκ. ὅσο καί ἀπὸ ἀρχαία ἐπίχωση, ἀποκαλύφθηκε ἡ ΒΔ γωνία μεγάλου κτιρίου – κτίριο I –, τὸ ὁποῖο σχετίζεται στὰ ἀνατολικά μέ τὸν προαναφερθέντα τοῖχο τῆς δυτικῆς παρεῖας τοῦ παλαιοῦ σκάμματος (εἰκ. 1). Εἶναι θεμελιωμένη σὲ βάθος 0.45-0.54 μ. ἐνῶ οἱ τοῖχοι ἔχουν πλάτος ἕως καί 0.80 μ. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ μιὰ ἰσχυρή, ἐξωτερικὴ κατασκευὴ πού ἀνοίγεται πρὸς τὰ ΝΑ χωρὶς νά συνδέεται ὀργανικά μέ τὸν ἐπιμήκη ἀναλημματικὸ τοῖχο τῆς βόρειας ὀφρὸς τοῦ ἀνδῆρου (πίν. 18α).

Γιὰ τὴ χρονικὴ περίοδο χρήσης τοῦ καὶ καταστροφῆς τοῦ ἡ ἐγκατάλειψης τοῦ, δὲν μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν πρὸς τὸ παρὸν συμπεράσματα. Σκληρὸ πατημένο χῶμα μὲ λεπτές φλῶδες – λατύπη – ἐπεξεργασίας λίθων πού βρέθηκε σὲ βάθος 0.45 μ. σὲ μία λωρίδα μπροστὰ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου θὰ πρέπει νὰ σχετισθεῖ μὲ τὸ ἐπίπεδο θεμελίωσης στὸ σημεῖο ἐκεῖνο, παρὰ μὲ κάποιο δάπεδο. Ἡ κεραμεικὴ πού προσδιορίζει τὴ γωνία αὐτοῦ τοῦ κτιρίου χρονολογεῖται στὶς τελευταῖες φάσεις τῆς ΥἼΕ IIIB περιόδου ἐνῶ στὴν ἴδια ἐνότητα περιλαμβάνονται δείγματα ΜΕ κεραμεικῆς, φυτικοῦ καὶ θαλάσσιου ρυθμοῦ ΥἼΕ ΙΑ-Β περιόδου ὡς ἐπίσης καὶ δείγματα ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ (πίν. 19α-γ).

Ἡ γωνία τοῦ κτιρίου Ι πού ἀποκαλύφθηκε πατὰ πάνω στὰ διευθετημένα ἐρείπια παλαιότερου οἰκοδομήματος, τὸ ὁποῖο στὴν τομὴ προσδιορίζεται ἀπὸ δύο τοίχους πλάτους 0.50 μ. θεμελιωμένους σὲ βάθος 0.80 μ. Οἱ τοῖχοι ὀρίζουν πιθανότατα ὑπαίθριο ἢ ἡμιυπαίθριο χῶρο καθὼς διατηρήθηκε εὐκρινῶς τμῆμα ἐναπομείναντος λιθοστρώτου κάτω ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ γωνία τοῦ ὑπερκειμένου κτιρίου (πίν. 186). Εἶναι ἐμφανές ὅτι σκόρπια ὑλικά πού προῆλθαν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ ἢ διάλυση τοῦ οἰκοδομήματος αὐτοῦ ἰσοπεδώθηκαν καὶ στρώθηκαν ἐπιμελῶς ὥστε νὰ ἀποτελέσουν ἓνα ὁμοιογενές καὶ ἰσχυρὸ ὑπόστρωμα, τὸ ὁποῖο διαπιστώσαμε μὲ τὴ μορφὴ δαπέδου σὲ βάθος 0.57 μ. ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ *post quem* θεμελιώθηκε τὸ κτίριο Ι. Τὸ στρῶμα καταστροφῆς ἡ ἐγκατάλειψης τοῦ παλαιότερου αὐτοῦ χώρου μὲ πολλὲς ριγμένες πέτρες, διαλυμένες πλίνθους, μυλόλιθους καὶ ὄστρακα, πατὰ πάνω σὲ δάπεδο πού ἐντοπίστηκε σὲ βάθος 0.80 μ. σχετικῶς μὲ τὴ χρῆση τοῦ χώρου.

Ἡ κεραμεικὴ πού συνελέγη ἀπὸ τὸ στρῶμα καταστροφῆς πού δὲν ἔχει ἀφαιρεθεῖ, ἀνήκει καὶ αὐτὴ στὸ τέλος τῆς ΥἼΕ IIIB περιόδου (πίν. 19α-γ). Περιέχει ὅμως καὶ παλαιότερη κεραμεικὴ ἰδιαίτερα καλῆς ποιότητος πού διακρίνεται γιὰ τὴν πλούσια καὶ πρωτότυπη ποικιλία τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων κυρίως τῆς ΥἼΕ II περιόδου καὶ τοῦ ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ (εἰκ. 2, πίν. 21α-γ).

Φυτικά θέματα ἀλλὰ καὶ ὑποθαλάσσιος κόσμος μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ βυθοῦ φανερόνουν ἰσχυρὴ ἐπίδραση τῆς κρητικῆς φυσιοκρατίας πού συνδυάζεται μὲ τὴν ἀκρίβεια καὶ τὴ δεξιολογία τῶν καλλιτεχνῶν τῶν ἀνακτορικῶν κέντρων. Ἄν καὶ ὡς τώρα μικρὴ δοκιμαστικὴ ἔρευνα δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιώσει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀναφερομένου «μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου» ἡ ποιότητα καὶ ἡ συγκριτικὰ μεγάλῃ ποσότητῃ τῆς ΥἼΕ II κεραμεικῆς τοῦ ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ φανερῶνει τὴν ἀκμὴ τοῦ τόπου τὴν περίοδο αὐτή.



Εἰκ. 2. Βραυρών. Θραῦσμα κρατήρα τοῦ τέλους τῆς ΥἚ IIIB περιόδου.

Ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος κρατήρα ποὺ σώζει συμμετρικὴ παράσταση δύο ζώων τοῦ γνωστοῦ εἰκονιστικοῦ ρυθμοῦ, τῆς ΥἚ IIIB περιόδου (εἰκ. 2). Ἄν καὶ ἡ παράσταση εἶναι ἀποσπασματικὴ καὶ ἀρκετὰ φθαρμένη, ἡ ἐπιδέξια ζωγραφικὴ τῆς ἀπεικόνιση μᾶς προκαλεῖ νὰ ἀναζητήσουμε μία ἐλαφίνα μὲ τοὺς μεγάλους καὶ ζωηροὺς ὀφθαλμοὺς στὴ χαρακτηριστικὴ πρὸς τὰ πίσω στροφὴ τοῦ κεφαλιοῦ, παρὰ μιὰ νεαρὴ φοβισμένη δαμάλα.

ΚΛΑΙΡΗ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΚΑΛΑΣ ΩΡΩΠΟΥ¹

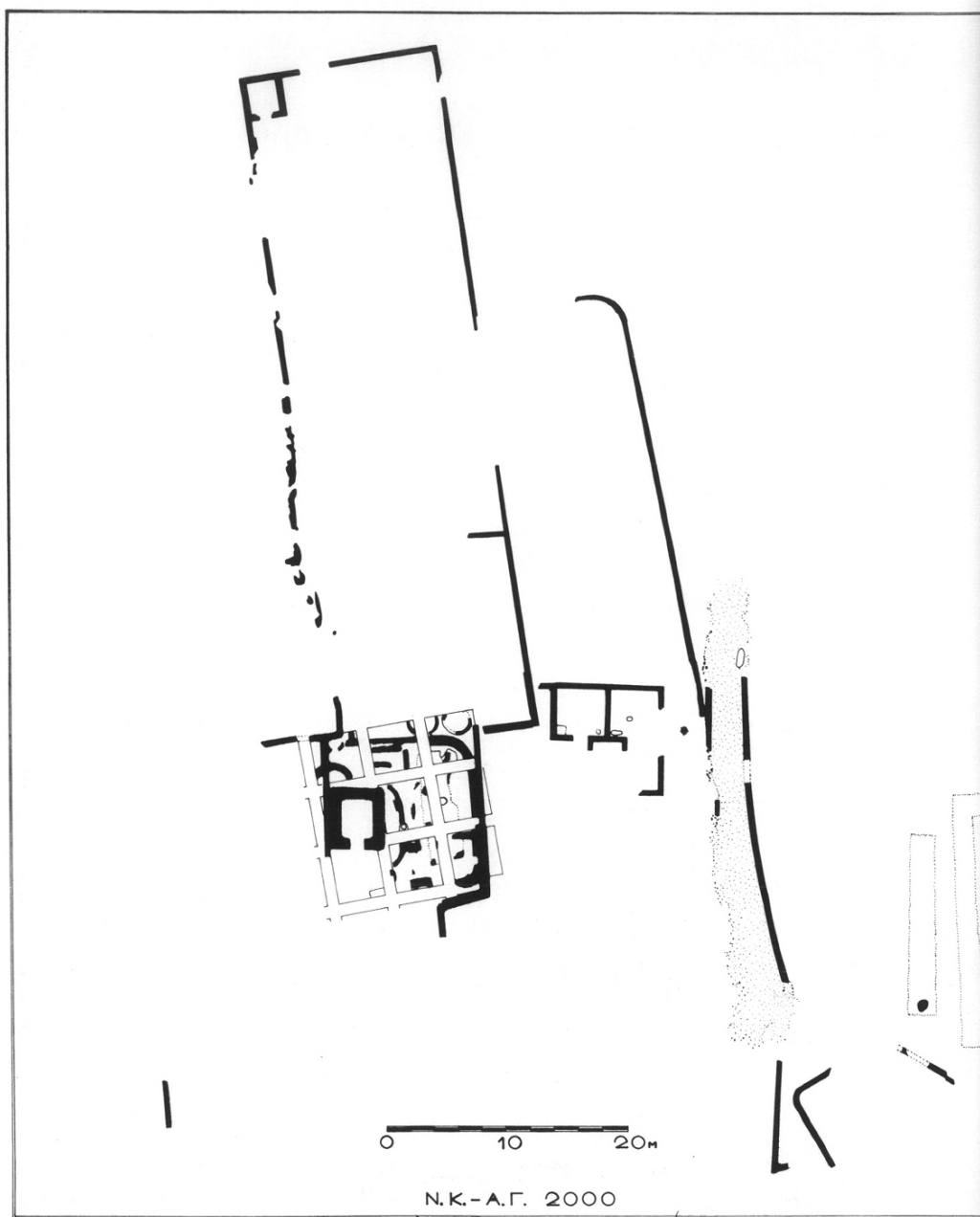
(Πίν. 22-31)

Οί έρευνες τής Σκάλας Ωρωποῦ κατά τὸ 2000 διενεργήθηκαν ἀπὸ 10 Ἰουλίου ἕως 12 Αὐγούστου καὶ συμμετεῖχαν σὲ αὐτὲς συνολικὰ γύρω στοὺς 55 νέοι ἀρχαιολόγοι, προπτυχιακοὶ καὶ μεταπτυχιακοὶ φοιτητὲς τής ἀρχαιολογίας τής Ἑλλάδας καὶ τοῦ ἑξωτερικοῦ, καθὼς καὶ ἐξειδικευμένοι ἐπιστήμονες². Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ χρηματοδότησαν γενναϊόδωρα τὸ Institute for Aegean Prehistory καὶ τὸ Ἴδρυμα Ψύχα, ἐνῶ τὰ Πανεπιστήμια Θεσσαλίας καὶ Ἰονίου κάλυψαν τὰ ἔξοδα τῶν πολυάριθμων φοιτητῶν. Τὴ μελέτῃ τοῦ ὕλικου τής ἀνασκαφῆς τῶν ἐτῶν 1985 ἕως 1987 χρηματοδοτεῖ τὸ Ἴδρυμα Shelby White - Leon Levy.

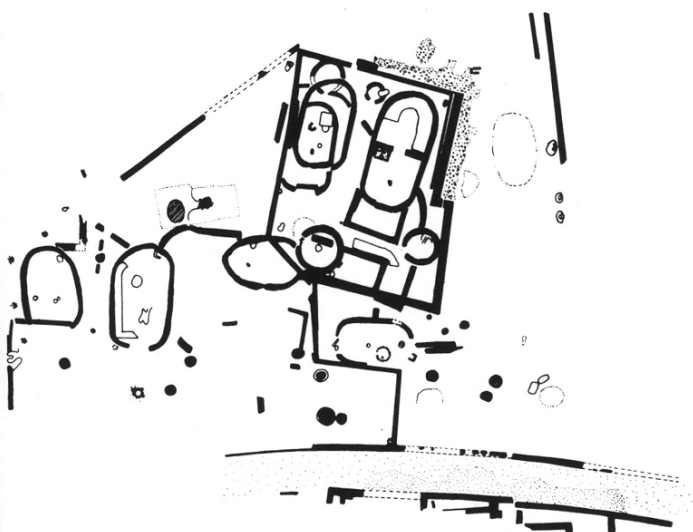
Ἡ ἀνασκαφὴ διενεργήθηκε στὰ δυτικὰ τοῦ χώρου τοῦ Γυμνασίου (εἰκ. 1). Στὸν χώρῳ αὐτόν, πὺ ὀνομάσαμε Δυτικὸ τομέα, ἡ Β' ΕΠΚΑ εἶχε διενεργήσει

1. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω πρὸς τὸ Συμβούλιο τής Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πὺ συνεχίζει μὲ θέρμη νὰ στηρίζει τὸ ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα τοῦ Ωρωποῦ. Ἡ Β' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς μᾶς διευκολύνει σημαντικὰ καὶ εὐχαριστῶ ιδιαίτερα τὴν ἀρχαιολόγο Δρ Π. Ἀγαλλοπούλου γιὰ τὴν πολύτιμη ὑποστήριξή της. Ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω ὅλους τοὺς συνεργάτες τοῦ ἀνασκαφικοῦ προγράμματος, ιδιαίτερα τὸν σχεδιαστὴ Ν. Καλλιωντζή, τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀ. Γούναρη, τοὺς συνεργάτες μου, ἀρχαιολόγους, τοπογράφους καὶ συντηρητὲς καὶ τοὺς πολυάριθμους φοιτητὲς καὶ ιδιαίτερα τοὺς μεταπτυχιακοὺς, χάρις στοὺς ὁποίους τόσο ἡ ἀνασκαφὴ ὅσο καὶ ἡ μελέτῃ προσδεύουν μὲ ιδιαίτερα ἱκανοποιητικούς ρυθμούς.

2. Στὶς φετινὲς ἔρευνες πῆραν μέρος ὁ ἀρχιτέκτων Ἀ. Γούναρης καὶ ὁ τοπογράφος Ν. Μαστρονικόλας (Β' ΕΠΚΑ), ὁ συντηρητὴς Θ. Μαυρίδης, οἱ ἀρχαιολόγοι Θ. Σαμαρᾶ (Ἰόνιο Πανεπιστήμιο), R. Doonan (Bournemouth), J.P. Crielaard καὶ F. Songu (Amsterdam), οἱ μεταπτυχιακοὶ φοιτητὲς Μ. Arjona, J.-S. Gros, Π. Χαλαμπίδου, Ἀ. Θεοδωροπούλου, Τ. Πανάγου, Π. Καγκαρᾶς, ἡ πτυχιούχος ἀρχαιολόγος Δ. Εὐσταθίου, οἱ



Εἰκ. 1. Σκάλα Ὠρωποῦ. Γενικὸ τοπογραφικὸ τῆς ἀνασκαφῆς (σχ. Ν. Καλιοντζῆ - Ἀλ. Γούναρη).



τὸ 1985 σωστικὴ ἀνασκαφὴ ἣ ὁποία εἶχε φέρεי στὸ φῶς τμήματα δύο μνημειακῶν οἰκοδομημάτων (ἓνα παλαιότερο ἀψιδωτὸ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων καὶ ἓνα ἄλλο ὀρθογώνιο ἀβέβαιης χρονολογίας). Ἀκόμη εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ ὀρθογώνια οἰκία τῶν ἀρχαίων χρόνων καὶ τμήματα ἀρχαϊκῆς ὁδοῦ³.

Τὰ παλαιὰ σκάμματα εἶχαν πληρωθεῖ μέχρι τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους μὲ χῶμα καὶ πολλὰ μπάζα προερχόμενα ἀπὸ τίς ἐργασίες ἀνέγερσης τοῦ Γυμνασίου τῆς Σκάλας. Τὸ 1998 καὶ 1999 πραγματοποιήθηκαν στὴν περιοχὴ αὐτὴ τρεῖς δοκιμαστικὲς τομές⁴. Φέτος ἀποφασίστηκε ἀφ' ἐνὸς μὲν νὰ ἀποκαλυφθοῦν καὶ πάλι τὰ λείψανα πού εἶχαν ἔλθει στὸ φῶς τὸ 1985 καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ ἔρευνα πρὸς Δυσμὰς, μὲ στόχο νὰ ἐρευνηθεῖ, συστηματικὰ πλέον, τὸ μνημειακὸ ὀρθογώνιο οἰκοδόμημα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τότε μόνον ὁ ἐπιμήκης Α τοῖχος, μήκους 59 μέτρων⁵. Τοῦτο σήμαινε ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀπομακρύνουμε μὲ μηχανικὰ μέσα περίπου 9.000 κυβικὰ μέτρα ἐνιαίας φυσικῆς ἐπίχωσης ἀπὸ ἀργιλοχώματα καὶ κατὰ τόπους στρώσεις ἀμμοχάλικου (στρώματα ἀπὸ ἀλλεπάλληλες πλημμύρες) σὲ ἔκταση περίπου 3 στρεμμάτων. Πράγματι, σὲ βάθος περίπου 3 μέτρων ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται τὰ λείψανα πού εἶχαν ἐρευνηθεῖ τὸ 1985⁶. Ἡ «ἀρχαϊκὴ οἰκία» πού ἦταν θεμελιωμένη λίγο

φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ν. Ἀκακίου, Β. Βλάχου, Γ. Καλλιοντζῆς καὶ Ν. Κέη, ἡ φοιτήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Δ. Ροκκάκη, ὁ φοιτητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Bournemouth Chris Walkley, οἱ φοιτητὲς τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου Ἰ. Ἀρταβάνη, Α. Λαμούρη, Μ. Λύρα, Φ. Μπακαλοπούλου, Κ. Πεσλῆς, Δ. Μητουλάκης καὶ οἱ φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Ἀ. Ἀβραμίδου, Ἰ. Ἀνδρέου, Θ. Ἀντωνιάδου, Δ. Βαή-Βαρβαρινού, Γ. Βῆτος, Κ. Γιαννικάκη, Εἰ. Δάλλα, Ἰ. Δελιγιάννη, Γ. Ἐλευθερίου, Κ. Ζησοπούλου, Π. Ἰωαννίδου, Ε. Καρανάσιου, Ἀ. Κούφα, Δ. Κόφτη, Ἀ. Μαρκοπούλου, Χ. Μπάμπη, Τ. Μπεκιάρης, Εὐ. Ναβρούζογλου, Γ. Νικολογιάννη, Μ. Νικολοπούλου, Β. Παπανικολάου, Ἀ. Παπάζογλου, Εὐ. Παπαντωνίου, Ε. Παριανού, Π. Πατέρη, Σ. Πιτσιούνη, Π. Ραουζαίου, Ἀ. Σιώτου, Κ. Σπυροπούλου, Γ. Στογιαννίδης, Κ. Τσαούση καὶ Εὐ. Χαραλαμπίδου.

3. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, ΠΑΕ 1996, 26-36.

4. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, ΠΑΕ 1999, 47-64.

5. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, ΠΑΕ 1996, 35 (Τ35).

6. Ὡς Σταθερὸ Σημεῖο μέτρησης τοῦ βάθους (± 0) ὁρίστηκε εὐμεγέθης λίθος στὸ Ν ἄκρο τοῦ σκάμματος, πάνω στὸν τοῖχο T96. Τὸ Σ.Σ. τῆς νέας ἀνασκαφῆς βρίσκεται σὲ βάθ. περίπου -2.70 ἀπὸ τὸ ἄγνωστο σημεῖο μέτρησης τοῦ βάθους τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ

ψηλότερα δυστυχῶς σώζεται σήμερα τελείως ἀποσπασματικά⁷. Ἀντίθετα ὁ Α τοῖχος (T35) τοῦ μνημειώδους ὀρθογώνιου οἰκοδομήματος εἶχε διατηρηθεῖ σὲ ἱκανοποιητική κατάσταση, ἃν καὶ αἰνιγματικό εἶναι τὸ κενὸ ποὺ παρατηρεῖται στὸ μέσον τοῦ τοίχου, καθὼς στὸ σημεῖο αὐτὸ στὴν κάτοψη τοῦ 1985 ὁ τοῖχος ἀποτυπώθηκε μὲ λεπτομέρεια⁸. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι ὅτι τόσο τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ T35, ὅσο καὶ ἡ ἀρχαϊκὴ οἰκία, καταστράφηκαν κατὰ τὴν κατάχωση τῶν ἀρχαίων ἀπὸ τὰ συνεργεῖα τοῦ ΟΣΚ. Προκειμένου νὰ ἐρευνηθεῖ συστηματικὰ τὸ οἰκοδόμημα καὶ ἡ περιοχὴ στὰ νότια αὐτοῦ, χαράχτηκε κἀναβος μὲ τετράγωνα διαστάσεων 4×4 μ. ποὺ χωρίζονται ἀπὸ μάρτυρες πλάτους 1 μ. καὶ ἐρευνηθήθηκαν 15 ἀπὸ αὐτά (τὰ πέντε τετράγωνα στὸ Β ἄκρο τοῦ σκάμματος καὶ τὰ ὑπόλοιπα στὸ Ν).

1. ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΩΔΕΣ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ (εἰκ. 1-2, πίν. 22α-β, 23α)

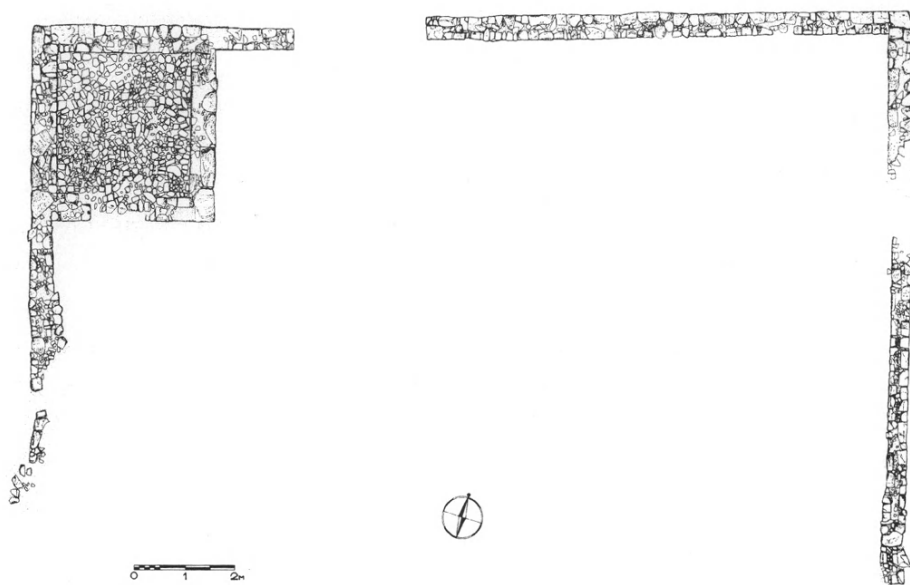
Μετὰ τὸ πέρας τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου φάνηκε ὅτι τὸ μνημειώδες οἰκοδόμημα ἔχει διαστάσεις περίπου 59×17.60 μ. καὶ ἀκολουθεῖ Β-Ν προσανατολισμό⁹. Ἡ πρώτη ἐντύπωση εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ περίβολο μέσα στὸν ὁποῖο ἐγγράφονται ὀρισμένοι ὀρθογώνιοι χῶροι, καθὼς καὶ ὀρισμένες κυκλικὲς κατασκευές. Φαίνεται ἐπομένως πὼς μόνον ὀρισμένοι χῶροι ἦσαν στεγασμένοι. Ὁ περικλειστός χῶρος διαιρεῖται ἐσωτερικὰ σὲ τουλάχιστον δύο ἄνισα διαμερίσματα ἃν κρίνουμε ἀπὸ ἴχνη ἐνὸς ἐγκάρσιου τοίχου (T120) ποὺ

1985, τὸ ὁποῖο ἦταν ἡ ἄσκαφη ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἡ ὁποία ὁμως παρουσιάζει κατωφέρεια ἀπὸ Ν πρὸς Β.

7. Βλ. ΠΑΕ 1996, 29, εἰκ. 5. Ἡ θέση τῆς ἐντοπίστηκε, ἀλλὰ κατὰ χώραν βρέθη-καν μόνον τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ ἀγγείου στὸ μέσον τοῦ δωματίου Γ ποὺ εἶχε χρησιμο-ποιηθεῖ ὡς ἐστία (-2.70 ἀπὸ τὴν ἐπιφ. τοῦ ἐδάφους, ἥτοι +0.015 ἀπὸ τὸ Σταθερὸ Σημεῖο μέτρησης τῆς δικῆς μας ἀνασκαφῆς), καθὼς καὶ τμήματα τοῦ πήλινου λουτήρα τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ ἴδιου χώρου.

8. ΠΑΕ 1996, 24, εἰκ. 3, 27 εἰκ. 4.

9. T92: Β τοῖχος. T35 Α τοῖχος. T93: Δ τοῖχος. T94: Ν τοῖχος. T120: ἐγκάρσιος τοῖχος.



Εἰκ. 2. Σκάλα Ὀρωποῦ. Κάτοψη βορείου τμήματος μνημειώδους οἰκοδομήματος (σχ. Ἄλ. Γούναρη).

φαίνεται ὅτι τέμνει σχεδὸν κάθετα τὸν Α τοῖχο T35¹⁰. Ὁ περιμετρικὸς τοιχοβάτης, μέσου πλ. 0.40 μ. περίπου, εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ σχετικά

10. Ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος T120, φορᾶς Α-Δ, ἀποκαλύφθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τῶν τετραγώνων Γ4 καὶ Δ4 τοῦ καννάβου κατὰ τὸ 2001, σὲ ἀπόσταση περίπου 16 μέτρων ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ περιβόλου (πλ. 0.35, ὕψ. 0.39 μ.). Στὸ Τετράγωνο Α4, ἐπίσης κατὰ τὸ 2001, σὲ μεγαλύτερο βάθος, ἀποκαλύφθηκαν λείψανα ἐνὸς περιβόλου, φορᾶς Β-Ν (T121 πλ. 0.46, ὕψ. 0.26 μ.) ποὺ ἀνάγεται σὲ παλαιότερη ἐποχὴ. Βλ. κάτοψη στὸ Ἔργον 2002, εἰκ. 11, 20-21.

μικροὺς πρόχειρα κατεργασμένους λίθους καὶ μέχρις ἑνᾶ ὕψος πρέπει νὰ ἔφερε ἀνωδομή ἀπὸ πλίνθους. Ἐπειδὴ ἡ ἔρευνα δὲν προχώρησε σὲ βάθος, τὸ ὕψος τοῦ τοιχοβάτη δὲν ἔχει προσδιοριστεῖ ἀκόμη μὲ βεβαιότητα¹¹. Τὸ μεσαῖο τμήμα τοῦ δυτικοῦ ἐπιμήκους τοίχου ἔχει ὑποστῇ μετατόπιση καὶ ἐν μέρει ἔχει καταστραφεῖ, πιθανῶς ἐξαιτίας πλημμύρας.

Βόρεια τετράγωνα (A12-Δ12, A11)

Ἡ Β πλευρὰ τοῦ μνημειώδους οἰκοδομήματος (T92, πλ. 0.51 μ. ὕψ. 0.18 μ.) ποὺ εἶχε ἐν μέρει ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1998 ἀποκαλύφθηκε τώρα πλήρως (εἰκ. 2, πίν. 22α-β)¹². Ἐκεῖ ἤλθαν στὸ φῶς ἔκκεντρη πρὸς Δυσμᾶς εὐρύχωρη εἴσοδος πλ. 2.62 μ. καὶ λιθόστρωτο τετράγωνο δωμάτιο στὴ ΒΔ γωνία (ἐσωτ. διαστ. 2.60×2.60 μ.), μὲ εἴσοδο πλ. 1.26 μ. πρὸς Ν (πίν. 23α)¹³. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὸ Α σκέλος τοῦ Β θεμελίου δὲν εἶναι ἀπόλυτα εὐθυγραμμισμένο μὲ τὸ ἀντίστοιχο Δυτικό, κάτι ποὺ μαρτυρεῖ προχειρότητα, ἂν ὅχι βιασύνη, στὸ στάδιο τῆς κατασκευῆς. Ἐντύπωση προξενεῖ τὸ προαναφερθὲν λιθόστρωτο γέμισμα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ δωματίου, καθὼς ἡ ἐπιφάνειά του (-1.22) ποὺ σχηματίζουν οἱ μετρίου μεγέθους ποταμίσιοι λίθοι εἶναι ἀρκετὰ ἀνώμαλη καὶ δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς δάπεδο. Ἐνδεχομένως νὰ ἔφερε κάποια ἐξισωτική ἐπίστρωση ἀπὸ πατημένο χῶμα, ἴσως δηλαδὴ χρησίμευε ὡς ὑπόστρωμα δαπέδου, ἐξαιτίας τοῦ ἀσταθοῦς καὶ ὑγροῦ ὑπεδάφους, λόγῳ τῆς γειτνίασης τοῦ ὑδροφόρου ὀρίζοντα.

11. Τὸ ἀποκαλυφθὲν ὕψος κυμαίνεται ἀπὸ 0.20-0.25 μ. περίπου. Ἡ ΒΔ γωνία (Τετρ. Α12) βρέθηκε σὲ βάθ. -1.07, ἡ ΒΑ (Τετρ. Δ12) σὲ βάθ. -1.24. Ἡ ΝΑ γωνία (Τετρ. Δ1) βρέθηκε σὲ βάθ. -0.49. Ἡ ὑψομετρικὴ αὐτὴ διαφορὰ δὲν θὰ πρέπει νὰ μᾶς ξενίζει: στὴ Σκάλα Ὠρωποῦ, στὸν τομέα τοῦ ΟΣΚ, παρατηρεῖται μιὰ ἀρκετὰ ἔντονη κατωφέρεια τοῦ προκλασικοῦ ὀρίζοντα κατοίκησης ἀπὸ Ν πρὸς Β, δηλαδὴ πρὸς τὴ θάλασσα.

12. Βλ. ΠΑΕ 1999, 62-63 (Σχάμμα 3).

13. Α τοῖχος: T97 (πλ. 0.45, ὕψ. 0.26 μ.). Ν τοῖχος: T98 (πλ. 0.48, ὕψ. 0.13 μ.). Οἱ Β καὶ Δ πλευρὲς τοῦ δωματίου σχηματίζονται ἀπὸ τὸν Β (T92, πλ. 0.41, ὕψ. 0.18 μ.) καὶ Δ (T93, πλ. 0.38, ὕψ. 0.24 μ.) τοῖχο τοῦ μνημειώδους οἰκοδομήματος.

Νότια τετράγωνα Α1-Δ1, Α(-1) - Γ(-1), Α(-2) - Γ(-2)

(εἰκ. 1 καὶ 3, πίν. 236-31)

Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ σκάμματος ἡ εἰκόνα εἶναι ἀκόμη συγκεχυμένη. Ἀποκαλύφθηκε μόνον ἡ ΝΑ γωνία τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος (Τ35/Τ94¹⁴), ἐνῶ ἡ ΝΔ μάλλον δὲν πρέπει νὰ σώζεται ἢ ὑπέστη τροποποιήσεις κατὰ τὴν τελευταία περίοδο χρήσης τοῦ οἰκοδομήματος¹⁵. Στὴ ΝΑ γωνία (Τετρ. Δ1) καὶ πλησίον τῆς ΝΔ (Τετρ. Α1 καὶ Β1) παρατηρήθηκαν ἴχνη βοτσαλωτοῦ δαπέδου, σὲ βάθ. -0.78 καὶ -0.75, ἀντίστοιχα. Ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ἐγκατάλειψης ποὺ κάλυπτε τὸ δάπεδο τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ οἰκοδομήματος ἀνήκει στὰ πρόιμα ἀρχαῖα χρόνια.

Νότιος περίβολος

Τὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα ἐκτείνεται περαιτέρω πρὸς Νότον, ἐνσωματώνοντας ἓναν μικρότερο περίβολο ἀποτελούμενο ἀπὸ τοὺς τοίχους Τ82/Τ83/Τ90/Τ95/Τ115¹⁶, ἡ ΝΑ γωνία τοῦ ὁποίου (Τ82/Τ83) ἐνισχύθηκε σὲ β' φάση¹⁷. Δὲν εἶναι σαφὲς ἀκόμη ἂν ἡ τελευταία φάση τοῦ παραπάνω περιβόλου ἔπεται χρονολογικὰ τῆς κατασκευῆς τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος ἢ ἂν προϋπῆρχε¹⁸. Μέσα στὸν περικλειστο αὐτὸν χώρῳ ἐγγράφεται σχεδὸν τετράγωνο οἰκοδόμημα ἐξωτ. διαστάσεων 5×4.60 μ., μὲ εἴσοδο πλ. 1.25 μ. πρὸς Νότον (πίν. 236, 24α)¹⁹. Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ βρέθηκε στὸ Τετράγωνο Α(-1),

14. Τ94 πλ. 0.62, ὕψ. 0.23 μ.

15. Ἕνας τοῖχος μὲ φορὰ Β-Ν ποὺ βρέθηκε σὲ βάθ. -0.94 στὸ τετράγωνο Α1, προεκτεινόμενος νοητῶς πρὸς Βορρὰν θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀποτελεῖ τὸ Ν ἄκρο τοῦ Τ93, ἀλλὰ τοῦτο δὲν μπορεῖ ἀκόμη νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ.

16. Τὸ Β σκέλος τοῦ περιβόλου βρέθηκε τὸ 2001 στὰ Τετράγωνα Β2 καὶ Γ2 (Τ115).

17. Πλ. 0.72-0.75, ὕψ. 0.40-0.50 μ.

18. Μέγ. διαστ. Ν περιβόλου 13.50×15 μ. περίπου. Τὸ πλ. τῶν τοίχων κυμαίνεται ἀπὸ 0.45-0.50 μ.

19. Ν Τοῖχος: Τ86 (πλ. 0.90, ὕψ. 0.28 μ.). Α τοῖχος: Τ87 (πλ. 0.85, ὕψ. 0.20 μ.). Β τοῖχος: Τ88 (πλ. 0.83, ὕψ. 0.16 μ.). Δ τοῖχος: Τ89 (πλ. 0.87, ὕψ. 0.20 μ.).



Εἰκ. 3. Σκάλα Ὠρωποῦ. Κάτοψη ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων στὰ ἀνασκαφικὰ τετράγωνα τοῦ νοτίου ἄκρου τοῦ σκάμματος (σχ. Ἀλ. Γούναρη).

σὲ βάθ. -0.36/-0.43 (N) καὶ -0.51/-0.64 (B)²⁰ καὶ εἶναι κτισμένο σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ Δ σκέλος τῆς προέκτασης τοῦ μνημειακοῦ περιδόλου (T90²¹). Ἡ ἀνωδομή του ἦταν προφανῶς ἀπὸ ὠμές πλῖθρες οἱ ὁποῖες ἐδράζονταν πάνω σὲ λίθινο τοιχοβάτη ὕψ. 0.20 μ. κατασκευασμένο ἀπὸ μία στρώση μεγάλων πλακοειδῶν λίθων. Ἄν λάβουμε ὑπόψη τὸ ἱκανὸ πάχος τοῦ τοιχοβάτη (0.90 μ.) θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ μικρὸ οἰκοδόμημα ἦταν πιθανῶς διώροφο, ἐπιτρέποντας τὸν συμβατικὸ χαρακτηρισμὸ του ὡς «πύργο» ἢ «πυλώριο». Ἀναγνωρίστηκαν ἤδη ἀπὸ πέρυσι²² δύο δάπεδα χρήσης: τὸ παλαιότερο ἦταν σπαρμένο μὲ πολυάριθμα θραύσματα προερχόμενα ἀπὸ μεγάλα χρηστικά ἀγγεῖα, κυρίως πίθους (-3.12 ἀπὸ ἐπιφ. ἐδάφους). Ἐπειδὴ τὰ ἀργιλώδη χρώματα γύρω ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ἦταν ἔντονα πυρακτωμένα, ὑποθέτουμε ὅτι ἡ καταστροφὴ συνοδεύτηκε ἀπὸ πυρκαγιά. Τὸ νεώτερο ἐπίπεδο χρήσης χαρακτηρίζεται ἀπὸ δύο μερικῶς ἐπικαλυπτόμενες πρόχειρες κεντρικὲς ἐστίες (-3.04 καὶ -3.01 ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἀντίστοιχα). Ὁ πυθμένος τῆς παλαιότερης, σὲ βάθος -3.07, ἦταν τὸ κοῖλο σῶμα ἐνὸς μεγάλου χρηστικοῦ ἀγγείου. Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ χώρου, στὴ 6' φάση, εἶχε τοποθετηθεῖ ἓνας πλακοειδὴς λίθος ἐν εἵδει «θρανίου». Ἐν μέρει πάνω στό «θρανί» καὶ κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖας τοῦ Β τοίχου, παρατηρήθηκαν πολλὰ κάρβουνα. Τὰ λιγοστὰ χαρακτηριστικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου χρονολογοῦνται στοὺς πρώιμους ἀρχαίους χρόνους (πίν. 246-γ). Γενικά, ἀπὸ τὴν ἐπίχωση καταστροφῆς καὶ ἐγκατάλειψης τοῦ δωματίου προέρχονται θραύσματα ἀγγείων ἀνατολίζοντας ρυθμοῦ, λίγες πήλινες ἀγνύθες, σφονδύλια καὶ ψῆφοι, καθὼς καὶ θραύσματα ἀδιάγνωστων χάλκινων ἐλασμάτων. Ἀπὸ τὴν πρώτη ἐξέταση τῶν κινητῶν εὐρημάτων πού σχετίζονται μὲ τὴν περίοδο χρήσης τοῦ Ν οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος συνάγεται τὸ προσωρινὸ συμπέρασμα ὅτι πρέπει νὰ ἦταν σὲ χρῆση κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., ἴσως μέχρι καὶ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ αἰῶνα. Ἡ ἀρχαίικὴ οἰκία πού κτίστηκε ἐν μέρει πάνω στὴ ΝΑ τοῦ γωνία, μὲ βάση τὴν κεραμεικὴ, ἴσως οἰκοδομήθηκε στὴ

20. Γιά τὴν κατωφέρεια τῶν ὁριζόντων χρήσης στὴ Σκάλα Ὠρωποῦ βλ. σημ. 11 παραπάνω.

21. Πλ. 0.49, ὕψ. 0.53 μ.

22. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, ΠΑΕ 1999, 62.

διάρκεια τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ ἴδιου αἰῶνα καὶ ἐγκαταλείφθηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.²³.

Μὲ βάση τὰ λιγοστὰ στοιχεῖα τῶν ἡμερολογίων τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς καὶ κάποια μεμονωμένα εὐρήματα ποὺ ὅμως εἶχαν περισυλλεχθεῖ μὲ μηχανικὰ μέσα, τὸ μνημειακὸ οἰκοδόμημα, τοῦ ὁποίου ὑπενθυμίζουμε ὅτι μόνον ὁ Α τοῦ-
χος εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1985 (δηλ. ὁ T35), χρονολογήθηκε παλαιότερα μὲ ἐπιφυλάξεις στοὺς ὀψιμοὺς ἀρχαίκοις χρόνους²⁴. Ὡστόσο, ἀπὸ τὴν πρόχειρη ἐξέταση τῶν λιγοστῶν φετινῶν κινητῶν εὐρημάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν περίοδο χρήσης τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι ἀσφαλῶς παλαιότερο, δηλαδὴ πρέπει νὰ ἦταν σὲ χρῆση κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων. Ἐνισχυτικὴ τῆς πρώιμης χρονολόγησής εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι δὲν ἀπαντήθηκαν κέραμοι σὲ κανένα σημεῖο τοῦ ἀνασκαπτό-
μενου χώρου, οὔτε καὶ σὲ σχέση μὲ τὰ δύο στεγασμένα τετράγωνα δωμάτια²⁵. Δὲν εἶναι σαφές πότε ἀκριβῶς ἐγκαταλείφθηκε τὸ συγκρότημα καὶ κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθήκες: τὸ ΒΔ δωμάτιο ἦταν ἄδειο²⁶, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ΝΔ (τὸ συμ-
βατικὰ ὀνομαζόμενο «πυλῶριο») ὅπου, ὅπως προαναφέρθηκε, διαπιστώθηκε ἓνα στρώμα καταστροφῆς καὶ μία σύντομη φάση ἐπαναχρησιμοποίησης τοῦ χώρου. Τὸ τελευταῖο ἐδράζεται ἀπευθείας πάνω σὲ στρώμα κατοίκησης τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων. Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν χρῆση τοῦ συγκαταλέγεται ἀσυνήθιστος πῆλινος «πεταλὸσχημος» λύχνος, τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων (πίν. 246), ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ἐγκατάλει-

23. Κάποια ὄστρακα στὴ ΝΑ γωνία τοῦ οἰκοδομήματος, ψηλότερα ἀπὸ τὸ βοτσα-
λωτὸ δάπεδο ποὺ ἀπαντήθηκε ἐκεῖ σὲ βάθ. -0.78, χρονολογοῦνται στοὺς ἀρχαίκοις (;)
χρόνους (Τετρ. Δ1, OM 101¹, βάθ. -0.55). Τὰ ὄστρακα αὐτὰ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ σχετί-
ζονται μὲ τὴν παρακείμενη ἀρχαϊκὴ οἰκία τῆς ὁποίας τὸ Δυτικὸ δωμάτιο (Α), τὸ ὁποῖο
σήμερα δὲν σώζεται, πρέπει νὰ ἔκτεινόνταν πάνω ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ μνη-
μειώδους οἰκοδομήματος.

24. ΠΑΕ 1996, 35: περίβολος T35.

25. Ἀπὸ τὸ ΒΔ δωμάτιο προέρχεται μικρὸ θραῦσμα ἐπίπεδου στρωτήρα, ἀλλὰ θὰ
πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι σὲ ὅλα τὰ Βόρεια Τετράγωνα παρατηρήθηκαν ἔχνη σύγχρονης
διατάραξης.

26. Ἀνάμεσα στὰ ἐλάχιστα ὄστρακα συγκαταλέγεται θραῦσμα πῆλινου λύχνου OM
50¹.

ψῆς του προέρχεται θραῦσμα ἀπὸ οἶνοχόη (ὄλπη;) πού διακοσμεῖται στὸν ὦμο μὲ διπλὰ πολυφύλλα ἀνθέμια μεταξὺ δύο ἐλικοειδῶν ταινιῶν, χρονολογούμενο στὸ 6' ἢ γ' τέταρτο τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. (πίν. 24γ). Ἡ λιγιστὴ κεραμεικὴ πού προῆλθε ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ μνημειακοῦ περιβόλου ἀνάγεται ἐπίσης στοὺς πρώιμους ἀρχαίκοις χρόνους. Ἴσως ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ συγκροτήματος νὰ πραγματοποιήθηκε ὀργανωμένα, ἀλλὰ ἐνδέχεται νὰ ἀκολούθησε βίαιη καταστροφή τῶν στεγασμένων χώρων, πιθανῶς ἀπὸ ἀνθρώπινη ἐπέμβαση τὴν ὁποία ἀκολούθησε σύντομη περίοδος πρόχειρης χρησιμοποίησης καὶ πάλι ὀρισμένων χώρων, συμπεριλαμβανομένου τοῦ «πύργου». Ἀκολουθῶς ἡ θέση ἐγκαταλείφτηκε ὀριστικά καὶ σὲ κάποιο στάδιο ὁλόκληρη ἡ περιοχὴ πλημμύρισε (ἐπίχωση ἀπὸ ψιλὸ ἀμμοχάλικο κάλυπτε τόσο τὸν πύργο ὅσο καὶ ἀρκετὰ τμήματα τοῦ μνημειώδους οἰκοδομήματος).

Ἡ χρῆση τοῦ συγκροτήματος παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἀδιευκρίνιστη, ἂν καὶ μπορούμε ἤδη νὰ διατυπώσουμε κάποιες σκέψεις. Συγκρινόμενη μὲ τὰ γνωστὰ ἀρχιτεκτονικὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἡ μορφή τοῦ οἰκοδομήματος εἶναι μοναδική. Ἡ ἀσυνήθιστη κάτοψη, οἱ σημαντικὲς διαστάσεις, ἡ προχειρότητα τῆς τοιχοποιίας, οἱ δύο «πυργόσχημες» κατασκευὲς στὰ σημεῖα τῶν εἰσόδων καὶ τέλος τὰ μάλλον λιγιστὰ καὶ σχετικὰ φτωχὰ εὐρήματα συνιστοῦν ἐνδείξεις ὅτι ἴσως ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα στρατόπεδο (πρβ. ἀρχαῖκὸ στρατόπεδο στὰ Φύλα Εὐβοίας, κοντὰ στὴ Χαλκίδα) ἢ ἓναν περίβολο γιὰ ζῶα²⁷. Ἐὰν ἡ πρώτη ταύτιση ἀποδειχτεῖ σωστή, τότε ἡ σύνδεσή του μὲ κάποιο ἐπεισόδιο τοῦ Ἀηλάντιου πολέμου καθίσταται ἀρκετὰ πιθανή²⁸. Θὰ

27. J. COULTON, *Euboean Phylla and Greek Barracks*, στὸ *Minotaur and Centaur. Studies in Archaeology presented to Mervyn Popham*, BAR Int. Series 638 (Oxford 1996), 160-165; *id.*, *AR* 1996-97, 56-58. Εἶναι πράγματι κρίμα πού δὲν ἔχουμε σαφὴ εἰκόνα τῆς ἐλληνικῆς ἐγκατάστασης τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. στὴν Ἀλ Μίνα τῆς Συρίας στὶς ἐκβολὲς τοῦ Ὀρόντη. Σύμφωνα μὲ τὴν πρόσφατη πρόταση τῆς R. Kearsley, ἡ θέση θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωριστεῖ ὅχι ὡς ἓνα ἐμπορεῖον ἀλλὰ ὡς στρατόπεδο Εὐβοέων μισθοφόρων, στὶς ὑπηρεσίες τοῦ τοπικοῦ ἡγέτη τοῦ βασιλείου τοῦ Unqi (κατὰ τῆς Ἀσσυριακῆς ἀπειλῆς). Τὸ μόνο πού γνωρίζουμε εἶναι ὅτι τὰ οἰκήματα ἦταν ὀρθογώνιοι συνεχόμενοι χώροι μὲ πλίνθινους τοίχους πού ἔστεκαν πάνω σὲ εὐτελὴ λίθινη βάση.

28. Γενικά γιὰ τὸν Ἀηλάντιο πόλεμο βλ. V. PARKER, *Untersuchungen zum Lelantischen Krieg und verwandten Problemen der frühgriechischen Geschichte* (Stuttgart 1997).

ἦταν δυνατόν νὰ εἰκάσουμε περαιτέρω ὅτι ἐδῶ ἔδρευε μία φρουρά, τῆς ὁποίας ὁ ρόλος θὰ ἦταν νὰ ἐλέγχει τὸ θαλάσσιο πέρασμα ἀνάμεσα στὸν Ὠρωπὸ καὶ τὴν Ἐρέτρια καὶ νὰ ἐξασφαλίζει τὴν ἀπρόσκοπτη ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στὶς δύο θέσεις. Ἡ εὐλογη ἀπορία γιὰτὶ ἓνα στρατόπεδο ἰδρύεται σὲ πεδινὴ ἔκταση καὶ ὄχι πάνω σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ὑψώματα τῆς γύρω περιοχῆς, καὶ ἐπιπλέον γιὰτὶ ὁ σχεδιασμός τοῦ περικλειστοῦ αὐτοῦ χώρου δὲν στόχευε τόσο στὴν ἄμυνα ὅσο στὴν ὀριοθέτηση τοῦ χώρου, ἴσως ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ φύση τῆς στρατιωτικῆς αὐτῆς δυνάμεις, ἡ ὁποία ἐνδέχεται νὰ ἦταν ἔφιππη. Τὸ εὐέλικο αὐτὸ στρατιωτικὸ σῶμα τὸ ὁποῖο θὰ ἔδρευε στὸν Ὠρωπὸ θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ κινηθεῖ ταχύτατα σὲ περίπτωση ἐχθρικῆς ἐπιβουλῆς τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς Ὠρωπίας. Ἡ ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ προκεχωρημένο στρατιωτικὸ φυλάκιο τῶν Ἐρετριέων ἱππέων εἶναι δελεαστικὴ, ἀλλὰ πρὸς τὸ παρὸν ἀποτελεῖ ἀναπόδεικτη εἰκασία. Ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας θὰ μπορούσε, ἐνδεχομένως, νὰ δώσει ἀπαντήσεις στὰ παραπάνω ἐρωτήματα.

2. Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ (εἰκ. 3)

Τετράγωνα $A1, B1, \Gamma1, A(-), B(-1), \Gamma(-1), A(-2), B(-2), \Gamma(-2)$
(πίν. 25-26, 27α)

Ἡ ἔρευνα τῶν Νοτίων τετραγώνων τοῦ καννάβου σὲ μεγαλύτερο βάθος εἶχε ἀπρόσμενα ἀποελέσματα ἀφοῦ ἦρθαν στὸ φῶς πολυάριθμοι περίβολοι καὶ λείψανα ἐλλειψοειδῶν καὶ κυκλικῶν οἰκοδομημάτων, πού χρονολογοῦνται στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους. Παρόλο πὺ ἡ ἔρευνα τῶν τετραγώνων δὲν ὀλοκληρώθηκε, ἀναγνωρίστηκαν ἤδη τουλάχιστον τέσσερις παλαιότερες ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις.

Ἐλλειψοειδῆ οἰκοδομήματα IH, IO

Ὁ «πύργος» ἐδράζεται ἐν μέρει πάνω σὲ δύο ἐλλειψοειδῆ οἰκοδομήματα, IO καὶ IH, τὰ ὁποῖα ἀκολουθοῦν B-N προσανατολισμό (πίν. 236, 27α καὶ 6). Τὸ παλαιότερο ἀπὸ αὐτὰ (IH, T107, 6άθ. -1.10) μολονότι εἶναι μικρὸ (περίπου 5.30×3 μ.), ἐντούτοις παρουσιάζει ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένη τοιχοποιία ἀπὸ

κατεργασμένους ὀρθογώνιους λίθους (πίν. 276)²⁹. Ἡ εἴσοδος, λαμβάνοντας ὑπόψη τὸν συνήθη προσανατολισμὸ τῶν ἑλλειψοειδῶν κτιρίων στὸν Ὡρωπό, πρέπει νὰ θρискόταν πρὸς Ν. Ἐσωτερικά, κατὰ μῆκος τοῦ Α τοίχου ἐντὸς τοῦ Τετραγώνου Β(-1), ἀναγνωρίστηκε πλακόστρωτη κατασκευὴ πλ. 1 μ. ποὺ κάλυψε τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ παλαιότερου δαπέδου του (πίν. 26α κάτω).

Τὸ νεώτερο ἑλλειψοειδὲς οἰκοδόμημα (ΙΘ, T85/T103, βάθ. -0.60/-0.80 καὶ 0.80, ἀντίστοιχα) ἐδράζεται ἐν μέρει πάνω στὸν τοιχοβάτη τοῦ ΙΗ³⁰. Ἀπὸ τὸ κτίριο σώζονται τμήματα τοῦ ΝΑ καμπύλου τοίχου (T85 πίν. 28α κάτω ἄρ.) καὶ τοῦ ΒΑ τμήματος τῆς ἀψίδας (T103 βλ. πίν. 276). Ἐντὸς τοῦ Τετραγώνου Β(-2), σὲ βάθ. 0.73, σύρριζα στὸν Β-Ν μάρτυρα, διακρίνονται κάποια λείψανα κατασκευῆς ποὺ προδίδουν τὴν παρουσία κατωφλιοῦ τὸ ὁποῖο θὰ ἐρευνηθεῖ τὴν ἐρχόμενη περίοδο. Οἱ διαστάσεις τοῦ κτιρίου ὑπολογίζονται 6.50×3.50 μ.

Ἑλλειψοειδὲς κτίριο ΚΒ (;)

Ἀνατολικότερα, στὰ Τετράγωνα Β(-1), Β(-2), Γ1, Γ(-1), Γ(-2), σὲ χῶρο διαστάσεων 9×3 μ. περίπου, ἀπὸ -0.79 ἕως -0.91, ἐντοπίστηκε αἰνιγματικὴ πλίνθινη συμπαγῆς κατασκευὴ ἑλλειψοειδοῦς σχήματος, ἥ ὁποία πρὸς Νότον ὀρίζεται ἀπὸ ἐλαφρῶς καμπυλόγραμμο τοῖχο ἐπιμελημένης τοιχοποιίας, ὕψ. 0.26 μ. καὶ πλ. 0.40 μ. (T109, βάθ. -0.68, πίν. 25α καὶ 286). Στὸ Τετράγωνο Β(-2), σὲ βάθ. -0.48 βρέθηκαν λείψανα ἐνὸς παρόμοιου ἀλλὰ πολὺ κατεστραμμένου καμπύλου τοίχου (ἐπίσης T109) (βλ. πίν. 28α στὸ βάθος). Ἀνάμεσα στοὺς δύο αὐτοὺς τοίχους καὶ σὲ βάθ. -0.72, φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε εὐθύγραμμη κατασκευὴ Α-Δ φορᾶς ποὺ θυμίζει τὰ κατώφλια ποὺ ἀπαντοῦν σὲ ἄλλα ἑλλειψοειδῆ οἰκοδομήματα τοῦ οἰκισμοῦ (λ.χ. Θ, Ι, ΙΑ). Στὸ μέσον περὶ-που τῆς πλίνθινης κατασκευῆς ἀλλὰ σὲ ἑκκεντρὴ πρὸς Ἀνατολὰς θέση, σὲ βάθ. -0.83 περίπου, ἐγκιβωτισμένος ἀνάμεσα σὲ δύο ὀριζόντιες στρώσεις πλίνθων, βρέθηκε κυκλωτερὴς χώρος πυρᾶς (πίν. 29α) διαστάσεων 0.60 (Β-Ν)×0.40 (Α-Δ) μ. καὶ βάθ. περίπου 0.05 μ. (-0.88/-0.90) ποὺ περιεῖχε κάρβουνα καὶ ἀναρίθμητα ὀστὰ ζώων. Πρὸς Ν ἡ «πλίνθινη κατασκευὴ» ὀρίζεται

29. Τοιχοβάτης πλ. 0.36, ὕψ. 0.40 μ.

30. T103: πλ. 0.39, ὕψ. 0.30. T85: πλ. 0.37, ὕψ. 0.36 μ.

ἀπὸ τὶς δύο καμπυλόγραμμες ἀπολήξεις τοίχων πὺ προαναφέρθηκαν. Δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται γιὰ ἓνα ἀκόμη ἐλλειψοειδὲς οἰκοδόμημα (KB), ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζονται μόνον τὰ ἐπάλληλα πῆλινα δάπεδα, καθὼς καὶ ἡ πρόσοψη (οἱ παραστάδες καὶ τὸ κατώφλι). Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὅταν τὸ ἐλλειψοειδὲς κτίριο KB ἐγκαταλείφθηκε χρησιμοποίησαν τὶς πέτρες του, ἴσως γιὰ τὴν κατασκευὴ ἑνὸς νέου περιβόλου. Στὸ παρὸν στάδιο τῆς ἔρευνας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποσαφηνιστεῖ ἂν ὁ χώρος τῆς πυρᾶς ἔχει λατρευτικὸ χαρακτῆρα.

Ἑλλειψοειδῆ κτίρια K, KA καὶ κυκλικό (;) κτίριο Λ

ΒΔ τῶν ἐλλειψοειδῶν οἰκοδομημάτων ΙΗ καὶ ΙΘ, ἐντὸς τοῦ Τετραγώνου Α1, ἄρχισαν νὰ διαγράφονται τὰ Β ὅρια δύο ἀκόμη καμπυλόγραμμων οἰκοδομημάτων (K, KA) πὺ προφανῶς ἐκτείνονται νοτιότερα κάτω ἀπὸ τὸν «πύργο» (πίν. 296 δεξιά). Καὶ ἐδῶ τὸ νεώτερο οἰκοδόμημα, KA (T104, βάθ. -1.01³¹) ἐδράζεται ἐν μέρει ἀκριβῶς πάνω στὰ θεμέλια τοῦ παλαιότερου K (T118, βάθ. ἄλλου -1.11, ἄλλου -1.20³²). Κάποιοι διάσπαρτοι λίθοι κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖας τῆς ἀψίδας τοῦ κτιρίου K ἐνδέχεται νὰ ἀνήκουν σὲ θρανίον ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο πὺ ἀπαντήθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐλλειψοειδοῦς ΙΗ. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἐξωτερικά (Β) τῆς ἀψίδας τοῦ KA, σὲ βάθ. -1.31, ἀναγνωρίστηκε πασσαλότροπα πὺ περιβάλλεται ἀπὸ μικρὰς πέτρες, ἐνῶ περίπου 1 μέτρο βορειότερα, σὲ βάθ. -0.94, ἀναγνωρίστηκαν ἀποσπασματικὰ λείψανα ἑνὸς ἀκόμη κυκλικοῦ οἰκοδομήματος, τοῦ Λ (T105) (πίν. 296 μέσον ἄρ.)³³.

Κυκλικό (;) κτίριο KZ

Στὸ Τετράγωνο Β (-2), ΝΑ τῶν ἐλλειψοειδῶν κτιρίων καὶ σὲ βάθ. -0.65 ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται τὰ λείψανα μιᾶς ἀκόμη μικρῆς καμπυλόγραμμης

31. Πλ. 0.39, ὕψ. 0.19 μ.

32. Πλ. 0.47, ὕψ. 0.10 μ.

33. Ὁ T105, πλ. 0.26 καὶ ὕψ. 0.12 μ., σώζεται σὲ μῆκος μόλις 0.50 μ. ἐνῶ ἓνα ὑπόλειμμα τοῦ ἴδιου τοίχου διακρίνεται ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τὸν περιβόλο T90.

κατασκευῆς, KZ (πίν. 27α μέσον ἄριστερά καὶ πίν. 28α δεξιά). Ἡ ἔντονη καμπυλότητα τοῦ θεμελίου ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι ἀνήκει μᾶλλον σὲ κυκλικὸ οἰκοδόμημα τοῦ ὁποίου ἡ διάμετρος δὲν πρέπει νὰ ξεπερνᾷ τὸ 1.80 μ. Διαθέτει γιὰ τὶς διαστάσεις του σχετικῶς ἰσχυρὸ θεμέλιο (T122), πλ. 0.40 καὶ ὕψ. 0.14 μ., καὶ ἄνοιγμα πρὸς Βορρὰν πλάτους μόλις 0.20 μ. Μία ἀκέραιη μικρογραφικὴ οἶνοχόη ἦταν τοποθετημένη ὀρθία σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ΒΔ παρεῖα τῆς κατασκευῆς, σὲ βάθ. -0.70 (πίν. 30α). Ἡ χρῆση τοῦ κτίσματος αὐτοῦ εἶναι ἀβέβαιη (σιταποθήκη ἢ μήπως λατρευτικὸ οἰκοδόμημα;).

Κυκλικά Κτίρια ΚΓ καὶ ΚΔ

Στὰ Τετράγωνα Β1 καὶ Γ1 ἀποκαλύφθηκαν τμήματα δύο μικρῶν κυκλικῶν οἰκοδομημάτων (πίν. 25β καὶ 30β). Τὸ ἀνατολικὸ (ΚΔ, T99) ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ἀπὸ βάθ. 0.71, διαθέτει θεμέλιο πλ. 0.20 μ., ὕψ. 0.19 μ. καὶ διάμετρο περίπου 2.40 μ. Τὸ δυτικὸ (ΚΓ T100) εἶναι λίγο μεγαλύτερο (πλ. τοίχου 0.31, ὕψ. 0.17 μ., διάμ. 2.60 μ.) καὶ ἐνδέχεται νὰ εἶναι λίγο παλαιότερο καθὼς ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ τοιχοβάτη του βρίσκεται σὲ βάθ. 0.79 (Α) / 0.83 (Δ). Δὲν ἀποκλείεται, ὥστόσο, νὰ παρέμεινε σὲ χρῆση ὅταν κατασκευάστηκε τὸ ΚΔ. Μολονότι καὶ τὰ δύο κτίρια θὰ ἦταν δυνατόν νὰ σχετίζονται καὶ μὲ τὴν περίοδο χρήσης τοῦ μνημειώδους οἰκοδομήματος, ἐντούτοις, μὲ βάση τὴ στρωματογραφία, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὸ ἐνδεχόμενο ἢ οἰκοδόμησής τους νὰ σχετίζεται μὲ μία ἀπὸ τὶς τελευταῖες φάσεις τοῦ Νότιου περιβόλου.

Τὰ οἰκοδομήματα αὐτά, τῶν ὁποίων ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, δὲν ἀπέδωσαν χαρακτηριστικὰ εὐρήματα καὶ ἡ χρῆση τους παραμένει ἀβέβαιη. Ἡ εἰκασία ὅτι πρόκειται γιὰ ἀποθήκες ἀποτελεῖ μία πιθανὴ ἐκδοχή.

Ὑπαίθρια ἐστία

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ Ν παρεῖα τοῦ Τετραγώνου Β(-1) βρέθηκε κοιλότητα μὲ κάρβουνα, καμένους ἐλαιοπυρῆνες καὶ ὄστρακα πού ἐρμηνεύεται ὡς υπαίθρια ἐστία σχετιζόμενη μὲ τὴν περίοδο χρήσης τοῦ «πυλωρίου» (πίν. 26α κάτω δεξιά). Ἡ ἐστία, διάμ. 0.40 μ. περίπου εἶχε ἄνοιχτεῖ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο -0.44 καὶ εἶχε βάθος 0.20 μ. (πυθμένας σὲ βάθ. -0.63).

Περίβολοι

Στὰ ἀνατολικά [Γ(-1), Γ(-2)] καὶ βόρεια (Α1, Β1, Γ1) τετράγωνα ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι πού ἀλληλοεπικαλύπτονται οἱ ὅποιοι πιθανότατα ἀντιπροσωπεύουν περιβόλους πού στὰ ΝΑ καὶ στὰ ΒΑ κάμπτονται σὲ σχῆμα ἀψίδας (βλ. λ.χ. πίν. 25α-β, 26α)³⁴. Σὲ ὁρισμένα σημεῖα παρατηροῦνται ἐγκάρσιοι τοῖχοι [λ.χ. οἱ Τ84Β³⁵ καὶ Τ84Δ³⁶ στὸ Τετρ. Β(-2), σὲ βάθ. -0.45, πού προφανῶς σχηματίζουν μικρὸ ὀρθογώνιο χώρο (ΚΗ πίν. 28α δεξιά), οἱ Τ111³⁷ (βάθ. -0.91) καὶ Τ112³⁸ (βάθ. -0.82) στὸ τετράγωνο Β1 πού μάλλον ὀρίζουν ἓνα δεύτερο μικρὸ ὀρθογώνιο χώρο (πίν. 26β πάνω) καὶ ὁ Τ108³⁹ φορᾶς Β-Ν, σὲ βάθ. -0.28, σύρριζα στὴν Α παρειὰ τοῦ Δ μάρτυρα τοῦ τετραγώνου Β(-2)] καὶ πασσαλότρυπες [λ.χ. στὸ Τετρ. Γ(-2) (πίν. 25α, κάτω)]

34. Στὰ Α καὶ Β τετράγωνα, ὁ παλαιότερος περίβολος εἶναι ὁ Τ106 στὸ Γ1 (πλ. 0.40 μ. τουλάχιστον, ὕψ. 0.19 μ.), πάνω στὸν ὁποῖο ἐδράζεται ὁ Τ101 (πλ. κυμαινόμενο ἀπὸ 0.46-0.53 μ., ὕψ. 0.51 μ.). Νεώτερος εἶναι ὁ Τ102 (πλ. 0.44, ὕψ. 0.31) στὰ Τετράγωνα Γ(-1) καὶ Γ(-2) καὶ ἀκόμη πιὸ ὕστερος ὁ Τ82 (πλ. 0.72, ὕψ. 0.41 μ.) - Τ83 (τὸ νοτιότερο τμῆμα του ἔχει πλ. 0.75 μ., τὸ βορειότερο 0.42. Τὸ ὕψ. εἶναι 0.31 καὶ 0.18 μ., ἀντίστοιχα). Στὰ Δυτικά, στὰ Τετράγωνα Α1, Α(-1) καὶ Α(-2), ἀποκαλύφθηκε ὁ Τ90-Τ95 (Τ90: πλ. 0.49, ὕψ. 0.53 μ. Τ95: πλ. 0.52, ὕψ. 0.20 μ.) πού εἶναι σύγχρονος μὲ τὸν Τ82-Τ83. Στὸ Β ἄκρο τοῦ Τ90 (Τετρ. Α1), σὲ μεγαλύτερο βάθος (-1.04) καὶ μετατοπισμένος σὲ σχέση μὲ αὐτὸν δυτικότερα, φάνηκε ἓνας παλαιότερος τοῖχος πού ἀκολουθεῖ τὴν ἴδια διεύθυνση. Ὁ τοῖχος αὐτός, πλ. τουλάχιστον 0.30 καὶ ὕψ. 0.25 μ. περίπου, ἔχει μῆκος 2 μ. καὶ στὸ Β πέρασ του στρέφεται σὲ ὀρθή γωνία πρὸς Ἀνατολάς, κάτω ἀπὸ τὸν Τ90 καὶ κατευθύνεται πρὸς τὸν Τ101. Πρὸς τὸ παρόν, ὁ τοῖχος αὐτός δὲν ἀριθμήθηκε. Πλησίον τῆς Β παρειᾶς τοῦ ἴδιου τετραγώνου, ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται τοῖχος πού ἀκολουθεῖ φορᾶ Β-Ν (πλ. 0.50 μ. περίπου) καὶ ὁ ὁποῖος, πρὸς Ν, ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸν περίβολο Τ101. Ἡ Α ἀπόληξη ἐνὸς ἀκόμη τοίχου, Τ91, πλ. 0.45 καὶ ὕψ. 0.47 μ., διακρίνεται σὲ βάθ. -0.77 ἐντὸς τοῦ Τετραγώνου Α1, στὴ ΒΔ γωνία πού σχηματίζουν οἱ Τ90 καὶ Τ95. Ἀκολουθεῖ Α-Δ διεύθυνση καὶ μοιάζει νὰ συνεχίζει γιὰ ἀρκετὰ μέτρα πρὸς Δυσμᾶς (ἓνα κενὸ πλ. 0.10 μ. χωρίζει τὸν Τ95 ἀπὸ τὸν Τ91).

35. Πλ. 0.44, ὕψ. 0.25 μ.

36. Πλ. 0.37, ὕψ. 0.18 μ.

37. Πλ. 0.41, ὕψ. 0.34 μ.

38. Πλ. 0.40, ὕψ. 0.15 μ.

39. Πλ. 0.38, ὕψ. 0.20 μ.

δημιουργώντας ὑπόνοιες ὅτι σὲ ἐπαφή μὲ τοὺς περιβόλους ὑπῆρχαν ὀρισμένοι στεγασμένοι χώροι. Ἐπειδὴ ὑπάρχουν ἐπαρκεῖς ἐνδείξεις ὅτι οἱ μάρτυρες καλύπτουν ἀρκετὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα δὲν εἶναι εὐκόλο πρὸς τὸ παρὸν νὰ συναχθοῦν ἀσφαλὴ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴ μορφή καὶ τὸν προορισμὸ τῶν κατασκευῶν αὐτῶν.

Κλίβανος κεραμεικῆς

Ἐσωτερικὰ τοῦ περιβόλου T106, ἐντὸς τοῦ Τετραγώνου Γ1 καὶ ἀπὸ βάθ. -1.15 κέ., ἀποκαλύφθηκε κλίβανος κεραμεικῆς (πίν. 256 ἀρ. καὶ πίν. 31α-β), ἡ πλίνθινη ἐσχάρα τοῦ ὁποίου εἶχε καταπέσει στὸν θάλαμο καύσης. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θαλάμου ἦταν πλήρες μὲ στάχτη, καὶ περιεῖχε λιγοστὰ πυρακτωμένα ὄστρακα χρηστικῶν ἀγγείων.

Διάφορες κατασκευές (ΚΕ, ΚΣΤ, πειόσχημη κατασκευή) καὶ κοίτη χειμάρρου (:)

Στὰ κεντρικὰ τετράγωνα [B(-1), B(-2)], ἀνάμεσα στὰ Κτίρια ΙΗ-ΙΘ καὶ ΚΒ, ἡ ἀνασκαφή ἀπὸ βάθος -0.98 καὶ κάτω πιστοποίησε τὴν ὕπαρξη ἀλλεπάλληλων ἀμμουδεῶν στρωμάτων ποὺ περιεῖχαν ἐλάχιστα εὐρήματα. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὴν κοίτη χειμάρρου φορᾶς ἀπὸ Ν πρὸς Β. Σὲ βάθος περίπου -1.31, κάτω ἀπὸ τὸ ἀμμουδερὸ στρώμα, ἀπαντήθηκαν κάποιοι ποταμίσιοι λίθοι ποὺ ἀκολουθοῦν φορὰ ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ οἱ ὁποῖοι ἐντὸς τοῦ τετραγώνου B(-2) μοιάζουν νὰ στρέφονται πρὸς ΝΑ καὶ στὸ Β ἄκρο τοῦ Τετραγώνου B(-1) πρὸς ΒΑ (πίν. 26α μέσον, πίν. 276 κάτω ἀρ.). Τὰ λείψανα αὐτὰ ἐνδέχεται νὰ ἀνήκουν στὸν Δ τοῖχο (T116) ἐνὸς ἀκόμη ἐλλειψοειδοῦς οἰκοδομήματος, ΚΕ. Μία πλακόστρωτη κατασκευή ἀπὸ ποταμίσιους λίθους, μὲ εὐθύγραμμο πρόσωπο πρὸς Ν, ποὺ ἀπαντήθηκε στὸ Β ἄκρο τοῦ Τετραγώνου Γ(-2) σὲ βάθ. -0.98 (διακρίνεται στὸ μέσον τοῦ πίν. 25α) θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ταυτιστεῖ μὲ θρανίον ἀψιδωτοῦ ἢ ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου (ΚΣΤ;) παρεμφερές μὲ ἐκεῖνο ποὺ βρέθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου ΙΗ, ἀλλὰ μόνον ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς θὰ ἐπιτρέψει τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς παραπάνω ὑπόθεσης. Τέλος, πειόσχημη λίθινη κατασκευή διαστ. 1.50×0.50 μ. περίπου, ποὺ βρέθηκε σχεδὸν σὲ ἐπαφή μὲ τὸ ΝΑ ἄκρο τοῦ κτιρίου ΙΘ καὶ σὲ βάθ. -0.79/-

0.84, παραμένει αἰνιγματική (πίν. 28α ἀριστερά). Μία ὑπόθεση εἶναι ὅτι αὐτὴ ἴσως πλαισίωνε κάποιο ὀρθογώνιο ξύλινο πάσσαλο.

Στρώμα πυρᾶς

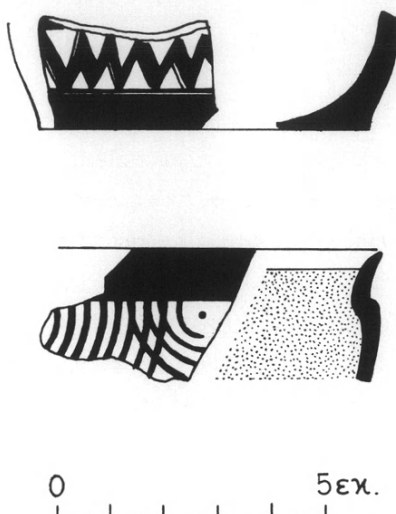
Στὸ Τετράγωνο Α1, ἡ ἀνασκαφή σὲ βάθος δυτικὰ τοῦ περιβόλου T90 ἔφερε στὸ φῶς ἀπὸ βάθ. -1.40 ἕως -1.76 ἓνα στρώμα πυρᾶς, ποὺ περιλαμβάνει πολυάριθμα θραύσματα ἀγγείων καλῆς ποιότητος, κάρβουνα, ἀρκετὰ ὅστ' αὐτὰ ζῶων καὶ διάσπαρτες πέτρες. Τὰ περισσότερα ὅστρακα χρονολογοῦνται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὀρίζοντα χρήσης παραμένει ἀβέβαιη. Ἡ ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ ταφικὲς πυρὲς θὰ πρέπει νὰ ἐλεγχθεῖ, ἐνῶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ ἐκδοχὴ ἐνὸς χώρου ἔμπυρων θυσιῶν. Ὡστόσο, ἡ σκέψη ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἀπόθεση καταλοίπων καταστροφῆς μοιάζει στὸ παρὸν στάδιο τῆς ἔρευνας πιὸ πιθανή. Ἡ ὅλη εἰκόνα θυμίζει τὰ ἀντίστοιχα βαθύτερα στρώματα τοῦ Κεντρικοῦ Τομέα⁴⁰.

Εὐρήματα - χρονολόγηση

Τὰ εὐρήματα ποὺ σχετίζονται μὲ ὅλα τὰ παραπάνω λείψανα χρονολογοῦνται στὸν 8ο καὶ πρῶμο 7ο π.Χ. αἰ., ἂν καὶ γιὰ πρώτη φορὰ σὲ αὐτὸν τὸν τομέα τοῦ Ὠρωποῦ βρέθηκαν καὶ μεμονωμένα εὐρήματα τοῦ τέλους τοῦ 10ου ἢ τοῦ 9ου αἰ. π.Χ., ὅπως θραῦσμα ἀπὸ σκύφο μὲ κρεμάμενα ἡμικύκλια καὶ ἓνα ἀπὸ κάλαθο μὲ διακόσμησι ἀπὸ ἐμπίστα τρίγωνα (εἰκ. 4)⁴¹. Ἐκτὸς ἀπὸ θραύσματα ἀγγείων συλλέχτηκαν καὶ λιγοστὰ μικρὰ ἀντικείμενα, ὅπως πήλινες σφαῖρες, θραύσματα εἰδωλίων ζῶων καὶ ἐλάχιστα μέταλλα (ἀνάμεσά τους μερικὰ μολύβδινα διπλωμένα ἀλιευτικὰ βαρίδια). Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ σχεδὸν παντελὴς ἀπουσία σκωριῶν, κάτι ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι οἱ ἐργασίες ποὺ σχετί-

40. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, ΠΑΕ 1998, 65-66, Πυρὰ XXXVIII.

41. Ἔργον 2000, 47, εἰκ. 45. Ἡ παρουσία τοῦ καλάθου, σχῆμα τὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ κατὰ κανόνα σὲ ταφικὰ σύνολα [Lefkandi I (London 1980) 304-306], ἴσως ὑποδηλώνει τὴν παρουσία τάφων τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου ἢ τοῦ πρῶμου 9ου αἰ. στὴ γύρω περιοχὴ.



Εἰκ. 4. Σκάλα Ὀρωποῦ. Πρωτογεωμετρικὸ καὶ Ὑποπρωτογεωμετρικὸ ὄστρακα (σκύφος, κάλαθος).

ζονταν μὲ τὴν κατεργασία τῶν μετάλλων ἦταν ἐπικεντρωμένες στὴ συνοικία πὺ ἦρθε στὸ φῶς στὸν λεγόμενον Κεντρικὸ Τομέα.

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Εἶναι προφανές ὅτι οἱ φετινές ἀνασκαφές ὁδηγοῦν στὴν ἀναθεώρηση τῆς εἰκόνας πὺ εἶχαμε σχηματίσει ἀπὸ τὴ σωστικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ 1985 στὸν τομέα αὐτό⁴². Ἡ ἐντυπωσιακὴ ἀλληλουχία στὰ βαθύτερα στρώματα ἐλλειψοειδῶν καὶ κυκλικῶν οἰκοδομημάτων καὶ περιβόλων, καθὼς καὶ ἡ χρονολόγηση

42. Γιὰ μιὰ πρόσφατη σύνθεση τῶν ἕως σήμερα ἀνασκαφικῶν δεδομένων βλ. Α. MAZARAKIS AINIAN, Recent Excavations at Oropos, Northern Attica, στὸ *Excavating Classical Culture: Recent Archaeological Discoveries in Greece*, ἐκδ. Μ. Stamatopoulou καὶ Μ. Yeroulanou (Oxford 2002) 149-178.

τῶν παλαιότερων ἀλλὰ πρὸς τὸ παρὸν μεμονωμένων εὐρημάτων στὰ τέλη τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου δίνουν μία νέα διάσταση στὶς ἔως σήμερα γνώσεις μας γιὰ τὸν προκλασικὸ Ὠρωπό, τὴν ὁμηρικὴ Γραία ὅπως βάσιμα πιστεύουμε. Ἡ ἔκταση τοῦ οἰκισμοῦ φαίνεται ὅτι ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ αὐτὴν ποὺ ἀρχικὰ εἴχαμε ὑποθέσει, ἐνῶ ἡ χρονολόγηση τῆς ἀρχαιότερης ἀνθρώπινης παρουσίας στὸν χῶρο, μολονότι ἐντελῶς ἀποσπασματικὴ, ἐντούτοις συμβαδίζει τώρα μὲ ἐκείνην ποὺ πιστοποίησε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Δραγώνα στὸ οἰκόπεδο τοῦ ΟΤΕ, περίπου 700 μέτρα ἀνατολικότερα. Ὡστόσο, προκειμένου νὰ κατανοήσουμε πληρέστερα τόσο τὴ μορφή τῶν οἰκοδομημάτων ὅσο καὶ νὰ κατανοήσουμε τὴν ἀλληλουχία τῶν πολυάριθμων ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων καὶ τὴ λειτουργία τῶν περιβόλων θὰ πρέπει νὰ καθαιρεθοῦν οἱ μάρτυρες καὶ νὰ ἀνασκαφοῦν βαθύτερα ὅλα τὰ τετράγωνα.

4. Παράλληλες ἐργασίες

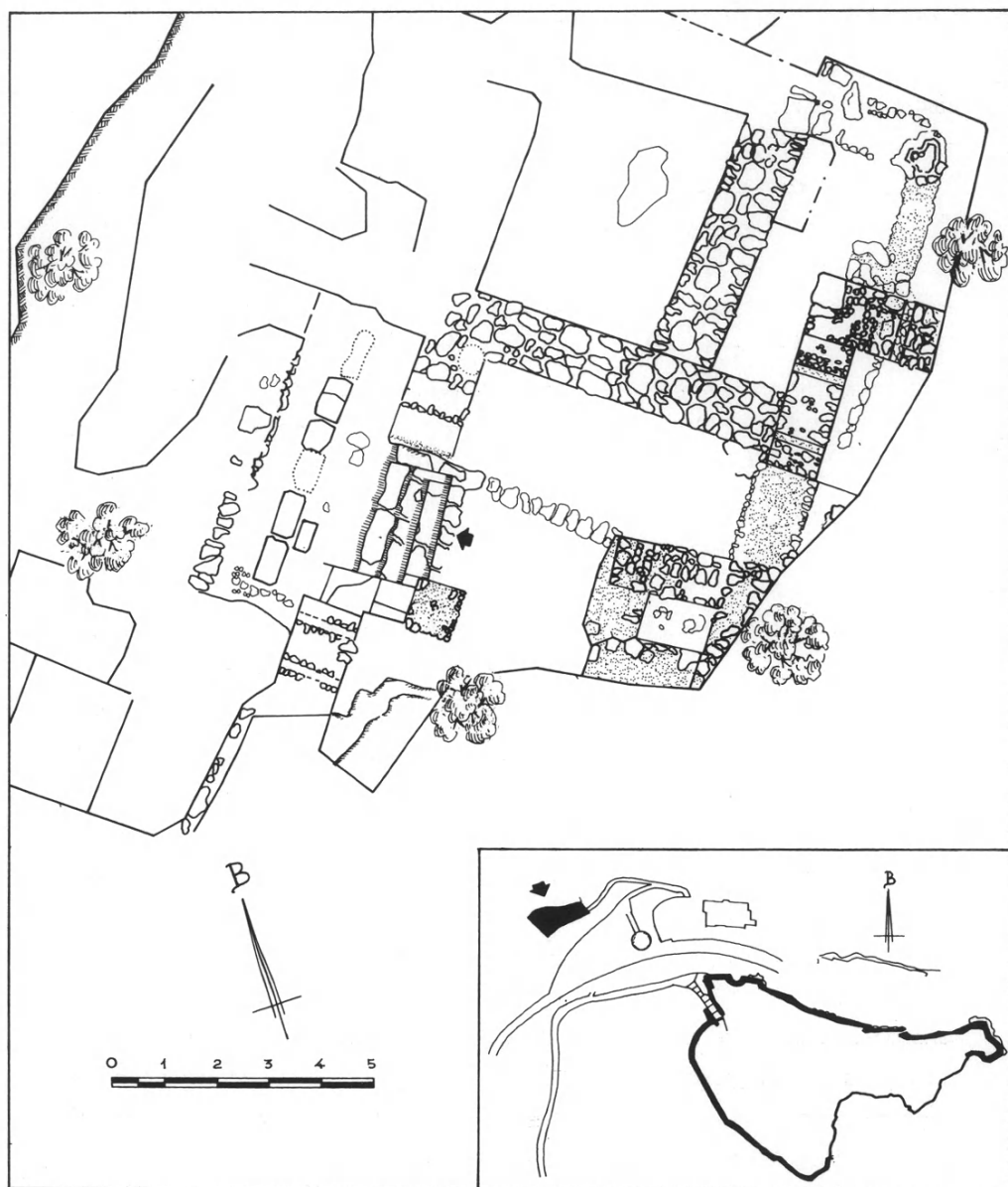
Παράλληλα μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες, στὸ Μουσεῖο τῆς Σκάλας Ὠρωποῦ συνεχίστηκαν μὲ ἐντατικούς ρυθμούς ἡ συντήρηση, καταγραφὴ καὶ μελέτη τῶν εὐρημάτων τόσο τῆς παλαιᾶς (1985-87) ὅσο καὶ τῆς νέας (1996 καὶ ἐξῆς) ἀνασκαφῆς, ἐνῶ ὁλοκληρώθηκε ἡ μεταγραφὴ σὲ ψηφιακὴ μορφή ὅλων τῶν ἡμερολογίων τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ τὸ 1985 ἕως καὶ σήμερα καὶ ἄρχισε ἡ καταγραφὴ τῶν εὐρημάτων σὲ ψηφιακὴ βάση δεδομένων.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

(Πίν. 32-35)

Ἐφέτος ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἐπανέλαβε ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογράφοντος καὶ τὴν ἐπιστάσιά τῆς Δρ. Kim Shelton-Δημοπούλου τὴν ἀνασκαφὴ τῆς λεγομένης Οἰκίας Πέτσα στὴ βόρεια κλιτὸ τοῦ λόφου τῶν Μυκηνῶν (ΗΑΕ 1950, 203-233, 1951, 192-196). Ἡ ἔρευνα πού διήρκεσε ἀπὸ τὴν 19 Ἰουλίου ἕως τὴν 1 Σεπτεμβρίου, ὑπῆρξε ἐπίπονη καὶ χρονοβόρα διότι, ὕστερα ἀπὸ 49 χρόνια ἐγκαταλείψεως, ὁ χώρος εἶχε σκεπαστεῖ ἀπὸ ἐλαιόδεντρα καὶ πυκνοὺς αὐτοφυεῖς θάμνους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ χώματα τῆς παλαιότερας ἀνασκαφῆς. Ἡ ἐργασία περιορίστηκε στὸ νότιο ἄκρο τοῦ χώρου ὅπου εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ καὶ σκαφεῖ τὰ δωμάτια Γ καὶ Α σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο πού συνοδεύει τὴν ἔκθεση τοῦ 1951 (Παρένθ. Πίναξ III), στὰ ὁποῖα εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ ἑκατοντάδες ἀμεταχειρίστων ἀγγείων καὶ εἰδωλίων. Ἐξακριβώθηκε ὅτι πρὸς Α —πρὸς τὴν ἀνωφέρεια, δηλαδὴ— καὶ σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὰ σκαφέντα δωμάτια ὑπάρχει τουλάχιστον μία ἀκόμη σειρὰ δωματίων καὶ διαδρόμων χωμένων ἀπὸ μία ἐπικλινὴ ἐπίχωση μεγίστου ὕψους 2 μ., σχηματισμένη μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου καὶ σκεπασμένη ἀπὸ χώματα τῆς προηγούμενης ἀνασκαφῆς. Τὰ δωμάτια, τῶν ὁποίων οἱ ἰσχυροὶ λιθόχτιστοι τοῖχοι πάχους 0.60-1.15 μ. σώζονται σὲ ὕψος 0.40-0.50 μ. εἶναι κανονικὰ τετράπλευρα, παράλληλα πρὸς τὰ παλαιότερα ἀνασκαφέντα καί, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ κατὰ τόπους διατηρούμενα δάπεδά των ἀπὸ πατημένο χῶμα καὶ χαλίκια, ἀνήκουν στὸ ἰσόγειο ἐνὸς κτιρίου τοῦ ὁποίου τὰ Α καὶ Γ εἶναι τὰ κατώγεια. Στὸ ἰσόγειο αὐτὸ τμῆμα καθарίστηκε ἓνας γωνιώδης διάδρομος (P, πίν. 32α, εἰκ. 1) πλάτους 1.40 μ., τοῦ ὁποίου τὸ πρὸς Β τμῆμα δὲν ἀνασκάφηκε ἀκόμη. Ὁ διάδρομος ὁδηγεῖ πρὸς Ν ἀνάμεσα σὲ ἓνα δωμάτιο μόλις διαγραφόμενο κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση καὶ τὸ κατώγι Α καὶ καταλήγει μέσω μιᾶς θύρας, τῆς ὁποίας σώζεται τὸ χτιστὸ κατώφλι στὸν χῶρο Ο (πίν. 32α). Ὁ χώρος αὐτὸς ἐπικοινωνοῦσε ἀρχικὰ μὲ τὸν πρὸς Ν τοῦ Μ (πίν. 32β), τὸν ὁποῖον ἀρ-



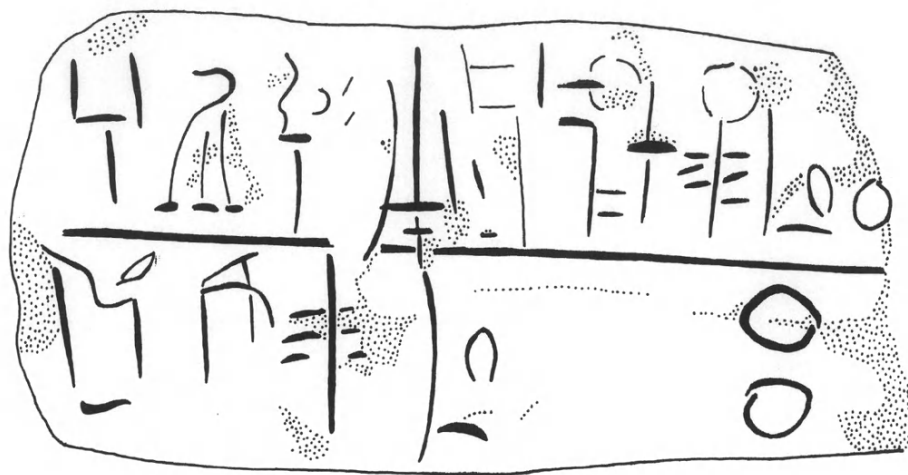
Εἰκ. 1. Μυκῆνες. Ἀνασκαφή ΒΔ τμήματος τῆς Οἰκίας Πέτσα.

γότερα ἓνα λεπτό προχειροκτισμένο τοιχάριο πού ἐπάτησε χωρίς ὑποθεμελίωση πάνω στο δάπεδο (πίν. 33α) ἀπέκοψε ἀπό τόν Μ, ὁ ὁποῖος δὲν ἦταν δωμάτιο ἀλλὰ πέρασμα. Πίσω, πρὸς Α τοῦ Μ, ὑπάρχει μικρὸς θάλαμος διαστάσεων 0.90×1.30 μ., ὁ Ν (πίν. 32α), μὲ ἰδιαιτέρως παχεῖς τοίχους, πού εἶχε καὶ αὐτὸς τὸ ἴδιο εἶδος δαπέδου στρωμένο πάνω σὲ ἓνα ἐξισωτικὸ γέμισμα ἀπὸ χῶμα καὶ πέτρες. Τὸ κύριο ἐνδιαφέρον ὅμως παρουσιάζει τὸ πέρασμα Μ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ κατώγι Γ. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Μ καταλαμβάνεται ἀπὸ μία κλίμακα πλάτους 2.10 μ. (πίν. 33β), πού κατεβαίνει μὲ τέσσερα λιθόχτιστα ἄνετα σκαλοπάτια (πατήματα 0.35-0.50, ρίχτια 0.20-0.30 μ.) στο Γ. Τοῦτο δὲν εἶναι περίκλειστος χώρος ὥπως εἶχαν δεχτεῖ οἱ προηγούμενοι ἀνασκαφεῖς: Ἡ νότια πλευρά του εἶναι ἀνοιχτὴ καὶ ἀπὸ κεῖ κατεβαίνει μὲ σαφὴ κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου μία σειρὰ ἀπὸ πλάκες (ἀπὸ τίς ὁποῖες μία βρέθηκε μετακινήμενη) πού σχηματίζουν στενὸ πεζοδρόμιον πλάτους περίπου 0.45 (πίν. 34) καὶ καταλήγουν στὸν βόρειο μυχὸ τοῦ Γ. Εἶναι φανερό λοιπὸν ὅτι τὸ πλακόστρωτο αὐτὸ ἦταν ἡ ἀρχὴ μιᾶς προσβάσεως στο κτίριο μέσα ἀπὸ τὸ κατώγι, πού κατέληγε, διὰ τῆς κλίμακος, στὰ ἰσόγεια διαμερίσματα, ὁ ἀκριβὴς ἀριθμὸς καὶ ἡ διάταξη τῶν ὁποίων μένουν νὰ ἐξακριβωθοῦν.

Οἱ τοῖχοι καὶ τὰ δάπεδα τῶν ἀνασκαφέντων δωματίων ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σκεπασμένα μὲ στάχτες καὶ αἰθάλη πού περιεῖχαν ἔχνη ἀπανθρακωμένου ξύλου. Τὸ κτίριο, ὥπως εἶχε παρατηρηθεῖ ἤδη, καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαγιά.

Τὰ μικρὰ εὐρήματα εἶναι λίγα, συνιστάμενα σὲ ἀποσπασματικὰ εἰδῶλια καὶ τμήματα ἐγγρώμων κονιαμάτων, καθὼς καὶ κομμάτια χαλκοῦ. Ἀντιθέτως, ἡ κεραμεικὴ εἶναι ὑπεράφθονη, ἀποτελούμενη κυρίως ἀπὸ ὄστρακα χρηστικῶν ἀγγείων, μεταξὺ τῶν ὁποίων πολλὰ θραύσματα μεγάλων ἀποθηκευτικῶν ψευδοστόμων ἀμφορέων, ἓνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους φέρει στὸν ὦμο διακόσμηση τριπλοῦ ὀρθίου θυσάνου (πίν. 35α).

Τὸ κυριότερο εὔρημα ὅμως εἶναι μία ἀποσπασματικὴ πήλινη πινακίδα, ψημμένη ἀπὸ τὴ φωτιά πού ἔκαψε τὸ κτίριο, πού βρέθηκε πεσμένη ἐπάνω στο τελευταῖο σκαλοπάτι τῆς κλίμακας Μ-Γ (εἰκ. 2, πίν. 35β). Φέρει σὲ Γραμμικὴ γραφὴ Β ἐπιγραφὴ σὲ δύο στίχους ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται στὸν ἐπάνω στίχο τὰ συλλαβογράμματα *a-pu-do-si, po-ro-te-ra* 100 [καὶ στὴν κάτω λέξη *o-u-te-ra* 200. Ἀναφέρεται δηλαδὴ στὴν πληρωμὴ (ἀπούδοσι) 100 μονάδων ἀπροσδιορίστου προϊόντος καὶ στὴν μὴ πληρωμὴ (οὐ τερα) 200 ἄλλων ὁμοίων. Τὸ μόνο βέβαιον εἶναι ὅτι τὸ προϊόν αὐτὸ μετροῖταν ἀλλὰ δὲν ζυγίζεταν. Εἶναι ἡ



Εἰκ. 2. Μυκῆνες. Πήλινη ἐνεπίγραφη πινακίδα.

δεύτερη τέτοια πινακίδα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ συγκροτήματος Πέτσα. Ἡ πρώτη, ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφὴ] *ta-na, a-ti-ja*¹ [βρέθηκε στὴν ἐπιφάνεια, περίπου 20 μ. νοτίως τοῦ δωματίου Γ.

Ἡ κεραμεικὴ φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνει τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου στοὺς προχωρημένους χρόνους τῆς ὝΕ ΠΙΑ2 περιόδου, ὅπως εἶχε παρατηρηθεῖ ἤδη ἀπὸ τοὺς προηγούμενους ἀνασκαφεῖς. Ἡ ἔρευνα ὅμως δὲν προχώρησε ἐφέτος κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα καὶ σὲ στρώσεις θεμελιώσεων ὥστε νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀσφάλεια ἡ κατασκευὴ του. Μετὰ τὴν καταστροφὴ ὁ χώρος ἐγκαταλείφθηκε καί, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. π.Χ., ἐπιχώθηκε κατὰ διαστήματα ἕως τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, ὁπότε κατασκευάστηκαν ἀναλημματικοὶ τοῖχοι σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο καὶ μὲ κάπως διαφορετικὸ προσανατολισμὸ ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς, καὶ ἄρχισε νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ καλλιέργεια. Δὲν ἐντοπίστηκαν νεώτερα ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα.

ΣΠΥΡΟΣ Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

1. ΠΑΕ 1950, 215, εἰκ. 18. A. SACCONI, *Corpus delle Iscrizioni in Lineare B di Micene*, 1 (*Incunabula Graeca* LVIII, Roma 1974). TITHEMY, *Suppl. Minos* 12, 1991, 75.

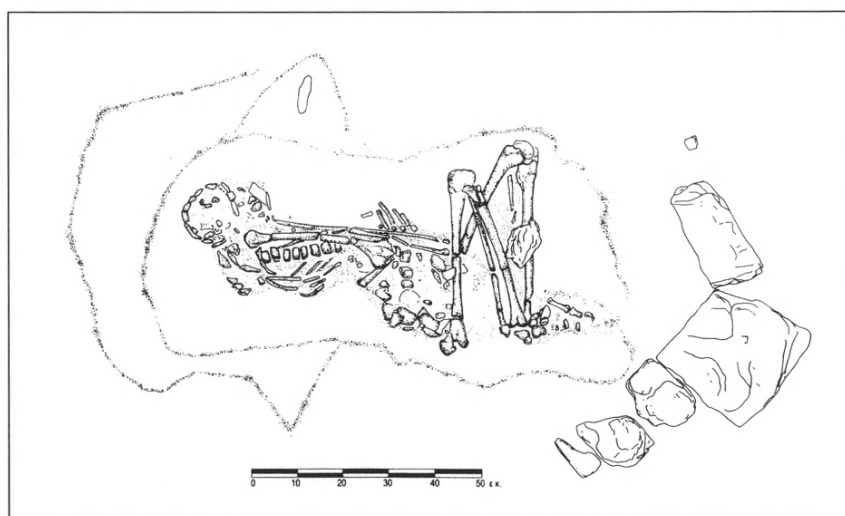
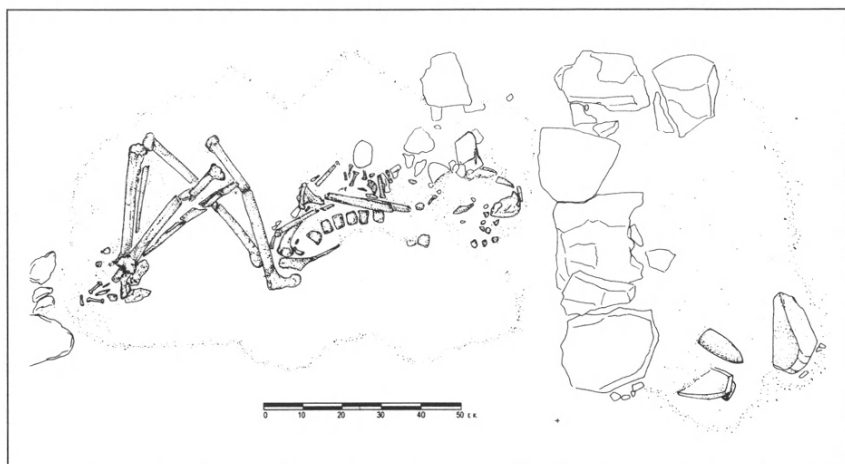
6. ΙΕΡΟΝ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

(Πίν. 36-37)

Στὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα στὴν Ἐπίδαυρο, ἡ γενικότερη ἀνάδειξη τοῦ ὁποίου ἔχει ἐνταχθεῖ στὸ πρόγραμμα τῆς Ἐπιτροπῆς Συντήρησης τῶν Μνημείων Ἐπιδαύρου, συνεχίσθηκε καὶ κατὰ τὸ 2000 ἡ ἀποκατάσταση τοῦ κλασικοῦ βωμοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ ἀρχιτέκτονα κ. Ἰ. Μαυρομματίδη μὲ τὴν τοποθέτηση τῆς πρώτης βαθμίδας τῆς κρηπίδας του. Συνεχίσθηκε ἐπίσης ἡ μελέτη γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ μεγάλου ἑλληνιστικοῦ ἀναλήμματος καὶ τῶν λειψάνων τῆς στοᾶς ποὺ ὑποβάσταζε.

Κατὰ τίς ἐργασίες καθαρισμοῦ τοῦ εὐρύτερου χώρου ἀποκαλύφθηκαν λείψανα τοῦ πωρολίθινου ἑλληνιστικοῦ τοίχου ὁ ὁποῖος περιέτρεχε τὴν ὁμαλὴ κορυφὴ τοῦ λόφου, χωρίζοντάς τιν πρὸς τὰ βόρεια καὶ τὰ ἀνατολικά ἀπὸ τὸ κυρίως ἱερό. Τὸ εὔρημα αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ γιὰτὶ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ πῶρινος αὐτὸς τοίχος ἀποτελοῦσε ἓνα πραγματικὸ περίβολο γύρω ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, ὅπου διατηρήθηκαν τὰ λείψανα τῆς προϊστορικῆς κατοίκησης, καὶ ὅπου κατὰ τὴν περίοδο χρήσης τοῦ ἱεροῦ δὲν τεκμηριώνεται καμιά οἰκοδομικὴ δραστηριότητα. Ὁ ἀκριβὴς χαρακτήρας αὐτοῦ τοῦ κυκλικοῦ τεμένους σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ κυρίως ἱερό ἐξακολουθεῖ νὰ μᾶς διαφεύγει.

Ἡ περαιτέρω ἐρευνα τῶν προϊστορικῶν λειψάνων μέσα στὸν μεταγενέστερο αὐτὸ περίβολο (πίν. 36), ἡ ὁποία ἔγινε μὲ τὴν ἄμεση ἐποπτεία τῆς ἀρχαιολόγου Ἀ. Θεοδώρου, ἐπιβεβαίωσε τὴν ὑπαρξὴ τῶν τριῶν φάσεων χρήσης τοῦ χώρου, στὴν ΠΕ II περίοδο μὲ ἓνα ὀρθογώνιο κτίριο, σὲ πιὸ προχωρημένους ΠΕ χρόνους μὲ δύο ἀψιδωτὰ κτίρια καὶ στοὺς μυκηναϊκοὺς μὲ ὀρθογώνια πάλι κτίρια. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἐφέτος ἡ ἀνεύρεση τριῶν τάφων τῆς ΠΕ II περιόδου πολὺ κοντὰ στὸ κτίριο τῆς ἴδιας ἐποχῆς (εἰκ. 1-2, πίν. 37α). Οἱ τάφοι ἦταν λάκκοι, οἱ δύο ἀπὸ αὐτοὺς μὲ τοιχάρια στὶς δύο στενὲς πλευρὲς τοὺς καὶ καλύφθηκαν μὲ μεγάλες ἀκατέργαστες πλάκες. Οἱ νεκροὶ τοποθετήθηκαν συνεσταλμένοι στὸ πλευρό (πίν. 37β) καὶ μόνον ἓνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς εἶχε



Εἰκ. 1-2. Ἐπίδαυρος. Πρωτοελλαδικές ταφές.

κτερισθεῖ μὲ πτωχὰ ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσης (σφονδύλι, λεπίδα ὀψιανοῦ, κρουστικὸ ἐργαλεῖο). Κατὰ τὸν ἐνταφιασμὸ τοῦ ἴδιου νεκροῦ, πιθανῶς γυναικάς, σὲ κοίλωμα τῆς παρειᾶς τοῦ λάκκου ἀποτέθηκαν τεμάχια ἀγγείων καὶ στάχτη, ποὺ μπορεῖ νὰ προέρχονται ἀπὸ σχετικὴ τελετή.

Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΠΑΤΡΩΝ

(Πίν. 38-40)

Με μικρή χρηματοδότηση του Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων συνεχίσθηκε, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου Καλλιθέας Πατρῶν.

Στὴ θέση Λαγανιδιά, ὅπου κατὰ τὶς προηγούμενες περιόδους εἶχαν ἐρευνηθεῖ ἓνας θολωτὸς καὶ δεκαοκτὼ θαλαμοειδεῖς τάφοι¹, ἀνεσκάφησαν τέσσερις νέοι τάφοι, οἱ τρεῖς ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦσαν λαξευμένοι σὲ νέα, χαμηλότερη σειρὰ στὴν πλαγιά τοῦ λόφου (XIX, XX, XXII), δυτικὰ τῶν προηγούμενων καὶ ὁ τέταρτος (XXI) ἀνατολικά καὶ σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο (πίν. 38α). Οἱ ὀροφές τῶν τάφων εἶχαν καταρρεύσει, οἱ θάλαμοι ὅμως ἦσαν ἀσύλητοι. Οἱ δρόμοι ἦσαν βραχεῖς καὶ ἔντονα κατηφορικοί, οἱ εἴσοδοι χαμηλές καὶ φραγμένες μὲ ἰσχυρὲς ξηρολιθιᾶς καὶ οἱ θάλαμοι σχετικῶς μικροὶ σχήματος κυκλικοῦ ἢ πεταλόσχημου.

Εἰδικότερα, ὁ τάφος XIX περιεῖχε μία παραμερισμένη στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ μικροῦ θαλάμου ταφῇ ἐνηλίκου, κτερισμένη μὲ ὀκτὼ ἀγγεῖα καὶ ἓνα χρυσὸ καὶ ἓνα χάλκινο δαχτυλίδι (πίν. 38β).

Ὁ τάφος XX εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τρεῖς πρωτογενεῖς (Α, Β, Γ) καὶ δύο παραμερισμένες, δευτερογενεῖς (Δ, Ε) ταφές, τοποθετημένες σὲ δύο ἐπ'ἀλλήλα στρώματα². Ἀπὸ αὐτὲς ἡ ταφὴ Α βρέθηκε στὸ πρῶτο, ἀνώτερο στρώμα σὲ ὕπτια συνεσταλμένη στάση καὶ ἦταν κτερισμένη μὲ δύο ἀγγεῖα. Οἱ ἄλλες

1. Βλ. σχετικὲς ἐκθέσεις μου στὰ ΠΑΕ 1991-1999.

2. Ἡ τοποθέτηση ταφῶν σὲ ἐπ'ἀλλήλα στρώματα ἔχει παρατηρηθεῖ καὶ σὲ ἄλλους τάφους τοῦ νεκροταφείου, κάτι ποὺ δὲν συμβαίνει στὸ γειτονικὸ νεκροταφεῖο τῶν Ραμπατανίων, ὅπου τὰ σκελετικὰ κατάλοιπα προηγούμενων ταφῶν παραμερίζονται στὶς γωνίες ἢ στὰ τοιχώματα τῶν θαλάμων.

δύο πρωτογενεῖς ταφές (Β, Γ) βρέθηκαν στὸ δεύτερο, κατώτερο στρώμα, σὲ ὅμοια στάση μὲ τὴν Α καὶ ἡ Β ἦταν κτερισμένη μὲ ἓνα ἀρτόσχημο ἀλάβαστρο ἐνῶ ἡ ταφή Γ ἦταν ἀκτέριστη. Οἱ δύο δευτερογενεῖς ταφές (Δ, Ε), στὸ ἴδιο στρώμα, εἶχαν παραμερισθεῖ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ θαλάμου καὶ ἦσαν κτερισμένες μὲ ἓνα ψευδόστομο ἀμφορίσκο καὶ ἓνα πήλινο σφονδύλι (πίν. 39α).

Ὁ τάφος XXI περιεῖχε πέντε πρωτογενεῖς καὶ δέκα τουλάχιστον δευτερογενεῖς ταφές, τοποθετημένες σὲ δύο ἐπάλληλα ταφικὰ στρώματα (Α, Β, Γ, ΣΤ, Ζ) ἢ παραμερισμένες σὲ σωροὺς στὰ τοιχώματα τοῦ παντελῶς κατεστραμμένου θαλάμου (Δ, Ε, Θ, Η, Ι, Κ, Λ, Μ, Ν, Ξ) (πίν. 396). Οἱ πρωτογενεῖς ταφές (Α, Β, Γ) ἦσαν τοποθετημένες παράλληλα μεταξύ τους στὸ πρῶτο, ἀνώτερο στρώμα μὲ προσανατολισμὸ Α-Δ σὲ πλάγια ἢ ὕπτια συνεσταλμένη στάση καὶ ἡ Α ἦταν κτερισμένη μὲ ἓναν τρίωτο πιθαμοφόρισκο καὶ ἓνα στεατίνιο σφονδύλι, ἐνῶ οἱ ἄλλες δύο ἦσαν ἀκτέριστες. Οἱ δευτερογενεῖς ταφές Δ, Ε τοῦ πρώτου στρώματος ἦσαν παραμερισμένες στὸ ἀνατολικὸ τοίχωμα καὶ ἀνάμεσά τους βρέθηκε ἓνας ψευδόστομος ἀμφορίσκο. Οἱ πρωτογενεῖς ταφές τοῦ δεύτερου, κατώτερου στρώματος (ΣΤ, Ζ) ἦσαν τοποθετημένες ἀντιστοιχῶς σὲ ὕπτια ὀκλαζούσα καὶ ἰσχυρῶς συνεσταλμένη στάση κατὰ μῆκος τοῦ Β καὶ Ν τοιχώματος τοῦ θαλάμου, ἡ πρώτη ἀκτέριστη καὶ ἡ δεύτερη κτερισμένη μὲ ἓναν τρίωτο πιθαμοφόρισκο. Τὰ ὅσα τῶν δευτερογενῶν ταφῶν τοῦ δεύτερου στρώματος (Θ, Η, Ι, Κ, Λ, Μ, Ν, Ξ) ἦσαν παραμερισμένα ἀτάκτως σὲ δύο σωροὺς στὸ ἀνατολικὸ καὶ νότιο τοίχωμα τοῦ θαλάμου καὶ ἀνάμεσά τους βρέθηκαν ἓνα κυλινδρικό ἀλάβαστρο, ἓνα ἄωτο σφαιρικό πιθάριο, ἓνας στεατίνος σφραγιδόλιθος, μία χάνδρα ἀπὸ κορναλίνη, ἓνα μονόστομο χάλκινο μαχαίρι καὶ ἀπότμημα χάλκινης περόνης.

Στὸν τάφο XXII βρέθηκαν τέσσερις πρωτογενεῖς καὶ τέσσερις δευτερογενεῖς ταφές σὲ δύο ἐπάλληλα ταφικὰ στρώματα (πίν. 40). Οἱ δύο πρωτογενεῖς ταφές τοῦ ἀνώτερου στρώματος (Α, Β) ἦσαν τοποθετημένες ἀντικριστὰ σὲ πλάγια συνεσταλμένη στάση, ἀκτέριστες, ἐνῶ οἱ τρεῖς δευτερογενεῖς (Γ, Δ, ΣΤ) εἶχαν ἀτάκτως παραμερισθεῖ στὴ ΝΑ πλευρὰ τοῦ θαλάμου καὶ ἀνάμεσά τους βρέθηκαν δύο ἄωτα σφαιρικά πιθάρια, ἓνα χάλκινο μαχαίριδιο, μία φαγεντιανὴ χάνδρα, ἓνα πήλινο σφονδύλι καὶ μία χάλκινη τριχολαβίδα. Στὸ δεύτερο ταφικὸ στρώμα βρέθηκαν οἱ ἄλλες δύο πρωτογενεῖς ταφές (Ε, Ζ), σὲ ὕπτια ἐκτεταμένη καὶ συνεσταλμένη στάση ἀντιστοιχῶς, ἀκτέριστες, ὅπως καὶ ἡ δευτερογενεὴς ταφή Η. Ἀπὸ τὸν τελικὸ καθαρισμὸ τοῦ θαλάμου προέρχονται

ἓνας στεάτινος σφραγιδόλιθος καὶ μερικὲς χάνδρες ἀπὸ στεατίτη, φαγεντιανή, κορνάλινη καὶ ὑαλόμαζα.

Στοὺς τέσσερεις ἀνασκαφέντες τάφους εἶχαν ἐνταφιασθεῖ 29 ἐνήλικες, κτερισμένοι μὲ διάφορα ἀντικείμενα (ἀγγεῖα, ἐργαλεῖα, κοσμήματα), τὰ ὅποια χρονολογοῦν τοὺς τάφους στὴν ὙΕ ΠΙΑ-Γ περίοδο.

Δυστυχῶς, λόγω νομικῶν δυσκολιῶν δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ἔναρξη ἔρευνας τοῦ ἐντοπισθέντος πέρυσι γειτονικοῦ μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ, οὔτε ἡ περάτωση ἔρευνας τοῦ νεκροταφείου, λόγω τῆς μικρῆς χρηματικῆς πίστωσης ποὺ διαθέταμε. Γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῶν δύο αὐτῶν σκοπῶν καὶ τὴν ἀποτροπὴ καταστροφῆς τοῦ νεκροταφείου ἀπὸ ἀρχαιοκαπήλους, θεωροῦμε ἐπιβεβλημένη τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς καὶ κατὰ τὸ ἐπόμενο ἔτος.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 41-68)

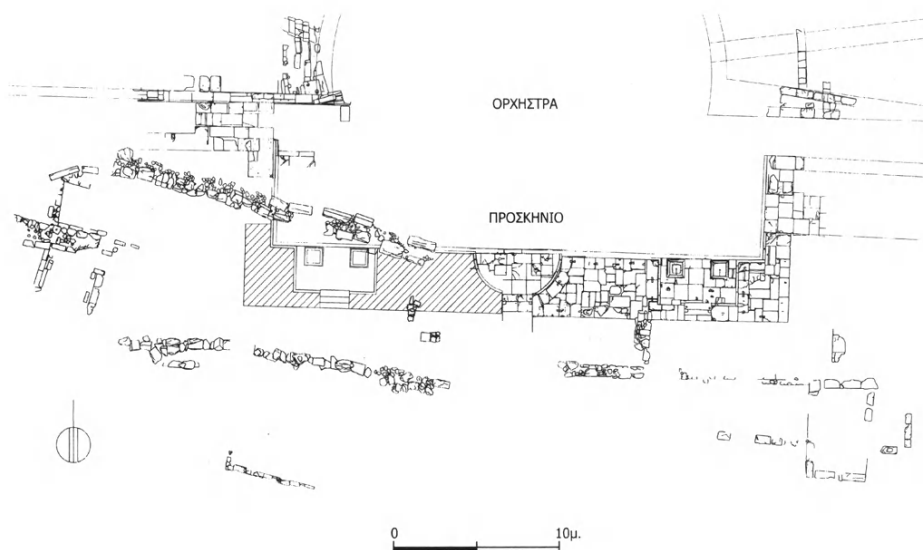
Ἡ ἀνασκαφή τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία Μεσσήνη συνε-
χίστηκε καὶ κατὰ τὸ 2000 ὑπὸ τῇ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου. Ἔλαβαν
μέρος ἡ βυζαντινολόγος Βασιλικὴ Πέννα, οἱ ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες ἀρχαιολό-
γοι Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, Εὐανθία Παπαευθυμίου, Κυριάκος Ψαρουδάκης
καὶ Ἑλίζα Σιουμπάρα, οἱ μεταπτυχιακοὶ Κωνσταντῖνος Στρατῆς, Ἀναστασία
Γιαγκάκη, οἱ φοιτητὲς καὶ οἱ φοιτήτριες τῶν Τμημάτων Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιο-
λογίας ἐλληνικῶν καὶ ξένων Πανεπιστημίων Ἀριστείδης Βάσιος, Δημήτρης
Βλαχάκος, Γιώργος Δεληγιαννάκης, Φώτης Σταυριανόπουλος, Θεόδωρος
Παπαδόπουλος, Νικόλαος Βαβλέκας, Σίλας Μιχάλακας, Δημήτριος Μιχμίζος,
Ἀναστασία Βόγκλη, Helen Kühnelt, Χριστίνα Καζαζάκη, Ἀναστασία Γλα-
ράκη, Αἰκατερίνη Σκιαδᾶ, Caëlle Coqueugniot, Βασιλικὴ Πουλοπούλου,
Μαγδαλινὴ Βασιλειάδου, Siennicka Margorzata, Βασιλικὴ Δικαίου, Αἰκατε-
ρίνη Πατρικίου. Τῇ συντήρηση τῶν εὗρημάτων ἀνέλαβαν οἱ σπουδαστὲς ΙΕΚ
καὶ ΤΕΙ Στρατηγούλα Ράθωση, Ἀργυρῶ Παναγιωτοπούλου καὶ Μαρίλια Φωτο-
πούλου. Τὰ σχέδια τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, καθὼς καὶ τῶν κινητῶν
εὗρημάτων ἐκπόνησε ὁ φοιτητὴς τῆς Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν Ἀναστάσιος
Παπαδόγκωνας. Ὁ καθηγητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὸ Πανεπιστήμιο
Kumamoto τῆς Ἰαπωνίας Juko Ito μὲ τὸν συνεργάτη του μηχανικὸ Yosi
Hayashida τοῦ Ἐθνικοῦ Τεχνικοῦ Κολλεγίου Miyakonojo καὶ ἑξι φοιτητὲς καὶ
φοιτήτριές τους ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἀποτύπωση τῶν ταφικῶν μνημείων K1 -
K3 τοῦ Σταδίου, καθὼς καὶ τῶν στοῶν του, ἐνῶ ὁ τοπογράφος Θεόδωρος
Χατζηθεοδώρου μὲ τὴν τοπογράφηση-κτηματογράφηση τῆς περιοχῆς δυτικὰ
τοῦ θεάτρου. Ὁ Βασίλης Σταματόπουλος καὶ ἡ Κατερίνα Παινέση ἀνέλαβαν τὴ
φωτογράφηση τῶν κινητῶν εὗρημάτων. Ἡ Βούλα Μπαρδάνη ἀσχολήθηκε μὲ τὴ
μεταγραφή καὶ τὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν, ὁρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες παρουσιάζ-
ονται παρακάτω σὲ συνάρτηση μὲ τὴ θέση ὅπου βρέθηκαν. Ὁ καθηγητὴς τοῦ

Πανεπιστημίου Minnesota τῶν ΗΠΑ Frederic Cooper μὲ τὸν βοηθό του Peter Broucke καὶ δεκαπέντε φοιτητὲς καὶ φοιτήτριές τους συνέχισαν τὴ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Ἡρώου-Μαυσωλείου στὸ Στάδιο, ἐνῶ ὁ ἀρχαιοζωολόγος Günter Nobis ἐκείνη τῶν ὁστῶν τῶν ζώων. Ὁ καθηγητὴς τοῦ Ἐλεύθερου Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου Wolfram Höpfner μὲ τοὺς βοηθοὺς του Silke Muth καὶ Lauri Lehman συνέχισαν τὴ μελέτη τοῦ πολεοδομικοῦ συστήματος τῆς ἀρχαίας πόλης, ἐνῶ ὁ καθηγητὴς Γεωφυσικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Κιέλου Herald Stümpel πραγματοποιοῦσε καὶ πάλι ἡλεκτρομαγνητικὲς διασκοπήσεις στὴν περιοχὴ δυτικὰ καὶ ἀνατολικὰ τοῦ Ἀσκληπείου καὶ τοῦ Σταδίου γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ ὁδῶν καὶ τὴ συμπλήρωση τοῦ ἵπποδάμειου κανάβου τῆς πόλεως. Ἡ δρ. Fulvia Giliberto συνέχισε τὴ μελέτη τῶν νεοαττικῶν σαρκοφάγων τοῦ 2ου-3ου αἰ. μ.Χ. Τὴν ἐπίβλεψη τῶν ἀναστηλωτικῶν καὶ τῶν τεχνικῶν ἔργων εἶχαν οἱ ἀρχιτέκτονες Παναγιώτης Μπίρταχας καὶ Γεώργιος Βογιατζῆς. Ὁ Γιῶργος Μπαλόπουλος ἀσχολήθηκε μὲ τὶς ἀγορὲς ἀγροτεμαχίων, ἐνῶ ὁ Ἰωάννης Ἀθανασόπουλος καὶ ἡ Ζωὴ Καζάνα μὲ τὴν οἰκονομικὴ διαχείριση.

Οἱ θέσεις καὶ τὰ μνημεῖα ποὺ ἐρευνήθηκαν ἦταν: α) τὸ Θέατρο, β) ἡ παλαιοχριστιανικὴ Βασιλική, γ) ἡ περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς, δ) τὸ ἱερό τοῦ Ἡρώος στὸ Γυμνάσιο, ε) ἡ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου μὲ τὸ Στάδιο ς') τὰ ταφικὰ μνημεῖα τοῦ Γυμνασίου καὶ ζ) ἡ ρωμαϊκὴ ἔπαυλις.

Θέατρο

Ἡ ἐκτεταμένη καταστροφὴ τοῦ κοίλου τοῦ Θεάτρου ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς πρωτοβυζαντινῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς Μεσσήνης, οἱ ὁποῖοι τὸ εἶχαν μετατρέψει σὲ χῶρο πορισμοῦ ὑλικῶν οἰκοδομῆς, μᾶς εἶχε ἀρχικὰ ἀποθαρρύνει ὡς πρὸς τὴ σκοπιμότητα συνέχισης τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς δικαίωσαν τὴν ἐπιμονή μας. Ἡ διατήρηση ὀρισμένων ἀπὸ τὰ κλιμακοστάσια, τὰ ὁποῖα ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἀνάλημμα τοῦ κοίλου ὁδηγοῦσαν στὸ ἄνω διάζωμα, καθὼς καὶ ἡ διατήρηση τοῦ κατώτατου τμήματος τῶν κλιμακοστασίων στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κοίλου γύρω στὴν ὀρχήστρα (πίν. 41α), ἐπέτρεψαν μία πρώτη δοκιμαστικὴ σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση τῆς κάτοψης τοῦ Θεάτρου μὲ ἑνδεκα κερκίδες (εἰκ. 1). Τὴ μορφή αὐτὴ ἔλαβε τὸ Θέατρο στὰ ρωμαϊκὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια, μετὰ ἀπὸ ριζικὲς μετατροπὲς ποὺ ὑπέστη τόσο τὸ κοῖλο ὅσο καὶ ἡ σκηνὴ τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου.



Εἰκ. 1. Κάτοψη τῆς σκηνῆς καὶ τοῦ προσκηνίου τοῦ Θεάτρου.

Καλὴ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ἡ κατάσταση διατήρησης τῆς ρωμαϊκῆς σκηνῆς. Ἡ πρόσοψή της (scenae frons) ἀναπτυσσόταν σὲ ὕψος καὶ πρέπει νὰ ἦταν τοῦλάχιστον τριώροφη. Κάθε ὄροφος περιελάμβανε κίονες, θύρες, ἀψίδες καὶ τρεῖς ἢ περισσότερες κόγχες διακοσμημένες μὲ ἀγάλματα. Οἱ κίονες τοῦ κάτω ὀρόφου ἀπὸ γκρίζο γρανίτη καὶ ἐρυθρόλευκο μάρμαρο ἐναλλάξ, ἦταν μεγαλύτεροι ἀπὸ τοὺς ὑπερκείμενους καὶ ἔφεραν περίτεχνα κορινθιακὰ κιονόκρανα πού βάσταζαν βαρὺ ἰονίζοντα θριγκὸ. Ἡ δεύτερη σειρὰ κίωνων τοῦ δευτέρου ὀρόφου ἔφερε αἰγυπτιαζόντα κιονόκρανα, παρόμοια μὲ αὐτὰ πού ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στὶς ἐπαύλεις τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ στὴν Κηφισιά καὶ στὴν Εὐὰ Κυνουρίας (Λουκοῦ)¹. Ἡ ἀνώτατη σειρὰ μικρότερων κίωνων ἔφερε ἰωνικὰ κιονόκρανα διαστάσεων 0.22×0.22 μ. καὶ διαμέτρου 0.51 μ. (πίν. 416). Σώζεται στὴ θέση του τὸ κάτω μόνο τμήμα τῆς σκηνῆς, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει μία ἡμικυκλικὴ κόγχη στὸ κέντρο καὶ δύο ὀρθογώνιες δεξιὰ καὶ ἀριστερά

1. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1998, 103, πίν. 44α-β.

της, στὶς ὁποῖες ὑπῆρχαν ἀνὰ δύο βάθρα μὲ μαρμαρίνους ἀνδριάντες (πίν. 42). Στὴν ἀνατολική ὀρθογώνια κόγχη εἶχε ἀποκαλυφθεῖ πέρυσι μαρμαρίνο ἐνεπίγραφο βάθρο πού ἔφερε, ὅπως εἰκάζεται ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα τῆς ἐπιγραφῆς, τὸν τιμητικὸ ἀνδριάντα τοῦ μεγάλου Μεσσήνιου εὐπατρίδη Τιβέριου Κλαυδίου Σαιθίδα Καίλιανου Ι τῶν χρόνων τοῦ αὐτοκράτορα Τραϊανοῦ καὶ ὅχι τοῦ II, ὅπως σημειώσαμε τὸ 1998². Στὴν ἴδια κόγχη βρέθηκε φέτος καὶ δεύτερο μαρμαρίνο βάθρο, τοῦ ὁποῖου ἡ μακροσκελὴς σὲ 42 στίχους ἐκτεινόμενη καὶ φλύαρη ἐπιγραφή ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ ψηφίσματος τοῦ πρώτου βάθρου.

Ἀρ. εὗρ. 9625. Ὁρθογώνιο συμπαγὲς μαρμαρίνο βάθρο, κυματιοφόρο κάτω καὶ ἑλλιπὲς κατὰ τὴ στέψη. Ὑψ. 1.02, μῆκ. 0.74 καὶ πλ. 0.71 μ. Τὸ μάρμαρο εἶναι χονδρόκοκκο, ἀπολεπίζεται εὐκόλα καὶ ἐμφανίζει ρωγμές. Τὸ βάθρο εἶναι σπασμένο πίσω ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ καὶ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς πρόσθιας καὶ τῆς δεξιᾶς ἐπιφάνειας. Οἱ τέσσερις κατακόρυφες πλευρὲς φέρουν ὀρθογώνιο βύθισμα πλαισιωμένο ἀπὸ ἔξεργες πλατιεὲς ταινίες καὶ κυμάτια στὶς ἀκμές. Στὸ πρόσθιο βύθισμα εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφή 41 στίχων μὲ γράμματα κλασσικίζοντα ὕψους 0.01 μ., διάστιχο 0.006 μ. Τὰ γράμματα τοῦ πρώτου στίχου ἔχουν ὕψος 0.03 μ. (πίν. 43-44):

ΒΑΘΡΟ Α

Ἀ[γ]α[θὴ Τύχη]

Θ Ι

Ἐπειδὴ Κλαύδιος Σαιθίδα[ς - - - - -]
 ἡμῶν ἀρχιερεὺς τῶν Σεβα[στών - - - - -]
 καὶ Ἑλλαδάρχης, ἀνὴρ [.]ΙΟ[- - - - -]
 μενος ὦν τὴν ἀληθῆ φύ[σιν - + - - - - -]
 τοῦ βίου πατρός τε πλείσ[- - - - -]
 σαντος καὶ βαλανεῖα δὲ ἀνα[- - - - -]

2. Ὁ.π. πίν. 42.

τῶν ἱερῶν τὸ δὲ ἐπὶ τῆς πρό[εως - - - - -]
 λαμπροτάτας ἄτινα δῶρα οὐ [- - - - -]
 τεύσατο μητρός τε πρωτε[- - - - -]
 ἡ τὴν ἰδίαν ἀξίαν καὶ μεγαλοφρ[οσύνην- - - - -]
 το μὲν ἔμψυχον ἀνάθημα καὶ [- - - - -]
 τον ἀρχιερέα σὺν δὲ αὐτῷ καὶ Π[- - - - -]
 μέγιστον ὁ πᾶς ὁ πρὸ ἡμῶν χρό[νος - - - - -]
 σαι κατηρειμμένον τὸ προσκή[νιον - - - - -]
 τὴν ἐπανγελίαν ὑπέσχετο με[- - - - -]
 τεκνῶ δὲ τὴν ἐλπίδα τῆς με[- - - - -]
 ἀν χάριν ἔτι ζῶσα καὶ ἐπιγράψ[- - - - -]
 τις ἡγούμενος βεβαιότερον εἰ[- - - - -]
 τα καὶ πράττειν καὶ λέγειν ΟΔΗΓΟ[- - - - -]
 ἡλικίας γυμνάσια νομίσας γραμμ[- - - - -]
 ας πλήρη διαδεξάμενος ΟΥΧΟΥ[- - - - -]
 ἔργον ἐφιλοτιμήθη πρὸς τὰ μεγ[- - - - -]
 μενος, τοῖς δὲ ἐρίσας οὐδεμιᾶς [- - - - -]
 δῶρον ὅσῃν εἶχεν ἰσχὺν ἐπιστι[- - - - -]
 γον ὡς μηδενὸς ΕΣΤΟΧΑΣΟΑΔΟΚΕ[- - - - - περι]
 ριφανὲς ὡς ἀπαρκεῖν καὶ ΜΙΑΜΕ[.]ΑΣΧΕῖ[- - - - -]
 τε ποικιλωτάτων ἀπὸ πάσης ὡς εἰπεῖν [- - - - -]
 τέχνης ἐντελοῦς αὐτὰ ΔΙΑΘΕΙΣΗΣ ΩΣΟ[- - - - -]
 πλέον ὦν ὀρᾶσθαι καὶ ἀνάλωμα καὶ μέγεθος [- - - - -]
 ὑπάρχειν οὐδὲ ψηφίσαι τὴν χάριτα καὶ ΟΥΚ[- - - - -]
 δῶρον, ἀλλὰ αἰδούμενος τοῦ θ[εάτ]ρου τὴν ὑπὸ τῷ προσκην[ίω -]
 εὐτυχῶς ἡμεῖν καὶ κατ' εὐχ[ὴν γε]γεννηκῶς ἐκ γυναικὸς[- - - - -]
 Φροντείνης τὸν Τιβέριον [Κλ]αύδιον [.]ΑΚά[.]PONί[- - - - -]
 νον ὃ ὑπὲρ αὐτὸν ὃ ὑπέσ[χε]το τί [. . ε. 7 . .]TPAN[- - - - -]
 ἡν καὶ πεπόηκεν ὃ ἀνδρῶν [1 - 2]ΔΗΤΕ[- - - - -]
 σαν ὃ ὥσπερ δὲ πρὸς ἄλλο[- - - - -]
 καθ' ἕκαστον ἀγωνιζόμενον [- - - - -]
 κὼς οὐ μόνον ἱερωσύνην [- - - - -]
 ἀλλὰ καὶ τὴν τῆς Ἑλλάδος ἐπεθυ[- - - - -].

Ἄρ. εὗρ. 11152. Μαρμάρινο συμπαγὲς ὀρθογώνιο βάθρο ἀνδριάντος. Σπα-
σμένο σὲ πολλὰ κομμάτια. Σώζεται μέρος ἀπὸ τὴν πάνω ἀριστερὴ πλευρὰ καὶ
ὁλόκληρο τὸ κάτω μισό (πίν. 45α-β).

ΒΑΘΡΟ Β

καὶ τὴν ἱερωσύνην ὑποσχόμενος ΤΩ[- - - - - τὸν]
ἐλληνικὸν χρύσειον στέφανον [- - - - -]
εντιμον ἔδοξε φοίνεϊκα ὅ συ[- - - - -]
εν Πελοποννησ[- - - - - καὶ εἰς τὰς]
πανηγύ[ρεις τὰς ἐλληνικάς- - - - -]
Τραϊαν[- - - - -]
σιν[- - - - -]
[- - - - -]
δε[- - - - -]
ΣΑΣ[- - - - -]
ΣΙΝΠ[- - - - -]
ΣΠΟ[- - - - -]
ΛΙΠΕ[- - - - -]
ΛΟ[- - - - -]
Ε[- - - - -]
- - - - -

vacat

[- - - - - -διὰ βί]ου ἀρ-
χιερέος καὶ ἐ[λ]λαδάρχου καὶ [- - - - 18-20 - - -]ΕΙΝΕ[.] πλεῖσ-
τον παραμέν[ω]σι παρακληθῆνα[ι - - - - 12-] ἔχειν ἐπιμέλει-
αν τῶν ιδίων δώρων ἐφ' ὅσον αὐτό[ς - - - - 16-18- - -]κοσ-
μῶν ἅμα κα[ὶ] πλάσσων τὸ ἀνάθημα γραφῆ[ναι δὲ καὶ τῷ ἀρίστῳ
ἀνθυπάτῳ Λολλιανῷ Ἀουίτῳ ὅτι αὐτὸν ἐξελεῖπαρήσαμεν τοῦ
ιδίου ἔργου [ἐ]πιμελεῖσθαι, στᾶ[ν]αι δὲ αὐτοῦ καὶ κατὰ φυλὴν ἀν-
δριάντας ἐν τῷ προσκηνίῳ μετ' ἐπιγραφῆς τῆς διασημοτάτης καὶ
τῆς μητρὸς α[ὐ]τοῦ ἀγαλμα καθιερωθὲν ὡς ἐστίας τῆς πόλεως τοῦ τε
υἱοῦ καὶ τ[οῦ γέν]ους παντὸς ὡς ἂν αὐτὸς δοκιμάσῃ μόνοις αὐτοῖς
Ε[- - - -]Σ τοῦ ιδίου ἔργου ὅ γραφῆ[ναι δὲ καὶ τῷ κοινῷ τῶν

Ἀχαιῶ[ν εὐχ]αριστούντων ἡμῶν αὐτῶ καὶ τοὺς Ἑλλήνας αἰτουμένων ὑπὲρ τῆς πόλεως ἀμείβεσθαι κοινὸν ἅφ' ἡμῶν ἔχειν πολεὶ-
την ἐπιτυχόντας ὁ μὴδὲ εἷς ἄλλος ἀναθέντα πλείστον ἄργυρον
αὐτοῖς εἰς τὰς κατ' ἔτος διανομάς, ἐλέσθαι δὲ καὶ πρεσβείαν ἣτις ἐκ-
μαρτυρήσει τὰς εὐεργεσίας ἡμῖν ὅς παρέσχηκεν ἡμῖν ἐπὶ τοῦ αὐ-
τοκράτορος ἀναγνωσθῆναι καὶ ἐν τῷ θεάτρῳ τὸ δόγμα, συναχθί-
σης ἐκκλησίας ἔνγιστα τὰς τιμὰς ὅπως ὁ δῆμος ἐπιψηφίσηται
καὶ γνῶσι πάντες ὅτι τῶν εὐφορημένων ἀνδρῶν αἰσθανόμεθα, ^ν
δε[δό]σθαι δὲ αὐτῶ καὶ τὸν τῆς ἀριστοπολιτείας ἀνδριάντα τοῦ ^ν
ἔτ[ου]ς εὐκαίρως ἡμῖν εἰς τὴν εὐχαριστίαν ὑπηρετοῦντος τῆς τι-
μ[ῆς] ὑπὸ τοῦ ἀνδρὸς ἐπισημοτέρας ἐσομένης· ^ν γραφῆναι δὲ ^ν
ἔδ[ο]ξε τὸ ψήφισμα εἰς στήλην χαλκῇ καὶ τεθῆναι εἰς τὸ προσκή-
ν[ιο]ν καὶ εἰς τὰς πανηγύρεις τὰς ἑλληνικὰς εἰς ὅς ἂν αὐτὸς ^{νν}
[δο]κιμάσῃ ^{νν} μετὰ τὸ ἀπαρτισθῆναι τῆς δαπάνης εἰς τὴν ^{νν}
[ἐπ]iskeυὴν δημοσίᾳ γεινομένης.

Σχόλια. Ἡ ἀκμὴ τοῦ Τιβέριου Κλαύδιου Σαιθίδα Καίλιανου I τοποθε-
τεῖται στὴν περίοδο τῶν αὐτοκρατόρων Τραϊανοῦ καὶ Ἀδριανοῦ. Τὸ ὄνομα τοῦ
Τραϊανοῦ ἀναγράφεται στὸν στίχο 6 τοῦ δεύτερου βάθρου, χωρὶς βέβαια νὰ
προκύπτει ἄμεσα, ἂν πρόκειται περὶ τοῦ ἰδίου ἢ ἀπογόνου του. Τὸν Σαιθίδα
αὐτὸν μνημονεύει ὁ Πausanias ὡς μεγαλύτερό του σὲ ἡλικία Μεσσήνιον
ἄνδρα μὲ χρήματα καὶ ἐπιρροή, τοῦ ὁποῖου τὸ Ἡρῶο-Μαυσωλεῖο εἶδε στὸ
Στάδιο τῆς Μεσσήνης (Πaus. 4.32.2). Γονεῖς του ἦταν ὁ Κλαύδιος Ὀστέι-
λιος Καίλλιανός καὶ ἡ Κλαυδία (Φροντείνη), σύμφωνα μὲ τὴ χαμένη σήμερα
ἐπιγραφὴ IG V 1, 1455, πού ἀπέγραψε στὴ Μεσσήνη ὁ Κυριακὸς ὁ Ἀγκω-
νίτης. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν παρούσα ἐπιγραφὴ, στί-
χοι 33-35. Ὁ ἀνθύπατος Λολλιανὸς Ἀουῖτος, τὸν ὁποῖον παρεκάλεσαν οἱ
Μεσσήνιοι νὰ φροντίσει γιὰ τὸ ἴδιο ἔργο (στ. 22) εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ ταυτίζε-
ται μὲ τὸν Λεύκιον Ἡδίων Ροῦφον Λολλιανὸν Ἀουῖτον, ὁ ὁποῖος διετέλεσε
ὑπάτος τὸ 114 μ.Χ. καὶ ἀνθύπατος τῆς Ἀσίας ἐπὶ Ἀδριανοῦ τὸ 128/9 μ.Χ.
Δὲν μαρτυρεῖται ἐντούτοις ὅτι διετέλεσε καὶ ἀνθύπατος τῆς ἐπαρχίας
Ἀχαΐας.

Ἐνεπίγραφα θραύσματα ἀπὸ ἓνα τρίτο ἐνεπίγραφο μαρμάρينو βάθρο τοῦ
ἰδίου τύπου καὶ μεγέθους βρέθηκαν διάσπαρτα στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς

σκηνῆς. Πέντε ἀπὸ τὰ θραύσματα ποὺ συγκολλήθηκαν ἀνήκουν στὸ ἄνω ἀριστερὸ τοῦ τρίτου αὐτοῦ βάθρου καὶ σώζουν τὴν ἀρχὴ δεκατεσσάρων στίχων ψηφίσματος (δόγματος) (πίν. 46α). Φαίνεται ὅτι ἔχουμε ἐνώπιόν μας τὸ «δόγμα» ὑπὲρ τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Σαιθίδα Καίλλιανου II, Ἑλλαδάρχου καὶ ἀρχιερέως τῶν Σεβαστῶν διὰ βίου, τὸ ὁποῖο ἀναγνώστηκε στὸ θέατρο καὶ ἐπιψηφίστηκε ἀπὸ τὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου ποὺ εἶχε συγκληθεῖ *ad hoc*, σύμφωνα μὲ τοὺς στίχους 34-35 τοῦ δεύτερου βάθρου.

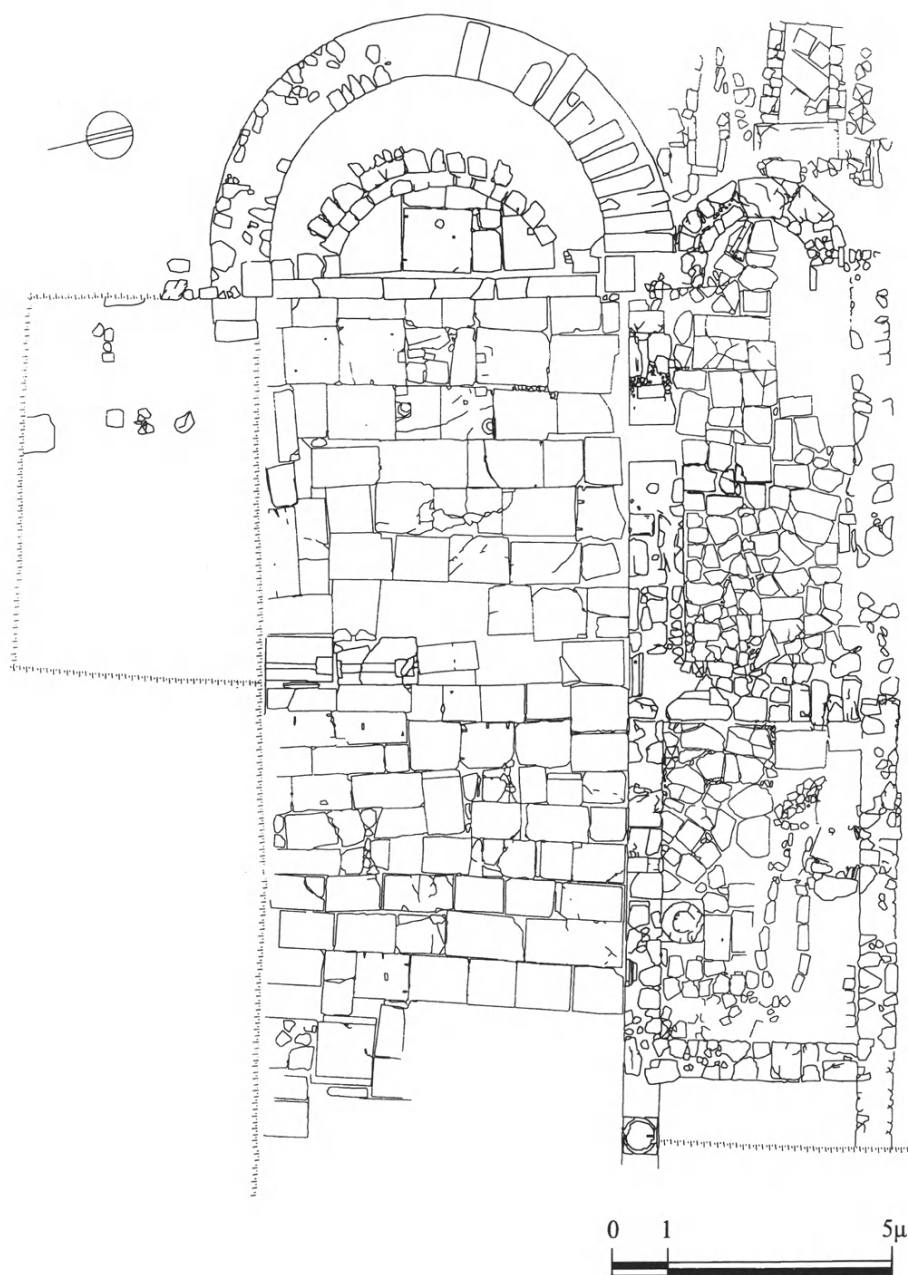
Πολλὰ θραύσματα ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες ἐπένδυσης τῆς σκηνῆς ἤλθαν στὸ φῶς στὴν ἐπίχωση τοῦ προσκηνίου. Ὅρισμένα φέρουν τμήματα ἐπιγραφῆς μὲ μεγάλου μεγέθους γράμματα, ὕψους 5.5 ἐκ., ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ ψήφισμα ὑπὲρ τοῦ ἰδίου ἀνδρὸς διὰ βίου ἀρχιερέως καὶ ἐλλαδάρχου. Ἐνα ἀπὸ τὰ θραύσματα (ἀρ. εὐρ. 215), ποὺ σώζει τέσσερις στίχους, ἀποτελεῖ παλαιὸ εὔρημα ἀπὸ τὸ θέατρο (πίν. 466).

Στὰ περυσινὰ θραύσματα γλυπτῶν ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ προσκηνίου ἤλθαν φέτος νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλα. Ξεχωρίζει τμήμα ἀπὸ τὸ πίσω μέρος ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ μαρμαρίνου ἀγάλματος, συμφυῆς μὲ τὴν πλίνθο, ποὺ καλύπτεται ἀπὸ δερμάτινη μπότα, ἀρ. εὐρ. 11265, ὕψ. 0.205 μ. (πίν. 476).

Ἀνάμεσα στὶς ἄτακτα ριγμένες πέτρες στὸ προσκηνιο καὶ τὴν ὀρχήστρα ἤλθαν στὸ φῶς δύο τάφοι τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου. Ὁ ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς (ἀρ. 74) περιελάμβανε περιδέραιο ἀπὸ πολλὰς μικρὰς γυάλινες κυλινδρικές χάντρες καὶ ἀπὸ δύο μεγαλύτερες, μία κυβική καὶ μία σφαιρική (πίν. 47α). Βρέθηκαν καὶ ἀρκετὰ θραύσματα μαρμαρίνων ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν τῆς ἰδίας περιόδου. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει λαβὴ σκεύους ἀπὸ ἐπεξεργασμένο κόκαλο ζώου, διακοσμημένη μὲ ἐγχάρακτο δικτυωτό (πίν. 47γ).

Βασιλική

Ἀποκαλύφθηκε πληρέστερα τὸ νότιο κλίτος τῆς Βασιλικῆς, ποὺ ἐντοπίστηκε πέρυσι ΝΑ τοῦ Θεάτρου (εἰκ. 2, πίν. 48α). Διακρίνονται τρεῖς τουλάχιστον οἰκοδομικὲς φάσεις, οἱ ὁποῖες εἶναι δυνατόν προκαταρκτικὰ καὶ σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς νὰ ἀποδοθοῦν στὴν πρωτοβυζαντινὴ, τὴ μεσοβυζαντινὴ καὶ τὴ βυζαντινὴ περίοδο. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ μεσοβυζαντινὴ φάση, στὴν ὁποία ἀνήκουν θραύσματα θωρακίων καὶ ὀρισμένα ἰδιόμορφα μαρμάρινα



Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ κεντρικοῦ καὶ τοῦ νότιου κλίτους τῆς Βασιλικῆς.

ἐπίκρανα τοπικῆς τεχνοτροπίας, πού χρησιμοποιήθηκαν ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ στὴν τελευταία φάση (πίν. 486). Ἐξω ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ πλακοστρωμένου νότιου κλίτους ἦλθε στὸ φῶς ὀρθογώνιο ὀστεοφυλάκιο ἐπιμελημένης κατασκευῆς (πίν. 49α), μὲ δύο πῆλινα ἀγγεῖα ὡς κτερίσματα, μία πρόχου καὶ ἓνα λεβητοκυάθιο, πού φαίνεται ὅτι χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ. (πίν. 49β-γ). Τόσο τὰ ἐπίκρανα, ὅσο καὶ τὰ ἀγγεῖα ἀποτελοῦν τὶς πρῶτες, δειλὲς πρὸς τὸ παρὸν μαρτυρίες γιὰ τὴ συνέχεια χρήσης τῆς Βασιλικῆς κατὰ τοὺς λεγόμενους σκοτεινοὺς αἰῶνες, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τῆς ἀνασκαφῆς Βασιλικῆς Πέννα.

Ἀγορὰ

Στὸν τεράστιο χώρο τῆς τετράγωνης ἀγορᾶς, ὁ ὁποῖος ὀρίζεται πλέον μὲ σαφήνεια μεταξὺ τῆς θόρειας στοᾶς, γνωστῆς ὡς στοᾶς Μπαλοπούλου, ὅπως τὴν εἶχε ὀνομάσει ὁ ἀείμνηστος Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος, καὶ τοῦ Ἀσκληπιείου, πραγματοποιήθηκαν φέτος ἐργασίες ἀποτύπωσης, καταγραφῆς καὶ διευθέτησης τῶν διάσπαρτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Σὲ λιθοσωρό, στὸ ΒΑ τμήμα τῆς ἀγορᾶς ἐξεῖχε στὴν ἐπιφάνεια μαρμάρينو κεφάλι εἰκονιστικοῦ ἀνδριάντα ὑπερφυσικοῦ μεγέθους. Εἰκονίζει ἄνδρα σὲ προχωρημένη ἡλικία, συνοφρυωμένο καὶ κατηφὴ μὲ ρυτίδες στὸ μέτωπο καὶ γύρω στὰ χεῖλη καὶ ἐλαφρὸ γένι καὶ μουστάκι (πίν. 50α-δ). Ὁ τύπος τῆς κόμμωσής του μὲ τοὺς κλιμακωτὰ γύρω στὸ κρανίον διαταγμένους κοντοὺς καμπύλους βοστρύχους καὶ τὸν προεξέχοντα τριγωνικὸ βόστρυχο δίπλα στὸ αὐτί (πίν. 50γ), εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸς γιὰ τὴν Ἰουλιο-κλαυδιανὴ περίοδο. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα εἶναι σαφὴ τὰ ἔχνη μεταγενέστερης ἐπεξεργασίας, ἡ ὁποία ἔχει ἀλλοιώσει τὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικά. Παρουσιάζει πάντως στενὴ φυσιογνωμικὴ συγγένεια μὲ τὸν αὐτοκράτορα Κλαύδιο (41-54 μ.Χ.), ὁ ὁποῖος γεννήθηκε στὸ Lugdunum (σημ. Lyon) τὸ 10 π.Χ. καὶ ἀνέβηκε στὸν θρόνο σὲ ἡλικία 51 ἐτῶν. Τὰ νομίσματα πού ἔκοψε ἐντούτοις καὶ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ σωζόμενα πολυπληθῆ πορτραῖτα τοῦ τὸν εἰκονίζουν συνήθως στὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας του καὶ κατὰ κανόνα χωρὶς γένι καὶ μουστάκι, ὁπότε πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ εἰκονίζεται ὁ αὐτοκράτορας Κλαύδιος. Ἐχομε ὅπωςδὴποτε νὰ κάνουμε μὲ τὸ πορτραῖτο σημαντικῆς προσωπικότητος, ἡ ὁποία τιμήθηκε μὲ ἀνδριάντα ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Μεσσήνης στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκρά-

τορα Κλαυδίου³. Δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ παριστάνεται ὁ γενάρχης τῆς οἰκογένειας τῶν Σαιθιδῶν Τιθέριος Κλαύδιος Σαιθίδας, ὁποῖος ἀνέθεσε ἐκ τῶν ἰδίων ἀνδριάντα τοῦ αὐτοκράτορα Νέρωνα (55-68 μ.Χ.)⁴. Ὁ Τιθέριος Κλαύδιος Σαιθίδας εἶναι πιθανότατα τὸ πρῶτο μέλος τῶν Σαιθιδῶν ποὺ ἀπέκτησε τὴ ρωμαϊκὴ πολιτεία καὶ ὅχι ὁ Τιθέριος Κλαύδιος Θέων, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Christian Habicht⁵.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Νότον τῆς θόρειας στοᾶς τῆς ἀγορᾶς ἐντοπίστηκε ἐντοιχισμένο σὲ βυζαντινὸ τοῖχο ἐνεπίγραφο θραῦσμα μαρμάρινου σηκώματος (ἀρ. εὗρ. 11396, ὕψ. μέγ. 0.14 μ., πλ. 0.145 μ.), τὸ ὁποῖο συγκολλήθηκε μὲ τὸ ἀρ. εὗρ. 3386 ἐνεπίγραφο ἐπίσης θραῦσμα μαρμάρινου σηκώματος, ποὺ εἶχε βρεθεῖ παλαιότερα στὴν ἴδια περιοχὴ. Ἡ ἐπιγραφὴ συμπληρωμένη ἔχει ὡς ἐξῆς (πίν. 51α):

[- - - - -]άτεος ἀγορανομήσας

[ἀνέθηκε θεοῖς καὶ τᾷ] πόλει.

Ὡψ. γραμμάτων 0.018 μ. 1ος αἰ. μ.Χ. Εἶναι ἐνδεχόμενο ὁ ἀγορανόμος νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν [Δαμόνικον Μαντικρ]άτεος, ὁ ὁποῖος ἱεράτευσε μὲ τὴ σύζυγό του Τιμαρχίδα, κόρη τοῦ Δαμαρχίδα στὸ Ἀρτεμίσιο τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ ἀνέθεσε τὸ ἄγαλμα τῆς θυγατέρας του Μεγοῦς⁶. Ὁ ἴδιος ὡς Γυμνασάρχης ἀνέθεσε μετὰ τὴ θητεία του δύο χάλκινα ἀγάλματα, τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ τοῦ ἀδελφοῦ του, μέσα ἀπὸ τὸ πρόπυλο τοῦ Γυμνασίου⁷. Ὁ Δαμόνικος Μαντικράτεος διετέλεσε ἄλλωστε καὶ Ὑπαγορανόμος τὸ ἔτος 33 μ.Χ.⁸. Τὸ ἀξίωμα τοῦ ὑπαγορανόμου καὶ σὲ συνέχεια τοῦ ἀγορανόμου ἦταν, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ

3. Πρβ. τὸ κεφάλι τοῦ Κλαυδίου τῆς Ἀφροdisιάδας στὸ Μουσεῖο Geyre: J. INAN, E. ALFFÖLDI-ROSENBAUM, *Römische und Frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei. Neue Funde* (Mainz/Rhein 1979) 182-183, πίν. 15, ἀρ. 30.

4. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1990, 73-75, ἀρ. 2, εἰκ. 8. SEG 41, 353.

5. CHR. HABICHT, REA 100, 1998, 491-494.

6. Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1962, 110-111, πίν. 1126. SEG 23, 1968, 220. G. DAUX, BCH 94, 1970, 620-623.

7. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ἡ Ἀρχαία Μεσσήνη (Ἀθήνα 1999) 107.

8. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1990, 93.

ἄλλες περιπτώσεις, ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ποὺ ἔπαιρναν οἱ Μεσσήνιοι πολῖτες σὲ νεαρή ἡλικία, ἐνῶ ἐκεῖνο τοῦ ἱερέα τοῦ Διὸς Ἰθωμάτα ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα καὶ σὲ μεγάλη κατὰ κανόνα ἡλικία.

Ἀπὸ τὸ βόρειο μέρος τῆς ἀγορᾶς προέρχεται καὶ τὸ ἄνω δεξιὸ τμήμα ἀσβεστολιθικῆς λιθοπλίνθου μὲ περιταίνια, ἄρ. εὗρ. 10867, μέγ. ὕψ. 0.178 μ., πλ. 0.25 μ., ποὺ σώζει τρεῖς στίχους τιμητικῆς ἐπιγραφῆς (πίν. 516):

[- - - - -] ονίων
[- - τὸν τάδε - - - - Μεσ]σάνιον
[ἀρετῆς ἔνεκεν καὶ εὖνο]ίας ὕ

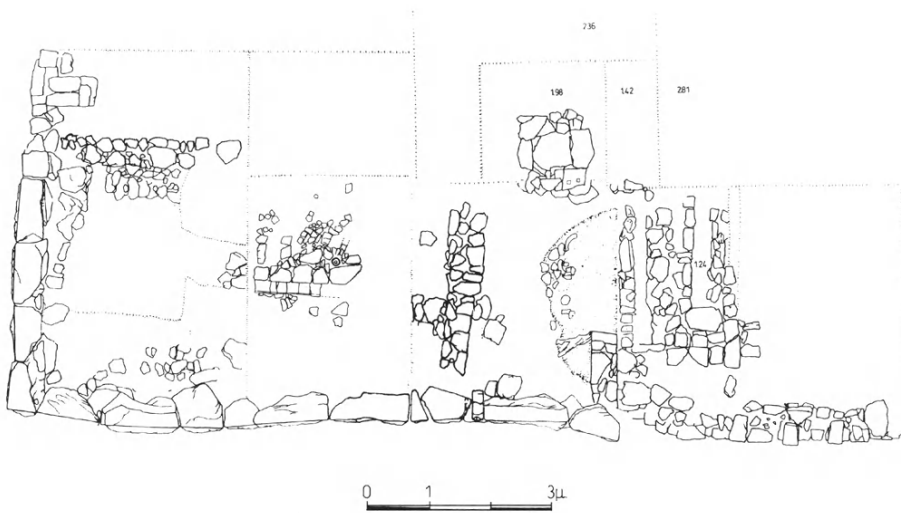
Ὑψ. γραμμάτων 0.02 μ. 2ος αἰ. π.Χ. Ὁ πρῶτος στίχος θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ ὡς [Ἀ πόλις ἀ τῶν Λακεδαιμ]ονίων, ὁπότε θὰ εἴχαμε μία ἀπὸ τὶς σπάνιες περιπτώσεις ἀπόδοσης τιμῶν σὲ Μεσσήνιο ἀπὸ τὴ Σπάρτη.

Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ προέρχεται καὶ θραῦσμα ἀπὸ τὴ στέψη ἀσβεστολιθικῆς ἐπιτύμβιας μᾶλλον στήλης ποὺ σώζει τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ, ἄρ. εὗρ. 11394, ὕψ. μέγ. 0.20 μ., πλ. 0.215 μ. πᾶχ. 0.14 μ., ὕψ. γραμμάτων 0.045 μ., 2ου αἰ. μ.Χ. (πίν. 51γ):

Φλάβ[ιε - - - -]

Ἱερὸ ἥρωος

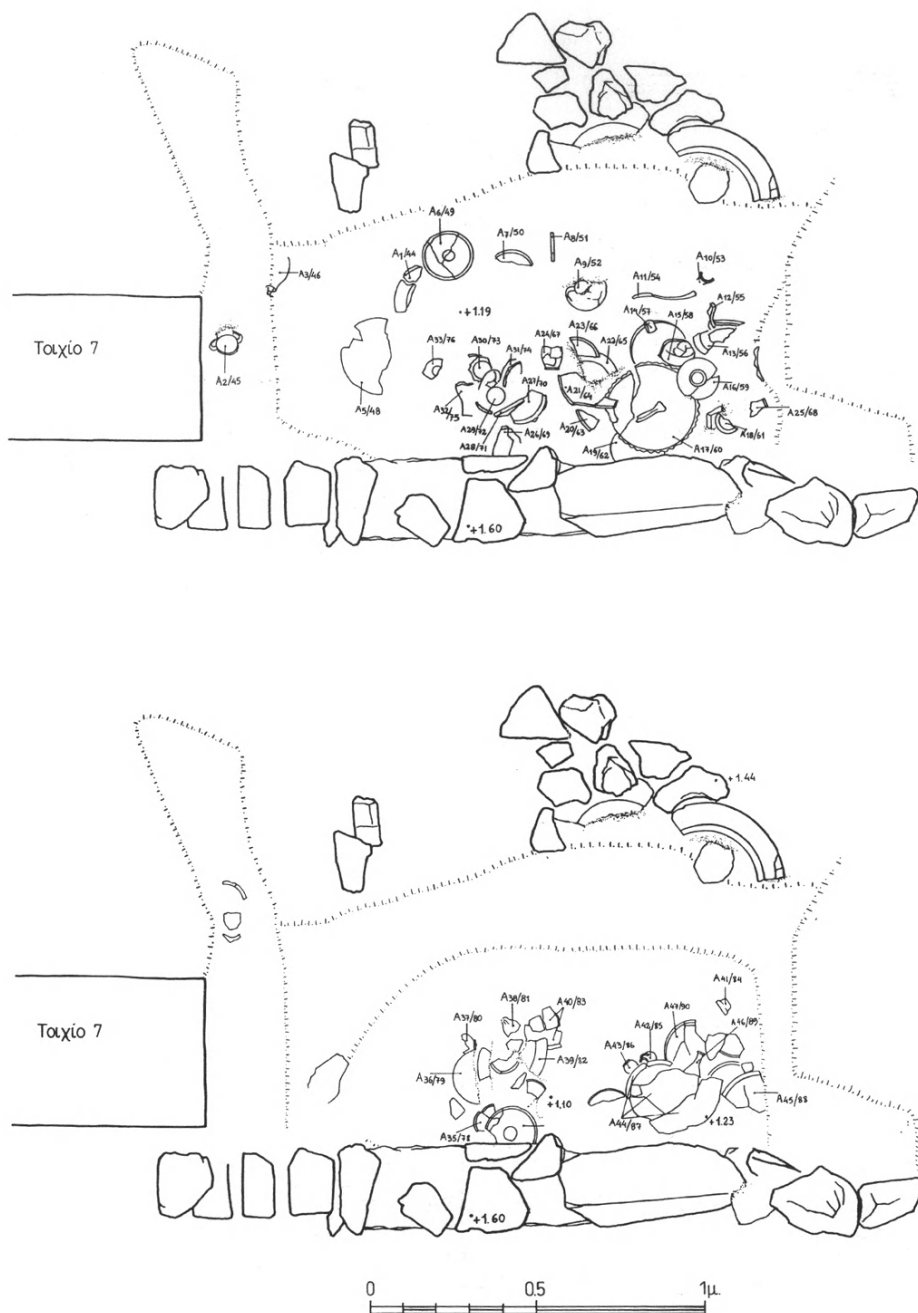
Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίστηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ ἥρωος (K4), ποὺ βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ τετρακίονιο Πρότυλο τοῦ Γυμνασίου (εἰκ. 3, πίν. 52α-β). Ἐρευνήθηκε κυρίως ὁ ἀβαθὴς λάκκος (βόθρος προσφορῶν) μὲ τὰ ἔντονα κατάλοιπα πυρᾶς, ποὺ εἶχε ἐντοπιστεῖ πέρυσι (εἰκ. 4α-β). Περιεῖχε μεγάλο ἀριθμὸ σπασμένων ἀγγείων μικροῦ κατὰ κανόνα μεγέθους, ὅπως οἶνοχόες, μυροδοχεῖα, ἄωτα σκυφίδια (εἰκ. 5γ), πινάκια (εἰκ. 5α-β) καὶ ἰχθυοπινάκια (εἰκ. 5δ), λεκανίδες καὶ μικρὲς χύτρες (εἰκ. 5ε-ς'), πολλὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες περιεῖχαν πυρακτωμένους ξηροὺς καρπούς, κατὰ κύριο λόγο σπόρους κουκουνάρας (πίν. 53α). Οἱ περισσότεροι σπόροι βρέθηκαν ἔξω ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα, διάσπαρτοι σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ βόθρου. Σημειώθηκαν ἐπίσης λίγα θραύσματα πήλινων εἰδωλίων καὶ πλακιδίων.



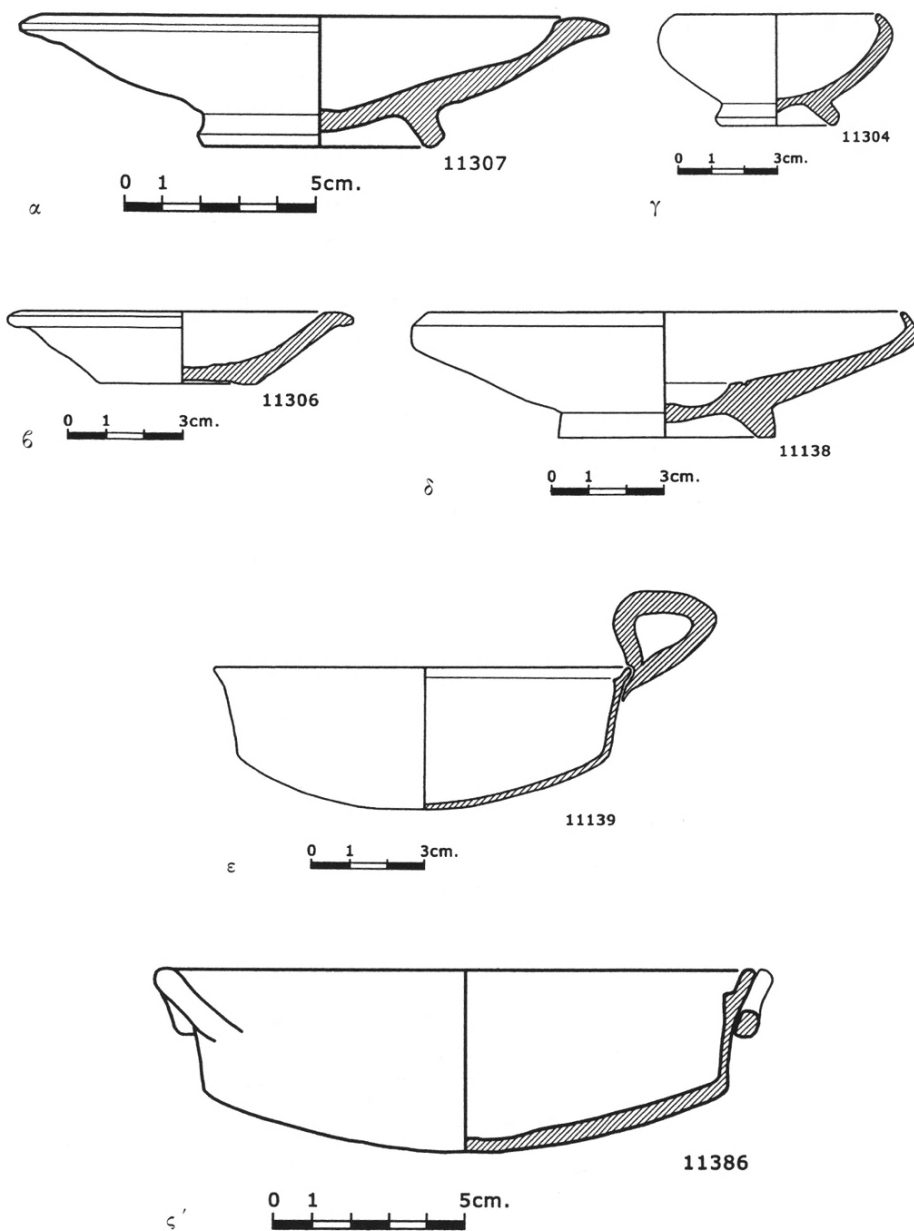
Εἰκ. 3. Κάτοψη τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἥρωος.

Τὰ ἀγγεῖα εἶχαν ριχτεῖ ἄτακτα μὲ τὸ περιεχόμενό τους στὴν πυρά, ὅπου εἶχαν ἀπορριφθεῖ ἐπίσης ζῶα ἢ μάλλον μέλη ζώων, ὅπως δείχνουν τὰ λίγα σχετικὰ ὅστὰ ἀπὸ μικρὰ θηλαστικὰ καὶ πτηνὰ ποὺ συγκεντρώθηκαν. Ἡ μορφή τοῦ βόθρου, ἡ πυρά, ἡ ἀπόρριψη καὶ ἡ σκόπιμη θραύση τῶν ἀγγείων, οἱ σπόροι τῆς κουκουνάρας καὶ τὰ ὅστὰ τῶν ζώων συνθέτουν ἓνα σύνολο προσφορῶν, ποὺ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστοῦν «ἐναγισμοί», ἀπευθυνόμενοι σὲ ἀφηρωϊσμένο νεκρὸ ἢ σὲ ἥρωα, ὅπως ἦταν ὁ Ἀριστομένης, τοῦ ὁποῖου τὰ ὅστὰ εἶχαν μεταφέρει ἀπὸ τὴ Ρόδο οἱ Μεσσήνιοι μετὰ τὴν ἰδρυση τῆς πόλης τους (Παυσ. 4.32.3). Τὰ μορφολογικὰ καὶ τὰ τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀγγείων χρονολογοῦν τὸ σύνολο ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου ὠς καὶ τὸν πρῶμο 3ο π.Χ. αἰῶνα.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση δυτικὰ ἀπὸ τὸν λάκκο τῶν προσφορῶν ἀποκαλύφθηκε αὐλάκι ὑγρῶν προσφορῶν ποὺ καταλήγει σὲ πῆλινο σωλήνα (πίν. 536). Βρίσκει τὸ ἀνάλογό του στὸ ἥρωο τοῦ Φωκέα ἥρωα Ξανθίππου, ὅπου τὸ αἶμα τῶν σφαγίων δι' ὁπῆς ἐσχέουσιν ἐς τὸν τάφον (Παυσ. 10.4.10). Πρὸς τὸ βόρειο ὄριο τοῦ τεμένους ἦλθε στὸ φῶς φρέαρ.



Εἰκ. 4α-6. Λάκκος ἐναγισμοῦ. Πρώτη καὶ δεύτερη στρώση προσφορῶν (ἀγγείων).



Εἰκ. 5α-ς'. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν λάκκο τῶν προσφορῶν: α-β. Πινάκια. γ. Ἄωτο σκυφίδιο.
δ. Ἰχθυοπινάκιο. ε-ς'. Χυτρίδια.

Στάδιο-Γυμνάσιο

Μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀποχωμάτωσης τοῦ στίβου τοῦ Σταδίου (πίν. 54α) ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ἄποψη ποὺ διατυπώθηκε πέρυσι, λόγω τῆς ὑπαρξῆς μεταλλικοῦ κιγκλιδώματος καὶ λίθινου, πρόχειρα κτισμένου στηθαίου στὴν κατώτατη σειρὰ λίθινων ἐδωλίων, ὅτι τὸ Στάδιο εἶχε μετατραπῇ στὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια σὲ ἀρένα μονομαχιῶν καὶ θηριομαχιῶν. Μὲ τὴν προσθήκη ἐνὸς καμπύλου τοίχου στὸ νότιο πέρασ τοῦ πετάλου μὲ τὰ λίθινα ἐδώλια, ὁ στίβος πῆρε τὴ μορφή τῆς ἐλλειψοειδοῦς ἀρένας (πίν. 54β). Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ ἐλληνιστικοῦ Σταδίου μὲ τὰ χωμάτινα πρηνὴ δὲν ἦταν σὲ χρῆση κατὰ τὴν περίοδο τῆς μετατροπῆς, κατὰ τὴ διάρκεια δηλαδὴ τοῦ 3ου καὶ κυρίως τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.

Οἱ ἀγῶνες μονομάχων καὶ κυρίως οἱ θηριομαχίαι ἦταν οἱ πιὸ ἀγαπημένες ἐκδηλώσεις στὴν ἐλληνικὴ Ἀνατολή. Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν Κρήτη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Τίτου Φλάβιου Βολούνιου Σαβίνου, ὁ ὁποῖος ὡς ἀρχιερεὺς τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν κατὰ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. πῆρε εἰδικὴ αὐτοκρατορικὴ ἄδεια νὰ διοργανώσει ἀγῶνες ἐξαιρετικῆς λαμπρότητας καὶ μεγάλης διάρκειας. Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή ποὺ μᾶς κάνει γνωστὸ τὸ γεγονὸς πληροφοροῦμαστε ὅτι οἱ ἀγῶνες διάρκεσαν δέκα μέρες: Τρεῖς μέρες ἦταν ἀφιερωμένες στὰ «Θεατροκυνηγέσια», τρεῖς ἐπιπλέον στίς «Θηριομαχίαι» καὶ τέσσερις ἡμέρες στίς «Μονομαχίαι». Στὴ διάρκειά τους θυσιάστηκε καὶ σκοτώθηκε μεγάλος ἀριθμὸς ζώων καὶ θηρίων⁹.

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα ποὺ σημειώθηκαν στὴν ἐπίχωση τοῦ στίβου ἄξια μνείας εἶναι: α) Ἀρ. εὐρ. 10905. Ἀκέραιος ἐφηβικὸς κατάλογος γραμμένος σὲ ἀσβεστολιθικὴ στήλη ἐπὶ ἱερέως Ἀγαθοκλέος τοῦ ἔτους ΡΑ, δηλαδὴ τοῦ 70 μ.Χ. μὲ βάση τὸ ἀκτιακὸ σύστημα χρονολόγησής. Διαστ. ὕψ. μέγ. 1.81 μ., πλ. 0.30 μ. ἄνω καὶ 0.42 μ. κάτω, πᾶχ. 0.19 μ. Τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων ποικίλλει. Ὁ τίτλος καὶ τὰ ὀνόματα τῶν φυλῶν ἔχουν μεγαλύτερα γράμματα ὕψ. 0.015, τὰ ὑπόλοιπα γράμματα κυμαίνονται ἀπὸ 0.006 ὡς 0.01 μ. Ἡ ἐπιγραφή ἀπλώνεται σὲ 65 στίχους σὲ δύο ὁμῶς στῆλες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ πρώτη περιλαμβάνει 40 καὶ ἡ δεύτερη 25 στίχους (πίν. 55):

9. Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Κρήτη, Ἱστορία καὶ Πολιτισμὸς* (Ἡράκλειο 1987) 305-306.

- Ἐπὶ ἱερέος Ἀγαθοκλέος τοῦ
 < ἔτους - ΡΑ - γυμνασιάρχων
 ἐκατέρων τῶν γυμνασί-
 ων Φιλωνύμου καὶ Διοκλέ-
- 5 ος τῶν Ἱεροκλέους. *vacat*
 Τριετείρενες
 Δαΐφοντίδος
 Ἱεροκλῆς Διοκλέους
 Φιλώνυμος <
- 10 Εὐτυχος Λυσία ενος
 Ἀγαθόπους < Φιλ{ι}οπο<ί>μ-
 Ὀνησᾶς < Ἐπικτᾶς ἀπὸ 45 Τιβ. Κλαύδιος Λύκος
 Διονύσιος < Τ. - <Μ>άρκιος Σεβῆρος
 Ζώσιμος Δωσᾶ Δαμᾶς Ἀδραστος Ἀδράστου
 15 Γάιος Τίμωνος Σωσύλου Ζένοι
 Τιβ. Κλαύδιος Διοκλῆς Ὑλλίδος Φίλιππος Ποπλίου
 Ὑλλίδος Σωτηρίδας 50 Τιβ. Κλαύδιος Νάταλος
 Θέων Θεαρίωνος Ὀνασίωνος Πούπλιος Πτολᾶ
 Φιλέρως < Ἐπικτήτος Δι- Γ. Καίσιος Κόγνιτος
 20 Ἀγάπητος Ἀθηναγόρα οκλέους Ἐράτων Ἀθηναγόρα
 Σύντροφος ἀπ' Ἀριστομένους *vacat*
 [Ἰο]υκοῦνδος Δεξικράτους Εὐάμερος ἀπ' Ἀριστομένους
 Κρεσφοντίδος 55 Πειθέρως ἀπ' Ἀριστοκλέους
 [. .]ράνιος Ἀχαϊκός Εὐπορος Θεόδωρος ἀπ' Ἀριστοκλέους
 25 [Φ]ιλήμων Διοκλέους ἀπὸ Φιλο- Ἐπαφρόδιτος <
 [Σ]τιμίνιος Ὀππιανός ποιόμενος Κάρπος <
 [Ν]ομέριος Ἀγελήϊος Ἀντίγονος Μάρκου
 Γ. Ἀγελήϊος Τριβοῦνος 60 Ῥοῦφος Ῥούφου
 [Σώ]στρατος Ἐπιγόνου Βάσσος Βερηκούνδο[υ]
 30 Ἀρίστων Ἀρίστωνος Ζένων Πολυκλέους
 Μάκερ Ὀκτάβιος Δέγμος (Ἀριστομαχίδος
 Λ. Γράνιος Πρῆμος Ἀπολλώνιος <
 Ζώσιμος ἀπ' Ἀριστομένους 65 Α[- - - - -])
 Συνέρως ἀπὸ [Βα]κχίου

35 Φιλόλογος ἀπὸ Χαριδάμου

vacat

Ὀνήσιμος ἀπ' Ἀριστομένους

Κλεολαίας

Φιλοκράτης Γαιγιλίου

Διονύσιος Ἡράκωνος

(Τιβέριος Κλαύδιος

Ἐπέραστος)

40 ὑπηρέτης Ὀρφεύς

Ὁ ἱερέας τοῦ Διὸς Ἰθωμάτα Ἀγαθοκλῆς πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν Ἀγαθοκλῆ Σατύρου, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴ λήξιν τοῦ ἀξιωματός του, λίγο δηλαδὴ μετὰ τὸ ἔτος 70 μ.Χ., ἐπισκεύασε τὴν ἀνατολικὴ στοὰ (τὰν παστάδα) τοῦ Γυμνασίου, κάπως πρόχειρα εἶναι ἀλήθεια, χωρὶς δηλαδὴ τὴ χρῆσιν μεταλλικῶν συνδέσμων καὶ γόμφων¹⁰. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐπιπόλαιας ἐπισκευῆς, κατὰ τὴν ὁποία δὲν ἐλήφθη κανὴν μέριμνα νὰ ἀντιστοιχοῦν οἱ ἐντορμίες τῆς κάτω ἐπιφάνειας τῶν σπονδύλων μὲ αὐτὲς τοῦ στυλοβάτη, ὁλόκληρη ἡ στοὰ σωριάστηκε στὸ ἔδαφος (πίν. 56α).

Οἱ δύο γυμνασίαρχοι τῆς ἐπιγραφῆς Φιλώνυμος καὶ Διοκλῆς, γιοὶ τοῦ Ἱεροκλέους, εἶναι ἀδελφία καὶ ὑπεύθυνοι γιὰ «ἐκάτερα τὰ γυμνάσια», τὰ γνωστά μας καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐπιγραφές ὡς τὸ ἀρχαῖον καὶ τὸ νέον γυμνάσιον. Γιὰ πρώτη φορὰ γίνονται γνωστά καὶ μέσω ἑνὸς ἐφηβικοῦ καταλόγου. Πρῶτοι στὸν κατάλογο τῶν ἐφήβων τῆς Δαίφοντιδὸς φυλῆς, στὴν ὁποία ἀνήκαν οἱ δύο γυμνασίαρχοι, ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τῶν γιῶν τους, Ἱεροκλῆς Διοκλέους καὶ Φιλώνυμος Φιλωνύμου. Στὴν ἴδια ἐπιγραφὴ ἐκτὸς ἀπὸ τίς πέντε παλαιές φυλές ἀπαντᾷ καὶ ἡ φυλὴ τῶν «Ξένων», ποὺ σὲ προγενέστερους καταλόγους ὀνομάζεται φυλὴ «Ξένων καὶ Ρωμαίων». Χαρακτηριστικὸ τῆς ἴδιας ἐπιγραφῆς εἶναι ἐπίσης οἱ πολλὲς σχετικὰ σύγχρονες ἢ ὑστερογενεῖς προσθῆκες ὀνομάτων ἐφήβων, καθὼς καὶ ἡ παρουσία πολλῶν ἀπελευθέρων. Ἡ παρουσία ἐπίσης τοῦ ὑπηρέτου Ὀρφέως κάτω ἀπὸ τὸ ἀποξεσμένο ὄνομα τοῦ ἐφήβου Τιβερίου Κλαυδίου Ἐπέραστου τῆς Κλεολαίας φυλῆς, ξενίζει.

10. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1996, 163, πίν. 706, 71α. ΠΑΕ 1997, 93, πίν. 49 καὶ 51. Ὁ ἴδιος, *Ἡ Ἀρχαία Μεσσήνη* (Ἀθήνα 1999) 108, ὅπου ἡ λέξις «δὲν» πρέπει νὰ παραλειφθεῖ.

6) Ἀρ. εὐρ. 11129. Σφόνδυλος ἀρράβδωτος κίονος ἀπὸ ἀσβεστόλιθο ποὺ φέρει κατάλογο ἐφήβων. Βρέθηκε ἐντοιχισμένος σὲ μανδρότοιχο σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΒΔ τῆς Παλαίστρας. Ψ. 0.82, διάμ. 0.36 μ. (ἄνω), 0.39 μ. (κάτω). Ὁ τίτλος τῆς ἐπιγραφῆς μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἱερέως τοῦ Διὸς Ἰθωμάτα καὶ αὐτὰ τοῦ Γυμνασίου καὶ τοῦ Ὑπογυμνασίου ἀπλώνεται σὲ μία στήλη δέκα στίχων μὲ γράμματα ὕψους 0.035-0.04 μ., ἐνῶ ὁ κατάλογος τῶν ἐφήβων εἶναι γραμμένος σὲ δύο στήλες μὲ μικρότερα γράμματα, ὕψους 0.01 μ.:

Ἐπὶ ἱερέος
Ἀνεϊκῆτου <
ἔτους ΡΚΒ
γυμνασιάρ-
[χου] Ἀριστο-
[μέ]γους τοῦ ΕΙ
[- - ο]υ, ὑπ[ο]-
[γυμ]νασιάρ-
[χου - -]ΜΟΤΕΙ
[- - - -]ΣΚΛΑ

[- - -] [- - -] Ἀπολλωνίδου
[- - -] [- - -]ος <
[- - -] [- - -]νος Ἀριστίπου
[- - -] Κάλιππος Ἐπαγάθου
[- - -] Εἵναχος <
[- - -] [Εὐτυ]χίων <
[- - -] [- - -]ας Εὐτυχιώνος
[- - -] Εὐτυχος <
[- - -] [Διον]ύσιος Σωτηρίχου
[- - -] [- - -]ΕΟ[.]ΔΟΣ
[- - -] *vacat*

Ἡ ἀναγραφή τῶν ἐφήβων ἔγινε τὸ ἔτος 91 μ.Χ. Ὁ ἱερέας Ἀνεϊκῆτος δὲν μᾶς εἶναι γνωστός ἀπὸ ἄλλη ἐπιγραφή.

γ) Ὑψω τμήμα ἐρμαϊκῆς μαρμάρινης στήλης χωρὶς τὸ κεφάλι καὶ ἔντονα φθαρμένης. Ἀρχαϊστικοῦ τύπου. Σώζεται ἡ ἀπόληξη τοῦ δεξιοῦ ἀπὸ τοὺς δύο ἐλικοειδεῖς πλοκάμους τῆς κόμης ποὺ πέφτει μπροστὰ στὸ στήθος, καθὼς καὶ ἡ μάζα τῶν μαλλιῶν πίσω στὴν πλάτη. Στὸ ἄνω ἀριστερὸ μέρος προσαρμόζεται τὸ θραῦσμα ἀρ. εὐρ. 10157 ποὺ σώζει μέρος καὶ τοῦ δεύτερου ἔξεργου βοστρύχου. Στὸ κάτω πρόσθιο μέρος τῆς στήλης προσαρμόζεται πιθανῶς καὶ τὸ μικρὸ θραῦσμα ἀρ. εὐρ. 10264 ποὺ θρέθηκε κοντά. Σώζονται καὶ τμήματα τῶν ἐγκοπῶν γιὰ τὴν ἔνθεση τῶν ψευδοβραχιόνων στὰ πλευρά. Ἐντοπίστηκε χτισμένη στὸν νότιο καμπύλο τοῖχο τῆς ἀρένας τοῦ Σταδίου. Ἀρ. εὐρ. 10928, μέγ. ὕψ. 0.445 μ., πλ. 0.245 μ., πάχ. 0.205 μ. Σώζει στὴν πρόσθια ὄψη καθὼς καὶ στὴν καλύτερα σωζόμενη ἀριστερὴ στενὴ πλευρά, χαραγμένα (graffiti) ὀνόματα ἐφήβων σὲ 18 καὶ 10 στίχους ἀντίστοιχα (πίν. 566-γ):

Πρόσθια πλευρά

Νικόδα[μος]
 Σωσικρ[άτης]
 Ἀριστομέ[ν]ης
 Πυρίλαμπος
 Φιλῖνος Ζε[- -]
 [[- - - - -]]
 [Π]ασικράτης Σωσίπατρος
 [- -]στρατος [- - -]
 [Πα]νάρετος
 [- -]ίστρατος
 [Ἀλ]κιμένης
 [- -]ίσων Δαμῖνος
 [- -]ων Κᾱ[. α. 4 .]τος
 [- -]αμος Φιλ[- - -]
 Κ[- - -]της
 [Σ]τρατοκλῆς
 [- - -] Καλλ[- - -]
 [- - -]σίλας [- -]
 - - - - -

Δεξιὰ πλευρά

N[- - -]
 Π/[- - -]
 [-]/ΤΟ[- - -]
 [- -]Ζ[- - - -]
 [- -]ΙΣ[- - - -]
 [- -]ΑΧ[- - -]
 [- -]ΣΤΡ[- - -]
 [.]ΟΚΛΕ[- - -]
 [- -]οφάνης [-]
 [- -]ΕΥ[- - - -]
 - - - - -

Ἡ ἐρμαϊκὴ αὐτὴ ἐνεπίγραφη στήλη εἶχε ἀρχικὰ ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν Haller von Hallerstein τὸ 1810 καὶ σὲ συνέχεια ἀπὸ τὸν Cockerell μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1810 καὶ 1817¹¹. Τὰ μεγέθη τῶν γραμμάτων ποικίλλουν, ὅπως συμβαίνει σὲ τέτοιου εἶδους ἐφηβικά χαράγματα. 2ου-1ου αἰ. π.Χ. Ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὀνόματα, Ἀριστομένης, Θεοφάνης κ.ἄ. ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλα χαράγματα, ὅπως αὐτὰ ποὺ βρίσκονται πάνω στὰ βάθρα τῶν χάλκινων ἀγαλμάτων τοῦ Δαμόνικου Μαντικράτεος, μπροστὰ στὸ Πρότυλο τοῦ Γυμνασίου¹². Εἶναι ἐντούτοις κοινὰ στὴ Μεσσήνη. Τὰ ὀνόματα Ἀριστομένης καὶ Πυρίλαμπος πάντως παραπέμπουν στὴ γνωστὴ οἰκογένεια Μεσσήνιων γλυπτῶν ποὺ ἐργάστηκαν στὴν Ὀλυμπία τὸν 2ο μὲ 1ο αἰ. π.Χ.¹³.

Χαραγμένα ὀνόματα ἐφήβων ἀπαντοῦν καὶ σὲ δύο πανομοιότυπες μαρμαρίνες ἐρμαϊκὲς στήλες, ὕψ. 1.20 μ. καὶ 1.11 μ. ἀντίστοιχα, ποὺ ἔχουν κορμὸ καὶ κεφάλι μικροῦ παιδιοῦ τυλιγμένο σφιχτὰ στὸ ἱμάτιο. Ἡ μία ἀπὸ αὐτὲς εἶχε βρεθεῖ τυχαῖα τὸ 1960 στὸν χεῖμαρρο ποὺ διέσχιζε τὸ Στάδιο. Παρόμοιες ἱματιοφόρες ἐρμαϊκὲς στήλες ἔχουν βρεθεῖ στὴ Δῆλο, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι ἀποδίδουν τὸν Ἀρποκράτη, ἐπειδὴ τὸ κεφάλι ἔχει παιδικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ κόμμωση συνήθως αἰγυπτιακοῦ τύπου. Ὁ Ἀρποκράτης θεωρεῖται τὸ αἰγυπτιακὸ ἀντίστοιχο τοῦ θεοῦ Ἑρῶτα. Στὶς Θεσπιὲς τῆς Βοιωτίας ἀπαντοῦν καὶ σὲ ὁλόγλυφη μορφή¹⁴. Σύμφωνα μὲ τίς ὡς τώρα ἐνδείξεις, τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης εἶναι πιθανὸ νὰ θρискόταν ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο. Ἐκεῖ θὰ ἔβρισκαν τὴ θέση τους οἱ δύο παραπάνω Ἑρμαρποκράτες.

δ) Ἀρ. εὐρ. 10940. Μαρμαρίνο εἰκονιστικὸ κεφάλι νέου ἄνδρα σὲ φυσικὸ μέγεθος, φθαρμένο καὶ ἐλλιπές, συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια (πίν. 57α-γ). Διαστ.: μέγ. ὕψ. 0.30 μ., ὕψ. προσώπου 0.17 μ. Ἡ βυθισμένη ὑπερβατικὴ ἔκφραση, τὸ κάπως μακρόστενο σχῆμα τῶν ματιῶν μὲ τὸν κυρτὸ γωνιώδη κανθό, τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου μὲ τὰ ἐλαφρῶς τονισμένα ζυγωματικὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν κλασικισμὸ ποὺ διαπνέει τὸ ἔργο, εἶναι στοιχεῖα ποὺ ἀπαντοῦν

11. E. A. GARDNER, *JHS* 6, 1885, 151, ἀρ. 53. *IG* VI, 1438a.

12. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1995, 73.

13. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1999, 80, σημ. 13.

14. J. MARCADÉ, *Au Musée de Délos. Études sur la sculpture hellénistique en ronde bosse* (Paris 1966) 434, πίν. 18. Ὁ ἴδιος, *Sculptures déliennes* (Paris 1996) 174, ἀρ. 77.

κυρίως τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων. Πρόκειται γιὰ ἔργο ὑψηλῆς ποιότητος, τοῦ ὁποῖου ἡ θέση ἀνίδρυσης καὶ ἡ λειτουργία ἀποτελοῦν ζητούμενα. Ἡ ὁμοιότης του μὲ τὸν Πολυδευκίωνα εἶναι ἀδιαμφισβήτητη. Ὅρισμένες ὥστόσο διαφορὲς στὴν κόμμωση καὶ τὴν ἔκφραση τοῦ προσώπου ἀποκλείουν μᾶλλον τὴν ταύτισή του μὲ τὸν Πολυδευκίωνα. Εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ εἰκονίζεται ὁ δεύτερος υἱοθετημένος γιὸς τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ὁ Ἀχιλλέας, μιὰ καὶ ὁ τρίτος, ὁ Μέμνων, διαφοροποιεῖται ἀπὸ τοὺς ἄλλους μὲ τὰ νεγροειδῆ χαρακτηριστικά του¹⁵.

ε) Ἀρ. εὐρ. 10902. Στὴν ἐπίχωση τῆς ἀρένας βρέθηκε καὶ τὸ δάκτυλο ἀπὸ τὸ χέρι κολοσσιαίου μαρμάρινου ἀγάλματος (πίν. 58α). Διαστ.: μῆκ. 0.087 μ., πλ. 0.04 μ. Ὁ τρόπος κατεργασίας του εἶναι παρόμοιος μὲ αὐτὸν τοῦ Ἡρακλῆ στὸν τύπο Caserta ἀπὸ τὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου.

ς') Ἀρ. εὐρ. 10932. Κάτω τμήμα στήλης ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, ἔντονα διαβρωμένο. Διαστ.: μέγ. ὕψ. 0.305 μ., πλ. 0.33 μ. πάχ. 0.08 μ. Σώζονται τὰ πόδια ὀρθῆς γυναικείας μορφῆς μὲ ποδὴρὴ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Σταθερὸ τὸ δεξιὸ πόδι, ἄνετο τὸ ἀριστερό. Στὰ δεξιὰ διακρίνεται κατακόρυφη ράβδος, πιθανῶς σκηπτρο πού κρατοῦσε ἡ θεϊκὴ μᾶλλον αὕτῃ μορφῇ (πίν. 58γ).

ζ) Ἀρ. εὐρ. 10901. Ὡς ἄνω μέρος ἀσβεστολιθικῆς στήλης πού ἀπολήγει σὲ ἀέτωμα. Σώζει τὸ ἔξτερο κεφάλι μὲ μέρος ἀπὸ τὸ κορμὶ ἀνελίσσόμενου φιδιοῦ (πίν. 58β). Διαστ.: μέγ. ὕψ. 0.15 μ., πλ. 0.12 μ., πάχ. 0.086 μ.

η) Ἀρ. εὐρ. 10956. Ὁρειχάλκινο περιάπτο-φυλακτὸ σὲ σχῆμα ὀκλάζουσας ἀνδρικῆς μορφῆς πού κρατᾷ τὰ γόνατα. Στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ συμφυῆς ὀπὴ ἀνάρτησης (πίν. 58δ). Διαστ.: ὕψ. 0.014 μ., πλ. 0.008 μ.

θ) Ἀρ. εὐρ. 10965. Ὁρειχάλκινο ψέλλιον. Τὰ δύο ἄκρα του καταλήγουν σὲ κεφάλια φιδιῶν (πίν. 59β). Ἐγγάρακτα γραμμῖδια κοσμοῦν τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια. Διαστ.: διάμ. 0.048 μ.

Δύο θραύσματα ἀπὸ τὸ κεφάλι μαρμάρινου ἀγάλματος γυναίκας, πού εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1995 καὶ τὸ 1997 σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΒΔ τοῦ Προπύλου τοῦ Γυμνασίου, πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἀναζητούμενου ἱεροῦ τῆς Μητρὸς τῶν

15. Τὴν ὁμοιότητα μὲ τὸν Ἀχιλλέα μοῦ ὑπέδειξε ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Γεώργιος Δοντάς.

Θεῶν, συγκολλήθηκαν ἀπὸ τὴν Μαρία Ξαγοράρη, ἡ ὁποία ἔχει ἀναλάβει τὴ μελέτη καὶ τὴ δημοσίευση τῶν ρωμαϊκῶν γλυπτῶν τῆς Μεσσήνης (πίν. 59α)¹⁶. Ἡ αὐστηρὴ μητροπρεπὴς αὐτὴ γυναικεία μορφή πού ἔχει καλυμμένο τὸ κεφάλι μὲ τὸ ἱμάτιο, σύμφωνα μὲ τὴν Ξαγοράρη δὲν ἐμφανίζει χαρακτηριστικὰ πορτραίτου. Δὲν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενο νὰ εἰκονίζεται ἡ Μητέρα τῶν Θεῶν Κυβέλη καὶ νὰ ἀνήκει στὸ καθιστὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς, ἔργο τοῦ Δαμοφῶντος, πού βρέθηκε λίγο βορειότερα. Οἱ εὐρεῖς κανθοί, τὰ ὀξέα ὀφρυκὰ τόξα καὶ τὰ φουσκωμένα βλέφαρα ἀπαντοῦν καὶ στὸ κεφάλι νέου ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο πού ἀναγνωρίστηκε ὡς ἔργο τοῦ Δαμοφῶντος¹⁷.

Ἄρ. εὐρ. 10871. Μεταξὺ τοῦ «Ἱεροθυσίου» καὶ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου ἦλθε στὸ φῶς τὸ ἄνω τμήμα κυλινδρικοῦ βωμίσκου ἀπὸ φαιὸ μάρμαρο μὲ λευκὲς φλεβώσεις. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια κοίλη σὲ σχῆμα φιάλης (πίν. 60α). Διαστ.: μέγ. ὕψ. 0.155 μ., μέγ. διάμ. 0.20 μ. Φέρει τὴν ἐξῆς ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή σὲ τρεῖς στίχους:

Εὐξένα

Δάματ[ρι]

ἀνέθ[ηκεν]

Γράμματα ὕψ. 0.01 μ. τέλους 4ου αἰ. π.Χ. Τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος βρισκόταν βορειότερα ἀπὸ τὸν τόπο εὑρεσης τῆς ἐπιγραφῆς¹⁸.

Ταφικὰ μνημεῖα Γυμνασίου

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν περίβολο τοῦ ταφικοῦ μνημείου Κ3, μὲ τοὺς στροβιληδὸν διαταγμένους τάφους στὸ δάπεδο καὶ τὴν περίτεχνη ἀμφίκολη κωνικὴ

16. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1995, 85, ἀρ. 1 (ἀρ. εὐρ. 7223).

17. P. THEMELIS, *Damophon*, στὸ O. PALAGIA, J.J. POLLITT, *Personal Styles in Greek Sculpture* (Cambridge 1996) 159, πίν. 97-98.

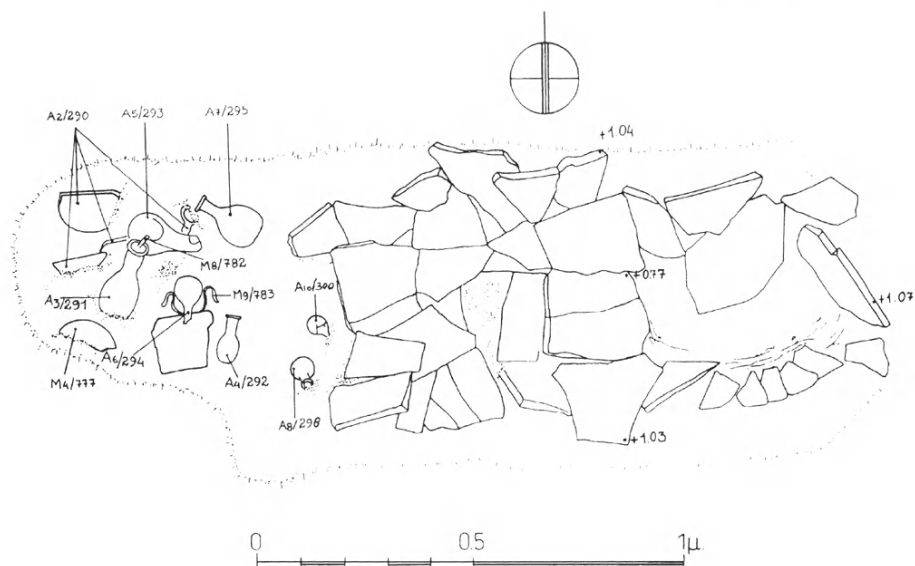
18. P. THEMELIS, *The Sanctuary of Demeter and the Dioscouroi at Messene*, στὸ R. HÄGG (ἐκδ.), *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence, International Seminar held at the Swedish Institute at Athens 22-24 October 1993* (Stockholm 1998) 157-186.

στέγη, ἔδωσε θραύσματα ἀγγείων καὶ νομίσματα, πὺλ τοποθετοῦν τὴν κατασκευὴ τοῦ στὰ τέλη τοῦ 3ου μὲ τὶς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Στὸν βόρειο περίβολο τοῦ ἴδιου μνημείου K3 ἀποκαλύφθηκε λακκοειδὴς τάφος ἀρ. X γυναικας, τοῦ 2ου-1ου αἰ. π.Χ. (εἰκ. 6). Περιεῖχε ἀσυνήθιστα μεγάλο ἀριθμὸ γυάλινων βολβόσχημων μυροδοχείων διαφόρων μεγεθῶν, τὰ δώδεκα ἀπὸ διάφανο γυαλί, τὸ ἓνα ἀπὸ ἀδιάφανο, δύο πῆλινα βολβόσχημα μυροδοχεῖα, ἓνα ὑψίκορμο λυχνάρι, ἓνα πυξίδιο, ἓνα σφονδύλι, μία λίθινη πλάκα γιὰ τὴν ἐπεξεργασία ψιμυθίων (πίν. 606), καθὼς καὶ ἓνα σπάνιου σχήματος λεκανίδιο μὲ δύο λαβὲς μεταλλικοῦ τύπου ἀπὸ χυτὸ γυαλί σὲ βαθὺ κόκκινο χρῶμα, διαμέτρου 0.12 μ. (πίν. 61α). Περιεῖχε τέλος καὶ ἓναν σφραγιστικὸ δακτυλιόλιθο ἀπὸ ὑαλομάζα μὲ ἔγκοιλη παράσταση αὐτοκράτορα ἀριστερά, πιθανῶς τοῦ Αὐγούστου, τροπαίου στὸ μέσον καὶ Σκύλλας (;) στὰ δεξιὰ (πίν. 59γ). Συμβολικὴ πιθανῶς ἀπεικόνιση τῆς ναυτικῆς νίκης τοῦ Αὐγούστου στὸ Ἄκτιο. Τὰ κτερίσματα χρονολογοῦνται, μὲ βάση ἀνάλογα παραδείγματα, στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ πρώιμου Τιβερίου¹⁹. Στὸν ἴδιο τάφο ἀνήκουν τὸ πῆλινο πτυκτὸ κάτοπτρο καὶ τὸ πῆλινο ἀπορραντήριο μὲ τὴν ἐπικασσιτέρωση πού εἶχαν ἔλθει στὸ φῶς τὸ 1998²⁰. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ περιβόλου ἔφερε στὸ φῶς καὶ ἄλλους ἐγχυτρισμοὺς νηπίων, ἀνεβάζοντας τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ σὲ 29 (εἰκ. 7, πίν. 616). Ὅρισμένοι ἐγχυτρισμοὶ συνοδεύονταν ἀπὸ ἐνταφιασμοὺς σκύλων (πίν. 62α). Σὲ ἐφαρμογὴ μελέτης τοῦ Ἰάπωνος ἀρχιτέκτονος Juko Ito ἄρχισε ἡ δοκιμαστικὴ ἀναστήλωση τοῦ σπανιότατου μορφολογικὰ ταφικοῦ αὐτοῦ μνημείου.

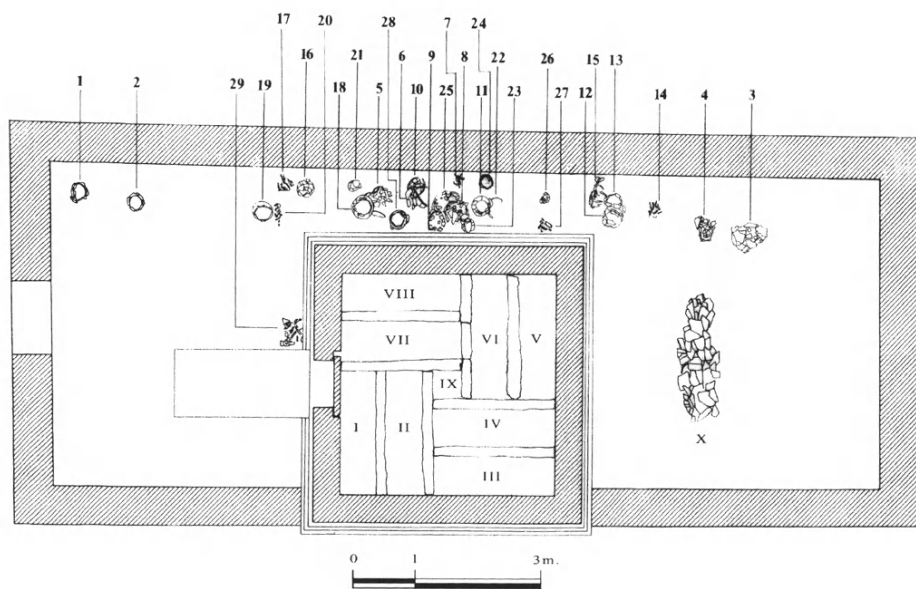
Ταφικὸς περίβολος (K7) χωρὶς ὑπέργειο θάλαμο ἐρευνήθηκε ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὸ μνημεῖο K3 καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ K2 (πίν. 626). Περιελάμβανε ἕξι τάφους, τοποθετημένους ἀνὰ τρεῖς στὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ περιβόλου, οἱ ὅποιοι βρέθηκαν ἀσύλητοι. Τοὺς νεκροὺς συνόδευαν ἐκτὸς ἀπὸ πῆλινα καὶ γυάλινα ἀγγεῖα, χάλκινα κάτοπτρα καὶ στλεγγίδες, σιδερένιες ψαλλίδες, χρυσὰ φυλλάρια καὶ χρυσὴ δανάκη ἀπὸ φύλλο χρυσοῦ πού φέρει τὰ σύμβολα Σικυωνικοῦ ὀδοῦ. Ὁ τάφος II, τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (πίν.

19. G. PLATTZ-HORSTER, Zu Erfindung und Verbreitung der Glasmacherperfeife, *JGS* 21, 1979, 27-31, εἰκ. 1 καὶ 2.

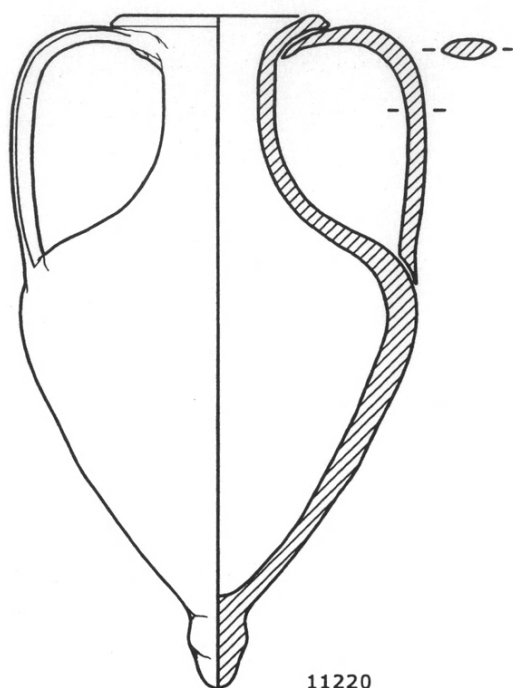
20. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Ἡρώες καὶ ἡρώα στὴ Μεσσήνη* (Ἀθήναι 2000) 125-126, εἰκ. 115 καὶ 116.



Εἰκ. 6. Κάτοψη τοῦ τάφου X στὸν περίβολο τοῦ ταφικοῦ μνημείου K3.



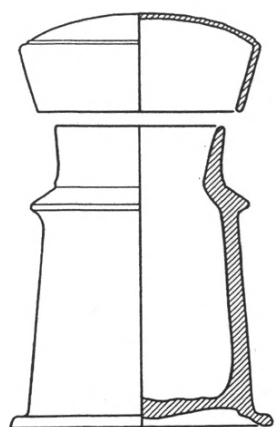
Εἰκ. 7. Ἐγχυτρισμοὶ νηπίων καὶ ἐνταφιασμοὶ σκύλων στὸν περίβολο τοῦ K3.



11220

0 1 5cm.

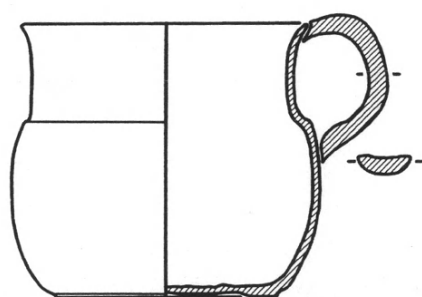
α



11161

0 1 3cm.

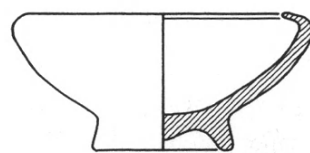
β



11250

0 1 3cm.

γ

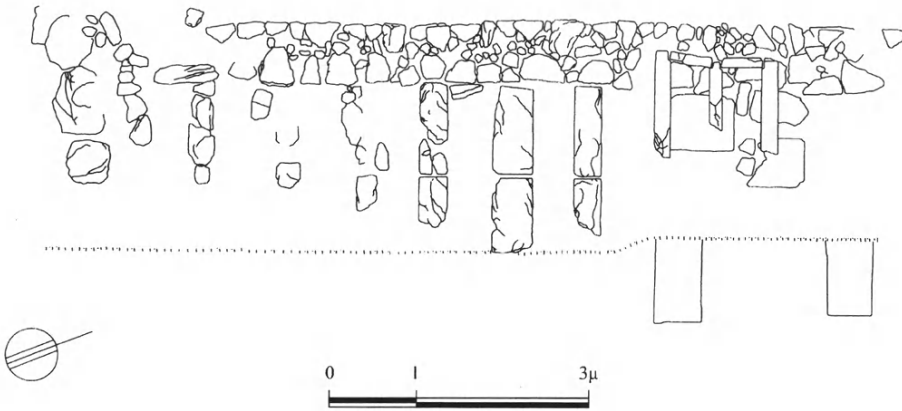


11243

0 1 3cm.

δ

Εἰκ. 8α-δ. Ταφικὸ μνημεῖο K7: α. Ὀξυπύθμενος ἀμφορίσκος ἀπὸ τὸν τάφο IV. β. Πυξίδιο ἀπὸ τὸν τάφο II. γ-δ. Κύπελλο καὶ ἄωτο σκυφίδιο ἀπὸ τὸν τάφο IV.



Εἰκ. 9. Κάτοψη τοῦ ταφικοῦ μνημείου K6.

63α) περιεῖχε λάγχνο, πυξίδα (εἰκ. 86), λύχνο, κάλυκα ἀπὸ πρασινωπὸ διάφανο γυαλί, τρία ἀτρακτόσχημα μυροδοχεῖα, δίσκο ὀρειχάλκινου κατόπτρου, μία σπλεγγίδα καὶ ἓνα σιδερένιο γλύφανο. Ὁ τάφος IV τοῦ ἴδιου μνημείου χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ κτερίσματα στὸν 3ο αἰ. π.Χ. (πίν. 63β). Περιεῖχε ὀξυπύθμενο ἀμφορίσκο (εἰκ. 8α), λύχνο, μυροδοχεῖο, μόνωτο κύπελο (εἰκ. 8γ), ἄωτο σκυφίδιο μὲ ἔσω νεύοντα χεῖλη (εἰκ. 8δ) καὶ μεγάλο ἀτρακτόσχημο μυροδοχεῖο μὲ βάση. Ἀσβεστολιθικὴ ἐπιτύμβια στήλη σὲ δύο συνανήκοντα μέρη ἦλθε στὸ φῶς δίπλα στὸν τάφο V τοῦ μνημείου K6 (πίν. 64α). Φέρει στὸ μέσον ὀρθογώνιο βύθισμα μὲ ἀψιδωτὴ τὴν πάνω πλευρά, πλαισιούμενο δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ παραστάδες μὲ κυματιοφόρα ἐπίκρανα. Ἄνω ἡ στήλη ἀπολήγει σὲ ὀριζόντια κυματιοφόρο στέψη μὲ ὑποκείμενη ἔξεργη ταινία σὲ μορφὴ ἐπιστυλίου (ἀρ. εὐρ. 11390, ὕψ. 0.845 μ., πλ. 0.397 μ., πάχ. 0.069 μ.).

Ἐνα ἀκόμη ταφικὸ μνημεῖο (K6) ἄρχισε νὰ ἀνασκάπτεται νότια ἀπὸ τὸ K3. Περιλαμβάνει δέκα κιβωτιόσχημους τάφους σὲ συνεχή σειρά, δὲν σώζεται ὅμως ἡ ἀνωδομή του (εἰκ. 9, πίν. 64β). Στὸ μνημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀνήκει ἡ στήλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. μὲ τὰ ὀνόματα: Θηροκράτης, [Θ]ηριππίδας, Ἀχαιῖς καὶ Φιαλίνα, ποὺ βρέθηκε στὸ ἴδιο σημεῖο τὸ 1997²¹. Παρὰ τὴν κακὴ διατήρηση τοῦ μνημείου οἱ τάφοι του βρέθηκαν στὴν πλειονότητα ἀσύλητοι.

21. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ *ΠΑΕ* 1997, 107-108, πίν. 62.

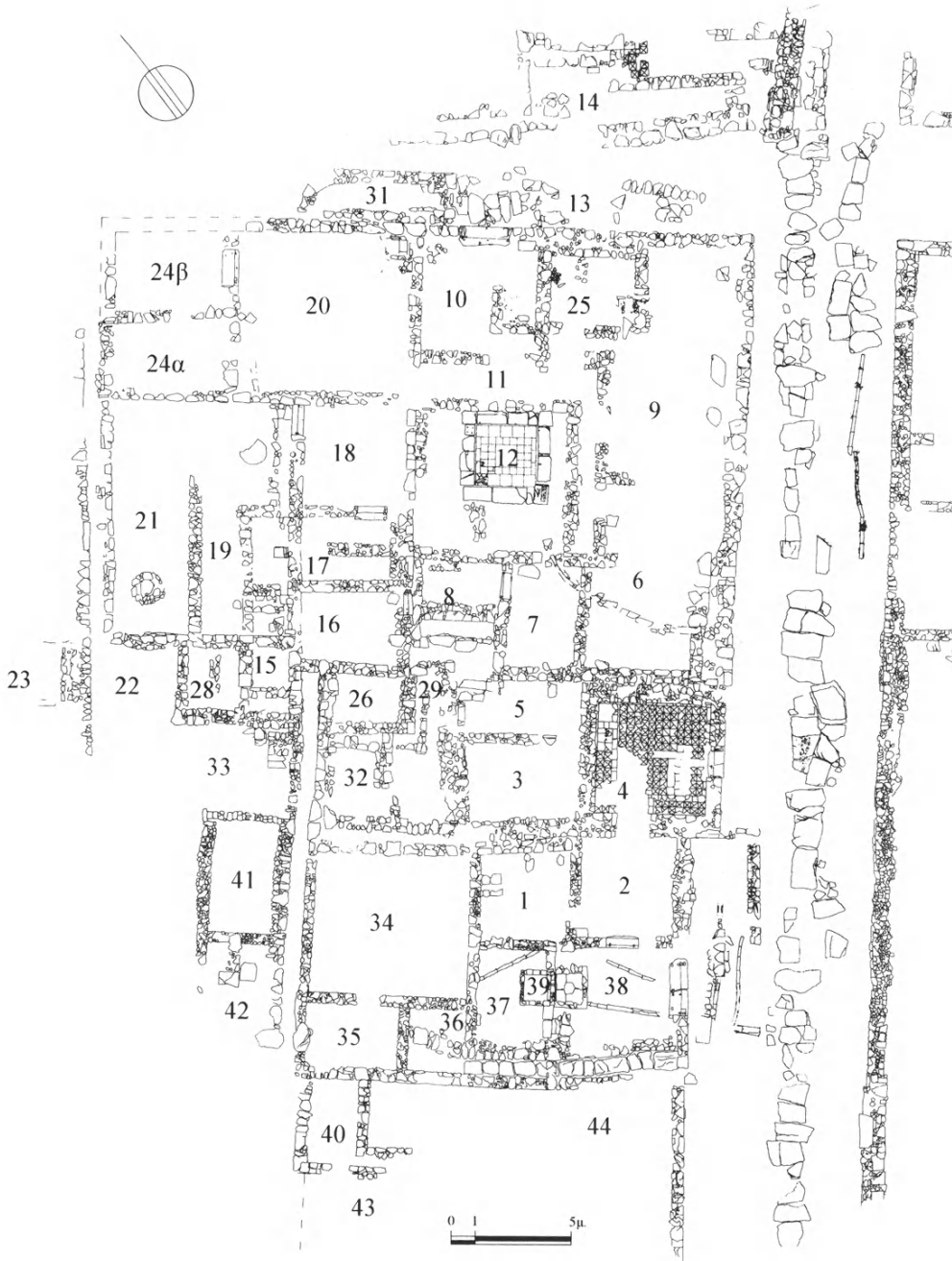
Ὁ ἀσυνήθιστα μεγάλος ἀριθμὸς ὑπέργειων ταφικῶν μνημείων μέσα στὰ ὄρια τῆς περιτειχισμένης πόλης, σὲ σχέση μάλιστα μὲ πολυσύχναστα δημόσια οἰκοδομήματα, ὅπως τὰ συγκροτήματα τοῦ Ἀσκληπείου καὶ τοῦ Γυμνασίου-Σταδίου, ἀποτελοῦν σπάνια γιὰ τὰ ἐλλαδικὰ δεδομένα περίπτωσ²².

Ρωμαϊκὴ Ἑπαυλις (εἰκ. 10)

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς ἔφερε στὸ φῶς σειρά βοηθητικῶν χώρων στὸ νότιο τμήμα τῆς ἀστικῆς ἐπαύλεως (villa urbana) τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων, πού ἐντοπίστηκε πέρυσι ΒΔ τοῦ Γυμνασίου. Τὸ μωσαϊκὸ δάπεδο μὲ παράσταση Διονύσου, Ἀριάδνης καὶ λατρευτοῦ καθαρίστηκε, στερεώθηκε καὶ ἀπέκτησε προσωρινὸ στέγαστρο (πίν. 65α). Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἡ μηδαιμνὴ σὲ μέγεθος σὲ σχέση μὲ τὸν θεὸ καὶ αἰωρούμενη μορφή τοῦ «ταπεινοῦ» θνητοῦ κρατᾷ μὲ εὐλάβεια καὶ φιλᾷ τὸ χαλαρὰ ἀπλωμένο πρὸς τὴ μεριά του χέρι τοῦ θεοῦ, παραπέμπει σὲ θέματα ἀλληλοεπιδράσεων, τόσο εἰκονογραφικῶν ὅσο καὶ ἰδεολογικῶν, μεταξὺ παγανισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ. Διακρίνει κανεῖς σὲ αὐτὴν τὴν ἐπιθυμία τῶν παγανιστῶν ἀριστοκρατῶν τῆς κρίσιμης αὐτῆς ἐποχῆς νὰ ἀντιπαραταχτοῦν πρὸς τὴ νέα θρησκεία πού κέρδιζε ὁλοένα ἔδαφος, τροποποιώντας τὰ ἀρχαῖα μυθολογικὰ θέματα καὶ τὰ εἰκονογραφικὰ σχήματα καὶ προσαρμόζοντάς τα σὲ νέες μορφές μὲ ἀλληγορικὸ περιεχόμενο. Ὁ ἰδιοκτῆτης τῆς ἐπαύλεως θὰ μπορούσε νὰ ἀνήκει στὴν τάξη τῶν συγκλητικῶν, τῶν ἀρχιερέων τῶν Σεβαστῶν ἢ τῶν ἀνώτερων ἀξιωματούχων τῆς πόλης, ὅπως ὁ Σαιθίδας καὶ ἄλλοι εὐπατρίδες Μεσσήνιοι, οἱ ὁποῖοι δὲν δίσταζαν νὰ ἐπιλέξουν «ἐπιφανεῖς τόπους» τῆς πόλεως γιὰ νὰ οἰκοδομήσουν τίς πολυτελεῖς κατοικίες τους, τόπους ὅπου κατὰ τίς προηγούμενες περιόδους δὲν ὑπῆρχαν ἐκεῖ παρὰ μόνο οἰκοδομήματα θρησκευτικοῦ χαρακτήρα.

Ἡ ἑπαυλις, ὅπως διαπιστώθηκε καὶ πέρυσι ἔχει θεμελιωθεῖ πάνω στὰ ἐρείπια προγενέστερων οἰκοδομημάτων τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου. Στὴ θέση πού κατέλαβε πρέπει κατὰ τὴ γνώμη μας νὰ ἀναζητηθεῖ τὸ ἱερὸ τῆς Μητρὸς τῶν Θεῶν, τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς ὁποίας, ἔργο τοῦ Δαμοφῶντος, κατὰ τὸν Πausanias, ἔχει ἤδη βρεθεῖ ἐκεῖ μαζί μὲ ἀνάγλυφα Κυβέλης καὶ Ἄττιος,

22. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Ἡρώες*, ὅ.π. 171.



Εἰκ. 10. Κάτοψη τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαύλεως.

καθὼς καὶ θραύσματα λέοντος. Παραπάνω παρουσιάζεται κεφάλι ἀπὸ τὸ μαρμάρينو ἄγαλμα θεᾶς, πιθανῶς τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν. Ἡ συλλατρεία μὲ τὴν Ἀφροδίτη φαίνεται πολὺ πιθανή, καθὼς στὴν ἴδια θέση καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Γυμνασίου ἔρχονται διαρκῶς στὸ φῶς γλυπτὰ διαφόρων μεγεθῶν ποὺ εἰκονίζουν τὴ θεά. Ἡ προέλευση τῶν δύο ἑρμαϊκῶν στηλῶν μὲ κεφάλι Ἀρποκράτη ἀπὸ τὴν περιοχὴ βόρεια τοῦ Γυμνασίου, ἐνισχύει τὴν πρότασή μας. Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς πολλὰ εὐρήματα ποὺ ἀνήκουν στὴν πρῶμην φάση τῆς ἔπαυλης, ὅπως εἰδώλια καὶ πλακίδια (πίν. 65β), ἄγγεῖα (πίν. 66α, γ), μήτρα γιὰ τὸ χύσιμο δακτυλίων (πίν. 66β). Ἦλθε ἐπίσης στὸ φῶς στὸ δωμάτιο 35 ὁ κορμὸς μαρμαρίνου ἀγαλματίου γυναίκας, ἡ ὁποία φορεῖ χιτῶνα καὶ ἔχει ἀπὸ πάνω ἀναριγμένο τὸ πλούσια πτυχωμένο ἱμάτιο. 3ος-2ος αἰ. π.Χ. (πίν. 67-68). Ἀρ. εὐρ. 11104, μέγ. ὕψ. 0.132 μ., πλ. 0.117 μ.

Τὰ νομίσματα

Ὁ πίνακας, ποὺ ἀκολουθεῖ, ὁ ὁποῖος συντάχθηκε ἀπὸ τὸν νομισματολόγο Κλεάνθη Σιδηρόπουλο, παρουσιάζει τὶς διαφορὲς χρονικὲς φάσεις τῶν οἰκοδομημάτων μὲ βάση τὴ μαρτυρία τῶν νομισμάτων ποὺ βρέθηκαν σὲ αὐτά.

Η ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ

ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΜΟΝΑΔΑ	α' φάση	β' φάση	γ' φάση	δ' φάση	ε' φάση
Θέατρο	4ος-2ος αἰ. π.Χ.		4ος αἰ. μ.Χ.	5ος αἰ. μ.Χ.	13ος-14ος αἰ. μ.Χ.
Στάδιο (στίβος καὶ εὐρύτερη περιοχὴ)	4ος-1ος αἰ. π.Χ.	1ος- 3ος αἰ. μ.Χ.	4ος αἰ. μ.Χ.	5ος- 6ος αἰ. μ.Χ.	12ος-14ος αἰ. μ.Χ.
Ἱερὸ ἥρωος (Κ4)	4ος-2ος αἰ. π.Χ.	1ος αἰ. π.Χ.	196-208 μ.Χ.		
Ταφικὸ Μνημεῖο Κ1	320-280 π.Χ.	1ος αἰ. π.Χ.			
Ταφικὸ Μνημεῖο Κ3	4ος-3ος αἰ. π.Χ.				
Ταφικὸ Μνημεῖο Κ6	4ος-2ος αἰ. π.Χ.				
Ταφικὸ Μνημεῖο Κ7	4ος-3ος αἰ. π.Χ.				
Ταφικὸ Μνημεῖο Κ8		1ος αἰ. π.Χ.	196-208 μ.Χ.		

ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΜΟΝΑΔΑ	α' φάση	β' φάση	γ' φάση	δ' φάση	ε' φάση
Ρωμαϊκή ἑπαυλὶς 1	4ος-1ος αἰ. π.Χ.	1ος-3ος αἰ. μ.Χ.	3ος-4ος αἰ. μ.Χ.	4ος-6ος αἰ. μ.Χ.	
— χῶρος 27	3ος-2ος αἰ. π.Χ.	196-208 μ.Χ.			
— χῶρος 33	4ος-3ος αἰ. π.Χ.	1ος π.Χ.-2ος αἰ. μ.Χ.			
— χῶρος 34	3ος-1ος αἰ. π.Χ.		4ος-5ος αἰ. μ.Χ.		
— χῶρος 35	3ος-1ος αἰ. π.Χ.	196-208 μ.Χ.			
— χῶρος 36	4ος-3ος αἰ. π.Χ.	196-208 μ.Χ.			
— χῶρος 37	2ος-1ος αἰ. π.Χ.	196-208 μ.Χ.			
— χῶρος 38	4ος-2ος αἰ. π.Χ.	222-235 μ.Χ.			
— χῶρος 40	3ος-2ος αἰ. π.Χ.				
— χῶρος 41	4ος-3ος αἰ. π.Χ.	196-208 μ.Χ.	4ος αἰ. μ.Χ.		
— χῶρος 42	3ος-2ος αἰ. π.Χ.				

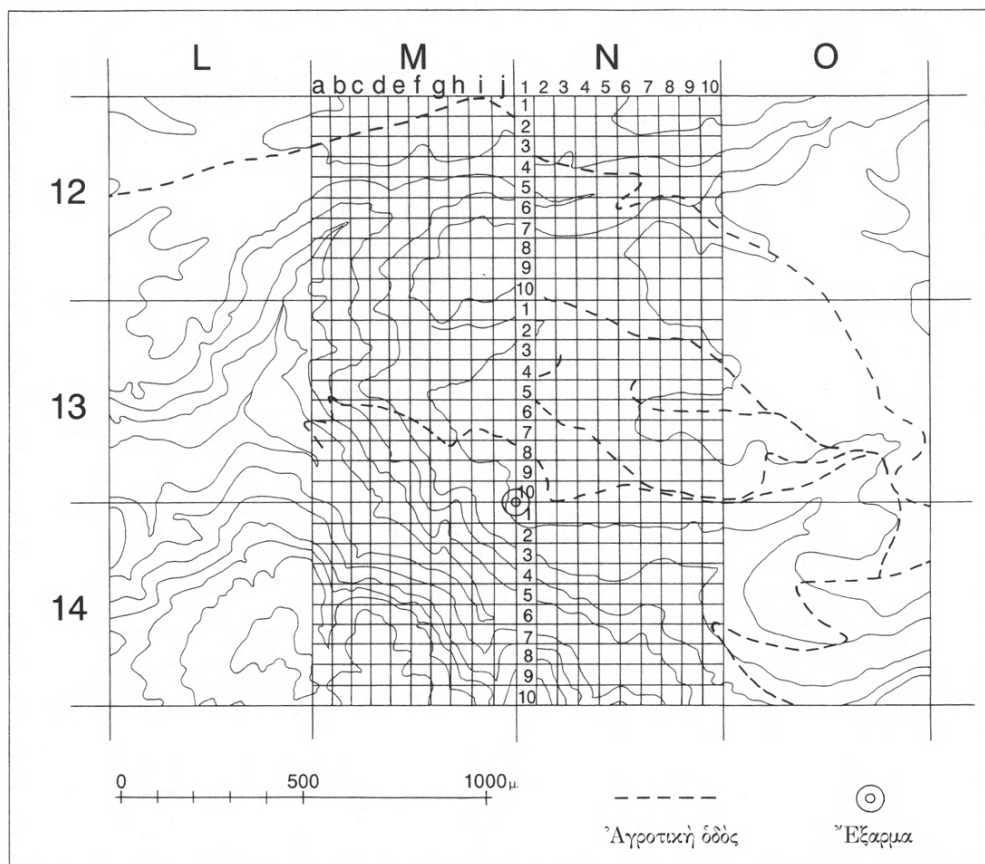
ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

9. ΕΡΕΥΝΑ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

(Πίν. 69-70)

Ἡ δεύτερη περίοδος τῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιο-
λογικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἰκλαίνα Μεσσηνίας διεξήχθη τὸν Μάιο καὶ Ἰούνιο
τοῦ 2000¹. Ἡ ἔρευνα ὁργανώνεται ἀπὸ τὸ Κέντρο Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ τοῦ
Πανεπιστημίου Manitoba καὶ χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὸ Συμβούλιο Ἑρευνας
Κοινωνικῶν καὶ Ἀνθρωπιστικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Καναδᾶ (Social Sciences
and Humanities Research Council of Canada) καὶ τὸ Ἰνστιτούτο Προϊστο-
ρίας τοῦ Αἰγαίου (INSTAP). Ἡ ἐρευνητικὴ ὁμάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς ἀρχι-
τέκτονες-τοπογράφους Chris Mundigler καὶ Steven Clarke, τὴν ὀστεολόγο
Deborah Ruscillo Κοσμοπούλου, τὶς εἰδικοὺς ἐπὶ θεμάτων κεραμεικῆς
Cynthia Shelmerdine καὶ Joann Gulizio, τὸν εἰδικὸ σὲ θέματα ἡλεκτρο-
νικῶν ὑπολογιστῶν καὶ ἡλεκτρονικῆς ἐπεξεργασίας δεδομένων Ian Cameron,
τὸν ἀρχαιολόγο-γεωφυσικὸ Michael Boyd, τὸν σχεδιαστὴ Robin Kops καὶ
τοὺς ἀρχαιολόγους Πόπη Καλογεράκου, Νατάσα Μαραβέλα, καὶ Δημήτρη
Νακάση, οἱ ὅποιοι ἦσαν οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν ὁμάδων. Στὴν ἔρευνα ἔλαβαν μέρος

1. Θερμότατες εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιο-
λογικῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴν ἔγκριση τῆς ἔρευνας. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τὴν Προϊσταμένη
τῆς Ζ' ΕΠΚΑ, κυρία Ξένη Ἀραπογιάννη γιὰ τὴν ἄδεια διεξαγωγῆς τῆς ἔρευνας καὶ τὴν
ἐπιμελήτρια κυρία Γεωργία Χατζῆ γιὰ τὴν πολύτιμη βοήθειά της σὲ πρακτικὰ προβλή-
ματα ποὺ ἀνέκυψαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας. Εὐχαριστίες ἐκφράζονται καὶ πρὸς
τὸν ἀρχιφύλακα τοῦ Μουσείου Πύλου κ. Κώστα Σουκαλιᾶ ποὺ ἐπέβλεψε τὴν ἔρευνα ἐκ
μέρους τῆς Ἑφορείας, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ προσωπικὸ τοῦ Μουσείου Πύλου γιὰ τὴν
εὐγενικὴ τους βοήθεια. Γιὰ τοὺς στόχους καὶ τὴ μεθοδολογία τῆς ἔρευνας βλ. ΠΑΕ
1999, 117-120. Ἡ μόνη ἀλλαγὴ ἀπὸ τὸ 1999 εἶναι ὅτι οἱ ἀριθμοὶ ποὺ ὄριζαν τὶς κάθετες
σειρὲς τετραγώνων ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ μικρὰ γράμματα τοῦ λατινικοῦ ἀλφαβήτου.
Ἔτσι τὸ τετράγωνο 1,1 μετονομάσθηκε σὲ a1 κλπ.



Εἰκ. 1. Χάρτης τοῦ πλατώματος τῆς Ἰκλαίνας μετὸν κανάβο.

τριάντα τρείς φοιτητές αρχαιολογίας του Κέντρου Έλληνικού Πολιτισμού του Πανεπιστημίου Manitoba.

Άποτελέσματα²

Στην περίοδο 2000 καλύψαμε έκταση περίπου 1 τ.χλμ. στα τετράγωνα M12, N12, M13 και M14 (εἰκ. 1). Ἡ ὁρατότητα γενικὰ ἦταν καλή (μέσος ὅρος 70%). Συνολικὰ καταγράφηκαν καὶ μελετήθηκαν στὸν χῶρο πάνω ἀπὸ 10.000 ὄστρακα. Ἡ φετινὴ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς ἐνδιαφέροντα εὐρήματα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πλατώματος καὶ ἰδιαίτερα σὲ τρία σημεία.

Κεντρικὸς τομέας (περιοχὴ ἀνασκαφῆς Μαρινάτου)

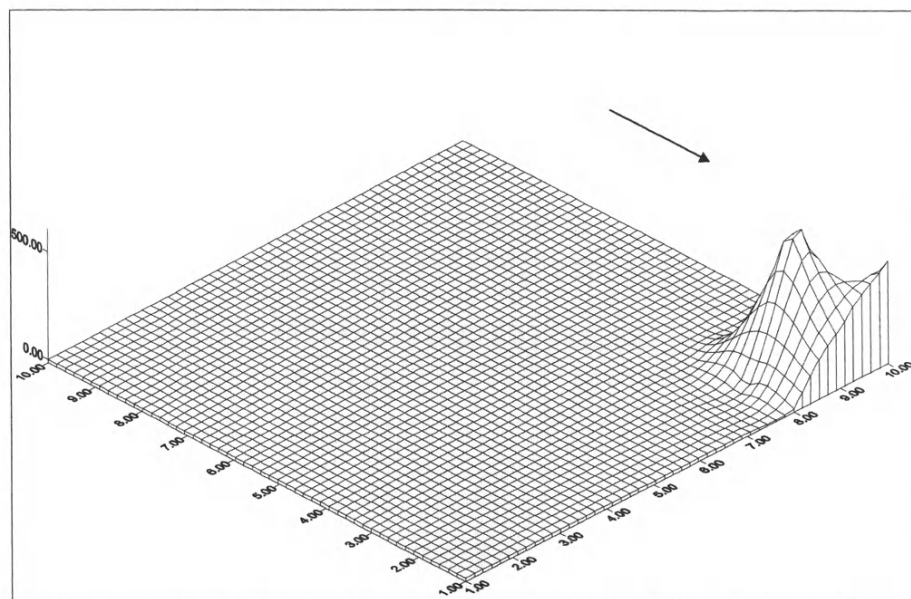
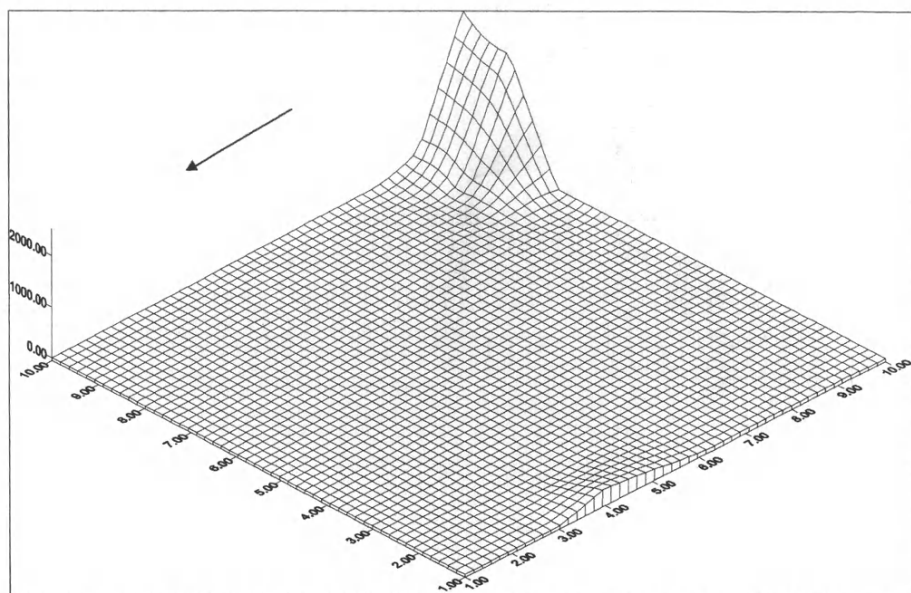
Στὴ θέση Τραγάνες, στὴν περιοχὴ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς Μαρινάτου, τὸ 1999 εἴχαμε ἐρευνήσει τὸ τμήμα πρὸς τὰ ἀνατολικά τοῦ ἐξάρματος ποὺ δεσπόζει τῆς περιοχῆς, μὲ ἄκρως σημαντικὰ εὐρήματα³. Ἐφέτος ἐπεκτείναμε τὴν ἔρευνα καὶ στὸ τμήμα πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ ἐξάρματος (τετράγωνα M13/i9, j9, i10, j10 καὶ M14/a9, a10, b9, b10 – βλ. εἰκ. 2α, 2β καὶ 3). Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ πλαγιά παρουσιάζει κλίση πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ καὶ καταλήγει σὲ μία σειρὰ πλατωμάτων ποὺ καλύπτονται ἀπὸ ἐλαιῶνες. Τόσο ὁ δυτικὸς τομέας ὅσο καὶ τὰ πλατώματα καλύπτονται ἀπὸ πληθώρα ὀστράκων ποὺ χρονολογούνται σὲ ὅλες τὶς προϊστορικές περιόδους, ἀλλὰ ἰδιαίτερα στὴν ὙΕ IIIA-B (γὰρ τὴν κεραμεικὴ βλ. κατ.).

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες ἀνακαλύψεις σημειώθηκαν κατὰ τὴ διενέργεια τῆς γεωφυσικῆς ἔρευνας στὸν τομέα αὐτόν. Μία συνολικὴ περιοχὴ 10.901 τ.μ. γύρω ἀπὸ τὸ ἐξάρμα ἐρευνήθηκε μὲ μετρητὴ ἡλεκτρικῆς ἀντίστασης (Geoscan RM15 resistance meter)⁴. Οἱ μετρήσεις ἀρθρήκαν ἀνὰ διαστήματα 1 μ. καὶ κατέδειξαν ἀνωμαλίες ποὺ φαίνεται νὰ ὀφείλονται στὴν ὕπαρξή

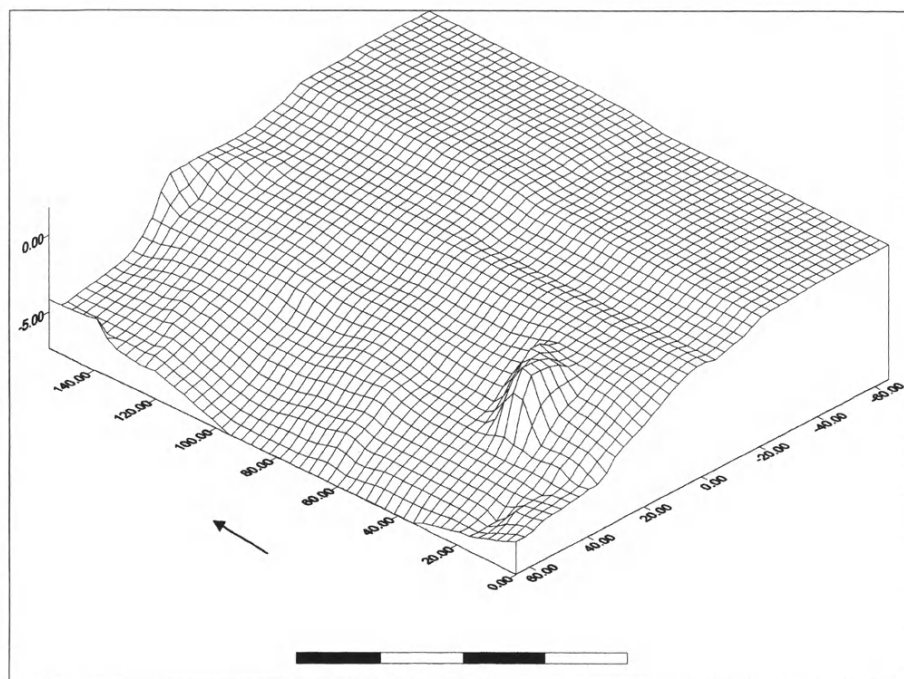
2. Γὰρ τὶς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν κεραμεικὴ καὶ τὴ γεωφυσικὴ ἔρευνα εὐχαριστῶ ἀντίστοιχα τὴν καθηγήτρια κ. Cynthia Shelmerdine καὶ τὸν Δρα Michael Boyd.

3. ΠΑΕ 1999, 118.

4. Γὰρ περιγραφὴ τῆς περιοχῆς βλ. ΠΑΕ 1999, 120 κέ.



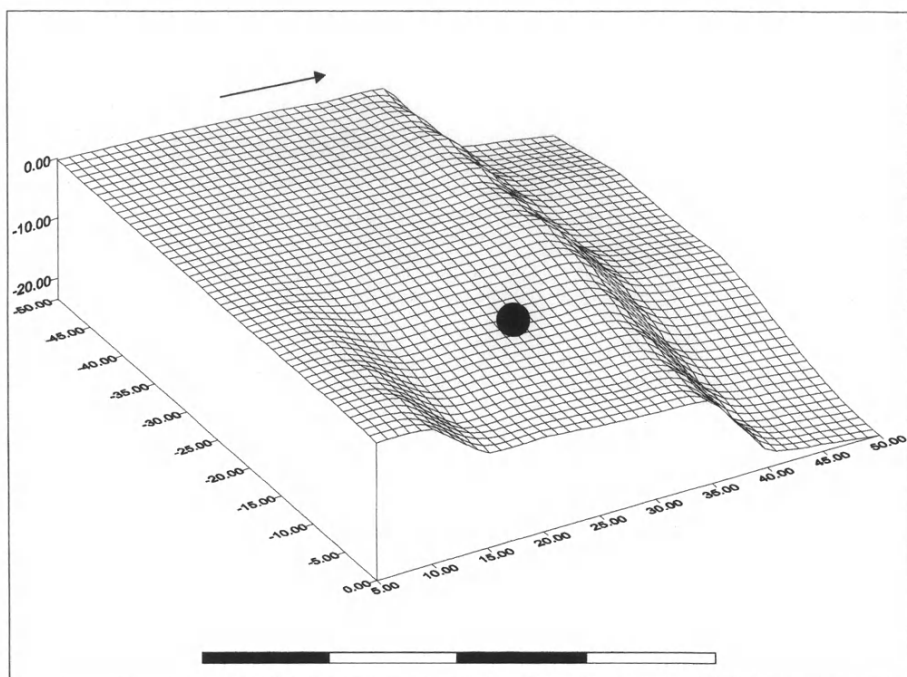
Εἰκ. 2α-β. Χάρτες συχνότητας ὀστράκων στὰ τετράγωνα M13 καὶ M14.



Είκ. 3. Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής Μαρινάτου με το έζαρμα.

ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων. Συγκεκριμένα, στὰ βόρεια τοῦ ἐξάρματος ἐντοπίσθηκαν τέσσερα σχεδὸν παράλληλα γραμμικὰ στοιχεῖα μὲ κατεύθυνση ἀνατολικά πρὸς δυτικά, μεγίστου πάχους 5 μ., πού πιθανόν νὰ ὑποδηλώνουν δρόμους. Στὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς ἐρευνηθείσας περιοχῆς φάνηκε ὁμάδα ἀνωμαλιῶν πού φαίνονται νὰ σχετίζονται μὲ τὸ ἐζάρμα: πρόκειται γιὰ τρία γραμμικὰ στοιχεῖα πού ἐκτείνονται ἀπὸ τὸ ἐζάρμα πρὸς τὰ βόρεια, ἐνῶ στὰ δυτικά τοῦ ἐξάρματος ἄλλη ἀνωμαλία σχηματίζει παραλληλόγραμμο διαστάσεων περίπου 8×15 μ. Συμπλέγματα γραμμικῶν στοιχείων πού ἴσως ἀνήκουν σὲ τμήματα κτιρίου σημειώθηκαν ἐπίσης καὶ στὰ νότια καὶ στὰ ἀνατολικά τοῦ ἐξάρματος.

Ἐκτὸς τῆς ἐρευνας μὲ μετρητὴ ἡλεκτρικῆς ἀγωγιμότητας ἡ περιοχὴ τοῦ ἐξάρματος ἐρευνήθηκε καὶ μὲ μαγνητόμετρο (Geoscan FM36 fluxgate gradiometer) ἐπὶ τῇ βάσει κανάβου μὲ τετράγωνα πλευρᾶς 1 μ. Ὁ ἀνατο-



Εἰκ. 4. Τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ τετραγώνου M12 j6j6 (μὲ κύκλο σημειώνεται ἡ θέση τῶν ὀρυγμάτων).

λικὸς τομέας παρουσιάζει ἰδιαίτερα ἔντονη μαγνητικὴ δραστηριότητα (οἱ μαγνητικὲς ἀνωμαλίες ξεπερνοῦν τὰ 10nT) ποὺ ἴσως ὑποδεικνύουν κλιβάνους ἢ καὶ ἐκτεταμένο στρώμα καταστροφῆς ἀπὸ φωτιά.

Βόρειος τομέας

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντα ἦσαν τὰ εὐρήματα σὲ δύο σημεῖα τοῦ βορείου τομέα τοῦ πλατώματος. Τὸ πρῶτο βρίσκεται στὸ τετράγωνο M12/j6, σὲ ἀπόσταση 750 μ. βόρεια τῆς ἀνασκαφῆς Μαρινάτου (εἰκ. 4). Τὸ νότιο μισὸ τοῦ τετραγώνου καλύπτεται ἀπὸ θαμνώδη σκάρπα ποὺ σχηματίσθηκε ἀπὸ τὴν ἰσοπέδωση τῆς πλαγιᾶς γιὰ τὴ δημιουργία καλλιεργήσιμης ἐπιφάνειας. Τὸ χῶμα εἶναι μαλακὸ ἀσβεστολιθικὸ («ἀσπροπουλιά»). Τὸ βόρειο μισὸ τοῦ τετραγώνου εἶναι πιὸ ὁμαλὸ καὶ στὰ δυτικὰ σχηματίζει ἀπότομο ἑξαρμα. Σὲ ἀπόσταση 21 μ. ἀπὸ τὸ βορειοανατολικὸ καὶ 23 μ. ἀπὸ τὸ νοτιοανατολικὸ

ἄκρο τοῦ τετραγώνου, στήν κατωφερή βόρεια πλαγιά τοῦ ἐξάρματος, εἶναι ὁρατά δύο ὀρύγματα πού καλύπτονται ἀπό γωνιόλιθους, τῶν ὁποίων διακρίνεται ἡ βόρεια ἀκμή καί τμήμα τῆς ἀνώτερης ὀριζόντιας ἐπίπεδης ἐπιφανείας. Οἱ λίθοι βρίσκονται διατεταγμένοι ἀνατολικά πρὸς δυτικά, σὲ ἀπόσταση 4.60 μ. ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο καί, ἐὰν ἐνωθοῦν μὲ νοητὴ γραμμὴ, φαίνεται νὰ ἀνῆκουν σὲ κυκλικὴ κατασκευή. Ἡ διάμετρος τῆς ὁπῆς τοῦ ἀνατολικοῦ ὀρύγματος εἶναι 30×25 καί τοῦ δυτικοῦ 20×10 ἐκ. Τὸ βάθος τῶν ὀρυγμάτων εἶναι τουλάχιστον 2.30 μ. καί στὸ ἐσωτερικὸ τους διακρίνονται ὀρθογώνιοι λίθοι (πίν. 69α). Διαγνωστικὰ ὄστρακα δὲν ὑπῆρχαν στήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους κοντὰ στὰ ὀρύγματα, ἀλλὰ ἡ πλαγιά εἶναι ἀπότομη καί εἶναι πιθανὸν νὰ ἔχουν κατρακυλήσει χαμηλότερα. Τὰ ὀρύγματα καί ἡ γύρω περιοχὴ χρήζουν περαιτέρω ἔρευνας γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ κατὰ πόσον πρόκειται γιὰ τεχνητὲς κατασκευές, ἢ ἴσως γιὰ τάφο⁵.

Τὸ δεῦτερο ἐνδιαφέρον εὗρημα σημειώθηκε στὰ τετράγωνα M12/h5-h6, i5-i6, j5-j6, στὸ βόρειο καί βορειοδυτικὸ ἄκρο τοῦ πλατώματος. Στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ πλάτωμα εἶναι διαμορφωμένο σὲ ἰσόπεδα πού ἀκολουθοῦν τὴ βόρεια πλαγιά καί στηρίζονται ἀπὸ σύγχρονους ἀναλημματικούς τοίχους. Τὰ ἰσόπεδα σχηματίζουν ἀπότομη σκάρπα πού ἔπεφε σχεδὸν κάθετα πρὸς τὰ βόρεια καί καταλήγει σὲ μία μικρὴ κοιλάδα, σχηματιζόμενη ἀπὸ σειρὰ στενόμακρων πλατωμάτων. Τὰ πλατώματα αὐτὰ εἶναι διαμορφωμένα ἀπὸ μηχανικὸ ἐκσκαφέα καί ἐκτείνονται ἀπὸ τὰ δυτικά πρὸς τὰ ἀνατολικά, παράλληλα μὲ τὴν κοίτη τοῦ μικροῦ ποταμοῦ πού ρεεῖ στὸ χαμηλότερο σημεῖο τῆς κοιλάδας. Τὸ δυτικὸ ἄκρο τῶν πλατωμάτων καλύπτεται ἀπὸ ἐλαιῶνα, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο ἀπὸ ἄγρια χόρτα καί καλάμια (ἡ ὁρατότητα στὰ πλατώματα κυμαίνεται ἀπὸ 40 μέχρι 60%). Καθ' ὅλο της τὸ μῆκος, ἡ σκάρπα καλύπτεται ἀπὸ πυκνότερη βλάστηση (θάμνους, βᾶτα, σχίνα, ἀγριόχορτα, καί δένδρα), ἀλλὰ σὲ τρία σημεῖα διακρίνονται τμήματα ἀπὸ κατὰ τὰ φαινόμενα λαξευμένους ὀγκόλιθους μὲ ἐπίπεδες ἐπιφάνειες καί ὀρθὲς γωνίες (πίν. 69β). Λόγω τῆς πυκνῆς βλάστησης καί τῆς ἔλλειψης σχετικῆς ἀδείας δὲν στάθηκε δυνατόν νὰ μετρηθοῦν καί νὰ

5. Στὸ τετράγωνο M13/j2 ἐντοπίσαμε καί ἓνα ὄρυγμα πού θὰ ἐρευνηθεῖ τοῦ χρόνου μὲ γεωφυσικὰ ὄργανα, ἂν καί μάλλον πρόκειται γιὰ φωλιά κάποιου ζώου.

σχεδιασθῶν οἱ λίθοι αὐτοί, ἀλλὰ εἶναι ἀρκετὰ εὐμεγέθεις (ὁ μοναδικὸς τοῦ ὁποίου τὶς διαστάσεις μπορέσαμε νὰ ὑπολογίσουμε κατὰ προσέγγιση ἔχει μῆκος 0.70 μ., πλάτος 0.50 μ., καὶ πάχος 0.40 μ.). Παρόμοιοι ὀγκόλιθοι βρίσκονται ἐπίσης ριγμένοι κατὰ μῆκος τῆς κοίτης τοῦ ποταμοῦ, σκεπασμένοι ἀπὸ πυκνὰ καλάμια καὶ βάτα, ἐνῶ ἄλλοι θαμμένοι στὸ χῶμα ἐντοπίσθηκαν καὶ στὸ ἰσόπεδο πάνω ἀπὸ τὴ σκάρπα (πίν. 70α). Χωρὶς καθαρισμὸ τοῦ χώρου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθεῖ ἐὰν οἱ ὀγκόλιθοι αὐτοὶ εἶναι πελεκημένοι, καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ πιθανότητα Κυκλώπειων τειχῶν, ἡ ὑπαρξὴ τῶν ὁποίων ἔχει βεβαιωθεῖ ἀπὸ τὸν Μαρινᾶτο⁶. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι σὲ διάφορα σημεῖα τῆς σκάρπας διακρίνονται τοιχώρια: συγκεκριμένα, ἐντοπίσαμε τρία σημεῖα ὅπου φαίνονται μονές ἢ διπλές σειρές λίθων (μέσο πλάτος 0.08-0.15 μ. καὶ μέσο ὕψος 0.08-0.10 μ.), οἱ ὁποῖες φαίνονται νὰ ἀνήκουν σὲ παλαιότερους ἀναλημματικούς τοίχους. Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴ σκάρπα καὶ τὰ πλατώματα εἶναι λιγοστά, προφανῶς λόγω τῆς ἰσοπέδωσης τῆς πλαγιάς καὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀρχικοῦ ἐδάφους ἀπὸ τὸν μηχανικὸ ἐκσκαφέα. Περιλαμβάνουν λίγα χονδροειδῆ μυκηναϊκὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀποθηκευτικά ἀγγεῖα, λίγα ὕστερα ὄστρακα (μᾶλλον βυζαντινὰ) καὶ ἔξι θραύσματα ἀπὸ κεραμίδια. Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ εὕρεση θαλασσινῶν ὀστρέων στὰ πλατώματα κάτω ἀπὸ τὴ σκάρπα, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ ὄστρακα τοῦ τύπου *murex trunculus* ποὺ φέρουν διάτρησι γιὰ τὴν ἐξαγωγή βαφῆς.

Δυτικὸς τομέας

Σημαντικὴ συγκέντρωση ὀστράκων ἐπισημάνθηκε στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ πλατώματος, στὰ τετράγωνα M13/d1-e1-e2 (εἰκ. 2α). Τὸ M13/e1 καλύπτεται κατὰ τὰ 3/4 ἀπὸ πυκνὴ βλάστηση, ποὺ ἐπέτρεψε τὴν ἔρευνα μόνον τοῦ ἀνατολικοῦ τοῦ ἄκρου (ὁρατότητα 40-50%), ἐνῶ στὴ βορειοανατολικὴ γωνία ὑπάρχει χωματόδρομος μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ νοτιοδυτικά. Τὸ χῶμα εἶναι μαλακὸ ἀσβεστολιθικὸ («ἀσπροπουλιά»). Πρὸς τὰ δυτικά καὶ βόρεια ἡ πλαγιά παρουσιάζει ἔντονη κατωφέρεια, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἔχει θαυμάσια καὶ ἀπρόσκοπτη θέα πρὸς τὸ Ἰόνιο πέλαγος καὶ πρὸς τὰ χωριὰ Κορυ-

6. ΠΑΕ 1954, 309 εἰκ. 6.

φάσιο, Ρωμανοῦ καὶ Τραγάνα. Κατὰ μῆκος τῆς βόρειας ἄκρης τοῦ τετραγώνου παρατηρήθηκε ἀπότομη αὔξηση τῆς συχνότητος τῶν εὐρημάτων (170 ὅστρακα τῶν Υ'Ε I-II καί, κυρίως, Υ'Ε IIIA-B περιόδων, τεμάχια ἀκατέργαστου πηλοῦ, πιθανόν ἀπὸ ἐπικάλυψη στέγης ἢ τοίχων, καθὼς καὶ λίγα ἐλληγνιστικά ὅστρακα καὶ κεραμίδια). Ἡ ποσότητα τῶν εὐρημάτων σχεδὸν διπλασιάζεται στὸ πρὸς τὰ δυτικά κείμενο τετράγωνο M13/d1, στὸ ὁποῖο συνεχίζεται ὁ χωματόδρομος καὶ τοῦ ὁποίου ἡ νότια πλευρὰ καλύπτεται ἀπὸ τὴν ὀργιώδη βλάστηση τοῦ M13/e1. Ἐκτὸς τῶν μυκηναϊκῶν ὀστράκων καὶ τῶν τεμαχίων ἀκατέργαστου πηλοῦ, στὸ τετράγωνο αὐτὸ βρέθηκαν καὶ δύο λεπίδες ἀπὸ πυριτόλιθο, καθὼς ἐπίσης καὶ 5 θαλασσινὰ ὅστρεα (*Cerastoderma edule*). Ἀμέσως πρὸς τὰ νότια καὶ δυτικά τῶν τετραγώνων M13/d1 καὶ M13/e1 ἡ πλαγὶὰ παρουσιάζει ἔντονη κατωφέρεια καὶ καλύπτεται ἀπὸ ὀργιώδη βλάστηση ἀπὸ βάτα. Στὰ ἀκάλυπτα τμήματα ἀνάμεσα στὰ βάτα βρέθηκαν περίπου 50 ὅστρακα, τὰ περισσότερα χονδροειδῆ, λίγα κεραμίδια, δύο λεπίδες ἀπὸ πυριτόλιθο, καὶ ἀπολιθωμένα ὅστρεα. Ἀντίθετα, οἱ ἐλαιῶνες στὰ τετράγωνα M12/e10 καὶ M12/f10, ἀκριβῶς πρὸς τὰ βόρεια, ἔχουν πολὺ καλὴ ὁρατότητα (90%) καὶ μεγάλη αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εὐρημάτων (720 στὸ M12/f10 καὶ 204 στὸ M12/e10). Τὰ εὐρήματα αὐτὰ συνίστανται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σὲ χονδροειδῆ ὅστρακα ἀπὸ ἀποθηκευτικά ἀγγεῖα, λίγα θραύσματα κεραμίδων, καὶ ἐλάχιστα καλῆς ποιότητος ὅστρακα ἀπὸ κύπελλα ἢ σκύφους. Γενικά, ὁ τομέας αὐτὸς παρουσιάζει ἔντονο ἐνδιαφέρον καὶ χρήζει καθαρισμοῦ ἀπὸ τῆς βλάστησης καὶ περαιτέρω ἐρεύνης.

Εὐρήματα

Ἡ κεραμεικὴ (πίν. 706) καλύπτει ὅλες τὶς περιόδους τῆς προϊστορίας. Ἡ Νεολιθικὴ περίοδος ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἓνα ὅστρακο μὲ λεπτὰ τοιχώματα καὶ μελανὴ στιλβωμένη ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια μὲ τρεῖς λεπτές παράλληλες ἐγχαραξεις (πίν. 706[α]). Ἡ ΠΕ περίοδος ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ χειροποίητα ὅστρακα μὲ λεπτὰ τοιχώματα καὶ ἀνοιχτὸ καστανόχρωμο πηλὸ μὲ μικρὰ λευκὰ καὶ μπλὲ ἐγκλείσματα, τὰ ὁποῖα εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες μεσσηνιακὲς θέσεις (πίν. 706[β]). Ἐπίσης ΠΕ φαίνονται νὰ εἶναι καὶ καλῆς ποιότητος ὅστρακα τοξοειδῶν λαβῶν, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στὸ τέλος τῆς ΠΕ καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς ΜΕ περιόδου. Τὰ ΜΕ ὅστρακα εἶναι πιὸ πολυάριθμα καὶ

συνίστανται σὲ χονδροειδῆ χεῖλη, σώματα καὶ βάσεις (πίν. 706[γ]), καθὼς καὶ ἓνα ὄστρακο μὲ ἐγκάραικτη διακόσμηση καὶ μία τοξοειδῆ λαβὴ ἀπὸ πιθάριο (πίν. 706[δ]).

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ λιγοστὰ ὄστρακα τῶν ΠΕ καὶ ΜΕ περιόδων, ἡ ΥΕ περίοδος ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ πληθώρα εὐρημάτων. Τὰ ΥΕ I-II ὄστρακα περιλαμβάνουν στελέχη ἀπὸ κυαθόμορφες κύλικες μὲ πορτοκαλόχρωμη ἐπιφάνεια καὶ γκριζο-μπλὲ πυρήνα, καθὼς καὶ χονδροειδῆ ὄστρακα ἀπὸ ἀποθηκευτικά ἀγγεῖα, σκύφους καὶ τριποδικὰ σκεύη μὲ πορτοκαλόχρωμο ἢ γκριζο-πορτοκαλὴ πυρήνα καὶ μεγάλα λίθινα ἐγκλείσματα. Ὁ ἴδιος πηλὸς χρησιμοποιεῖται ἐπίσης γιὰ ἀγνύθες καὶ συνεχίζεται νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ στὴν ΥΕ IIIA-III B γιὰ πίθους. Τὰ ΥΕ I-II ὄστρακα εἶναι πιὸ συχνὰ στὰ τετράγωνα M13/j10 καὶ M13/j9, ἀλλὰ ἐμφανίζονται καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς θέσης.

Ἡ κεραμεικὴ τῆς ΥΕ IIIA-B περιόδου εἶναι ἡ πολυαριθμότερη. Περιλαμβάνει κυρίως χεῖλη, λαβὲς καὶ στελέχη κυλικῶν καὶ δευτερευόντως χεῖλη καὶ βάσεις ἀπὸ κύπελλα, κρατῆρες, ὑψίποδες σκύφους, κουτάλες, βαθεῖς σκύφους καὶ ρηχοὺς γωνιώδεις σκύφους καὶ ἀλάβαστρα (ἐνδεικτικὰ βλ. πίν. 706[ζ, η]). Τὰ περισσότερα ὄστρακα εἶναι ἀδιακόσμητα. Τὰ λίγα διακοσμημένα ὄστρακα περιλαμβάνουν σώματα μὲ διακόσμηση γραπτῶν ταινιῶν στὸ κάτω μέρος καὶ στελέχη κυλικῶν μὲ ἴχνη βαφῆς. Πολλὰ ὄστρακα τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι καμένα.

Οἱ ἐνδείξεις γιὰ χρῆση τοῦ χώρου κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους περιορίζονται σὲ τέσσερα ὄστρακα μὲ γκριζόμαυρο πηλὸ τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓνα φέρει ἴχνη μαύρης βαφῆς στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια. Ἐπίσης λίγα ὄστρακα χρονολογοῦνται καὶ στὴν κλασικὴ καὶ ἑλληνιστικὴ περίοδο, κυρίως θραύσματα ἀπὸ μελαμβαφὴ ἀγγεῖα, ἓνα λυχνάρι, σκύφοι καὶ κἀνθαροι τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἢ καὶ ἀργότερα. Πολλὰ κεραμίδια χρονολογοῦνται στὴν περίοδο αὐτή, ὁρισμένα ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι λακωνικοῦ τύπου μὲ ἴχνη ἐρυθρᾶς βαφῆς. Εὐρήματα τῶν περιόδων αὐτῶν εἶναι πιὸ συχνὰ στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τετραγώνου M13 καὶ τὸ νότιο τοῦ M12. Ἀκόμα λιγότερα ὄστρακα ἀνήκουν στὴν περίοδο τῆς ρωμαιοκρατίας καὶ τῆς βυζαντινῆς περιόδου.

Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα εὐρήματα περιλαμβάνονται δύο θραύσματα ἀπὸ εἰδῶλια: τὸ πρῶτο (πίν. 70γ[α]) ἀνήκει σὲ πρόσθιο τμήμα ζώου καὶ τὸ δεύτερο εἶναι ἓνας δίσκος μὲ τρία πόδια, ἴσως τμήμα καρέκλας (πίν. 70γ[β]). Ἐπίσης βρέθηκαν βαρίδια ἀργαλειοῦ (πίν. 70γ[γ]) καὶ λίθινα ἐργαλεῖα ἀπὸ πυριτόλιθο (πίν. 70γ[δ]).

Συμπέρασμα

Ο έντοπισμός ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀνήκουν σὲ Κυκλώπεια τείχη, καθὼς καὶ ἡ πιθανὴ ὕπαρξη τάφων στὴν περιοχὴ εἶναι στοιχεῖα ποὺ χρειάζονται πιὸ ἐκτεταμένη ἔρευνα, γιατί μπορεῖ νὰ ἔχουν κρίσιμες ἐπιπτώσεις ὡς πρὸς τὴν ἀξιολόγηση τῆς σημασίας τῆς Ήκλαινας γιὰ τὸ δίκτυο τῶν μυκηναϊκῶν θέσεων τῆς Μεσσηνίας. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ Ήκλαινα ἔχει ταυτισθεῖ μὲ τὴν $a-pu_2$, ποὺ ἀναφέρεται στὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἀνω Ἐγκλιανοῦ ὡς μία ἀπὸ τὶς περιφερειακὲς πρωτεύουσες τῆς Δεῦρο ἐπαρχίας⁷. Ἡ ταύτιση αὐτὴ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ εὐρήματα τῆς παλαιότερης ἀνασκαφῆς τοῦ Μαρινάτου καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς παρούσας ἔρευνας, ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση τοῦ Μαρινάτου γιὰ τὴν ὕπαρξη ἀνακτόρου στὴ σημαντικὴ αὐτὴ θέση⁸.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

7. J. BENNET, Space through Time: Diachronic Perspectives on the Spatial Organization of the Pylian State, *Aegaeum* 12, 1995, 587-602.

8. ΠΑΕ 1954, §.π.

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ

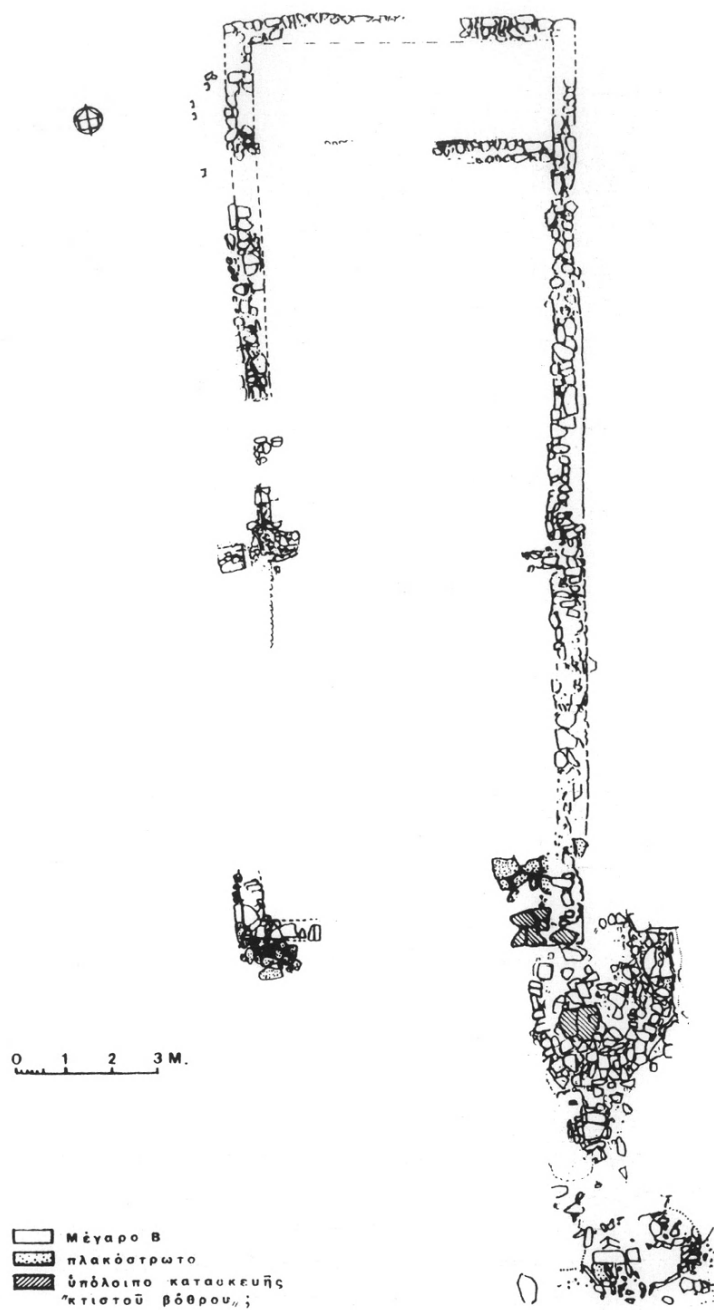
(Πίν. 71-80)

Ἡ συμπληρωματικὴ ἔρευνα τῶν βαθύτερων στρωμάτων τοῦ ναοῦ ὅπου βρίσκεται τὸ μέγαρο Β (εἰκ. 1) περιορίσθηκε τὸ 2000 στὴν ἀνατολική πλευρά τοῦ κτιρίου. Ἐγινε ἐπανεξέταση καὶ επέκταση τῆς στρωματογραφίας 5 τοῦ 1992¹ στὴν ἀνατολική παρειὰ τῆς ἐπίχωσης κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἐρευνήθηκε ἐπίσης ἡ δυτικὴ παρειὰ τῆς ἴδιας ἐπίχωσης ἀπὸ τὸν χωριστικὸ τοῖχο 61 τοῦ μεγάρου Β ἕως ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 5η καὶ τὴν 6η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (στρωματογραφία 5α). Μετακινήθηκαν οἱ πλάκες μέρους τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ γιὰ νὰ ἀνασκαφεῖ ἡ ἐπίχωση αὐτὴ ἐπὶ 2.78 πρὸς Ν τοῦ τοίχου 61.

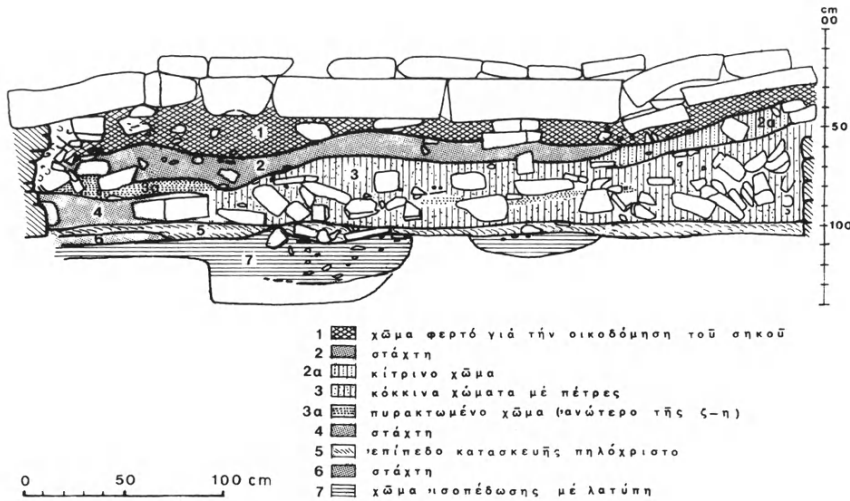
Στρωματογραφία 5

Ἐπειτα ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση μέρους τῆς ξερολιθιάς τοῦ Ρωμαίου (πίν. 71α) ἡ ὁποία ὑποστηρίζει τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, τὸ μῆκος τοῦ ὅλου στρωματογραφικοῦ πεδίου εἶναι 3.85 (εἰκ. 2, πίν. 716). Ἡδὴ τὸ 1992 εἴχαμε σημειώσῃ τὰ στρώματα κάτω ἀπὸ τὴν ξερολιθιά τὴν ὁποία δὲν εἴχαμε ἀφαιρέσει. Τὸ κατώτερο στρῶμα (7) εἶναι τὸ γνωστὸ, κυρίως ἀπὸ τὸ ὀπίσθιο δωμάτιο τοῦ μεγάρου Β, χῶμα μὲ λατύπη καὶ νησίδες στάχτης, φερτὸ γιὰ τὴν ἰσοπέδωση τοῦ χώρου πρὶν κτισθεῖ τὸ μέγαρο Β. Σὲ ὅλη τὴν ἔκταση ἐπάνω ἀπὸ αὐτὸ ἀνιχνεύεται στρώση κοκκινωποῦ πυρακτωμένου χώματος πηλόχριστου (5), τὸ ἀρ. 2 τῆς στρωματογραφίας 5/1992 ποὺ εἶναι προφανὲς ὅτι ἀποτελεῖ ἐπίπεδο κατασκευῆς καὶ χρήσης, πιστεύω, τοῦ μεγάρου Β καὶ ἀντιστοιχεῖ στὸ κατώτερο πυρακτωμένο ἐπίπεδο τῆς στρωματογραφίας ζ-η τοῦ Ρωμαίου ἡ

1. ΠΑΕ 1992, 109 κέ.



Εἰκ. 1. Τὸ μέγαρο Β.



Εἰκ. 2. Στρωματογραφία 5.

ὁποία ἔγινε νοτιότερα, κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιον τοῖχο τοῦ σηκοῦ². Τὸ ἐπίπεδο 5 θρίσκειται σὲ βάθος 1-1.5 ὅπως εἴχαμε διαπιστώσει καὶ τὸ 1992³. Στὴν ἐπιφάνειά του καὶ σὲ ἀπόσταση 2.13 πρὸς Ν τοῦ τοίχου ἐντοπίσαμε κοιλότητα (0.17×0.11 μ.) (ὁπὴ γιὰ τὴ στήριξη δοκοῦ;), ἡ ὁποία περιεῖχε χῶματα τοῦ ὑπερκείμενου στρώματος. Ἐπάνω στὸ ἐπίπεδο 5 ἔχουν καταπέσει πέτρες τοῦ τοίχου 61. Ὅταν ἀφαιρέσαμε μέρος ἀπὸ τὶς πέτρες αὐτές, κατὰ τὴν παρεῖα τοῦ σκάμματος, διαπιστώσαμε ὅτι κοντὰ στὸν τοῖχο ὑπάρχουν μικρὲς πλακοειδεῖς πέτρες κείμενες στὸ βάθος τοῦ ἐπιπέδου, ποὺ ἴσως ἀποτελοῦν ὑπόλοιπο

2. ΑΔ 1, 1915, 246-247, εἰκ. 12.

3. Στὴ στρωματογραφία 5 τοῦ 1992 εἴχαμε θεωρήσει τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ὡς τὸ ἄνωτορο πυρακτωμένο τῆς ζ-η, ἐρμηνεύοντας τὰ βαθύτερα, ἀποσπασματικὰ σωζόμενα ὑπόλοιπα στρώσεων στάχτης (ἐνα, τὸ 6 σημειώνεται καὶ στὴν παρούσα στρωματογραφία) καὶ πηλοῦ κάτω ἀπὸ αὐτὴ ὡς τὰ κατώτερα στρώματα τῆς ζ-η (βλ. ΠΑΕ 1992, 110 εἰκ. 8, ἀριστερά, 111). Ἡ παρούσα ἔρευνα ἔδειξε ὅτι τὰ ὑπόλοιπα αὐτὰ δὲν σχετίζονται μὲ τὴ στρωματογραφία τοῦ Ρωμαίου καὶ ἀνήκουν πιθανῶς σὲ παλαιότερες τῆς κατασκευῆς τοῦ μεγάρου Β χρήσεις.

πλακόστρωσης (πίν. 72α). Ἴσως δὲ πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πλακόστρωτο ποὺ εἶχε σημειώσει καὶ ὁ Ρωμαῖος στὸ βάθος αὐτὸ νοτιότερα. Οἱ πέτρες ποὺ κατέρρευσαν βρίσκονται μέσα σὲ παχὺ στρώμα κόκκινων χωμάτων (3) μὲ στοιχεῖα καύσης. Εἶναι προφανῶς χῶμα ἐν μέρει τοῦ συνδετικοῦ ὑλικοῦ τοῦ τοίχου ποὺ ἀποτέθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου καὶ οἱ πέτρες ποὺ περιέχει ἀνήκουν στὸν ἴδιο τοῖχο. Πρὸς Ν τῶν χωμάτων αὐτῶν ποὺ περιέχουν τὸ ὑλικὸ τῆς καταστροφῆς ἐμφανίζεται στρώση πυρακτωμένου πηλοῦ σὲ βάθος 0.80 περ. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πυρακτωμένο ἐπίπεδο ἐπὶ τοῦ ὁποίου κεῖται ἡ ἀνώτερη στάχτη τῆς στρωματογραφίας ζ-η τοῦ Ρωμαίου τῆς ὁποίας τμῆμα, τὸ βορειότερο, σημειώσαμε στὸ νοτιότερο μέρος τῆς παρούσας στρωματογραφίας ἐπὶ μήκους 0.86 στὸ ἴδιο περίπου βάθος (3α). Ἀποτελεῖται ἀπὸ καθαρὸ πυρακτωμένο χῶμα.

Τῆς κατώτερης στάχτης ποὺ παρεμβάλλεται μεταξὺ τῶν δύο πυρακτωμένων ἐπιπέδων στὴ ζ-η ἐδῶ ὑπάρχει μόνον μικρὸ τμῆμα (4) προφανῶς τὸ βορειότερο ἄκρο της, ὁρατὸ ἐπίσης στὸ νοτιότερο μέρος τῆς στρωματογραφίας μας, κάτω ἀπὸ τὸ προαναφερθὲν πυρακτωμένο στρώμα 3 καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο 5. Ἡ στάχτη αὐτὴ δὲν συνεχίζεται πρὸς Β πέρα ἀπὸ τὸν πλακοειδῆ λίθο ποὺ βρίσκεται κατὰ χώραν (πίν. 72β). Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ λίθος αὐτὸς ἀνήκει σὲ κατασκευὴ ποὺ ὄριζε τὴ στάχτη καὶ στὴν ὁποία ἴσως ἀνήκουν παρακείμενες ριχτὲς πέτρες στὸ στρώμα 3 πρὸς Β τοῦ πλακοειδοῦς λίθου. Ἡ ἀνώτερη στάχτη τῆς ζ-η («χῶμα μὲ μελανὴ τέφρα» τοῦ Ρωμαίου⁴), διαπιστώνεται καὶ ἐδῶ (2) ἐπάνω ἀπὸ τὰ ἀνώτερα πυρακτωμένα χώματα καὶ τὶς πέτρες (3, 3α), ἀλλὰ καὶ αὐτὴ δὲν φθάνει ἕως τὸν τοῖχο 61, ἂν καὶ προχωρεῖ βορειότερα ἀπὸ τὴν κατώτερη στάχτη. Διακόπτεται σὲ ἀπόσταση 1 μ. περ. ἀπὸ τὸν τοῖχο 61. Στὴ θέση της στὸ ἴδιο βάθος ἐπάνω ἀπὸ τὶς πέτρες τοῦ τοίχου ποὺ ἔχουν καταπέσει, φάνηκε στὴν τομὴ στρώση χώματος κιτρινωποῦ

4. Ὅπως φαίνεται τώρα προέρχεται καὶ αὐτὴ ἀπὸ ὀλοκαυτώματα καὶ περιέχει θρυμματισμένα ὀστά. Ἡ πρώτη ἐντύπωση εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο στρώμα στάχτης ποὺ εἶχαμε στὴν στρωματογραφικὴ τομὴ 7 τοῦ 1994 (ε'-ε' Ρωμαίου), δηλαδὴ τὴ στάχτη ποὺ ἀποτέθηκε κατὰ τὴ χρῆση τοῦ χώρου μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β. Στὴ στρωματογραφία 5/1992 ἡ «στάχτη» αὐτὴ εἶχε σημειωθεῖ μὲ τὴν ἑνδειξὴ «καστανὸ χῶμα μὲ πέτρες καὶ στάχτη» (ΠΑΕ 1992, 111, εἰκ. 8).

ἀργιλώδους (2α)⁵. Τὸ ἀνώτερο στρώμα (1) στὸ ὁποῖο πατοῦν οἱ λίθοι τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ εἶναι χῶμα καστανό, ἀργιλῶδες, σκληρὸ μὲ λατύπη καὶ μικροὺς ἀργοὺς λίθους πού στρώθηκε κατὰ τὴν προετοιμασίᾳ τῆς οἰκοδόμησής τοῦ σηκοῦ. Τὸ στρώμα αὐτὸ ὁ Ρωμαῖος δὲν διέκρινε ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς ἀνώτερης στάχτης τὸ ὁποῖο ὅρισε ὡς «στρώμα μελανῆς τέφρας καὶ χώματος», περιλαμβάνοντάς ἔτσι καὶ τὰ δύο στρώματα, 1 καὶ 2 τῆς παρούσας στρωματογραφίας.

Ἡ εἰκόνα τῆς στρωματογραφίας 5 κάνει τώρα σαφές ὅτι ἡ διαδοχὴ τῶν ἰδίων στρωμάτων, συμβατικὰ σχεδιασμένων στὴν τομὴ ζ-η τοῦ Ρωμαίου ἀλλάζει πρὶν φθάσει ἕως τὸν τοῖχο 61, σὲ ἀπόσταση 3.30 περίπου ἀπὸ αὐτόν. Τῇ διαφορᾷ τῆς ζ-η ἀπὸ τῆς στρωματογραφίας 5/1992 εἴχαμε διαπιστώσει καὶ τότε⁶ καὶ εἴχαμε πιθανολογήσει ὅτι ὀφειλόταν στὴν ὑπαρξὴ δύο διαφορετικῶν χώρων τοῦ κτιρίου, ἐρμηνεία πού ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια πρέπει νὰ τροποποιηθεῖ. Τώρα νομίζω ὅτι ἡ διαφορὰ προέκυψε ἀπὸ τὴ χρῆση τοῦ χώρου μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου. Αὐτὸ εἴχαμε τὴ δυνατότητα νὰ διαπιστώσουμε καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλῃ πλευρά, τὴ δυτικὴ κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιο τοῖχο τοῦ σηκοῦ.

Μὲ τὴν ἐπανάληψιν τῆς ἔρευνας στὴ στρωματογραφία 5 καὶ τὴν πρὸς Ν ἐπέκτασή της ὁλοκληρώθηκε ἡ εἰκόνα τῆς ἀνατολικῆς παρειάς τῆς ἄσκαφης ἐπίχωσης κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, ἀφοῦ νοτιότερα στὴν ἴδια πλευρὰ πέρα ἀπὸ τὴν ξερολιθιά πού στηρίζει τὸ ἐρευνηθὲν ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο τμήμα, εἴχαμε κάνει τὸ 1994 τὴ στρωματογραφία 14 καὶ στὴ συνέχεια κτίσαμε ξερολιθιά πού ὑποστηρίζει καὶ ἐδῶ τὸν ἐν μέρει ὑποσκαμμένο ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ⁷. Ἀκόμη νοτιότερα ἐπαναλάβουμε τὸ 1993 τὴ στρωματογραφία τοῦ Ρωμαίου ε-ε⁸. Συγκρινόμενες οἱ στρωματογραφίαι ζ-η, 14 καὶ 5 ἀλληλοσυμπληρώνονται καὶ δείχνουν χαρακτηριστικὴ συμφωνία στὰ βασικά

5. Στὴ στρωματογραφία τοῦ 1992 εἴχαμε σημειώσῃ ἐπάνω ἀπὸ τίς πέτρες πού ἔχουν καταπέσει ἀπὸ τὸν τοῖχο 61 τμήμα λεπτῆς στρώσης μελανῆς μὲ στάχτη καὶ ἀπανθρακωμένο ὑλικό (ΠΑΕ 1992, 111, εἰκ. 8) πού ἔχει φαίνεται ἐν τῷ μεταξύ διαλυθεῖ καὶ δὲν διακρίνεται στὴν παρειά. Τὴν διαπιστώσαμε ὅμως πάλι ὅταν ἀφαιρέσαμε ὀριζοντίως τὰ στρώματα (βλ. πρὸ κάτω).

6. ΠΑΕ 1992, 111.

7. ΠΑΕ 1994, 114 κέ.

8. ΠΑΕ 1993, 80 κέ., ΑΔ 1, 1915, 245, εἰκ. 10.

τους στοιχεῖα. Ἡ διαφορὰ τοῦ βορειότερου μέρους, παρὰ τὸν τοῖχο β1, ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο πρὸς Ν μέρος, θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ πιὸ κάτω.

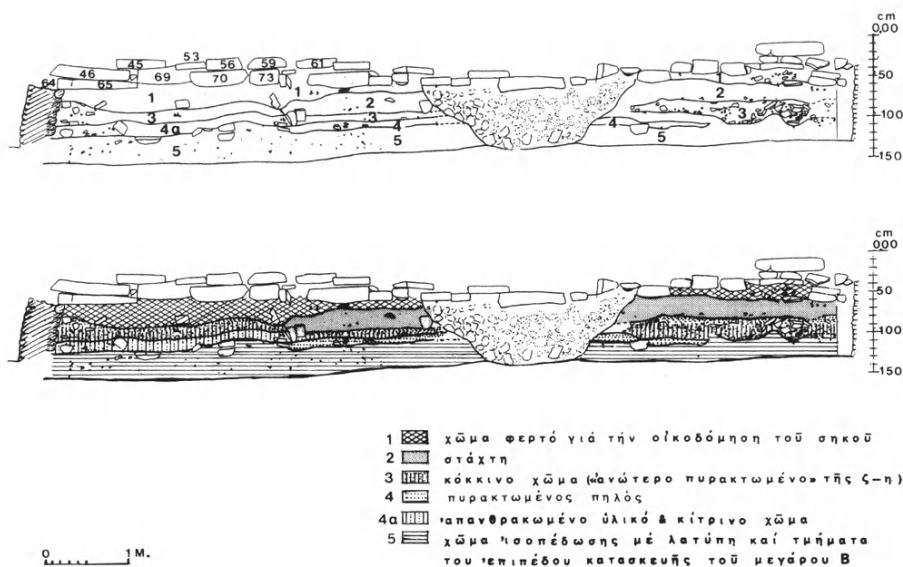
Στρωματογραφία 5α

Γιὰ νὰ ἐξαντλήσουμε τίς δυνατότητες ἔρευνας ἐλέγξαμε καὶ τὴ δυτικὴ παρειὰ κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Ἐδῶ εἴχαμε κάνει τὸ 1995 μικρὴ ἔρευνα μὲ τὴ στρωματογραφία 14α ἀντιστοίχως πρὸς τὴν 14 τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 5η καὶ 6η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας⁹. Ἀφαιρέσαμε ἐφέτος γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν τὴ μετανασκαφικὴ ἐπιχωμάτωση κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ ἀπὸ τὸν χωριστικὸ τοῖχο β1 ἕως τὴ θέση τῆς στρωματογραφίας 14α, καθὼς καὶ τέσσερις στερεωτικούς ἐγκάρσιους «ξηρότοιχους» τοῦ Σωτηριάδη.

Ὁ Ρωμαῖος εἶχε περιορισθεῖ κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς τῆς ἴδιας ἐπίχωσης ἐπὶ 5.60 γιὰ νὰ συντάξῃ τὴ στρωματογραφία ζ-η καὶ μόνο σὲ μία θέση εἶχε ἐρευνήσει ἐγκαρσίως ὅλη τὴν ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Στὴ συνέχεια ἐπιχωμάτωσε τὴν ἐγκάρσια αὐτὴ τομὴ ὅπως διακρίνεται στὸν πίν. 74α καὶ στὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 3. Τὸ μῆκος τοῦ στρωματογραφικοῦ πεδίου εἶναι 9.67 (πίν. 73α-β, 74α-β). Καὶ πάλι παρατηρεῖται ἔλλειψη ἐνότητας στὴ διαδοχὴ τῶν στρωμάτων ἀπὸ τὴ μιὰ ἕως τὴν ἄλλη ἄκρη τῆς στρωματογραφίας, ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη. Ἡ διαδοχὴ τῶν στρωμάτων τῆς ζ-η τοῦ Ρωμαίου (χωρὶς τὴν εὐθύγραμμη ἀνάπτυξη ποὺ δείχνει τὸ συμβατικὸ του σχέδιο) παρακολουθεῖται καὶ ἐδῶ μόνο στὸ νότιο τμήμα, ὀριζόμενο ἀπὸ σημείου ποὺ ἀπέχει 2.70 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο β1 καὶ φθάνει μέχρι τέλους τῆς στρωματογραφίας, δηλαδὴ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 6η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας.

Ἐνιαῖο σὲ ὅλη τὴν ἔκταση καὶ ἴδιο μὲ ἐκεῖνο τῆς 5 εἶναι τὸ γνωστὸ κατώτερο, ἐπάνω ἀπὸ τὸ παρθένο ἔδαφος, στρώμα καστανοῦ χρώματος μὲ λατύπη ποὺ δημιουργήθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ μεγάρου Β. Στὸ νότιο μέρος ἀπὸ σημείου 2.70 μ. πρὸς Ν τοῦ τοίχου β1 καταγράφηκαν ἐκ τῶν ἄνω τὰ ἐξῆς στρώματα (εἰκ. 3): 1. Τῆς ἰσοπέδωσης τοῦ χώρου ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ. 2. Τὸ παχὺ στρώμα τῆς τέφρας ἀναμειγμένο μὲ

9. ΠΑΕ 1995, 87.



Εἰκ. 3. Στρωματογραφία 5α.

καστανόμαυρα καὶ κοκκινωπά χρώματα (τὸ ἄνωτερο τῆς ζ-η). Σὲ ὁρισμένα σημεῖα αὐτὸ φθάνει ὑψηλὰ ἔως κάτω ἀπὸ τις πέτρες τοῦ τοῖχου τοῦ σηκοῦ. 3. Τὸ στρώμα κοκκινωπῶν σκληρῶν χωμάτων με χαλίγια, τὸ ὁποῖο κατὰ τὸ βορειότερο μέρος τοῦ νότιου αὐτοῦ τμήματος εἶναι ἰσόπεδο καὶ λεπτότερο, ἐνῶ πρὸς Ν γίνεται παχύτερο, περιέχει λατύπη καὶ τέλος στρώση ἀργῶν λίθων, ἡ δὲ ἄνω πυρακτωμένη ἐπιφάνειά του εἶναι ἀνώμαλη (ἄνωτερο πυρακτωμένο τῆς ζ-η). Οἱ πέτρες ἴσως ἀνήκουν σὲ διαλυμένη κατασκευή. 4. Ἡ κατώτερη στάχτη τῆς ζ-η παρατηρεῖται καὶ ἐδῶ ὡς λεπτή στρώση χωρὶς νὰ φθάνει ἔως τὸ νοτιότερο ἄκρο τοῦ πεδίου (διακόπτεται 1.69 μ. πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς στρωματογραφίας 14α). 5. Τὸ κατώτερο ἐνιαῖο στρώμα καστανῶν χωμάτων με λατύπη καὶ λίθους.

Στὴν παρεῖα τοῦ στρωματογραφικοῦ πεδίου τῆς 5α δὲν ἐμφανίζεται τὸ κατώτερο πυρακτωμένο ἐπίπεδο, δηλαδὴ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου Β τὸ ὁποῖο ἔχουμε στὴν ἀνατολικὴ παρεῖα, στὴ στρωματογραφία 5. Ὑπάρχει ὅμως ἐσωτερικότερα, ὅπως φάνηκε στὴ συνέχεια τῆς ἐρευνας, ὅταν ἀνασκάψαμε μέρος τῶν στρωμάτων κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ.

Τὸ βόρειο μέρος τῆς στρωματογραφίας, δηλαδή τὸ τμήμα ἀπὸ τὸν τοῖχο 61 μέχρι 2.70 πρὸς Ν, παρουσίασε ὅπως σημειώσαμε ἄλλη εἰκόνα. Ἡ ἀνώτερη «μελανὴ τέφρα» τοῦ στρώματος ποὺ παρακολουθεῖται ἀπὸ Ν ἐδῶ δὲν συνεχίζεται. Ὅταν ὅμως ἔγινε ἡ ὀριζόντια ἀφαίρεση τῶν στρωμάτων (βλ. πιὸ κάτω) φάνηκε ὅτι ἡ στάχτη προχωρεῖ πράγματι βορειότερα ἀπὸ ὅσο φαίνεται στὴ στρωματογραφικὴ τομὴ 5α. Στὸν ὀρίζοντα τῆς στάχτης τοῦ νότιου μέρους ἀντιστοιχεῖ ἐδῶ χῶμα καθαρὸ, σκληρὸ, κοκκινωπὸ (3), τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι ἴδιο μὲ τὸ 3 τοῦ νότιου μέρους καὶ παρακολουθούμενο πρὸς Β, πρὸς τὸν τοῖχο 61 γίνεται καστανοκόκκινο, ἔχει χαλίγια, πυρακτωμένους πηλοὺς καὶ ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα καὶ στὸ ἐπάνω μέρος ἐμφανίζει λεπτότατη στρώση στάχτης. Μέσα σὲ αὐτὰ τὰ χῶματα, σὲ βάθος 0.76 μ. στὴν παρεῖα τῆς στρωματογραφίας βρέθηκε γάλκινο εἰδῶλιο ἀλόγου μὲ ἱππέα τέλους τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς (πίν. 75α). Ριχτοὶ ἀπὸ τὸν τοῖχο 61 λίθοι ὅπως στὴν ἀντίστοιχη παρεῖα τῆς 5 δὲν ἐμφανίσθηκαν ἐδῶ. Διαπιστώθηκαν ὅμως ἀργότερα, ὅταν ἀφαιρούσαμε τὰ στρώματα. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα 3 τῶν κόκκινων χωμάτων παρατηρεῖται ἀλλαγὴ τῆς σύστασης τοῦ χῶματος. Φάνηκε στρώση ἀπανθρακωμένου ὕλικου καὶ χαμηλότερα χῶμα μὲ κιτρινωπὲς μάζες (4α). Κατὰ τὴν ὀριζόντια ἀφαίρεση τῶν στρωμάτων διαπιστώθηκε ὅτι ὅλο αὐτὸ τὸ στρώμα περιέχει πολὺ ἀπανθρακωμένο ὕλικό (βλ. πιὸ κάτω). Σὲ βάθος 1 περ. παρατηρήθηκαν καὶ ἐδῶ τὰ λείψανα, ἀποσπασματικά, τοῦ σκληροῦ ἐπιπέδου χρήσεως ποὺ ἔχουμε στὴ στρωματογραφία 5 (ἀρ. 5α). Ἀκολουθεῖ τὸ κατώτερο γνωστὸ στρώμα χῶματος μὲ λατύπη (5).

Ἀνασκαφὴ τῆς ἐπίχωσης κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ

Γιὰ νὰ ἐλέγξουμε τίς παρατηρούμενες διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς στρωματογραφίες 5 καὶ 5α, ἐπιχειρήσαμε τὴ μετακίνηση λίθων τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ ὥστε νὰ ἀνασκάψουμε τὰ ὑποκάτω στρώματα. Βασικὸς ἐπίσης λόγος ἦταν ἡ ἀναζήτηση εὐρημάτων, ἀφοῦ στὰ σκληρὰ κοκκινωπὰ χῶματα (3) κατὰ τὴν παρεῖα τῆς στρωματογραφίας 5α βρέθηκε τὸ γάλκινο εἰδῶλιο ἀλόγου ποὺ ἀναφέραμε ἤδη.

Προχωρήσαμε γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς στὴ μετακίνηση καὶ τῶν δύο σειρῶν τῶν πλακοειδῶν λίθων τοῦ τοίχου ἐπὶ μήκους 2.78, μετρούμενο ἀπὸ τὸν τοῖχο 61 ἕως περίπου ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 9η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονο-

στοιχείας¹⁰. Τὸ τμήμα αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ στὸ βόρειο μέρος τῶν πιὸ πάνω στρωματογραφιῶν. Ἀνασκάψαμε στὴ συνέχεια τὴν ἐπίχωση πλάτους 0.92 περ. ἀφαιρώντας ὀριζοντιῶς τὰ στρώματα καὶ ἀφήσαμε δύο μάρτυρες, ἓνα σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τοῖχο 61 (μάρτυρας 6) καὶ ἄλλον στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνεσκαμμένου τμήματος (μάρτυρας 7). Ἀντίστοιχες εἶναι οἱ στρωματογραφίες 56 καὶ 57 ποὺ χαράχθηκαν στοὺς μάρτυρες αὐτοὺς (εἰκ. 9, 10).

Τὸ ἀνώτερο στρώμα (1) ποὺ δημιουργήθηκε γιὰ τὴν ἰσοπέδωση πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ναοῦ εἶναι ἀσφαλῶς ἐνιαῖο, ἀλλὰ ὅχι ἰσοϋψές, ἀφοῦ τὸ ὕψος του ἐξαρτᾶται πάντοτε ἀπὸ τὴν κατάστασιν τῶν ὑποκειμένων χωμάτων ἢ ἐρειπίων (πίν. 756). Περιεῖχε ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα, στάχτες, εὐμεγεθὴ τμήματα πηλοῦ πυρακτωμένου, μεταλλικὰ συσσωματώματα, χαλίκια, λατύπη, λίθους καὶ λίγα ὄστρακα (ὁμ. 150, 151). Τὰ χρώματα αὐτὰ εἶναι φερτὰ γιὰ τὴν ἰσοπέδωση τοῦ χώρου. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ στρώματος αὐτοῦ θρυσκόμαστε πάλι πρὸ τῶν δύο διαφορετικῶν στρωματογραφικῶν καταστάσεων (πίν. 76α, εἰκ. 4). Κατὰ τὸ νότιο μέρος ἔχομε τὴ στάχτη μὲ τὰ λευκάζοντα θρύμματα καμένων ὀστέων (περιεῖχε καὶ λίγα ἄκαυστα) (2 τῆς 5α). Τώρα διαπιστώνουμε ὅτι τὸ στρώμα αὐτὸ ἐκτείνεται πρὸς Β περισσότερο ἀπ' ὅσο εἶχε φανεῖ στὴν τομὴ τῆς 5α. Φθάνει μέχρι σημείου ἀπέχοντος ἀπὸ τὸν τοῖχο 61 1.35 καὶ ἀπλώνεται ἐπάνω ἀπὸ τὰ χρώματα τοῦ στρώματος 3 τῆς 5α περισσότερο ἀπ' ὅσο ἐμφανίζεται στὴ στρωματογραφικὴ τομὴ τῆς εἰκ. 3. Ἀνευρίσκεται σὲ βάθος 0.63 καὶ προχωρεῖ ἕως 0.69 μ. περ.

Τὰ χρώματα τοῦ 3 (κόκκινα μὲ κιτρινωπὲς μάζες καὶ ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα) στὸ βορειότερο μέρος, πρὸς τὸν τοῖχο 61 ὅπου δὲν καλύπτονταν ἀπὸ τὴ στάχτη, ἔφθαναν ὑψηλότερα ἀπ' ὅσο φαινόταν στὶς στρωματογραφικὰς τομὰς 5 καὶ 5α. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ στρώματος αὐτοῦ εἶναι ἀνώμαλη καὶ παρὰ τὸν τοῖχο 61 φθάνει σχεδὸν ἕως κάτω ἀπὸ τὶς πέτρες τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Μέσα στὰ χρώματα αὐτὰ κοντὰ στὸν τοῖχο 61 ὑπῆρχαν πλακοειδεῖς λίθοι προφανῶς προερχόμενοι ἀπὸ τὸν τοῖχο καὶ μεγάλες μάζες πυρακτωμένου πηλοῦ (βλ. στρωμ. 56 εἰκ. 9).

Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς στάχτης στὸ νοτιότερο μέρος, ἐμφανίσθηκε σὲ βάθος 0.67 περ. τὸ κόκκινο ἀργιλωδὲς χῶμα τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως μὲ ψιλὸ

10. Στὴ στρωματογραφικὴ τομὴ 5α τῆς εἰκ. 2 οἱ μετακινηθέντες λίθοι εἶναι ἀριθμημένοι.



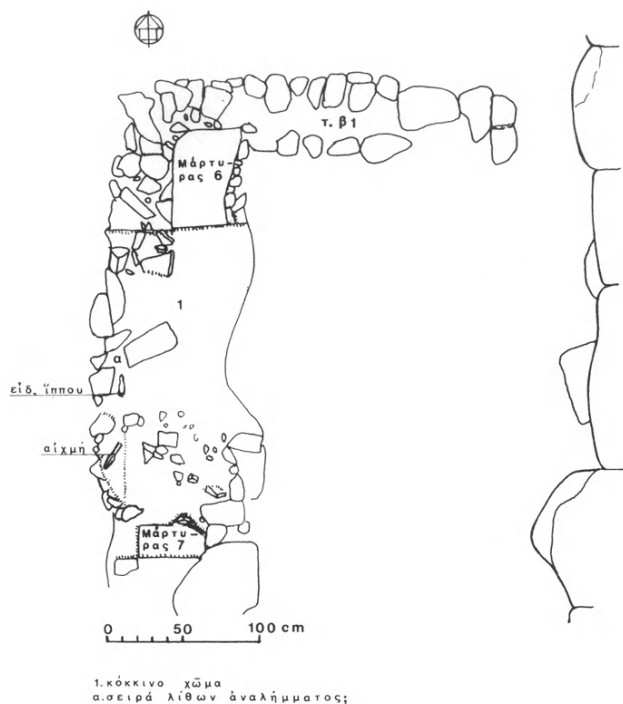
Εἰκ. 4. Ἡ ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος 1 (πρβ. πίν. 76α).

χαλίκι, μεταλλικὰ συσσωματώματα, κατάλοιπα καμένων ὀργανικῶν ὑλῶν καὶ μάζες κίτρινου καθαροῦ χώματος (3 τῆς 5α καὶ τῆς 5γ εἰκ.10). Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια εἶναι μὲν ἀνώμαλη ἀλλὰ σκληρή, γιατί ἦταν προφανῶς ἐπίπεδο χρήσεως. Κατὰ τὸ νοτιότερο μέρος σὲ βάθος 0.62-0.68 ἐντοπίσθηκε συγκέντρωση μικρῶν ἀργῶν λίθων (πίν. 76β, εἰκ. 5). Τὸ «κόκκινο» αὐτὸ στρώμα κάτω ἀπὸ τὴ στάχτη παρουσίαζε τρεῖς ἀλλεπάλληλες στρώσεις πού διακρίνονταν καὶ ἀφαιροῦνταν μὲ εὐκολία. Ἡ πρώτη στρώση ἔφθανε μέχρις 0.71 καὶ ἡ δευτέρα σὲ βάθος 0.76. Στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ καὶ σὲ ἀπόσταση 1.66 πρὸς Ν τοῦ τοίχου β1 ἐμφανίσθηκε σειρά δύο λίθων οἱ ὁποῖοι ἴσως ὑποδηλώνουν κατασκευὴ πού ὀριζε τις δύο διάφορες στρωματογραφικὲς καταστάσεις. Ἡ τρίτη στρώση σὲ βάθος 0.76 ἔφερε τὰ χάλκινα ἀντικείμενα (πίν. 77α, εἰκ. 6). Σὲ ἀπόσταση 1.90 ἀπὸ τὸν τοῖχο β1 ἦταν τὸ χάλκινο εἰδῶλιο ἀλόγου πού περι-



Εἰκ. 5. Ἡ ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς στάχτης.

συλλέχθηκε ἤδη στὴν παρειὰ τῆς τομῆς πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν στρωμάτων. Τώρα βρέθηκαν καὶ δύο σιδερένιοι σαυρωτῆρες στὴν ἴδια θέση. Νοτιότερα, σὲ ἀπόσταση 2.48 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο 61 βρέθηκε σιδερένια αἰχμὴ δόρατος (πίν. 77α). Ἡ τρίτη αὐτὴ στρώση ἔφθανε μέχρι βάθους 0.78-0.84. Ἦταν ἀπὸ χώματα κοκκινωπά, ἀργιλώδη καὶ λασπώδη μὲ χαλίκια, πυρακτωμένους πηλούς, ἀπανθρακωμένα στοιχειῖα, ἴχνη λευκῆς στάχτης καὶ καμένα ὅσα ζώων. Ὅστρακα βρέθηκαν μόνο στὶς δύο κατώτερες στρώσεις (ὁμ. 153, 154, 163, 164). Οἱ δύο λίθοι σὲ βάθος 0.69-0.75 ποὺ ἀναφέραμε (εἰκ. 6) ὀρίζουν ἀπὸ Β τίς τρεῖς ἀλλεπάλληλες αὐτὲς στρώσεις καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀνήκουν σὲ ἀνάλημμα ποὺ περιόριζε τὰ στοιχειῖα τῆς καταστροφῆς τοῦ μεγάρου Β παρὰ τὸν τοῖχο 61. Στὴν ἴδια κατασκευὴ ἀνήκει προφανῶς καὶ ἄλλος λίθος ἐξέχων, βαθύτερα, ὁρατὸς στὴν παρειὰ τῆς στρωματογραφίας 5.

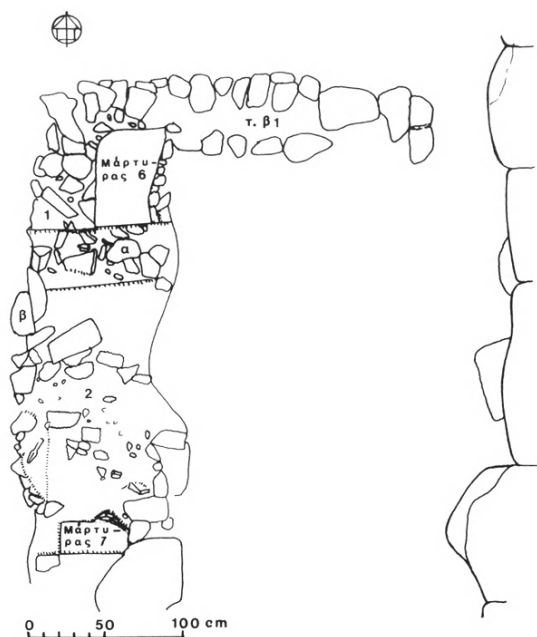


Εἰκ. 6. Ἡ ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς β' ἐπιστρώσεως κόκκινου χῶματος (ἐπίπεδο χάλκινων εὐρημάτων) (πρβ. πίν. 77α).

Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση καὶ τῆς τρίτης στρώσεως ἐμφανίσθηκαν σὲ βάθος 0.81-0.84 μικροὶ πλακοειδεῖς λίθοι ἴσως ἀνήκοντες σὲ πλακόστρωτο ἐνὸς ἐπιπέδου ἐλαφρῶς κεκλιμένου πρὸς Β τὸ ὁποῖο εἶναι στρωμένο μὲ γκριζοπράσινη ἄργιλο [πίν. 776, εἰκ. 7, 8 (3), 10].

Οἱ προαναφερθέντες λίθοι τοῦ «ἀναλήμματος» βρίσκονται ἀμέσως βορείως τῶν πλακῶν αὐτῶν καὶ ἀνήκουν στὴν ἴδια φάση. Τὸ ἐπίπεδο τῶν πλακῶν ἀντιστοιχεῖ στὸ βάθος τοῦ 3 τοῦ νότιου μέρους τῆς 5α καὶ κατὰ συνέπειαν τοῦ «ἀνώτερου πυρακτωμένου» τῆς ζ-η. Οἱ ὑπεράνω αὐτοῦ στρώσεις, ὅπου βρέθηκαν τὰ χάλκινα, εἶναι προφανῶς νεώτερες διαδοχικῆς προσοθήκης πού ἔγιναν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξάπλωση τῆς στάχτης.

Πρὸς Β τῶν λίθων τοῦ πιθανοῦ ἀναλήμματος δὲν ὑπάρχουν οὔτε οἱ ἄλλε-πάλληλες ἐπιστρώσεις οὔτε τὸ ἐπίπεδο μὲ τίς πλάκες καὶ τὴ γκριζοπράσινη ἄργιλο, ἀλλὰ ἡ ἐπίχωση πού περιγράψαμε πιὸ πάνω τῶν λειψάνων τῆς κατα-

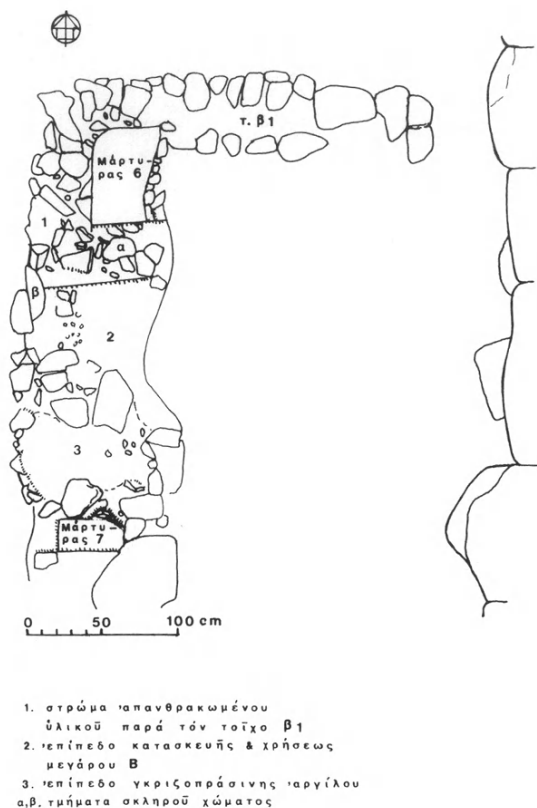


1. συσσωρευμένα τερείπια
2. επίπεδο με πλάκες
▲ γκριζοπράσινη μαργίλο
αβ. τμήματα σκληρού χώματος

Εἰκ. 7. Ἡ ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς 3ης ἐπίστρωσης τοῦ κόκκινου χώματος (πρβ. πίν. 776).

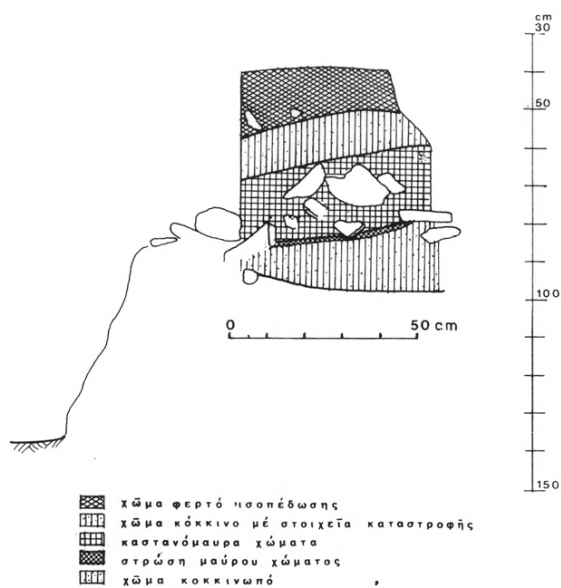
στροφῆς μὲ πέτρες καὶ πυρακτωμένες μάζες μέχρι τοῦ κατώτερου ἐπιπέδου κατασκευῆς καὶ χρήσεως τοῦ μεγάρου Β (βλ. σ. 121) [εἰκ. 3 (3), 7 (1), 9 (3)]. Πρὸς τὸ κάτω μέρος τῶν χωμάτων αὐτῶν παρατηρεῖται αὕξηση τοῦ ἀπανθρακωμένου ὕλικου. Τὰ χώματα ἀρχίζουν νὰ γίνονται καστανόμαυρα, σκληρά, περιέχουν πλακοειδῆς πέτρες καὶ πυρακτωμένους πηλούς καὶ σὲ βάθος 0.69-0.73 ἐντοπίζεται καστανόμαυρο χῶμα σκληρὸ μὲ πέτρες¹¹ καὶ πυρακτωμένο πηλό [πίν. 78α, εἰκ. 3 (4α)]. Σὲ βάθος 0.80 μ. φάνηκε τώρα καθαρά λεπτή

11. Πλακοειδῆς σχιστόλιθος 0.18×0.08 καμένος, εἶχε στὴν ἐπιφάνειά του χρωματισμούς (μαῦρο, κόκκινο, κίτρινο) ἀποτέλεσμα τῆς καύσης μεταλλικῶν ὀξειδίων (πίν. 78α).

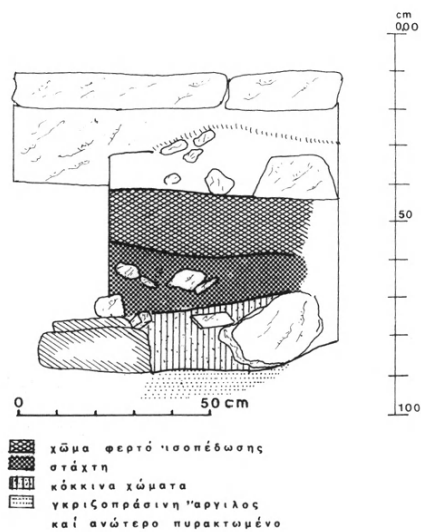


Εἰκ. 8. Ἡ ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση μέρους τῆς γκριζοπράσινης ἀργίλου.

στρώση μαύρου ἀμμόδους χώματος με πολλὰ ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα (πίν. 786, εἰκ. 9). Ἡ λεπτὴ αὕτὴ στρώση ἦταν μόλις ὁρατὴ στὴ στρωματογραφία 5α στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ στρώματος 5. Μέσα σὲ αὕτὴ βρέθηκαν χάλκινα, ψῆφοι, κρίκοι καὶ ἀδιάγνωστα ἐλάσματα καὶ συγκεντρώθηκαν ὄστρακα (ὅμ. 158). Παρὰ τὸν τοῖχο β1 οἱ ριχτὲς πέτρες εἶναι συσσωρευμένες μέσα σὲ κόκκινα χώματα με ἄνθρακες. Πρόκειται πάντοτε γιὰ τὰ λείψανα τῆς καταστροφῆς τοῦ μεγάρου Β. Ἀπὸ τὴ θέση αὕτὴ συγκεντρώθηκαν λίγα ὄστρακα (ὅμ. 159). Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ σωροῦ αὐτοῦ τῶν λίθων ἐμφανίσθηκε ἡ νότια ὄψη τοῦ τοῖχου β1 ἡ ὁποία ἔχει κλίση πρὸς Ν. Νοτιότερα σὲ βάθος 0.82-0.87 διαπιστώθηκαν νησίδες σκληροῦ κόκκινου χώματος [εἰκ. 7, 8 (α,



Είχ. 9. Στρωματογραφία 5b (νότια παρειά του μάρτυρα 6).



Είχ. 10. Στρωματογραφία 5g (βόρεια παρειά του μάρτυρα 7).

6)]. Οἱ ριχτοὶ λίθοι παρὰ τὸν τοῖχο, συνεχίζονται καὶ χαμηλότερα μαζί με χώματα κοκκινωπὰ ἀμμόδη καὶ σκληρὰ με χαλίκια σὲ ὅλο τὸ πλάτος τῆς ἐπίχωσης κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ παρὰ τὸν τοῖχο 61 (πίν. 79α, εἰκ. 9). Ἡ κατάσταση αὐτὴ φθάνει μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τοῦ σκληροῦ χώματος τὸ ὁποῖο ἀποκαλύψαμε σὲ βάθος 1 μ. περίπου [εἰκ. 8 (2)] ὅπου φέρεται ὁ τοῖχος 61 (ἐπίπεδο κατασκευῆς καὶ χρήσεως). Τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ἦταν ὁρατὸ κυρίως κατὰ τὴν ἀνατολικήν παρειά τῆς ἐπίχωσης [εἰκ. 2 (5)]. Τὸ ἐπίπεδο τοῦ «ἀνώτερου πυρακτωμένου» ἔφθανε ἕως τὸν τοῖχο 61. Τὰ δὲ ὑπόλοιπα σκληροῦ κόκκινου χώματος σὲ βάθος 0.82-0.84, δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν σὲ κατὰ χώραν ἐπίπεδο χρήσεως.

Ἡ ἀλλαγὴ τῆς στρωματογραφικῆς εἰκόνας ποὺ ἔχουμε μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν στρωμάτων δὲν τροποποιεῖ οὐσιωδῶς ἐκείνη τῶν στρωματογραφικῶν 5, 5α καὶ 14 διευκρινίζει ὅμως τὴν παρατηρούμενη διαφορὰ στὴν ἀνάπτυξη τῶν στρωμάτων μεταξὺ βόρειου καὶ νότιου μέρους.

Συνοψίζοντας σημειώνουμε τὰ ἑξῆς: Στὸ νότιο μέρος τῆς ἐπίχωσης, τὸ ὁποῖο ὀρίζει ἀπὸ Β ἢ σειρά λίθων καὶ ὅπου ὑπάρχουν τὰ ὑπόλοιπα πιθανότατα πλακοστρώτου καὶ στρώση γκριζοπράσινου ἀργιλώδους χώματος, σὲ βάθος 0.84 περίπου, διαπιστώθηκε ὅτι πράγματι ἔχουμε ἓνα ἐπίπεδο χρήσεως (κόκκινο σκληρὸ χῶμα με στρώση πλακῶν), τὸ ὁποῖο ἀργότερα δέχθηκε στὸ μέρος αὐτὸ τρεῖς ἀλλεπάλληλες ἐπιστρώσεις, ποὺ περιγράψαμε πρὶν πάνω. Τὸ «πλακόστρωτο» καὶ οἱ ἐπιστρώσεις προσγράφονται στὸν ὀρίζοντα τοῦ «ἀνώτερου πυρακτωμένου ἐπιπέδου» ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀποτέθηκε ἡ ἀνώτερη στάχτη τῆς τομῆς ζ-η τοῦ Ρωμαίου. Εἶναι προφανῶς ἡ κατάσταση ποὺ διαμορφώθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β: Τὰ ὑπόλοιπα τῆς καταστροφῆς ἀπομακρύνθηκαν ἢ καὶ συσσωρεύθηκαν ἐν μέρει πρὸ τοῦ τοίχου 61 μαζί με τίς πέτρες καὶ ἄλλα στοιχεῖα καμένα ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸν ἴδιο τοῖχο. Ὁ πρὸς Ν χώρος, ὁ ὁποῖος πιθανῶς ὀρίζεται ἀπὸ Β με τὸ ὑπόλοιπο τῆς κατασκευῆς «ἀναλήμματος» δέχθηκε τίς ἀλλεπάλληλες ἐπιστρώσεις ποὺ ἀποτελέσαν τὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο ἀπλώθηκε βαθμιαῖα ἡ στάχτη τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν.

Ἡ χρονολόγηση τῆς κεραμεικῆς θὰ βοηθήσει στὴ διάκριση τῶν φάσεων. Εἶναι ἤδη φανερό ὅτι μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου τοῦ μεγάρου Β ἄλλαξε ἡ χρῆση τοῦ χώρου. Ἴσως τὸ βόρειο δωμάτιο δέχθηκε ὑψηλότερο δάπεδο με στρώση κίτρινου καθαροῦ χώματος, καὶ λειτούργησε ὡς κλειστός στεγασμένος χώρος. Ἡδὴ εἴχαμε ὑποθέσει βασιζόμενοι στὶς ὁπές με τὸ ἀπαν-

θρακωμένο ὑλικὸ τῆς στρωματογραφίας 4/1992, μικρὴ ξυλόπλεκτο κατασκευή¹². Πρὸς Ν αὐτοῦ ὁ χώρος καθαρίσθηκε καὶ ἐπιστρώθηκε ὡς «πλατεία» γιὰ τὶς ὁλόκαυστες θυσίες.

Στρωματογραφία 3α

Μικρὴ συμπληρωματικὴ ἔρευνα ἔγινε στὴ στρωματογραφία 3 τοῦ 1992¹³ κάτω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ σηκοῦ (στρωματογραφία 3α). Τὰ χῶματα αὐτὰ βρίσκονται πρὸ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ μεγάρου Β. Ἡ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ κτιρίου εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἀφοῦ ἀφαιρέσαμε τὰ στρώματα τῶν χωμάτων πὺ τὴν ἔκφρασαν¹⁴. Κατὰ τὴ δυτικὴ παρεὶα τῆς ἐπίχωσης (πίν. 796, εἰκ. 11) μπορέσαμε νὰ κάνουμε παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν ἔκταση τοῦ κίτρινου καθαροῦ χῶματος πὺ εἶχε στρωθεῖ ἐπάνω στὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ ὀπισθοῦ δωματίου. Συγκεκριμένως διαπιστώσαμε ὅτι τὰ λείψανα κίτρινου χῶματος πὺ ὑπάρχουν σὲ πολὺ μικρὸ μέρος ἐπὶ τοῦ ἐρειπίου τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ μεγάρου Β εἶναι προφανῶς ὑπόλοιπο τοῦ συνδετικοῦ ὑλικοῦ καὶ δὲν ἀνήκουν στὴν ἐπίστρωση τοῦ κίτρινου χῶματος πὺ διαπιστώσαμε στὶς στρωματογραφίες 3 καὶ 4 τοῦ 1992¹⁵. Ἐπομένως δὲν ἀποδεικνύουν τὰ λείψανα αὐτὰ ὅτι, τὸ κίτρινο χῶμα στρώθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ τοίχου. Πάντως καὶ ἀσχέτως ἐὰν ὁ 6 τοῖχος τοῦ κτιρίου εἶχε τότε καταστραφεῖ, τὸ χῶμα αὐτὸ στρώθηκε ἐπάνω στὸ δάπεδο τοῦ βορείου δωματίου γιὰ ἓνα νέο ἐπίπεδο χρήσεως ὅπως ἀναφέραμε πὺ πάνω. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια ἔφερε ὑπόλοιπα ἀπανθρακωμένου ὑλικοῦ, πιθανῶς ἀπὸ τὴν τελικὴ καταστροφὴ τοῦ δωματίου. Οἱ τρεῖς ὀπὲς μέσα στὸ στρώμα αὐτὸ πὺ περιεῖχαν ἀπανθρακωμένο ὑλικό, ὅπως φαίνονται στὴ στρωματογραφία 4 τοῦ 1992¹⁶, μαρτυροῦν πιθανότατα, κατασκευὴ ἢ ἐπισκευὴ διάδοχο τοῦ δωματίου¹⁷.

12. ΠΑΕ 1992, 105 κέ. Τὸ Ἔργον 1998, 56. Δωδώνη 26, 1, 1997, 336.

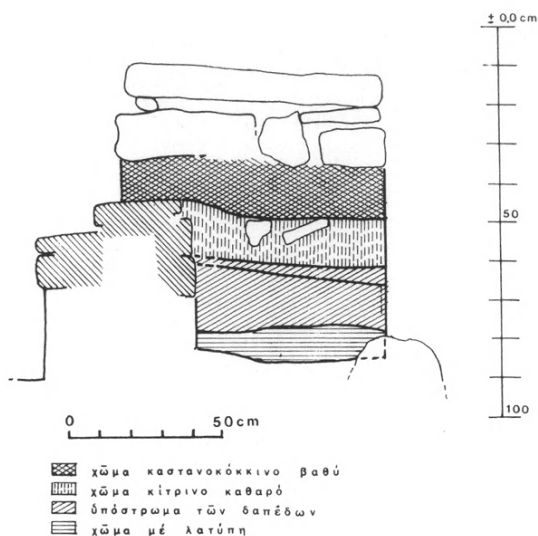
13. ΠΑΕ 1992, 102 κέ.

14. Ὁ.π. πίν. 316.

15. Πρ6. ὅ.π. 105.

16. Ὁ.π. 105 κέ.

17. Βλ. πὺ πάνω σημ. 12.



Εἰκ. 11. Στρωματογραφία 3α.

Μὲ τὴν ἐπανεξέταση τῆς στρωματογραφίας 3 ἐλέγξαμε καὶ ἐπαληθεύσαμε καὶ τὴν ὑπαρξὴ ἐπιπέδου χρήσεως ἀπὸ κόκκινο σκληρὸ χῶμα πάχους 0.04 ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ σηκοῦ. Βρίσκεται σὲ βάθος 0.43 καὶ παρακολουθεῖται σὲ ἔκταση 1.36. Περνᾷ καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὴ θέση τοῦ «κομμένου τοίχου» καὶ ἀποτελεῖ τὴν τελευταία φάση χρήσης τοῦ χώρου πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ναοῦ, ἀντιστοιχεῖ δὲ στὸ ἐπίπεδο τοῦ μελανοῦ χρώματος ποὺ βρίσκεται δυτικότερα¹⁸ καὶ σὲ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο εἰσχωροῦσε ἡ ὄρθια πλάκα πρὸς Ν τοῦ μεγάρου Β¹⁹.

18. Πρώτη ἀναφορὰ ΠΑΕ 1995, 95.

19. ΠΑΕ 1993, 96-97.

Μικρές ἐπαναλήψεις

Ἐγινε καθαρισμός τοῦ πίθου τοῦ δυτικοῦ μέρους τοῦ μεγάρου Β²⁰ μέχρι τοῦ πυθμένος του σέ βάθος 2.56 (πίν. 80α). Περιεῖχε χῶμα καθαρό μὲ χαλί-κια. Εἶναι σπασμένος στὸν ὦμο καὶ τὸ στόμιο λείπει. Ἡ μεγαλύτερη διάμετρος τῆς κοιλιᾶς του εἶναι 0.90. Ὁ πίθος εἶχε προφανῶς καθαρισθεῖ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψή του ἀπὸ τὸν Γ. Σωτηριάδη²¹.

Ἐπανεξετάσαμε τὴ σχέση τοῦ τοίχου γ²² πρὸς τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ μεγάρου Β. Εἶχαμε παλαιότερα θεωρήσει ὅτι οἱ δύο τοῖχοι συμπλέκονται καὶ ἐπομένως ἀνήκουν στὴν ἴδια κατασκευαστικὴ φάση. Τώρα προσέχουμε ὅτι ἓνας λίθος στὸ ἐπάνω μέρος ποὺ φέρεται καὶ ἐπὶ τῶν δύο τοίχων εἶναι ριχτός καὶ ὅχι στὴ θέση του (πίν. 80β). Ὁ τοῖχος γ ἐδράζεται σέ βάθος 1.09 μ. Ἀπὸ τοὺς κατὰ χώραν δόμους του κανεῖς δὲν συνδέεται ὀργανικὰ μὲ τὸν κάθετο τοῖχο α. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκην ὅτι οἱ δύο τοῖχοι ἀντιπροσωπεύουν διαφορετικὲς οἰκοδομικὲς περιόδους.

Τὸ μικρὸ ὑπόλοιπο κατασκευῆς ποὺ εἶχαμε θεωρήσει ἐγκάρσιο τοῖχο (62)²³, παράλληλο πρὸς τὸν 61 δὲν ἀνήκει σέ τοῖχο. Οὔτε ἀνευρίσκεται στὴν ἀπέναντι στρωματογραφία 5 καὶ στὴν ἀντίστοιχη θέση στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μεγάρου σχετικὸ ἵχνος τοίχου. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀπαλείψαμε ἀπὸ τὸ σχέδιο τοῦ μεγάρου Β τὸν «τοῖχο» αὐτόν (βλ. εἰκ. 1).

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

20. ΠΑΕ 1992, 99 κέ.

21. ΑΕ 1900, 177, ΑΔ II, 1902-1908, 4.

22. ΠΑΕ 1992, 120.

23. Ὁ.π.

11. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

(Πίν. 81-89)

Κατά τὸ ἔτος 2000 ἔγιναν κυρίως ἀναστηλωτικές ἐργασίες στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος, καθὼς καὶ συγκολλήσεις καὶ συντήρηση γλυπτῶν καὶ κεραμεικῆς¹. Τὸ 1999 εἶχε συμπληρωθεῖ τὸ ἀνώτερο μέρος τῆς τοιχοποιίας τοῦ τρούλλου τοῦ νοτίου παρεκκλησίου, ὁ ὁποῖος ἐκαλύφθη μὲ χειροποίητα κεραμίδια. Ἡ ἴδια ἐργασία ἔγινε τὸ 2000 στὸ κυβικὸ σῶμα τοῦ παρεκκλησίου αὐτοῦ, ὅπου συμπληρώθηκε καὶ τὸ διπλὸ ὀδοντωτὸ γεῖσο² (πίν. 81). Συμπληρώθηκε ἐπίσης τὸ διπλὸ ὀδοντωτὸ γεῖσο τῆς ἀψίδας τοῦ παρεκκλησίου καὶ ἡ διπλὴ ὀδοντωτὴ ταινία ποὺ βρίσκεται ἀκριβῶς ἀπὸ κάτω. Τοποθετήθηκαν τρία νέα παράθυρα μὲ ἀδιαφανεῖς ὑελοπίνακες μὲ μεταλλικὸ ὅπλισμὸ στὸν τρούλλο καὶ ἓνα στὴν ἀψίδα.

Ἐπισκευάσθηκε καί, ὅπου ἦταν ἀναγκαῖο, ἀνακατασκευάσθηκε τὸ δάπεδο στὸ βόρειο τμήμα τοῦ νάρθηκα. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο βρέθηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι ποὺ ἐρευνήθηκαν. Τὰ ὄρθια τοιχώματα ἐνὸς τάφου στὴν ΒΔ γωνία ἦταν

1. Στις ἐφετινὲς ἐργασίες ἔλαβαν μέρος ὁ μαρμαροτεχνίτης Γιάννης Τσέβλικος, ὁ τεχνίτης Δημήτριος Κυριάκου, ὁ ἀρχαιολόγος Γιάννης Βαραλῆς καὶ ὁ ἀρχαιολόγος-συντηρητὴς Γιάννης Κούρτης. Βασικὸς συνεργάτης ἦταν ὁ Καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γεώργιος Βελένης. Ἐκθέσεις γιὰ τίς μέχρι σήμερα ἐργασίες δημοσιεύθηκαν στὰ ΑΑΑ, V.1, 1972, 87-97· VI.3, 1973, 402-412· X.2, 1977, 149-64, καὶ στὰ ΠΑΕ 1977, 149-153· 1987, 123-124· 1988, 94-98· 1989, 169-175· 1990, 160-164· 1991, 169-177· 1992, 150-154· 1993, 111-116· 1994, 117-122· 1996, 211-214· 1997, 167-168· 1998, 141-142· 1999, 145-146. Εὐχαριστῶ γιὰ τὴν βοήθειά τους τὴν 8η Ἐφορεία Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τὴν IB Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων.

2. Τὸ ὀδοντωτὸ γεῖσο ἐσώζετο μερικῶς στὸ μέσο τῆς δυτικῆς καὶ στὸ βόρειο ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς.

κατασκευασμένα ἀπὸ πλάκες τοῦ δαπέδου. Μεταξὺ αὐτῶν ὑπῆρχε πλάκα μαρμαροθετήματος, ἀνάλογη πρὸ αὐτῆς ποὺ εἶχαν βρεθεῖ παλαιότερα στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκος³. Ἡ πλάκα, διαστάσεων $25 \times 34 \times 7$ ἐκ., εἶναι ἀποκεκρουμένη στὰ πλάγια (πίν. 83α). Σῶζονται τμήματα δύο σηρικῶν τροχῶν. Στὸν δεξιὸ ἕνα ἀνδρας, ποὺ κρατεῖ κολεό, ὑψώνει τὸ σπαθί του γιὰ νὰ κτυπήσει λιοντάρι ὑψωμένο στὰ πίσω πόδια, ποὺ παριστάνεται στὸν ἀριστερὸ σηρικὸ τροχό. Τὰ κενὰ τῆς παραστάσεως, ὅπου ἦταν πακτωμένες πολύχρωμες κροῦστες, εἶναι σήμερα ἄδεια.

Στὸ δάπεδο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου, ναοῦ τοῦ νεκροταφείου τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Ρωμιά, ἐπισημάνθηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Σταῦρο Μαμαλοῦκο ἄλλη μία πλάκα μαρμαροθετήματος, ἡ ὁποία ἀποσπᾶσθηκε μὲ τὴν ἄδεια τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν καὶ καθαρίσθηκε (πίν. 82α). Εἶναι σπασμένη στὰ πλάγια καὶ λείπει ἡ κάτω δεξιὰ γωνία. Οἱ σωζόμενες διαστάσεις εἶναι $24.8 \times 59/40 \times 7$ ἐκ. Τρεῖς σηρικοὶ τροχοὶ περικλείουν, ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, γρύπα σηκωμένο στὰ πίσω πόδια, λέοντα στὴν ἴδια στάση ἀλλὰ μὲ τὸ κεφάλι γυρισμένο πίσω (πίν. 82β), καὶ αἰλουροειδῆ ποὺ κατασπαράσσει ἕνα ζῶο πεσμένο κάτω. Λείπουν τὸ ἀριστερὸ ἄκρο τοῦ γρυπός, ἡ κεφαλὴ καὶ τὰ ἄκρα τῶν ποδιῶν τοῦ αἰλουροειδοῦς, καὶ τὸ σῶμα τοῦ θύματος (σώζεται μόνο ἡ κεφαλὴ). Μεταξὺ τῶν τροχῶν καὶ τοῦ πλαισίου ἐλίσσονται βλαστοί. Στὰ κενὰ ἦταν πακτωμένες γαλάζιες κροῦστες, ἀπὸ τίς ὁποῖες σῶζονται μόνο ἔξι.

Δάπεδα μὲ διακόσμηση σὲ τεχνικὴ ὀpus sectile ἔχουν σωθεῖ στὴν βασιλικὴ τοῦ Στουδίου⁴ καὶ στὸν ναὸ τοῦ Παντοκράτορος στὴν Κωνσταντινούπολη⁵. Χρονολογοῦνται στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 11ου καὶ στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 12ου αἰ. ἀντιστοίχως, ἔχει ὁμως ἐκφρασθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι τέτοια δάπεδα

3. ΠΑΕ 1988, 97, πίν. 686, 69, 70α. Βλ. καὶ ΠΑΕ 1992, 151-152, εἰκ. 1, πίν. 606, 61α.

4. TH. MATHEWS, *The Byzantine Churches of Istanbul* (University Park-London 1976) 144, εἰκ. 15-16-19.

5. A.H.S. MEGAW, *Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul*, DOP 17, 1963, 335-340, εἰκ. A-C, 2, 3, 5, 6. TH. MATHEWS, ἑ.ἄ. εἰκ. 10-24-25.

υπήρχαν στην Βασιλεύουσα από τόν 9ο κιόλας αϊ.⁶ Οι πλάκες τῆς Παντάνασσας τοποθετήθηκαν σὲ δεύτερη χρῆση, καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ προέρχονται ἀπὸ μεγάλο καλλιτεχνικὸ κέντρο, ὅπως ἡ Κωνσταντινούπολη.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1993 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ δυτικῶς τοῦ μνημείου μία κατασκευὴ διαστ. 1.155×0.64 μ., καὶ ὕψους πάνω ἀπὸ τὴν κρηπίδα 0.42 μ., στὴ μία μακρὰ πλευρὰ τῆς ὁποίας ἀνοίγεται τοξωτὸ ἀψίδωμα πλάτους 0.34 μ., πὺν εἰσέχει κατὰ 16-18 ἐκ.⁷ Ἡ τοιχοποιία, πλινθοπερίκλειστη, μὲ ἀδρομερῶς λαξευμένους ἀσβεστολίθους καὶ δύο πλίνθους στοὺς ὀριζοντίους καὶ στοὺς καθέτους ἄρμους, μοιάζει μὲ τὴν τοιχοποιία τοῦ ἐρειπωμένου βορείου παρεκκλησίου. Τὴν χρῆση τῆς κατασκευῆς αὐτῆς διαφωτίζει ἀνάλογο εὔρημα, πὺν ἦλθε στὸ φῶς στὸ ΒΔ ἄκρο τοῦ νάρθηκα τρίκλιτης ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἀνεσκάφη τὸ 2000 στὸ οἰκὸπεδο Χρ. Παπάζογλου ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Τζαβέλλα στὴν Ἄρτα⁸. Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα στὴν Ἄρτα κατασκευὴ ἔχει διαστάσεις 1.67×0.80 μ., καὶ σώζεται σὲ ὕψος 0.63 μ., ἐναντι 0.42 μ. στὴν Παντάνασσα. Εἶναι πλινθόκτιστη, ἐξαιρέσει ἐνὸς λίθινου δόμου πάνω ἀπὸ τὴν κρηπίδα. Τὸ τοξωτὸ ἀψίδωμα τῆς μακρᾶς πλευρᾶς ἔχει ὕψος 0.28 μ., πλάτος 0.24 μ., καὶ εἰσέχει κατὰ 19/20 ἐκ. Ἐνα δεύτερο ἀψίδωμα στὴν βόρεια στενὴ πλευρά, διαστάσεων 0.32×0.23 μ., εἰσέχει κατὰ 19/21.5 ἐκ. καὶ δὲν ἀπολήγει σὲ κανονικὸ πλίνθινο τόξο, ἀλλὰ σὲ δύο τοῦβλα τοποθετημένα σὲ σχῆμα Λ. Στὴν Παντάνασσα ἡ κρηπίδα ἐξέχει κατὰ 8.5-12 ἐκ., ἐνῶ στὴν Ἄρτα κατὰ 10 ἐκ. περίπου. Ἡ κατασκευὴ στὸν ναὸ τῆς Ἄρτας εἶναι σῆμα τάφου, ὅπως ἔδειξε σχετικὴ ἔρευνα. Τὰ τοξωτὰ ἀψιδώματα χρησίμευαν προφανῶς γιὰ τὴν τοποθέτηση καντηλίου ἢ πιάτου μὲ κόλλυβα.

Τὸ ἔδαφος δυτικῶς τοῦ μνημείου, ὅπου προεξεῖχαν μάρτυρες προηγούμενων ἀνασκαφῶν, ἐξομαλύνθηκε μερικῶς. Μεταξὺ τῶν εὑρημάτων τῶν ἐφετι-

6. A.H.S. MEGAW, ἔ.ἀ. 339-340. Πρβ. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Ἀρχαιολογικὲς παρατηρήσεις σὲ τρία χωρία τοῦ 5ου βιβλίου τοῦ Συνεχιστῆ τοῦ Θεοφάνη, *Κληρονομία* 10, 1978, 270-271.

7. ΠΑΕ 1993, 114, πίν. 68α.

8. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ τὴν ἀρχαιολόγο τῆς 8ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Βαρβάρα Παπαδοπούλου-Γεωργονίκου, πὺν πρόθυμα μοῦ ἔδωσε τίς σχετικὲς πληροφορίες.

νῶν ἐργασιῶν μνημονεύονται: τὸ δεξιὸ ἄκρο ἐνεπιγράφου πλίνθου, διαστάσεων 17×11.8 ἐκ., μὲ χαραγμένα τὰ γράμματα THC⁹ (πίν. 836)· τμῆμα μαρμαρίνου γείσου διαστάσεων $44 \times 25 \times 9.5$ ἐκ., διακοσμημένου μὲ σπαστὸ κυμάτιο (billettes¹⁰, πίν. 84α)· βάση κορινθιακοῦ κιονοκράνου διαστάσεων $22 \times 48 \times 25$ ἐκ. (πίν. 846)· καὶ τέλος γένεση πωρίνου σταυροβολίου, διαστάσεων $28.5 \times 41 \times 32$ ἐκ. (πίν. 886).

Μεταφέρθηκαν προσωρινὰ ἀπὸ τὶς ἀποθήκες τῆς Ἀρτας στὴν Παντάνασσα λίθινα μέλη ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἀνασκαφές, γιὰ νὰ συγκολληθοῦν ὅσα τεμάχια συνανήκουν. Τὰ ἀποτελέσματα ἦταν μάλλον ἀπογοητευτικά. Λίγα σχετικῶς κομμάτια ἐφαρμόζουν, φαίνεται δὲ ὅτι πολλὰ γλυπτὰ, ἰδίως γωνίες κιονοκράνων, εἶχαν θραυσθεῖ ἐπίτηδες, καὶ δὲν μπορούσαν νὰ συγκολληθοῦν, ἐνῶ καταφανῶς συνανήκουν. Τὰ κυριότερα ἀπὸ τὰ γλυπτὰ ποὺ συγκολλήθηκαν ἀπὸ τὸν μαρμαροτεχνίτη κ. Γιάννη Τσέβλικο εἶναι τὰ ἑξῆς:

Ἡ ἄνω δεξιὰ γωνία προσκυνηταρίου, ἐξωτερικὰ ὀρθογωνίου καὶ ἐσωτερικὰ τοξωτοῦ, ἀπὸ τρία συνανήκοντα τεμάχια, λαξευμένου στὴν πίσω ὄψη ἐνὸς θωρακίου. Τὸ τόξο πλαισιώνουν σχοινόμορφη σπεῖρα καὶ σειρὰ ἐξαφύλλων ἀνθεμίων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα μεσολαβοῦν τρίφυλλα ἀνθέμια (πίν. 866). Στὴν τριγωνικὴ ἐπιφάνεια μετὰξὺ τοῦ τόξου καὶ τῆς γωνίας ἦταν λαξευμένα τέσσερα πουλιά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται τὰ τρία καὶ ἡ οὐρὰ τοῦ τετάρτου, ἀριστερά. Πουλί μὲ μακριὰ οὐρά (παγώνι;) πατὰ πάνω σὲ ἓνα μικρότερο, ποὺ γυρίζει πίσω τὸ κεφάλι, καὶ τοῦ τσιμπᾷ τὸν λαιμό. Κάτω δεξιὰ, ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν οὐρὰ τοῦ παγωνιοῦ, εἰκονίζεται ἓνα μικρότερο πουλί. Τὴν γωνία πλαισιώνει λοξότμητὴ ἀκόσμητὴ παρυφή, πλάτους 2.5 ἐκ. Ἡ λάξευση εἶναι διπλεπίπεδη, ἢ ἐκτέλεση χαλαρή, μὲ πολὺ ρηχές ἐγκοπές. Τὸ προσκυνητᾶριο λαξεύθηκε

9. Πλίνθινες ἐπιγραφές ἢ μονογράμματα ἀπαντοῦν ἀρκετὰ συχνὰ κατὰ τὴν παλαιολόγειο περίοδο στὴν Μακεδονία καὶ τὴν Ἥπειρο, κατὰ κανόνα ὅμως τὰ γράμματα σχηματίζονται μὲ τοῦβλα ποὺ πακτώνονται στὸ κονίαμα. Ἐπιγραφές πάνω σὲ τοῦβλα κοσμοῦν τὴν Bogorodica Ljeviška τῆς Πρισρένης στὸ Κοσσυφοπέδιο, μνημεῖο ὅπου ἔχουν διαπιστωθεῖ ἐπιδράσεις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Δεσποτάτου. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔχει ἀποδώσει πολλὰ ἄλλα θραύσματα ἐνεπιγράφων πλίνθων· βλ. π.χ. AAA V.1, 1972, 94, εἰκ. 6, καὶ ΠΑΕ 1992, 151, πίν. 60α.

10. Ἀνάλογα εὐρήματα εἶχαν ἀποδώσει οἱ ἀνασκαφές τοῦ 1971 καὶ 1996. Βλ. AAA V.1, 1972, 96, εἰκ. 12· ΠΑΕ 1996, 213, 85γ.

στήν πίσω ὄψη θωρακίου μὲ διπλὸ πλαίσιο, διακοσμημένου στὸ σωζόμενο τμήμα του μὲ δωδεκάφυλλο ρόδακα μέσα σὲ κύκλο καὶ τρίφυλλο ἀνθέμιο (πίν. 86α). Ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ προσκυνηταρίου, πού εἶχε ὅπως φαίνεται ὅμοια διακόσμηση, συγκολλήθηκε ἡ οὐρά τοῦ παγωνιοῦ μὲ τὸ πουλὶ ἀπὸ κάτω του, πού σώζεται ὁλόκληρο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κεφάλι (πίν. 87α). Οἱ διαστάσεις τοῦ ἀριστεροῦ τμήματος εἶναι $34 \times 16 \times 5$ ἐκ. Τὸ πλαίσιο ἔχει πλάτος 3 ἐκ. Στὴν πίσω ὄψη σώζεται πυροστροβίλος ἀπὸ τὴ διακόσμηση τοῦ θωρακίου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο λαξεύθηκε τὸ θωράκιο. Ἄλλο ἓνα τμήμα τοῦ προσκυνηταρίου πού εἶχε βρεθεῖ τὸ 1971, μὲ ὅμοια σχοινόμορφη σπεῖρα καὶ σειρὰ ἀνθεμίων, δὲν ἐφαρμόζει στὰ τμήματα πού συγκολλήθηκαν ἐφέτος¹¹.

Ἐπιστύλιο μαρμάρينو, ἀποκεκρουμένο στὰ δύο ἄκρα, λοξότμητο καὶ στίς δύο πλευρές, οἱ ὁποῖες κοσμοῦνται μὲ ἐξάφυλλες ἄκανθες, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται τρίφυλλα ἀνθέμια¹². Ἡ ἐκτέλεση εἶναι μαλακή, χωρὶς ἀκμές. Διαστάσεις: $83 \times 32/21 \times 9$ ἐκ. (πίν. 87β).

Πέντε συνανήκοντα τεμάχια συγκολλήθηκαν στὴν βάση τοῦ τεκτονικοῦ κιονοκράνου τοῦ 13ου αἰ. πού εἶχε βρεθεῖ τὸ 1998¹³. Διαπιστώθηκε ἔτσι ὅτι τὸ ὕψος του εἶναι 41 ἐκ. (πίν. 88α).

Λεκάνη ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, τῆς ὁποίας ἔξι κομμάτια εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1972 μπροστὰ στὸ διακονικὸ καὶ τὴν πρόσοψη τοῦ νοτίου παρεκκλησίου (πίν. 85). Ἔχει ὕψος 53 ἐκ., διάμετρο περ. 68 ἐκ., διάμετρο βάσεως 36 ἐκ., καὶ πάχος 5 ἐκ. Κοσμεῖται μὲ βαθμιδωτὸ σταυρό, πλαισιωμένο ἀπὸ δύο μεγάλα λογχοειδῆ φύλλα, σὲ πολὺ χαμηλὸ ἀνάγλυφο. Στὴν ἀντίθετη πλευρὰ ἀνοίγεται ὁπὴ ἀπορροῆς.

Τμήμα βάσεως κιονοκράνου, ἀναλόγου πρὸς τὰ κιονόκρανα τῆς Ἀγίας Θεοδώρας στὴν Ἄρτα, μὲ διάκοσμο ἀνθεμίων καὶ συμμετρικῶν ἀνεμιζομένων φύλλων¹⁴. Ἡ σπεῖρα τῆς βάσεως ἔχει ἀπολαξευθεῖ. Ἀπὸ τὴ διακόσμησή της σώζονται μόνο ὁπὲς τοῦ τρυπανιοῦ. Διαστ.: $18.5 \times 37 \times 6$ ἐκ. (πίν. 89α).

11. AAA V.1, 1972, 96, εἰκ. 10.

12. Τμήμα ἐπιστυλίου μὲ διαφορετικὴ ἀπόδοση τῶν ἀνθεμίων εἶχε βρεθεῖ τὸ 1971. Βλ. AAA V.1, 1972, 96, εἰκ. 9.

13. ΠΑΕ 1998, 142, πίν. 80β.

14. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ Ἀγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτης, ABME B', 1936, 97-98, εἰκ. 7-8.

Ὁ ἀρχαιολόγος καὶ συντηρητὴς κ. Ἰωάννης Κούρτης καθάρισε καὶ συγκόλλησε ἀγγεῖα παλαιότερων ἀνασκαφῶν, ὅπως τὴν γαβάθα 91Π67, τοῦ 16ου-17ου αἰ., ποὺ εἶχε βρεθεῖ τὸ 1991 στὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Βορείου παρεκκλησίου. Κοσμεῖται μὲ τέσσερις πράσινες σπεῖρες πάνω σὲ κίτρινο κάμπο καὶ ἔχει διάμετρο 17.5 ἐκ., διάμετρο βάσεως 6.6 ἐκ. καὶ ὕψος 8 ἐκ. (πίν. 896).

Διεπιστώθη ἡ κλοπὴ πεσσίσκου μὲ ἐφθαρμένο ἀνάγλυφο ἐλικόφυλλο, ἐντοιχισμένου σὲ πεζούλι στὴν εἴσοδο τοῦ Βορείου παρεκκλησίου¹⁵, ἀπόρροια τῆς ἐλλείψεως φυλάξεως τοῦ χώρου γιὰ τὴν ὁποία κάναμε λόγο στὰ ΠΑΕ 1999.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

15. ΠΑΕ 1991, 172, πίν. 1056.

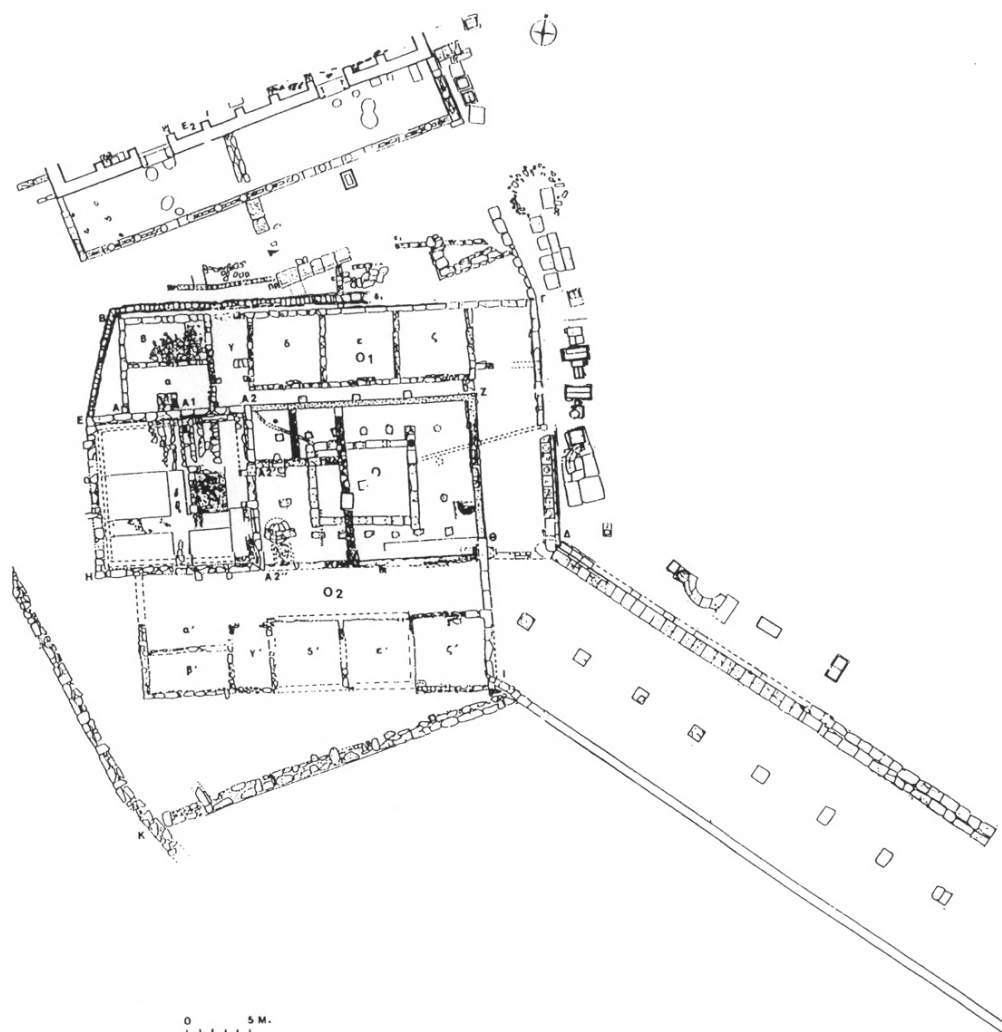
12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ

(Πίν. 90-95)

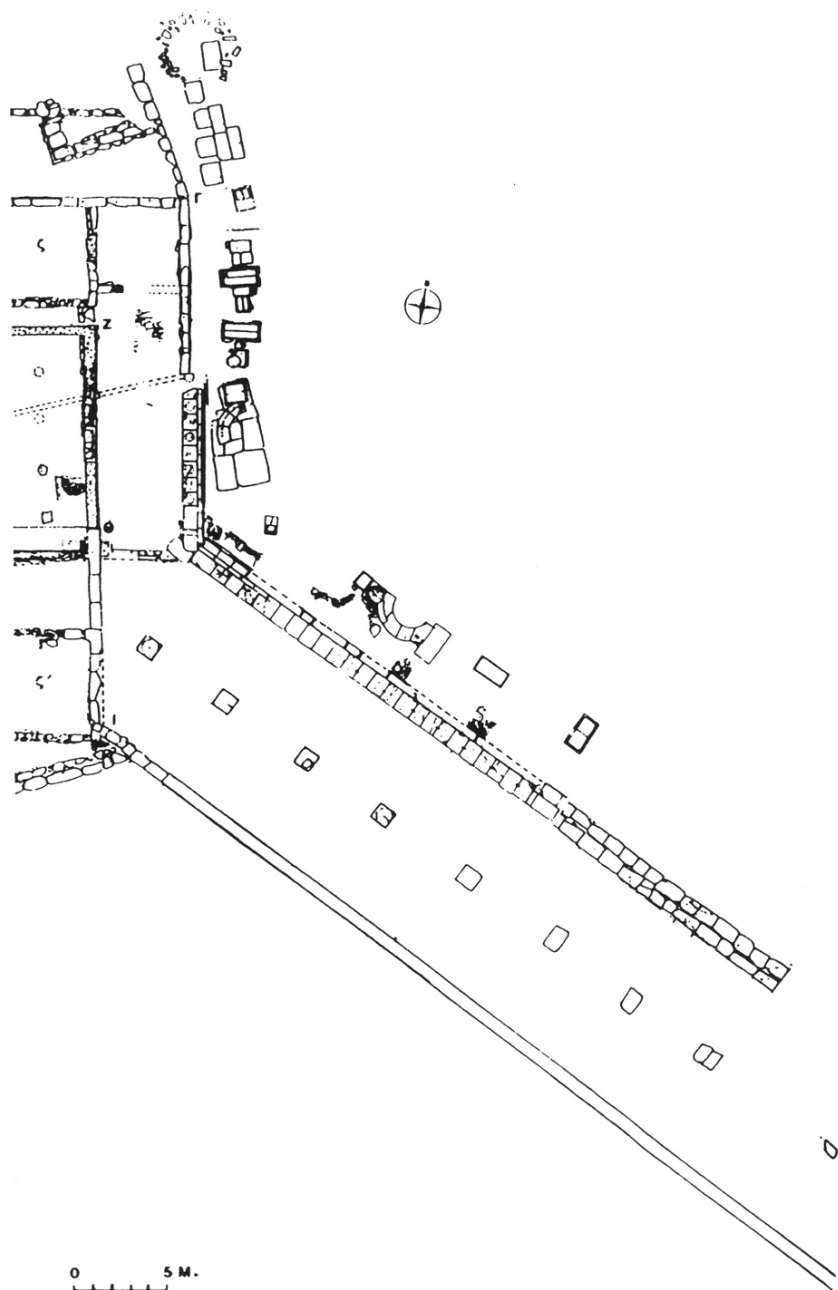
Ἡ ἀνασκαφή τῆς Δωδώνης κατὰ τὸ ἔτος 2000 διενεργήθηκε ἀπὸ τίς ὑπογραφόμενες μὲ δαπάνες τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων¹. Ἐρευνήθηκε ὁ χῶρος νότια, νοτιοανατολικά καὶ ἀνατολικά τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα Ο τοῦ πρυτανείου² (εἰκ. 1-2) στοὺς παρακάτω τομεῖς: α) ἐσωτερικὰ τῆς πτέρυγας Ο2 τοῦ πρυτανείου, β) ἐσωτερικὰ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου, γ) ἐντὸς τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ, ἡ ὁποία ἐκτείνεται στὴ συνέχεια τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου πρὸς Νότον ἕως τὴν κύρια πύλη τοῦ Ἱεροῦ (πρώην

1. Στὴν ἀνασκαφὴ συνεργάστηκαν ὁ σχεδιαστὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Ἰ. Διαμαντόπουλος καὶ οἱ ὑποψήφιοι διδάκτορες Γ. Βαβλιάκης, Φ. Λύρου καὶ Ἀ. Τσῶνος. Ἐκπαιδεύτηκαν οἱ φοιτητὲς τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων: Β. Ἀντωνοπούλου, Μ. Αὐγερινοῦ, Ε. Βασδέκη, Γ. Βασιλείου, Γ. Βέρροιος, Δ. Βλαχάκος, Γ. Γεωργούλας, Ε. Γιαγκούδη, Ν. Γιούτσος, Δ. Δρόσου, Ζ. Ζέρβα, Β. Θεοδωρίδου, Σ. Καλεντάκη, Β. Καπόπουλος, Μ. Καραμπᾶ, Σ. Κατσανδρῆ, Μ. Κιτσάτη, Ε. Κρικῶνη, Ἀ. Κιούτσος, Θ. Κούτλα, Ε. Μητράκη, Ἀ. Μπρέσκα, Δ. Ντίνια, Π. Παναγάκος, Δ. Σακκάς, Β. Σαριπανίδη, Μ. Σεβδαλῆ, Ε. Σιώπη, Π. Τρυφωνόπουλος, Α. Τσουρλάκη, Ζ. Φονταρά, Α. Χριστοδουλοπούλου, Α. Ψυχιοῦ.

2. Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν στὸ πρυτανεῖο ὥς τὸ 1996, ὅπου καὶ ἡ πρώτη παρουσίασις τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ κτιρίου, βλ. S. DAKARIS, CHR. SOULI, A. VLACHOPOULOU, K. GRAVANI, *The Prytaneion of Dodona, L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité, Actes du IIIe Colloque International de Chantilly, 1996* (Paris 1999) 149-159. Γιὰ τίς νεώτερες ἔρευνες βλ. Ἔργον 1996, 64-69, Ἔργον 1997, 54-59, Ἔργον 1998, 59-65, Ἔργον 1999, 67-68, Ἔργον 2000, 79-82, Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΧΡ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *ΠΑΕ* 1996, 215-228, ὅπου (σημ. 2) συγκεντρωμένη βιβλιογραφία γιὰ τίς ἀνασκαφὲς παλαιότερων περιόδων. Ἐπίσης βλ. ΧΡ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *ΠΑΕ* 1997, 155-163, εἰκ. 1-3, πίν. 85-93, *ΠΑΕ* 1998, 143-151, εἰκ. 1-2, πίν. 81-87, *ΠΑΕ* 1999, 147-154.



Εἰκ. 1. Τὸ πρυτανεῖο καὶ τμῆμα τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ.



Εἰκ. 2. Ἡ ἀνατολική στοὰ τοῦ πρυτανείου καὶ τμήμα τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ μὲ τὰ πρὸ αὐτῶν βάθρα.

νοτιοανατολική στοὰ ὡς πρὸς τὸ πρυτανεῖο) καὶ δ) κατὰ μῆκος τῆς πρόσοψης τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ (πρώην νοτιοανατολικῆς στοᾶς).

Ἡ ἔρευνα στὴν πτέρυγα Ο2 διενεργήθηκε στὸν διάδρομο ποὺ ἐκτείνεται βόρεια τῶν δωματίων α', γ', δ', ε' καὶ ζ'. Ἀνασκάφηκε τὸ κεντρικὸ τμήμα του, στὸν ἄξονα τῶν δωματίων δ' καὶ ε', τὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ δυτικὰ καὶ στὴ συνέχεια τοῦ τμήματος ποὺ εἶχε ἐρευνηθεῖ τὸν προηγούμενο χρόνο πρὸ τοῦ δωματίου ζ'³ (εἰκ. 1). Λόγω τοῦ μεγάλου ὕψους τῶν ἐπιχώσεων, ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε ὡς τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος β τῶν ὑστερορωμαϊκῶν καὶ πρώιμων χριστιανικῶν χρόνων, τὸ ὁποῖο συνδέεται μὲ τὴν ἰδιωτικὴ κατοίκηση τοῦ χώρου κατὰ τὴν τέταρτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ κτιρίου⁴.

Μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος β ἤλθε στὸ φῶς ὁ ρωμαϊκὸς τοῖχος, τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ὁποίου εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὸ 1999 βόρεια τοῦ διαδρόμου τῆς πτέρυγας Ο2⁵. Ὁ τοῖχος ἐκτείνεται μεταξὺ τοῦ ἐγκάρσιου ρωμαϊκοῦ τοίχου ποὺ ἀπαντᾷ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς περιστυλῆς αἵθουσας Ο ὡς τὴ γωνία τῆς τετράγωνης αἵθουσας τοῦ συνεδρίου (Α2') (εἰκ. 1, πίν. 90α-β). Ἐδράζεται στὴ θεμελίωση τοῦ ἐξωτερικοῦ νότιου τοίχου τῆς περιστυλῆς αἵθουσας τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου Ο, ὅπως καὶ ὁ ρωμαϊκὸς τοῖχος ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1999 ἐπὶ τῆς ἐνδιάμεσης τοιχοποιίας Ο/Ο2. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐξ ὀλοκλήρου πλίνθινη τοιχοποιία τοῦ ρωμαϊκοῦ τοίχου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς (ἀνασκαφὴ 1999), στὸ δυτικὸ τμήμα ἔχουμε ἓνα σύστημα μικτῆς τοιχοποιίας ἀπὸ συνδυασμὸ σειρᾶς ὀπτῶν πλίνθων καὶ ἀκανόνιστων λίθων στὴν πρόσοψη. Ἐπιπλέον ὁ τοῖχος αὐτὸς δὲν σώζεται στὴν ἴδια καλὴ κατάσταση. Τὸ πάχος τοῦ τοίχου εἶναι τὸ ἴδιο (0.50-0.60 μ.) καὶ ἀποτελεῖται, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος, ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ ἀσβεστοκονίαμα.

Στὴν ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸν ρωμαϊκὸ τοῖχο, βρέθηκαν τρεῖς ἀσφράγι-

3. Ἔργον 1999, 67-68, εἰκ. 63-64, Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1999, 147-154, Ἔργον 2000, 79-81, εἰκ. 86-89.

4. S. DAKARIS, CHR. SOULI, A. VLACHOPOULOU, K. GRAVANI, ὁ.π. 156, πίν. 7, εἰκ. 10-11, Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1996, 226-227, πίν. 916.

5. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1999, 147-154.

στα πέταλα νομισμάτων⁶ (πίν. 91β). Ἀπὸ τὸ στρώμα 6 προέρχονται, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, δύο ρωμαϊκὰ ἀσφάλια, θραύσματα ἐρυθροβαφοῦς κεραμεικῆς καὶ ἀνάγλυφου σκύφου τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἐρευνήθηκε ἐπίσης τὸ βόρειο σκέλος τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου μὲ τομὴ κάθετη στὸν ἄξονα τοῦ ἐνδιάμεσου τοίχου O/O1 (εἰκ. 1-2). Ἐντὸς τῆς τομῆς βρέθηκαν πεσμένοι οἱ δόμοι τοῦ παρακαίμενου τοίχου τῆς πτέρυγας O1 τοῦ πρυτανείου (πίν. 91α). Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν δόμων, ἡ ἔρευνα θὰ συνεχιστεῖ σὲ βαθύτερα στρώματα προκειμένου νὰ διερευνηθεῖ ἂν κατὰ τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ πρυτανείου ὑπῆρχε μόνον τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, χωρὶς τὸν κλειστὸ πρὸς Βορρὰν χώρο, ὅπως ὑποδηλώνουν τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1999 στὸ ἀντίστοιχο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς πρὸς Νότον (δόμοι τοιχοποιίας μεταξὺ πρυτανείου καὶ νότιου ἄκρου τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς)⁷.

Συνεχίστηκε ἐπίσης ἡ ἔρευνα ἐντὸς τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ, ἡ ὁποία ἐκτείνεται στὴ συνέχεια τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου πρὸς Νότον ὡς τὴν κύρια πύλη τοῦ Ἱεροῦ (πρώην νοτιοανατολικὴ στοὰ ὡς πρὸς τὸ πρυτανεῖο) (εἰκ. 1-2). Ἡ ἀνασκαφὴ ἐδῶ προχώρησε σὲ βάθος σὲ στρώματα ὑστεροελλαδικῶν καὶ πρώιμων ἐλληνικῶν χρόνων (πίν. 92α), ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται λείψανα πασσαλόπηκτης ἐγκατάστασης (καλύβας) (πίν. 91γ) καὶ ὄστρακα ἀγγείων μὲ ἀνάγλυφη καὶ ἐμπιεστη πλαστικὴ διασκόμηση καθὼς καὶ ἀμαυρόχρωμη γραπτὴ διακόσμηση (πίν. 92β-γ)⁸.

Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ σὲ βάθος στὴν τομὴ πρὸ τοῦ στυλοβάτη τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ (πρώην νοτιοανατολικῆς στοᾶς) ἦλθαν στὸ φῶς πέντε δόμοι ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ κτιρίου (εἰκ. 1-2, πίν. 93α). Πρὸ αὐτοῦ, σὲ ἀπόσταση 0.50 μ. πρὸς τὰ ἀνατολικά, ἀποκαλύφθηκε μεταγενέστερη τοιχοποιία, ἡ ὁποία βαίνει παράλληλα καὶ ἐδράζεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸ βάθρο ποὺ ἐντοπίστηκε

6. Σχετικὰ βλ. ἐπίσης Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1989, 179, ΠΑΕ 1997, 161-162, Ἔργον 2000, 81, εἰκ. 89.

7. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1999, 147-154.

8. Γιὰ ἀντίστοιχες κατασκευές καὶ εὐρήματα ἀπὸ τὴ Δωδώνη βλ. Ἔργον 1967, 35, Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1967, 40, Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὴν Ἠπειρο, Δωδώνη 5, 1976, 274-275 καὶ 334-335.

κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1999 καταχωσμένο πρὸ τοῦ οἰκοδομήματος (πίν. 936)⁹.

Νοτιότερα, πρὸ τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ (πρώην νοτιοανατολικῆς στοᾶς), ἀποκαλύφθηκαν ἕξι βάθρα «κατὰ χώραν», στὴ συνέχεια αὐτῶν ποὺ εἶχαν ἔλθει στὸ φῶς μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1998¹⁰ (εἰκ. 1-2, πίν. 94α-β). Πρόκειται γιὰ τέσσερα ὀρθογώνια βάθρα, τρία ἐκ τῶν ὁποίων διασώζουν καὶ τὴν κρηπίδα, ἓνα βάθρο μὲ μορφὴ κίονα καὶ μία ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα¹¹ μὲ τοξοειδῆ δόμο στὴν ἐξωτερικὴ περιφέρεια, ἣ ὁποία ἐφάπτεται μὲ δύο ἀπὸ αὐτά. Μεταξὺ τῶν βάθρων ἀπαντοῦν ὕστερες κατασκευές.

Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφῆς, στὸν χῶρο τοποθετήθηκαν χαμηλὰ στέγαστρα προκειμένου νὰ προστατευθοῦν τὰ ἀποκαλυφθέντα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα καὶ μνημεῖα, ἰδιαίτερα ὅσα συνίστανται ἀπὸ τὸν εὐπαθὴ στὶς καιρικὲς συνθήκες τοπικὸ ἀσβεστόλιθο (πίν. 95α-β).

ΧΡ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ

9. ΧΡ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *ΠΑΕ* 1999, 147-154.

10. Βλ. ΧΡ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *ΠΑΕ* 1998, 148-149, σημ. 13, πίν. 84, 85α, *Ἔργον* 2000, 82, εἰκ. 87 καὶ 90.

11. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὸ μνημεῖο ὑπ' ἀριθ. C. CARAPANOS, *Dodone et ses ruines* (Paris 1878) πίν. VI, ἀρ. 7, 8, 9 καὶ Ν. ΚΑΤΣΙΚΟΥΔΗΣ, *Χάλκινοι ἀνδριάντες στὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης*, *Ἀρχαιολογικά δεδομένα καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες*, Διδ. Διατριβή (Ἰωάννινα 1996) ἀρ. 30 (VI, 7), ἀρ. 31 (VI, 8), ἀρ. 32 (VI, 9). Γιὰ τὰ βάθρα ἀπὸ τὴ Δωδώνη βλ. ἐπίσης Η. Β. SIEDENTOPF, *Das hellenistische Reiterdenkmal* (1968).

13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

(Πίν. 96-117)

Στήν Μινώα* Ἀμοργοῦ, ὅπως ἐμφαίνεται ἀπὸ τὴν συνοπτικὴ ἀναφορὰ στὸ Ἔργον 2000¹, τὰ ἀποτελέσματα, παρὰ τὴν συνεχιζόμενη, βασανιστικὴ ἔλλειψη ἐργατῶν καὶ τεχνικοῦ προσωπικοῦ, ἦταν ἰδιαίτερος σημαντικὰ κυρίως γιὰ τὴν συμπλήρωση τῆς εἰκόνας τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου.

Καὶ κατὰ τὸ 2000, οἱ μακρᾶς διαρκείας ἀρχαιολογικὲς ἐργασίες πραγματοποιήθηκαν μὲ χρηματικὰ κονδύλια ἀπὸ τὴν Δωρεὰ τοῦ Ἰδρύματος «ΣΤΑΥΡΟΣ Σ. ΝΙΑΡΧΟΣ»², καὶ μὲ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση³ τοῦ Ὑπουργείου Αἰγαίου, καθὼς καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΟΙ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΧΩΡΩΝ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀποψίλωση καὶ τὸν ἀπαραίτητο, ἐτήσιο συστηματικὸ ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ ὅλων τῶν ἀνεσκαμμένων χώρων στὴν Ἀκρόπολη καὶ στὴν Κάτω πόλη, ἔγιναν καὶ ἐργασίες διαμόρφωσης σὲ ἀνεξερεύνητα, ἄσκαφα ἀκόμα τμήματα τῶν ἀγρῶν.

* Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζω σὲ ὅλους τοὺς χρηματοδότες, καθὼς καὶ στοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν ἀγρῶν ἐντὸς τῶν ὁποίων θρῖσκονται τὰ ἀρχαῖα λείψανα, ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ καὶ ἀνεσκαμμένα, κ.κ. Κ. Ν. Νομικό, Μαρία καὶ Εὐάγ. Θεολογίτη, Ἰ. Κωδαῖο, Ἰ. Δεσποτίδης καὶ Δημ. Γαβαλᾶ. Οἱ ἐργασίες δὲν θὰ εἶχαν πραγματοποιηθεῖ χωρὶς τὴν πολύτιμη συμβολὴ τῆς ἐπιστ. συνεργ. Β. Δημητρίου καὶ τοῦ φύλακα Ἀρχαιοτήτων Σ. Γιαννακοῦ.

1. Ἔργον 2000, 83-87, εἰκ. 91-98.

2. ΠΑΕ 1999, 83 σημ. 2.

3. Ὁ.π. 83 σημ. 3.

ΚΑΤΩ ΠΟΛΗ

Ἀποθέτης τέφρας

Ἐφέτος, καθαρίστηκε καὶ ὁ ἀποθέτης τέφρας⁴, τοῦ ὁποίου τμήματα τῆς βόρειας καὶ τῆς ἀνατολικῆς παρεῖας, λόγῳ τῆς ὑγρασίας, εἶχαν ἐν μέρει καταρρεῦσει (πίν. 96-97). Τὰ χώματα ἦταν συσσωρευμένα στὸ ἐπίπεδο τῆς τελευταίας ἀνασκαφικῆς ἔρευνας (1991)⁵ καὶ περιείχαν τέφρα, ξυλάνθρακες, κομμάτια πασπάρου (σχιστολίθου), πολλὰ ὅστὰ καμένα καὶ ἄκαφτα, θαλάσσια ὅστρεα (39 πατελίδες καὶ δύο πορφύρες), σπόρους καὶ λέπι ψαριοῦ, καθὼς καὶ πολλὰ θραύσματα ἄβαφων, χειροποίητων χρηστικῶν σκευῶν⁶ καὶ γραπτῶν γεωμετρικῶν ἀγγείων⁷ (πίν. 98α-γ), διαφόρων σχημάτων –κυάθια (πίν. 98α), σκύφοι (πίν. 98β), ἀμφορεῖς (πίν. 98γ)–, ἓνα ἀκέραιο σφονδύλι⁸ (πίν. 98δ). Ἀπὸ τὸν καθαρισμό-ριζόκομμα τῶν στρωματογραφικῶν παρεῖων (πίν. 96β, 97δ), προῆλθαν τεμάχια ξυλανθράκων, δώδεκα ὅστρακα χειροποίητων ἄβαφων σκευῶν, δύο θραύσματα ἀγγείων μὲ μελανὸ γάνωμα γεωμετρικῶν χρόνων, λιγιστὰ ὅστὰ καὶ πατελίδες, τρία λέπια ψαριῶν καὶ ἀπανθρακωμένοι σπόροι ἐλαίας καὶ πιθανῶς λαθύρου (κατσούνι).

ΝΑ κλιτύς-Βορείως τοῦ Γυμνασίου

Στὴν ΝΑ κλιτύ, βορείως τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ Γυμνασίου καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὸ κτιριακὸ συγκρότημα τῆς Ἰθυδίκης καθαρίστηκε (πίν. 98ε, 99α), καὶ διαμορφώθηκε ὁ κατωφερὲς χώρος⁹ προκειμένου νὰ κατασκευαστεῖ πρόχειρο

4. Οἱ ἐργασίες ἔγιναν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Ἀ. Μπλανᾶ, ὁ ὁποῖος ἐτοίμαζε ἐπιστημονικὴ ἀνακοίνωση σχετικὴ μὲ τὸν ἀποθέτη.

5. ΠΑΕ 1991, 288-290, πίν. 182β, 183.

6. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀπὸ τὰ τριάντα ἄβαφα θραύσματα τὰ ἑπτὰ ἦταν καμένα.

7. Ἀπὸ τὰ τριάντα τρία γραπτὰ ὅστρακα, τὰ πέντε ἀνήκουν σὲ ἀμφορεῖς, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα σὲ σκύφους καὶ κυάθια.

8. Ἀρ. εὐρ. ἀνασκαφῆς: ΜΟΟ/Πδ 901, διαστ.: μέγ. ὕψ. 1.5 ἐκ. διαμ. βάσ. 2.2 ἐκ.

9. Οἱ ἐργασίες πραγματοποιήθηκαν στὰ τετρ. Ι 5, Ι 6 - Θ 5 καὶ Θ 6 τῆς πιν. 1:1, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῶν Β. Δημητρίου καὶ Ἀ. Μπλανᾶ, καὶ μὲ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τοῦ φύλακα Ἀρχαιοτήτων Σ. Γιαννακοῦ.

μονοπάτι πρόσβασης (πίν. 99β, 100α) τῶν ἐπισκεπτῶν στὴν ἀκρόπολη, καὶ κυρίως τῶν κατόχων τῶν ἀγρῶν στοὺς βοσκότοπους. Πρὶν ἀπὸ τίς ἐργασίες διάλυσης τῶν καταλοίπων παλαιῶν χωραφότοιχων, ἔγινε συστηματικὴ περισυλλογὴ τῶν ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν εὐρημάτων, κυρίως πηλίνων: ἐκτὸς ἀπὸ πάμπολλα ὄστρακα ἀπὸ ἄβαφα χρηστικά ἀγγεῖα καὶ σκεύη, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ξεχωρίζουν θραύσματα πίθων μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση (πίν. 101α), καὶ διακόσμηση ἐπίθετων ταινιῶν, βρέθηκαν ὄστρακα ἀπὸ σκύφους γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (πίν. 101β), θραῦσμα πηλίνου εἰδωλίου¹⁰ ὑστεροαρχαϊκῶν χρόνων (πίν. 101γ), χρυσὸ διάλιθο ἐξάρτημα περιδεραίου¹¹ ἐλληνιστικῶν χρόνων (3ος-2ος π.Χ. αἰ.), πιθανῶς Ἀλεξανδρινῆς τέχνης (πίν. 101δ), πολλὰ ὄστρακα μελαμβαφῶν σκευῶν (πίν. 101ε) καὶ ἀνάγλυφων μεγαρικῶν σκύφων (πίν. 101ς'), ἐρυθροβαφὴ περγαμηνοῦ καὶ σαμιακοῦ τύπου, καθὼς καὶ θραύσματα ἀπὸ γυάλινα σκεύη.

Ἀπὸ τὴν διάλυση τῶν τριῶν μισογκρεμισμένων χωραφότοιχων¹² συγκεντρώθηκαν ὁρισμένοι κατεργασμένοι λίθοι, καθὼς καὶ πολυάριθμα κινητὰ εὐρήματα¹³ διαφόρων εἰδῶν καὶ ἐποχῶν, χρονολογούμενα ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ περίοδο ἕως τὴν ρωμαιοκρατία: πάμπολλα ὄστρακα ἄβαφων χρηστικῶν σκευῶν, ἀνάγλυφων πίθων¹⁴, ἀγγείων πρωτογεωμετρικοῦ καὶ γεωμετρικοῦ¹⁵ ρυθμοῦ καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων, μελαμβαφῶν καὶ ἀνάγλυφων¹⁶, ἐρυθρο-

10. Ἀρ. εὐρ. Μ.ΟΟ/Πεῖ. 301.

11. Μ.ΟΟ/χρ.

12. Ἡ ξερολιθιά ἀρ. 1 (μῆκ. 3.5 μ., μέγ. ὕψ. 0.52 μ.), ἀποτελοῦσε τμῆμα τοῦ χωραφότοιχου ποὺ ἦταν ἄλλοτε κτισμένος μὲ ἀρχαῖες πέτρες ἐπάνω στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Γυμνασίου. Ἡ ξερολιθιά ἀρ. 2 (πίν. 98ε), μῆκ. 4.02 μ., μέγ. ὕψ. 1.04 μ., ἦταν μέρος παλαιοῦ χωραφότοιχου καὶ λιθοσωροῦ ἀκατέργαστων κυρίως λίθων (πιν. 1:1, τετρ. Ι6/ΝΔ4, Ι6/ΝΑ4), στὸν ὁποῖο εἶχαν ἀποτεθεῖ ὄστρακα ἀπὸ διαλογὲς τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ ξερολιθιά ἀρ. 3 (πίν. 99α), σωζ. μῆκ. 12.00 μ. καὶ μέγ. ὕψ. 1.65 μ., ἀνῆκε στὸν χωραφότοιχο ποὺ εἶχε κτιστεῖ μὲ κατεργασμένους καὶ κακοδουλεμένους λίθους ἐπάνω στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Γυμνασίου (πιν. 1:1, τετρ. Θ5/ΒΑ1, Θ6/ΝΑ1, Ι6/ΝΔ1, Ι6/ΝΔ2, Ι6/ΒΔ1).

13. "Ὅλα τὰ χαρακτηριστικά, κυρίως τὰ χρονολογήσιμα, κατεγράφησαν μὲ ἐνδειχῆ: Χῶρος «Θεάτρου», Δ τῆς Ἰθυδίκης (ἀρ. εὐρ. ἀνασκαφῆς: Μ.ΟΟ/201-250, 501-550), καὶ Β τοῦ Γυμνασίου (ἀρ. Μ.ΟΟ/301-350).

14. Βλ. ἀρ. Μ.ΟΟ/Παπ 301-304.

15. Ἐνδεικτικὰ βλ. ἀρ. Μ.ΟΟ/πγ 301-312, 306, 308, 311.

16. Ἀρ. Μ.ΟΟ/πμ 301-318.

βαφῶν περγαμηνοῦ καὶ σαμιακοῦ τύπου, θραύσματα λύχνων¹⁷, πήλινα ὑφαντικά βάρη, ἀγνύθες καὶ σφονδύλια, ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων¹⁸, ὑάλινα, ὀψιδιανοί, μολύβδινο ἔλασμα, καθὼς καὶ ἓνα ἐφθαρμένο, δυσδιάγνωστο νόμισμα¹⁹.

Ὁ χώρος τῆς ἀπότομης πλαγιάς ἐρευνήθηκε ἐν μέρει καὶ ἀνασκαφικὰ προκειμένου νὰ δημιουργηθοῦν καὶ πάλιν ἄνθηρα (πίν. 100α) γιὰ τὴν συγκράτηση τῶν χωμάτων καὶ τὴν ἀνετότερη πρόσβαση στὴν ἀκρόπολη. Σημειώνω, ὅτι, στὶς διερευνητικές, εὐμεγέθεις ἀνασκαφικὲς τομὲς²⁰ δὲν προχωρήσαμε σὲ βάθος, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ περιοριστήκαμε στὴν ἀφαίρεση ἀνίσου πάχους στρώσεων ἐπιφανειακῶν καὶ καλλιέργειας²¹. Ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὶς στρωματογραφικὲς παρειὲς ποὺ διαμορφώθηκαν μὲ «ρίζοκομμα» στὶς ὄψεις τῶν ἀνδῆρων (πίν. 99β, 100α), ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα διεκόπη ὅπου ἀλλάζουν ἡ σύσταση καὶ ἡ ὑφὴ τῶν χωμάτων. Καὶ στὶς δύο στρώσεις τὰ χρώματα ἦταν ἀνάμεικτα μὲ ρίζες αὐτοφυῶν, μικρὲς πέτρες, ὅστρακα διαφόρων ἐποχῶν καί, κατὰ τόπους, εὐμεγέθεις κατεργασμένους καὶ ἀκατέργαστους λίθους, προφανῶς πεσμένους ἀπὸ τοὺς συνεχῶς διαλυόμενους διαχωριστικοὺς χωραφότοιχους ποὺ σώζονται ἀκόμα στὰ ἀνώτερα ἄσκαφα ἄνθηρα.

Ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἄχαρες, δαπανηρὲς καὶ χρονοβόρες ἐργασίες προέκυψε πολλαπλὸ ὄφελος: ἐκτὸς ἀπὸ πολυάριθμα, διαφόρων εἰδῶν καὶ ἐποχῶν κινητὰ εὐρήματα, ἰδιαίτερος ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα²² (εἰκ. 1, πίν.

17. Ἀρ. ΜΟΟ/πλ 301-306.

18. Ἀρ. ΜΟΟ/Πα 301, 302-302 (Κνίδου).

19. Ἀρ. ΜΟΟ/Νχ 2.

20. Οἱ διερευνητικὲς ἀνασκαφικὲς τομὲς ἔγιναν στὴν ξερολιθιά 3 (πίν. 1:1, τετρ. Θ5/ΒΑ1, Θ6/ΝΑ1, Ι6/ΝΔ1, Ι6/ΝΔ2, Ι6/ΒΔ1).

21. Τὰ κατάλοιπα τῶν ἀναλημματικῶν χωραφότοιχων πιστοποιοῦν ὅτι συγκρατοῦσαν τὸ χῶμα γιὰ νὰ καλλιεργοῦν, «νὰ σπέρνουν μὲ τὸ δικέλι», ἀκόμα καὶ στὶς στενὲς λουρίδες γῆς.

22. Ἐνδεικτικὰ σημειώνω ὅτι καὶ οἱ τρεῖς παράλληλοι τοῖχοι μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν πρὸς Β, φαίνεται πὺς ἔχουν ἀναλημματικὸ χαρακτῆρα στὴν κατηφορικὴ πλαγιά. Πιθανῶς ὁ δεῦτερος εὐμεγέθης τοῖχος (ὄρατοῦ μήκ. 7.60 μ., πᾶχ. 1.00 μ., σωζ. ὕψ. 0.75 μ. μὲ «πατούρα» ὕψ. 0.45 μ.), ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Βορρᾶν συνέχεια τοῦ πρώτου (ἀπὸ Δ.) ἐγκάρσιου στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Γυμνασίου (βλ. ΠΑΕ 1987, πίν. 176α).

996, 100α) ποὺ ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται, μολονότι ἡ μορφή, ἡ μεταξὺ τους σχέση, ἡ χρονολόγησι καὶ ὁ ἀκριβὴς προορισμὸς τους δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀποσαφηνιστεῖ. Σημαντικὴ ὅμως εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι, ὁ ἰσχυρὸς τοῖχος (πάχ. 0.80 μ., μεγ. μήκ. 4.00 μ. καὶ σωζ. ὕψ. 0.55 μ.) με κατεύθυνση N>B, ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν τομὴ 1/00 καὶ στὴν B. προέκτασή της, ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Βορρᾶν συνέχεια τοῦ ἐπίσης ἰσχυροῦ, ὀψιμων γεωμετρικῶν χρόνων τοῖχου, μικρὸ τμῆμα τοῦ ὁποίου εἶναι ἀπὸ τὸ 1987 ὁρατὸ στὴν δυτικὴ ἀπόληξιν τοῦ βόρειου τοῖχου τοῦ Γυμνασίου, στὴν τομὴ TE²³ (εἰκ. 1-2). Τὴν διαπίστωση αὐτὴν στηρίζουν καὶ κοινὰ τυπολογικὰ στοιχεῖα, ὅπως τὸ πάχος, ἡ τοιχοποιία καὶ τὸ ὑλικό, οἱ ἡμικατεργασμένοι λίθοι, κυρίως ἀπὸ σχίστη. Τὸ μικρὸ τμῆμα ποὺ εἶναι ὁρατὸ στὴν τομὴ TE προφανῶς ἀποτελεῖ μέρος τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ Γυμνασίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐρείδεται καὶ σχηματίζει γωνία ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ οἰκοδομήματος. Φαίνεται ὅτι, καὶ ἐδῶ, ὅπως στὸ ἀποχωρητήριον²⁴ τοῦ Γυμνασίου καὶ ἀλλοῦ²⁵, κατὰ τὴν ἐπέκτασιν τῆς πόλεως στοὺς πρώιμους ἐλληνιστικοὺς χρόνους ἐκμεταλλεύτηκαν τοὺς προϋπάρχοντες ἰσχυροὺς τοίχους τῆς ὁχύρωσης καὶ τοὺς ἐνσωμάτωσαν στὰ νέα μνημειακὰ κτίρια.

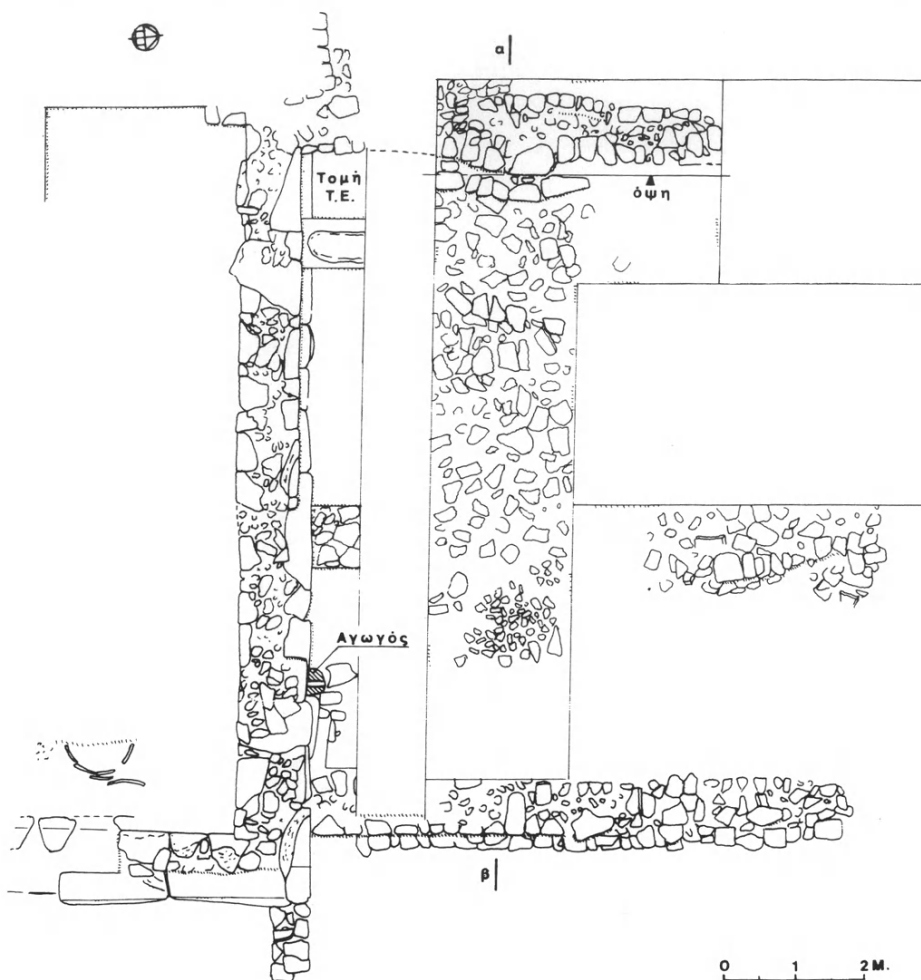
Συγκρότημα οἰκίας Ἰθυδίκης

Ἡ ἔρευνα στὸ κτιριακὸ συγκρότημα τῆς οἰκίας τῆς Ἰθυδίκης (εἰκ. 3-4 καὶ πίν. 1006, 102-105) οὐσιαστικὰ περιορίστηκε στὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν, κυλισμένων λίθων καὶ στὴν προσεκτικὴ ἀφαίρεση στρώσεων πεσμένων λίθων (πίν. 1036, 104α) καὶ χαλαρῶν χωμάτων (πίν. 103α). Δυτικὰ τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος, κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ἀνασκαφικοῦ μάρτυρα τοῦ '99 (πίν. 103α-6, 104α), ἀποκαλύφθηκαν ἐν μέρει οἰκοδομικὰ λείψανα καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (εἰκ. 4, πίν. 1046, 105α-6), ὅπως μαρμάρينو δωρικὸ κιονόκρανο (εἰκ. 4, πίν. 1046, 105α), τμῆμα μαρμάρινου ἀρράβδωτου κίονος (εἰκ. 5), καὶ θραύσματα ἐπιστυλίων. Ἀνατολικὰ τοῦ συγκροτήματος

23. Α.ΜΑΡΑΓΚΟΥ, ΠΑΕ 1987, 259, πίν. 176α καὶ 179α.

24. ΠΑΕ 1996, 298 σημ. 41, πίν. 140, 141α.

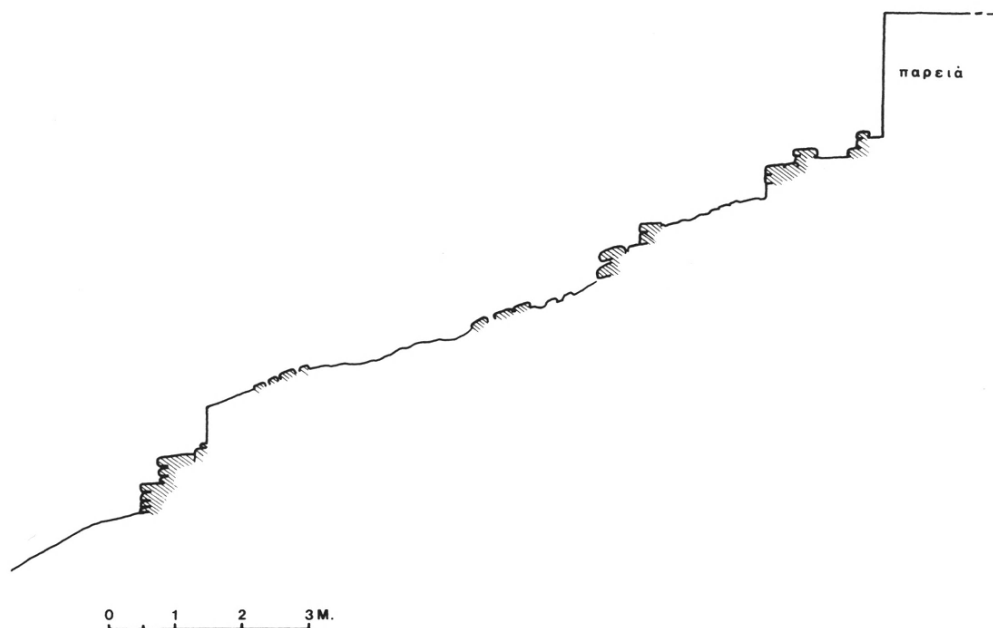
25. Βλ. παρακ. σ. 161 σημ. 29.



Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ χώρου Β. τοῦ Γυμνασίου – τομὴ 1/00 (σχ. Ἰ. Διαμαντόπουλου).

καθαρίστηκε (πίν. 1006, 102α-β) καὶ σχεδιάστηκε ὁ πλακοσκεπὴς ἐπιχρισμένος ἀγωγός (εἰκ. 3).

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας, ἡ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ ἡ συνεξέταση τῶν πολυάριθμων κινητῶν εὐρημάτων, ἀσφαλῶς θὰ συμβάλουν σημαντικὰ τόσον στὴν διάγνωση τῆς μορφῆς καὶ τοῦ προορισμοῦ



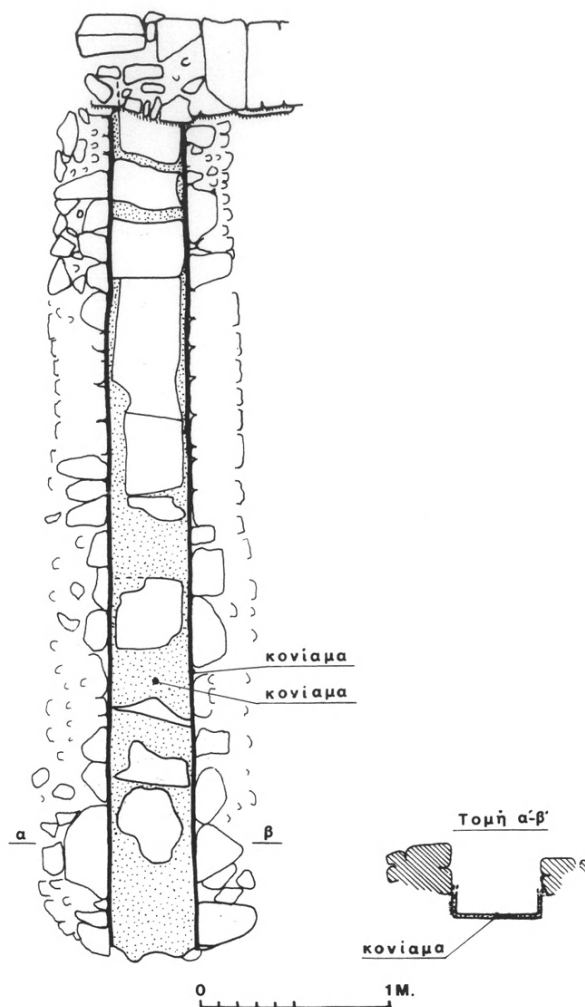
Εἰκ. 2. Μηκοτομή τοῦ χώρου Β. τοῦ βορείου τοίχου τοῦ Γυμνασίου (σχ. Ἰ. Διαμαντόπουλου).

ὅσον καὶ στὴν ἀποσαφήνιση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ μνημειακοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος τῆς Ἰθυδίκης.

Τεῖχος

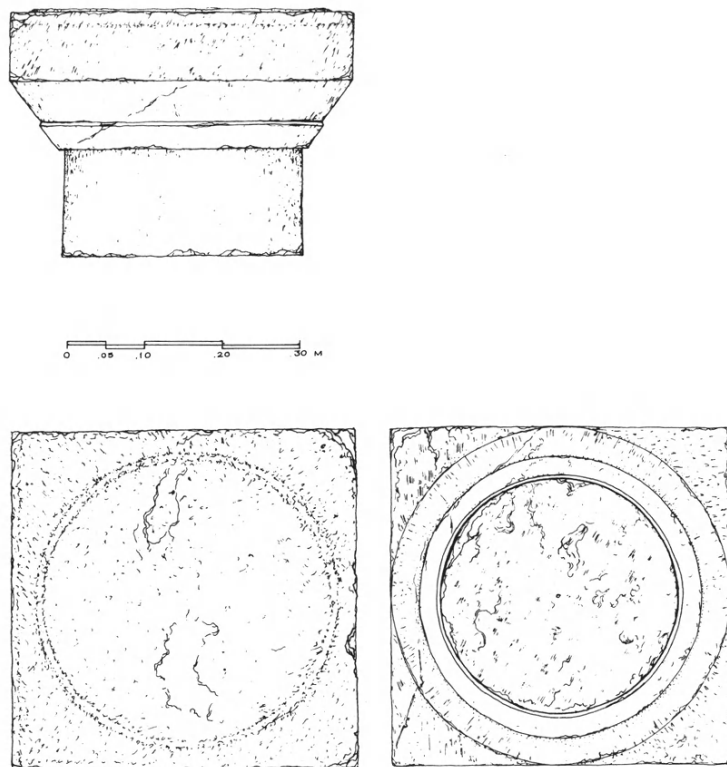
Τὸ ὀχυρωτικὸ τεῖχος παρέμεινε ὁρατὸ καὶ σχεδὸν ἀναλλοίωτο ἀπὸ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις μόνον στὴν ἀκρόπολη, κυρίως στὴν ἀνατολική κλιτύ²⁶.

26. ΠΑΕ 1983 Β', 328-334, εἰκ. 7-8, πίν. 216-222· 1984, 371-380, εἰκ. 7, 9-11, πίν. 18-199α· 1985, παρένθετος πίν. Ι'· 1986, εἰκ. 1· 1990, 265-267, πίν. 169· 1992, 189-191 εἰκ. 1-2, πίν. 80.



Εἰκ. 3. Κάτοψη καὶ τομὴ τοῦ πλακοσκεποῦς ἀγωγοῦ ἀνατολικά τοῦ συγκροτήματος τῆς Ἰθυοδίκης (σχ. Ἰ. Διαμαντόπουλου).

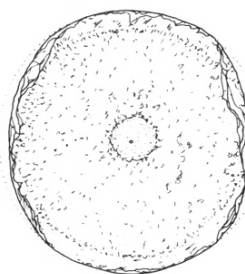
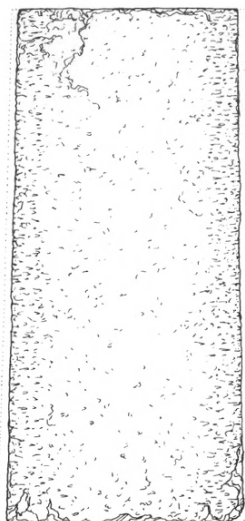
Ἀντιθέτως, στὰ χαμηλότερα ἄνδρα τοῦ βουνώδους λόφου, στὶς κλιτύες νότια καὶ δυτική, ἡ σταδιακὴ μετατροπὴ τῶν ἐρειπίων σὲ σπóριμα χωράφια καὶ σὲ βοσκότοπους, ἡ χρῆση ἀρχαίων λίθων γιὰ τὴν κατασκευὴ διαχωριστικῶν καὶ ἀναλημματικῶν χωραφότοιχων, καθὼς καὶ ἡ λιθαγωγία παραμόρφωσαν τὴν



Εἰκ. 4. Τὸ μαρμάρينو δωρικό κιονόκρανο ἀπὸ τὸν χώρο Δ τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος τῆς οἰκίας Ἰθυδίκης (σχ. Γ. Ἀντωνίου).

εἰκόνα τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων. Ὅπως, ὅμως διαπιστώθηκε ἀνασκαφικά²⁷, ἀρκετὰ τμήματα τοῦ ἀρχαίου ὀχυρωτικοῦ τοίχου, ἐνσωματώθηκαν ἢ ἀχρηστεύθηκαν κατὰ τὴν ριζικὴ ἀναμόρφωση τοῦ οἰκοδομικοῦ ἱστοῦ τῆς πόλεως στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους καὶ στὴν ρωμαιοκρατία.

27. Βλ. παραπ. σημ. 21-22, καὶ παρακ. 29.



Εἰκ. 5. Ὁ ἀρράβδωτος μαρμαρίνος κίων.

Μετὰ ἀπὸ πολύχρονες, ἐπίπονες καὶ ἐπίμονες προσπάθειες ἐντοπισμοῦ²⁸ τῶν ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν καταλοίπων τοῦ ἀρχαίου προστατευτικοῦ τοίχου

28. Βλ. ἐνδεικτικά: στήν ΒΔ κλιτὺ τοῦ λόφου ΠΑΕ 1984, 388 πίν. 203α καὶ 1998, 169, 171 εἰκ. 4. Τὸ 1984, μὲ πολλὰς ἐπιφυλάξεις καὶ ὑπὸ τὴν χλεύην ὁμοτέχνων, ποὺ ἔβλεπαν τοὺς «χωραφότοιχους» πάντα ἀπὸ μακριά, διετύπωσα τὴν ὑπόθεσιν πὺς πρόκειται γιὰ «κτιριακὰ κατάλοιπα ὀρθογώνιου πύργου, σὲ μικρὴ ἀπόσταση νότια ἀπὸ τὸν εὐλίμενο ὄρμος Κατ' Ἀκρωτήρι»: ΠΑΕ 1984, 388.

κάτω ἀπὸ μισογκρεμισμένους χωραφότοιχους, ὅπως στὴν Ν. καὶ ΝΔ. κλιτύ²⁹, ἄρχισε ἡ σταδιακὴ ἐκπόνηση τοπογραφικοῦ σχεδίου³⁰ τῆς Β. ἀπότομης καὶ ἀνεμοδαρμένης πλαγίᾳς τοῦ βουνώδους λόφου.

Τὰ εὐάριθμα κατάλοιπα τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου ποὺ διεπιστώθησαν ἀνασκαφικὰ³¹ στὴν ΝΑ. καὶ στὴν ΝΔ. κλιτὺ ἐπιβεβαίωσαν τὴν πρὸς Δ>ΒΔ πορεία τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου. Χάρις στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση³² ἀπὸ τὸν Γ. Ἀντωνίου συμπληρώθηκαν ὁρισμένα κενὰ τῆς περιμέτρου τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου στὴν Ν.-ΝΔ. κλιτὺ, δυτικὰ ἀπὸ τὴν τραπεζιόσχημη κατασκευή, στοὺς παρακείμενους, ἄσκαφους ἀγρούς, καὶ ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ταύτιση μὲ τὸν ἀρχαῖο προστατευτικὸ τοῖχο τοῦ ὀρθοκατέβατου «χωραφότοιχου» στὴν Β. κλιτὺ ποὺ καταλήγει ἐπάνω ἀπὸ τὸν κλειστὸ εὐρύχωρο ὄρμος Κατ' Ἀκρωτήρι³³.

Ἔτσι τὸ 2000, μὲ τὴν πολύτιμη συνεργασία τῆς Β. Δημητρίου καὶ τοῦ Σ. Γιαννακοῦ καὶ μὲ ὀλίγους, ἀλλὰ σπουδαίους ἐργάτες³⁴, πραγματοποιήθηκαν ἀποψίλωση, συστηματικὸς καθαρισμός, φωτογραφικὴ³⁵ καὶ σχεδιαστικὴ τεκμηρίωση (εἰκ. 6) ὅλων τῶν ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν λειψάνων ὀχυρωτικοῦ τοίχου. Οἱ ἐργασίες ἄρχισαν στὴν Ν.-ΝΔ. κλιτὺ, ἀπὸ τοὺς ἀγρούς Ἐ. Ἰ. Δεσπο-

29. ΠΑΕ 1990, 269 (ἀγρὸς Δεσποτίδη).

30. Παρὰ τὶς ποικίλες δυσκολίες – πενιχρὰ ἀνασκαφικὰ κονδύλια, ἔλλειψη τεχνικοῦ προσωπικοῦ, καὶ κυρίως τὸ δύσβατον τῆς περιοχῆς – προστετέθησαν ἀπὸ τὸν Μ. Χαλκουτσάκη στὶς πινακίδες τοῦ τοπογραφικοῦ οἱ πλευρὲς Β καὶ ΒΔ τοῦ βουνώδους λόφου: ΠΑΕ 1991, 296-297 εἰκ. 3, σ. 305.

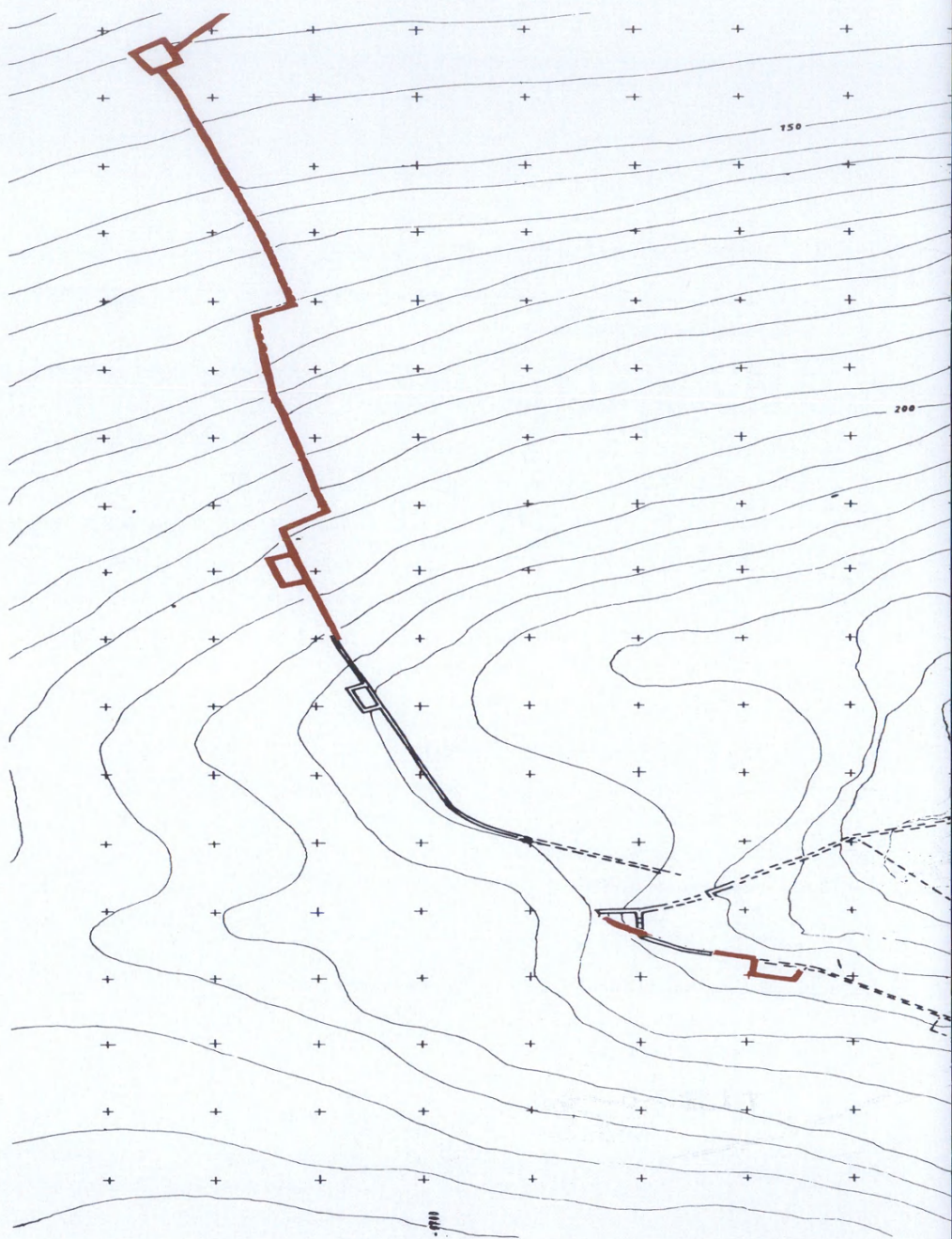
31. Βλ. παραπ. σημ. 21-22 καὶ ΠΑΕ 1995, 238, πίν. 139· 1996, 290-291 εἰκ. 8· 6λ. 1999, 166-167, εἰκ. 1, πίν. 986, 996.

32. ΠΑΕ 1997, 186-187 εἰκ. 1· 6λ. καὶ συμπλήρωση τοῦ σχεδίου: ΠΑΕ 1999, 166-167, εἰκ. 1· 6λ. ἐπίσης σ. 209-210 σημ. 31-34.

33. Βλ. παραπ. σημ. 26.

34. Γ. Δ. Γαβαλᾶς, Στ. Θεολογίτης, Νικήτας Γιαννακός, Ἰ. Οἰκονομίδης, Ἀθ. Δεσποτίδης, Θ. Βεκερῆς· εὐκαιριακὰ ἐργάστηκαν καὶ οἱ Μ. Κωθαῖος, Γ. Ροῦσσος, Εὐάγ. Πατηνιώτης καὶ Σπ. Δρόσος.

35. Ὅλες οἱ ἀνασκαφικὲς φωτογραφίες, τόσον οἱ μαυρόασπρες (φίλμ ΜΟΟ/ΑΜ 1-25) ὅσον καὶ οἱ πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ 244 polaroid, ἔγιναν ἀπὸ τὴν Β. Δημητρίου. Οἱ ἑγχρωμες polaroid, λόγῳ εὐπαθείας, σαρώθηκαν ἀπὸ τὴν Κατ. Μπούρα καὶ μετεγράφησαν σὲ CD.



Εἰκ. 6. Μινώα: ἡ τειχισμένη πόλις καὶ τὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ τείχους στὴ ΒΔ



ὅμα δηλώνονται τὰ ἀποκαλυφθέντα τμήματα τοῦ τείχους) (σχ. Γ. Ἀντωνίου).

τίδῃ³⁶ καὶ Κωθαίου, καὶ περατώθηκαν στὴν κατηφορικὴ Β. πλαγιά, στὸν προμαχώνα πού βρίσκεται σέ μικρὴ ἀπόσταση Ν ἀπὸ τὸν ὄρμο Κατ' Ἀκρωτήρι³⁷.

Στὴν Ν. κλιτύ, στὸν ἀγρὸ Δεσποτίδῃ, πού ἀποτελεῖ τὸ νοτιότερο ὄριο τοῦ ἐρευνώμενου ὀχυρωτικοῦ τοίχου, τὸ μεγάλο πάχος τῶν ἐπιχώσεων καὶ οἱ κατακρημνισμένοι διαχωριστικοὶ-ἀναλημματικοὶ χωραφότοιχοι (πίν. 106-108) παρακωλύουν σημαντικὰ τὴν παρακολούθησιν τῆς πορείας του. Γι' αὐτὸ καὶ ἔγινε καθαρισμὸς μόνον σέ συγκεκριμένα σημεῖα, ὅπως στὸ τετρ. Β4, πιν. 1:1, ὅπου, δυτικὰ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κτίσματος, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1990³⁸, διακρίνονται εὐκρινῶς ἐπιφανειακὰ λείψανα τοίχου ὁρατοῦ μήκους 2.80 μ., σωζ. ὕψ. 0.45-0.70 μ. (πίν. 108α-β). Τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτίσματος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν μορφή τῶν λίθων καὶ τὴν τοιχοδομία στὴν νότια ὄψιν, ἀποτελεῖ πιθανῶς τμήμα τοῦ τείχους, ἐνῶ τὸ ἀνώτερο ἀποτελεῖται ἀπὸ λίθους προχειροκτισμένους, μικρότερου μεγέθους, ἀκατέργαστους καὶ ἡμίεργους καὶ ἀνήκει σέ μεταγενέστερη μετασκευή. Σημαντικὴ εἶναι τόσο ἡ κατὰ τόπους ἀποκάλυψιν τῆς θεμελίωσης τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο, ὅπως στὸ τετρ. Ι 5, πιν. 1:0, λόγῳ τῆς ἐλάχιστης ἐπιχώσεως, καθὼς καὶ νέων τμημάτων πού δὲν εἶχαν ἀποτυπωθεῖ στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο. Μετὰ ἀπὸ τὴν διακοπὴ τῶν ἐργασιῶν στὸν ἄσκαφο ἀγρὸ Δεσποτίδῃ δημιουργήσαμε πρόχειρο μονοπάτι πρόσβασης στὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ τείχους, πού βρίσκεται στὴν δυτικὴ καὶ στὴν βορειοδυτικὴ κλιτὺ τοῦ λόφου τῆς Μουντουλιάς. Ἀπὸ τοὺς καθαρισμοὺς καὶ τὴν χάραξιν τοῦ μονοπατιοῦ συγκεντρώθηκαν πολυάριθμα κινητὰ εὐρήματα διαφόρων ἐποχῶν³⁹.

Στὴν δυτικὴ κλιτὺ, τὰ ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ τμήματα στὸ φρύδι τοῦ ἀνώμαλου βραχώδους ὑψώματος σώζονται σέ καλὴτερή κατάστασιν (πίν. 109-110). Σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀποκάλυψιν τῶν ὁρίων τριγωνικοῦ προμαχῶνος⁴⁰ (εἰκ. 6 καὶ πίν. 110α-β).

36. Βλ. παραπ. σημ. 27 καὶ 30.

37. Βλ. παραπ. σημ. 28.

38. ΠΑΕ 1990, 268-269, πίν. 174α.

39. Τὰ χρονολογήσιμα χαρακτηριστικὰ κατεγράφησαν μὲ ἔνδειξιν: «τείχος, ἀγρός Ἐ. Δεσποτίδῃ, ἀρ. 651-700».

40. Ἀναλυτικὴ παρουσίαση θὰ γίνῃ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴν ἔρευνα· βλ. ἐπίσης προσεχῶς «Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ὀχύρωση τῆς Μινώας Ἀμοργοῦ».

Στὴν βορειοδυτικὴ, ἐξαιρετικὰ κατωφερή, δύσβατη κλιτὺ τοῦ βουνώδους λόφου (πίν. 111α-β), ἀπὸ τὶς ἰδιαίτερες ἐπίπונες, δαπανηρὲς καὶ χρονοβόρες ἐργασίες ἀποψίλωσης (πίν. 112α-β, 113α) καὶ ἀπὸ τοὺς καθαρισμοὺς⁴¹ ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ χωραφότοιχου (πίν. 113β, 114α-β, 115α), προέκυψαν νέες σημαντικὲς πληροφορίες: ἐπιβεβαιώθηκε ὅτι ὁ ἐπιμήκης διαχωριστικὸς χωραφότοιχος ἦταν πράγματι κτισμένος ἐπάνω στὸν ἀρχαῖο, ἰσχυρὸ ὄχυρωτικὸ τοῖχο, καὶ στὰ περισσότερα σημεῖα (πίν. 113β, 114α-β) σώζεται στὴν ἀρχικὴ του θέση. Ἐπὶ πλέον, κατὰ τὴν μεταφορὰ τοῦ καννάβου ἐπὶ τοῦ ἐδάφους διορθώθηκαν οἱ μετρήσεις τοῦ παλαιοῦ τοπογραφικοῦ, ἀναγνωρίστηκαν τρεῖς προμαχῶνες (εἰκ. 6) καὶ ἐπιβεβαιώθηκε ἡ παλαιὰ ὑπόθεση ὅτι ὁ βόρειος «ὀρθογώνιος πύργος»⁴² εἶχε μετασκευαστεῖ σὲ εὐρύχωρο οἰκίσκο (στάυλι) (πίν. 115β, 116α-β, 117α).

Ὁ ἐνισχυμένος μὲ τέσσερις προμαχῶνες ὄχυρωτικὸς τοῖχος (εἰκ. 6) πᾶχ. 0.90-1.20 μ. καὶ μέγ. ὄρατοῦ ὕψ. 3.89 μ. ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 680 μ.⁴³. Τὰ καλύτερα διατηρημένα τμήματα καὶ κυρίως οἱ προμαχεῶνες εἶναι κτισμένα ἐκ λίθων μεγάλων καὶ εὖ συναρμοσμένων, κυρίως ἀπὸ σκοτεινόχρωμους σχιστόλιθους, ποικίλης σύστασης καὶ ὕψους. Οἱ λίθοι, ἀκανονίστου σχήματος καὶ

41. Ἡ ἀποψίλωση καὶ ἡ ἀπομάκρυνση χαλαρῶν χωμάτων καὶ χαλικίων περιορίστηκε σὲ ζώνη πλάτ. 1.5-2.00 μ. κατὰ μῆκος καὶ σύρριζα στὴν ἐξωτερικὴ κυρίως παρειὰ τοῦ τοίχου: βλ. τοπογραφικὰ Χαλκουτσάκη καὶ σχέδια Γ. Ἀντωνίου 97.01 καὶ 1999: πιν. 1:0, τετρ. Θ6, Η6, πιν. 2:0, τετρ. Ζ1, Η1, Ζ2, Η2, Ε3, Ζ3, Ε4, Δ5, Ε5, Δ6, Ε6, πιν. 3:0, τετρ. Δ1, Ε1, Δ2, Δ3, Δ4, Δ5, Γ6, Δ6, πιν. 4:0, τετρ. Γ1, Γ2, Δ2, Δ3, Δ4, Γ5, Δ5, Δ6 καὶ πιν. 5:0, τετρ. Δ1, Γ2, Δ2, Γ3, ΔΕ, Γ4, Γ5 (λεπτομερὲς περιγραφή στὸ Τεῖχος: Ἡμερολόγιο Ἐργασιῶν 2000 ὑπὸ Β. Δημητρίου). Ἡ συγκέντρωση τῶν εὐρημάτων ἔγινε κατὰ τμήματα (α, β, γ, κλπ.) μῆκους 5 μ., ἐκτὸς ἐὰν ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους ἢ ἡ διαμόρφωση τοῦ τείχους (ὑπαρξὴ πύργων, ἐσοχῶν κ.ἄ.) ἐπέβαλαν τροποποίηση. Καθαρίστηκαν τόσοι τὰ ὀρατὰ ἀρχαῖα τμήματα ὅσων καὶ τὰ σημεῖα τῆς ξερολιθιάς, τὰ ὁποῖα ὑποθετικὰ συνεχίζουν τὴν πορεία τοῦ ἀρχαίου τείχους καὶ δηλώνονται στὸ σχέδιο τοῦ Γ. Ἀντωνίου (βλ. παραπ. σημ. 30) μὲ διακεκομμένες γραμμές. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, ἐπειδὴ ὅλα σχεδὸν τὰ σταθερὰ τοπογραφικὰ σημεῖα δὲν ἦταν πλέον ὀρατὰ, ὁ ὁρισμὸς τῶν τμημάτων πού καθαρίστηκαν συχνὰ ἔγινε κατὰ προσέγγισιν, βάσει τῶν παλαιῶν τοπογραφικῶν σχεδίων τοῦ Μ. Χαλκουτσάκη.

42. Βλ. παραπ. σημ. 28.

43. Ἔργον 2000, 83-87, εἰκ. 91-95.

διαφορετικοῦ μεγέθους, τόσον ὅσοι βρίσκονται ἀκόμα στήν ἀρχική τους θέση, ὅσον καί οἱ πάμπολλοι, πεσμένοι ἢ μετακτισμένοι σέ ξερολιθιές, προέρχονται ἀπό τὰ παρακείμενα ἀρχαῖα λατομεῖα, πού ἐντόπισα προσφάτως, στά ἀνώτερα ἄνδхра στήν βόρεια κλιτύ. Τό θαλάσσιο δυτικό σκέλος τῆς ὀχύρωσης ἀκολουθεῖ τὸ ἀνάγλυφο τῆς φυσικῆς κατωφέρειας τῆς βραχῶδους βόρειας κλιτύος, δεσπόζει σέ ὁλόκληρη τὴν ἄδεντρη, ἀκατοίκητη, βορειοδυτικὴ πλαγιά τοῦ βουνοῦ τῆς Μουντουλιᾶς, καταλήγει ἐπάνω ἀπὸ τὸν κλειστὸ εὐρύχωρο ὄρμο στὸ Κατ' Ἀκρωτήρι καὶ εἶναι ὁρατὸ στοὺς παραπλέοντες τὸν λιμένα (πίν. 1176). Ἡ πορεία τοῦ τείχους δείχνει ὅτι προστάτευε ὅχι μόνον τὴν οἰκοδομημένη ζώνη στήν νότια κλιτὺ ἀλλὰ καὶ τὴν ἀκατοίκητη ἀπότομη, βραχῶδη βόρεια πλαγιά. Ἡ τεχνητὴ ὀχύρωση τῆς ἀδόμητης, δύσβατης, βραχῶδους καὶ ἀνεμοδαρμένης βόρειας πλαγιᾶς, προφανῶς ἀπέβλεπε στήν προστασία τοῦ βοσκοτόπου⁴⁴, πάντα ζωτικοῦ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ αὐτάρκεια τῆς πόλεως.

Ἐλπίζεται ὅτι, ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας θὰ ὁδηγήσει στήν ἀποσαφήνιση πολλῶν καίριων ζητημάτων, ὅπως ἡ πλήρης ἀποκατάσταση τῆς εἰκόνας τῆς περιμέτρου καὶ τῆς μορφῆς τοῦ τείχους πού περιβάλλει ὁλόκληρο τὸν λόφο, τὴν φυσικὰ ὀχυρωμένη ἀκρόπολη καὶ τὴν πόλη στὰ χαμηλότερα ἄνδхра καὶ στήν ἀνατολικὴ κλιτὺ⁴⁵, ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων καὶ τῶν ἀλλαγῶν ἢ ἐπισκευῶν (;) τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα τοῦ τοίχου, καθὼς καὶ ὁ ἐντοπισμὸς τῶν πυλίδων, τῶν ἀτραπῶν καὶ τῶν ἀρχαίων δρόμων πρόσβασης ἀπὸ τὸν ὄρμο Κατ' Ἀκρωτήρι καὶ ἀπὸ τὰ Κατάπολα, τὸ ἐπίνειο τῆς Μινώας.

44. Πρβ. S. SCULLY, *The Polis in Homer: A Definition and Interpretation*, *Ramus* 10, 1981, 5 κέ. σελ. 6 (σχετικὰ μὲ τὸν διαχωρισμὸ τοῦ κόσμου τῆς φύσης, τῶν ζώων κλπ. ἀπὸ τὴν κατοικημένη περιοχή). Βλ. ἐπίσης τοῦ ἰδίου, *Homer and the Sacred City* (1990).

45. Πρβ. L. ROSS, *Reisen auf den Griechischen Inseln* II (1843), 34 κέ.: «...stieg ich den wohl 600 Fuss hohen Berg hinan, der die Südseite des Hafens begrenzt, und fand an dem östlichen Rande des steilen Abhanges an vielen Stellen noch die Fundamente und kleine Reste von den Thürmen der Mauer, aus großen unbehauen Schieferquadern, welche die untere an der Stelle von Katapola gelegene Stadt mit ihrem oberen Theile und mit der eigentlichen Akropolis verband» βλ. καὶ ΠΑΕ 1984, 388.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Παράλληλα μὲ τίς ἐργασίες ὑπαίθρου, πάντα ὅμως μὲ ἀργὸ ρυθμό, συνεχίστηκαν στο ἐργαστήριον⁴⁶ ἡ συντήρηση, ἡ σχεδίαση, ἡ φωτογράφιση καὶ ἡ καταγραφή τῶν πολυάριθμων κινητῶν εὐρημάτων.

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

46. Βλ. ΠΑΕ 1999, 230.

14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ

(Πίν. 118-124)

Με έντατικό ρυθμό συνεχίστηκε καθ' όλο τὸ 2000 ἡ ἀνασκαφή στὶς θέσεις πὺν προβλέπονται γιὰ τὴ θεμελίωση τῶν ὑποστυλωμάτων τοῦ νέου στεγάστρου. Μὲ μεγάλες δυσκολίες καὶ πολλὰ ἐμπόδια διανοίχθηκαν περὶ τὶς 35 τομὲς διαστάσεων συνήθως 3×4 μέτρα. Οἱ δυσκολίες συνίστανται στὸ ὅτι ἡ ἀνασκαφή ἐξικνεῖται ὡς τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ πετρώματος πὺν ἀποτέλεσε τὸ ὑπόβαθρο τοῦ οἰκισμοῦ, σὲ βάθη πὺν ἐνίοτε φθάνουν τὰ 15-20 μέτρα, ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Γιὰ νὰ φθάσει κανεὶς στὰ βάθη αὐτὰ περνάει ἀπὸ σημαντικοὺς ἀρχαιολογικοὺς ὀρίζοντες μὲ εὐρήματα καὶ κατασκευές πὺν συχνὰ ἐπιβάλλουν τὴ μετατόπιση τοῦ στύλου καὶ συνεπῶς τὴν ἐπανάληψη τῆς ἀνασκαφῆς στὰ ἴδια ἢ καὶ μεγαλύτερα ἀκόμη βάθη (πίν. 118α). Τὰ μεγάλα βάθη παρατηροῦνται κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς νότιας παρεῖας τοῦ μέχρι σήμερα στεγασμένου χώρου. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει παλαιότερη παρατήρησή μας ὅτι ὁ οἰκισμὸς ἦταν ἰδρυμένος στὴν κορυφὴ πυροκλαστικοῦ ἐπιμήκους ἐξάρματος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότον, ὅπου προφανῶς κατέληγε σὲ μικρὴ χερσόνησο (πίν. 118β). Μὲ βάση τὰ νέα αὐτὰ στοιχεῖα ὁ οἰκισμὸς τοῦ Ἀκρωτηρίου φαίνεται πῶς ἀκολουθοῦσε τὸν κανόνα πὺν ἴσχυε γιὰ ὅλους τοὺς παράκτιους οἰκισμοὺς τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὸ Αἰγαῖο: διέθετε δύο παραλίες, ἀπὸ μία ἐκατέρωθεν τῆς χερσονήσου, ἐξασφαλίζοντας ἀγκυροβόλιο σὲ πλοῖα κάτω ἀπὸ ὅποιεσδήποτε καιρικὲς συνθῆκες.

Ἡ μελέτη τῆς στρωματογραφίας στὶς νέες αὐτὲς ἀνασκαφικὲς τομὲς ἐπιβεβαίωσε τὴν εἰκόνα πὺν εἶχε ἀρχίσει νὰ σχηματίζεται κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, ὅσον ἀφορᾷ στὴ διαδοχὴ τῶν φάσεων κατοίκησης. Ὡστόσο, τὸ μεγάλο στατιστικὸ δείγμα τῶν τομῶν τείνει νὰ δώσει κανόνες ὡς πρὸς τὴ συμπεριφορὰ τῶν προϊστορικῶν Θηραίων. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι στὴν ἱστορία τοῦ οἰκισμοῦ σεισμικὲς καταστροφὲς καὶ περίοδοι ἀνοικοδόμησης διαδέχονται ἢ μία τὴν ἄλλη μὲ σχετικὴ κανονικότητα. Ἐκεῖνο πὺν παρατηρεῖται ὡς κανόνας εἶναι ὅτι

μετά ἀπὸ κάθε καταστροφή ἀκολουθεῖ διευθέτηση τῶν ἐρειπίων μὲ προσπάθεια διαχωρισμοῦ τῶν ὑλικῶν σὲ ἀνακυκλώσιμα καὶ σὲ ἀπορριπτέα. Τὰ ἄχρηστα μπάζα κάθε καταστροφῆς εἴτε ἰσοπεδώνονταν ἀνυψώνοντας τὴ στάθμη θεμελίωσης τῶν νέων κτιρίων εἴτε διαμορφώνονταν σὲ ἄνθηρα συγκρατούμενα μὲ ἀναλημματικούς τοίχους ἀπὸ ξηρολιθιά. Ἀντιθέτως ἀνακυκλώσιμα ὑλικά, ὅπως καθαρὸ χῶμα καὶ πέτρες διευθετοῦνταν σὲ χωριστοὺς σωροὺς γιὰ ἐπαναχρησιμοποίηση στὴν οἰκοδομή (πίν. 119α). Δείγματα τέτοιας συμπεριφορᾶς ἔχουν ἐντοπιστεῖ σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς φάσεις ζωῆς τοῦ οἰκισμοῦ, ἀπὸ τὴν πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο ὡς καὶ τὴν τελευταία προεκραξιακὴ καταστροφή του.

Στὸν πρωτοκυκλαδικὸ ὀρίζοντα τῆς στρωματογραφίας ἐπιστημάνθηκαν λαξευτοὶ στὸ μαλακὸ πυροκλαστικὸ πέτρωμα τοῦ ὑπεδάφους θάλαμοι (πίν. 119β) μπαζωμένοι μὲ ὑλικά ἀποκλειστικῶς τῆς περιόδου αὐτῆς, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν κατὰ κανόνα καθημερινῆς χρήσης κεραμεικῇ. Παρόμοιοι θάλαμοι γνωστοὶ καὶ ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους εἶχαν ἐρμηνευθεῖ ὡς τάφοι πρωτοκυκλαδικοῦ νεκροταφείου ποὺ καταργήθηκε μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς πόλης. Τότε ἄλλοι ἀπὸ τοὺς θαλάμους ἀχρηστεύθηκαν καὶ ἄλλοι ξαναχρησιμοποιήθηκαν γιὰ ἄλλους σκοποὺς. Γιὰ παράδειγμα, ὁ θάλαμος στὸν πεσσὸ 17 τοῦ παλαιοῦ στεγάστρου ἐπαναχρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἀποθήκευση ἀγγειοπλαστικοῦ πηλοῦ, ἐνῶ ὁ θάλαμος στὸν πεσσὸ 19 ἐνσωματώθηκε ὡς ὑπόγειο κελλάρι στὸ δωμάτιο 3 τοῦ Συγκροτήματος Δ. Τὴν ἀρχικὴ ταφικὴ χρήση τῶν θαλάμων αὐτῶν ἐπιβεβαίωσε ἡ εὑρεση ταφῆς μὲ ἐγγυτρισμὸ στὸν θάλαμο τοῦ νέου φρέατος (πίν. 120α). Ὁ ἐγγυτρισμός, ἄγνωστος στὰ πρωτοκυκλαδικὰ ἔθιμα ταφῆς, παρατηρεῖται ὡς ταφικὸ ἔθιμο στὸν πρωτοχαλκὸ πολιτισμὸ τοῦ βόρειου καὶ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, ἀλλὰ καὶ ὡς πρωτοελλαδικὸς ΙΙΙ νεωτερισμὸς στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἐπιβεβαιώνοντας τὴν θεωρίαν περὶ ἀφίξεως νέων πληθυσμιακῶν στοιχείων ἀπὸ τὸ βορειοανατολικὸ Αἰγαῖο.

Ἡ ἐναρξὴ διανοίξεως τῶν φρεάτων στὸ πυροκλαστικὸ πέτρωμα ἀπὸ τὴν ἀνάδοχο Κοινοπραξία γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν πασσάλων στήριξης τῶν στύλων τοῦ νέου στεγάστρου μᾶς ἐκρυβε ἐκπλήξεις. Σὲ βάθος ποὺ ἐνίοτε ἐξικνεῖται στὰ 3-4 μέτρα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ ἐντοπίστηκαν καὶ ἄλλοι ἀνθρωπογενεῖς θάλαμοι, ἐπίσης μπαζωμένοι μὲ πρωτοκυκλαδικὰ ἀπορρίμματα. Τὸ γεγονός αὐτό, ἂν καὶ προκαλεῖ καθυστέρηση στὴν πρόοδο τοῦ ἔργου θέτοντας ταυτόχρονα σὲ διαρκὴ ἐπιφυλακὴ τὸ ἐπιτελεῖο τόσο τοῦ Τεχνικοῦ Συμβούλου ὅσο καὶ τῆς κατασκευάστριας Κοινοπραξίας γιὰ τὴν

ἀπαιτούμενη ἐκάστοτε ἀναπροσαρμογή τῆς στατικῆς μελέτης, ἀποτελεῖ καθαυτὸ σημαντικὴ ἀρχαιολογικὴ πληροφορία συμπληρώνοντας τὴν εἰκόνα γιὰ τὴ χρήση τοῦ χώρου κατὰ τὴν πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο.

Καταστροφές καὶ μπαζώματα παρατηρήθηκαν ἐπίσης καὶ σὲ ὀρίζοντες τῆς μεσοκυκλαδικῆς περιόδου, τῆς ὁποίας ἐνίοτε διατηροῦνται καὶ ἀξιόλογα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα. Μέσα ἀπὸ τοὺς ὀρίζοντες αὐτοὺς ἀναδύεται μία νέα εἰκόνα γιὰ τὴν μεσοκυκλαδικὴν περίοδο, περίοδο εὐμάρειας καὶ καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Ἡ πλούσια δίχρωμη κεραμεικὴ ποὺ ἔρχεται στὸ φῶς μὲ τὴν ποικιλία τῶν διακοσμητικῶν της θεμάτων μπορεῖ ἀνεπιφύλακτα πλέον νὰ θεωρηθεῖ ὡς πρόδρομος τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς (πίν. 120β-γ, 121α). Γεωμετρικὰ σχέδια, θέματα ἀπὸ τὸν φυσικὸ κόσμο – φυτά, θηλαστικά, πτηνά, ψάρια – φανταστικά ὄντα, ἀποτελοῦν τὴ θεματογραφία τῶν Θηραίων ἀγγειογράφων τῆς μέσης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Μία ὁμάδα ἀγγείων ἐξαιρετικῆς λεπτότητος φαίνονται ξένα ὄχι μόνον πρὸς τὴν θηραϊκὴ ἀλλὰ καὶ τὴν κυκλαδικὴ γενικότερα κεραμεικὴ παράδοση καὶ ἀποκαλύπτουν σχέσεις μὲ τὸν ἔξω κόσμον (πίν. 121β).

Ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς στρωματογραφίας τῆς ὑστεροκυκλαδικῆς περιόδου δὲν φαίνεται νὰ ἀλλάζει ἡ μέχρι σήμερα γνωστὴ μας εἰκόνα. Ἡ πρώτη YK I σεισμικὴ καταστροφή δείχνει τὴν ἴδια συμπεριφορὰ τῶν κατοίκων, ὅσον ἀφορᾷ στὴν καθάιρεση τῶν ἐρειπίων καὶ στὴ διαχείριση τῶν μπάζων. Καὶ ἐδῶ πάλι ἔχουμε τὴν εἰκόνα μιᾶς εὐημερούσης κοινωνίας ικανῆς νὰ ἐπουλῶνει τίς πληγές τῶν θεομηνιῶν. Εἶναι σὲ αὐτὸν τὸν ὀρίζοντα ποὺ πρωτοεμφανίζεται ἡ μεγάλη ζωγραφικὴ μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς τοιχογραφίας. Σπαράγματα κονιαμάτων ποὺ συλλέγονται διατηροῦν τμήματα ἀπὸ τὸν γεωμετρικὸ διάκοσμο τῶν οἰκοδομημάτων τῆς φάσης αὐτῆς.

Ἀξιόλογα μεμονωμένα εὐρήματα προέρχονται καὶ ἀπὸ τὰ κτίρια τῆς τελευταίας περιόδου. Ἀξιωμακόμενα εἶναι ἓνα ζευγὸς μικρῶν ἀνθρώπινων χειρῶν ἀπὸ ξύλο, ἄριστα διατηρημένων μέσα στὴν ἡφαιστειογενὴ ἐπίχωση ἰσογείου δωματίου τῆς Ξεστῆς 4 (φρέαρ 43) (πίν. 121δ) καθὼς καὶ τὸ ἐντυπωσιακὸ τεμάχιο τοιχογραφίας προφανῶς ἀπὸ ζωφόρο παράσταση ὀδοντόφρακτων κρανῶν, ἀπὸ ἄλλο δωμάτιο τοῦ ἴδιου κτίσματος (φρέαρ 42). Ἐπίσης σημαντικὸς εἶναι ὁ θησαυρὸς λίθινων σκευῶν ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση δωματίου τοῦ κτιρίου Θ, παραπλεύρως τῆς Οἰκίας Γυναικῶν (φρέαρ 25) (πίν. 122α).

Ἰδιαίτερος ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ εὐρήματα ποὺ δηλώνουν τὴ συμπεριφορὰ τῶν κατοίκων τοῦ Ἀκρωτηρίου μετὰ τὴν τελευταία, προεκρηξιακὴ, σεισμικὴ καταστροφή. Ὁργασμὸς καθάρσεως ἐρειπίων, καθαρισμοῦ δρόμων καὶ πλα-

τειῶν, διαλογῆς ἀνακυκλώσιμων οἰκοδομικῶν ὑλικῶν καὶ διάσωσης, θυμάτων ἐνδεχομένως, ἀσφαλῶς ὅμως χρήσιμων ἀγαθῶν. Χαρακτηριστικὲς ἀπὸ τὴν ἀποψη αὕτῃ εἶναι οἱ εἰκόνες τῶν κρεβατιῶν ποὺ σώζουν ἀκόμη καὶ τὸ ἄχυρο τῶν στρωμάτων στὸ φρέαρ 73 (πίν. 122β, 124), ὁ ἐσμὸς τῶν καλαθιῶν στὸ φρέαρ 68Α (πίν. 123α), ὁ σάκκος μὲ τὸ κριθάρι στὸ φρέαρ 1Β (πίν. 123α-β). Ὅλα αὐτὰ τὰ εὐρήματα εἶχαν προσωρινὰ ἀποθεθεῖ ἐπάνω σὲ διευθετημένα μπάζα μετὰ τὸν σεισμό. Ἡ ἐπελθούσα ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου δὲν ἄφησε χρόνο γιὰ τὴν ἀπομάκρυνσή τους καὶ θάφτηκαν κάτω ἀπὸ τὸ σάβανο τῆς ἐλαφρόπετρας.

Ὅπως εἶναι κατανοητό, ἡ διάσωση τῶν παραπάνω εὐαίσθητων εὐρημάτων ἐπιτυγχάνεται χάρις στὴ συνεχή παρουσία συντηρητῶν μέσα στὰ σκάμματα. Παρὰ ταῦτα ἡ συντήρηση στὰ ἐργαστήρια δὲν διεκόπη ἀλλὰ συνεχίστηκε μὲ τοὺς ἴδιους ἔντονους ρυθμούς. Ἔτσι, εἰδικὴ ὁμάδα ἀπὸ στελέχη τῆς Διεύθυνσης Συντήρησης τοῦ ΥΠΠΟ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν προετοιμασία τοιχογραφιῶν γιὰ ἔκθεση στὸ Μουσεῖο Προϊστορικῆς Θήρας. Ἄλλο συνεργεῖο, μὲ χορηγία τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, συνέχισε τὴ συντήρηση τῆς σύνθεσης τῶν λεγομένων «Κυριῶν μὲ τίς Ἀνθοδέσμες». Χάρις τέλος, στὴν ἐτήσια οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ἀπὸ τὸ «Ἰδρυμα Θήρας Πέτρος Μ. Νομικός» ὁλοκληρώθηκε κατὰ τὸ 2000 ἡ καταγραφή, ταξινόμηση καὶ ψηφιακὴ φωτογράφηση τοῦ συνόλου τῶν ἀσυντήρητων ἀκόμη τοιχογραφιῶν ἀπὸ προγενέστερες ἀνασκαφικὲς περιόδους. Μὲ τὴν τελευταία αὕτῃ ἐργασία ὅχι μόνον διασφαλίστηκε ἡ τεκμηρίωση πολλῶν δεκάδων τετραγωνικῶν μέτρων ἀσυντήρητων τοιχογραφιῶν, ἀλλὰ καὶ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ ἐξοικειωθοῦν μὲ ὅλο τὸ ὑλικὸ οἱ νέοι συντηρητὲς καὶ νὰ βρεθοῦν κομμάτια ποὺ ἀνῆκαν σὲ ἤδη συντηρημένους συνθέσεις. Σὲ συνεργασία μὲ τὴν ΚΑ' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων ὁργανώθηκε ἡ ἔκθεση στὸ Προϊστορικὸ Μουσεῖο Θήρας ποὺ ἐγκαινιάστηκε στὶς 26 Μαρτίου ἀπὸ τὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας. Στὸ Μουσεῖο αὐτό, ποὺ ἡ οἰκοδόμησή του ἄρχισε τὸ 1970 βάσει μελέτης τοῦ ἀρχιτέκτονα Ἰ. Κουμανούδη σὲ οἰκόπεδο δωρεᾶς τοῦ Ἰδρύματος Λούλας καὶ Εὐαγγέλου Νομικοῦ, ἐκτίθενται εὐρήματα ἀπὸ διάφορες θέσεις τοῦ νησιοῦ, κυρίως ὅμως ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι. Δυστυχῶς τόσο ὁ διατιθέμενος χῶρος ὅσο καὶ ἡ διαρρύθμισή του στὸ κτίριο αὐτὸ δὲν ἐπέτρεψαν παρὰ μόνον νύξεις νὰ γίνουν γιὰ τίς πολλὲς καὶ ποικίλες πτυχὲς τοῦ καθημερινοῦ καὶ τοῦ δημόσιου βίου τῶν προϊστορικῶν Θηραίων.

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

15. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΝΩΝ

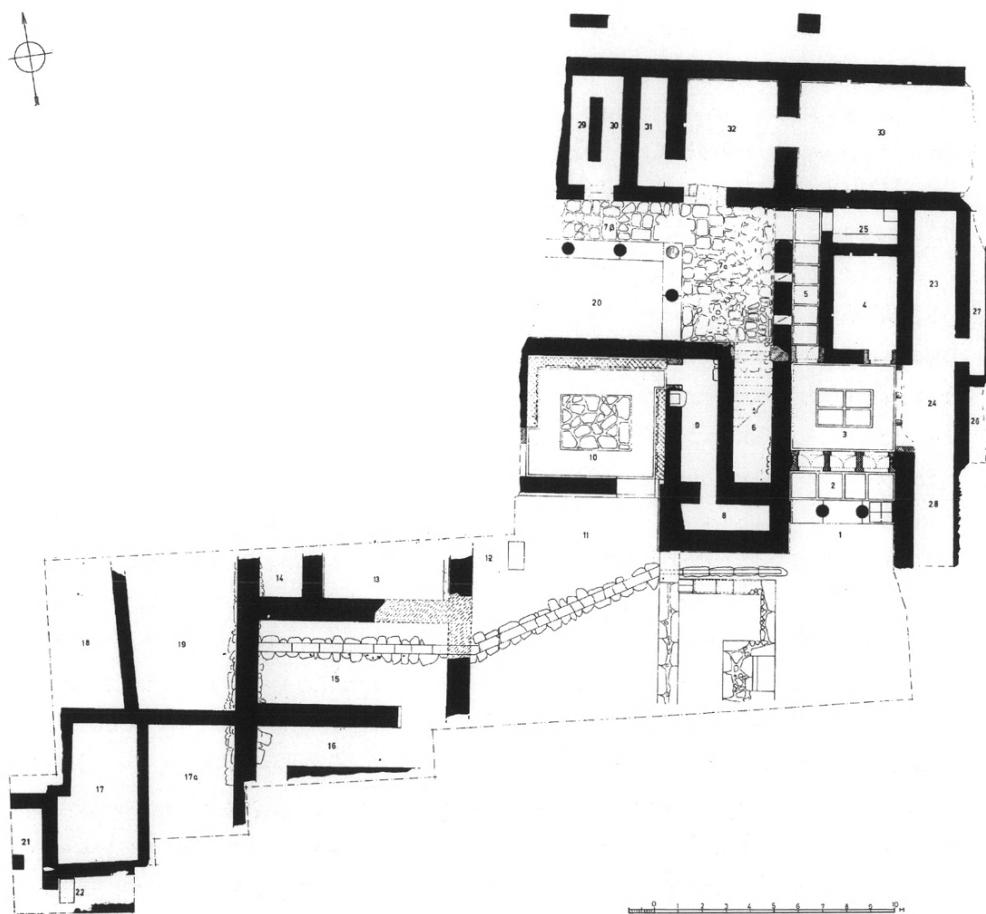
(Πίν. 125-126)

Μετά την αφαίρεση κατά τὸ 1999 τῆς ἐπίχωσης τοῦ δεύτερου καὶ τοῦ πρώτου ὀρόφου τοῦ Χώρου 33 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου στὴ συνοικία Τουρκογειτονιά Ἀρχανῶν συνεχίσθηκε φέτος ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἰσογείου του χώρου, ἔληξε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Χώρου 32 καὶ ἀφαιρέθηκαν ἐπιφανειακά στρώματα ἀπὸ τοὺς Χώρους 30 καὶ 31 (εἰκ. 1).

Ὅπως εἶναι ἤδη γνωστὸ τόσο ὁ εὐρύτατος Χῶρος 33 ὅσο καὶ ὁ Χῶρος 32, προθάλαμος στὸν Χῶρο 33, ποὺ σώζονται σὲ ὕψος ἄνω τῶν 2 μ., εἶναι λόγῳ τῆς ἐξ ὀλοκλήρου κατασκευῆς τους σὲ δόμους ἀπὸ τεράστιους ξεστοὺς πωρόλιθους, ποὺ διακόπτονται κατὰ τόπους ἀπὸ κάθετες ὑποδοχὲς γιὰ ξυλοδεσιές, ὅχι μόνο οἱ σημαντικότεροι χῶροι τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους τῆς μινωικῆς Κρήτης. Ἡ ἀρχικὴ χρῆσις τῶν Χώρων 32 καὶ 33 παραμένει ἄγνωστη, εἶναι βέβαιον ὅμως ὅτι καὶ οἱ δύο χῶροι χρησίμευσαν, πιθανότατα ἐσπευσμένα, πρὶν τὴν τελικὴ καταστροφὴ τοῦ κτιρίου, ὡς ἀποθῆκες.

Ἡ καταστροφὴ τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν ἀπὸ σεισμὸ τεκμηριώθηκε κατὰ τὴ φετινὴ ἔρευνα ὅχι μόνον ἀπὸ προφανεῖς μετατοπίσεις ὀγκωδῶν ἀντικειμένων ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πλῆθος μετρήσεων στοὺς Χώρους 32 καὶ 33, δεδομένου ὅτι καταδείχθηκε ἡ μετακίνησις ὀλόκληρων δόμων καὶ ἀκόμη ὀλόκληρων τοίχων, ποὺ ἀποκλίνουν ἰσχυρὰ ἀπὸ τοὺς ὀριζόντιους καὶ κατακόρυφους ἄξονες τοῦ κτιρίου. Καὶ ἦταν προφανὲς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἡ ἰσχυρότατη πυρκαγιὰ ποὺ κατέκαυσε τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν δύο χώρων, ποὺ ὑπολογίσθηκε ἀπὸ εἰδικούς ὅτι ἦταν μεγαλύτερη τῶν χιλίων βαθμῶν Κελσίου, ἀφοῦ ἔλιωσε καὶ ὑαλοποίησε καὶ πολλὰ κεραμεικὰ.

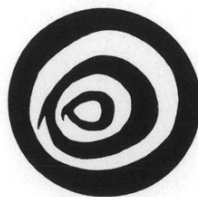
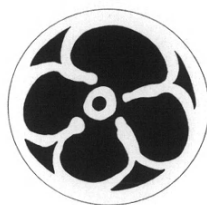
Στὸν Χῶρο 32 παρὰ τὴν ἐκτεταμένη καταστροφὴ ἀπὸ τὸν σεισμὸ καὶ τὴν πυρκαγιὰ διακρίθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ συνολικὰ ἔντεκα πίθοι καὶ ὀγδόντα



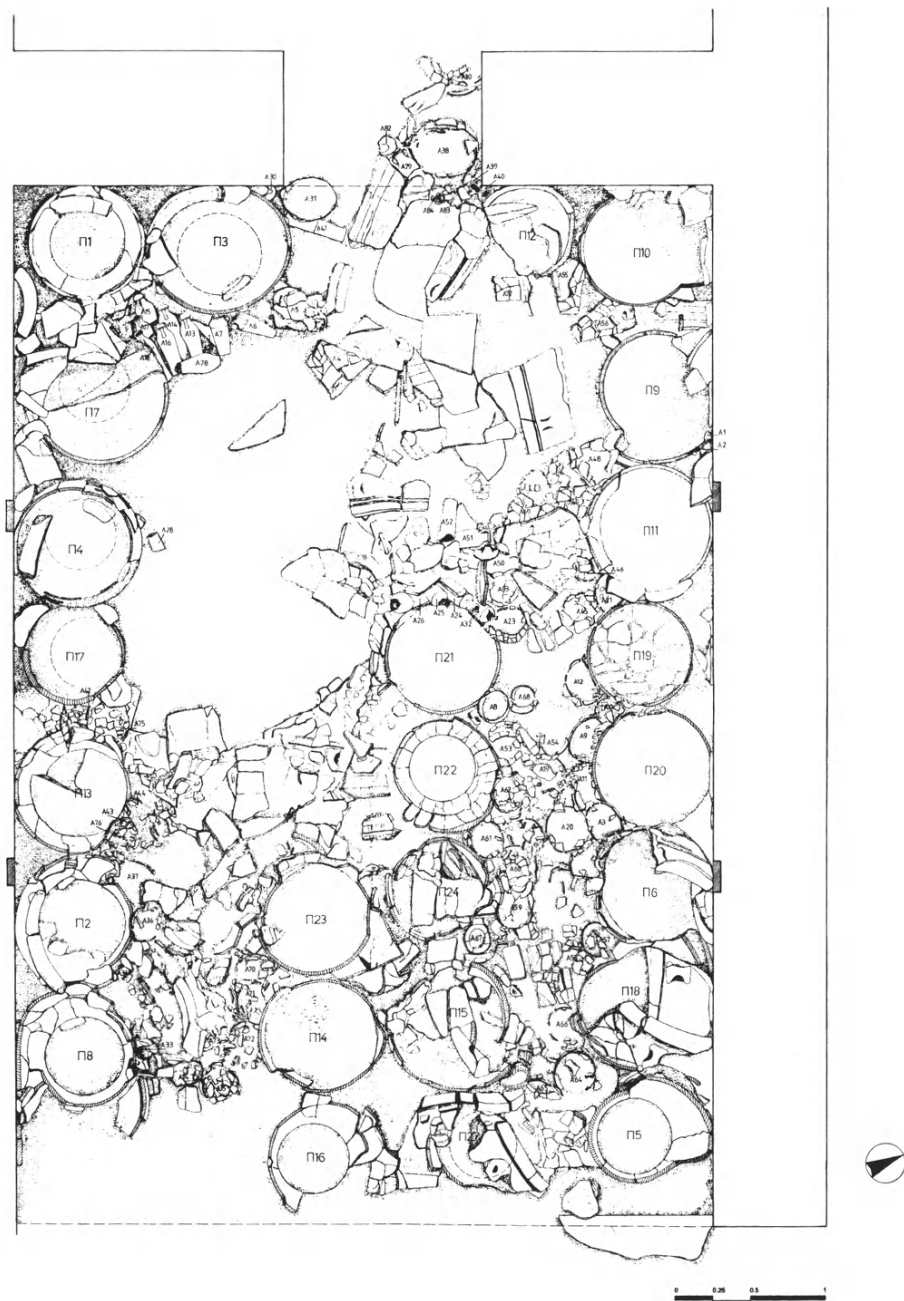
Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ ἀνακτορικοῦ κτιρίου τῶν Ἀργεῶν.

ἑπτὰ, κυρίως ἀποθηκευτικά, ἀγγεῖα, διαφόρων εἰδῶν ἀμφορεῖς καὶ καδόσχημα ἀγγεῖα (πίν. 125). Τόσο κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἀλλὰ κυρίως κατὰ τὴ μελέτη καὶ μάλιστα τῆς λεπτομεροῦς σχεδιαστικῆς ἀποτύπωσης τοῦ πλήθους τῶν ἀγγείων καὶ τῶν σκευῶν ἦταν φανερό ὅτι ἡ ταξινόμηση τῶν ἀντικειμένων ἐξυπηρετοῦσε τὴ λειτουργικότητά τους. Οἱ διάφοροι μεγέθους πίθοι εἶχαν τοποθετηθεῖ στοὺς τοίχους καὶ μπροστά τους σὲ ομάδες βρίσκονταν τὰ μεγάλα καὶ μικρότερα διάφορων εἰδῶν ἀγγεῖα, ποὺ κατελάμβαναν ὁλόκληρο σχεδὸν τὸν χῶρο, ἀφήνοντας ἐλεύθερο μόνον ἓνα στενὸ διάδρομο, γιὰ τὴ δίοδο πρὸς τὸν Χῶρο 33. Ἀρκετὰ μεγάλα καδόσχημα ἀγγεῖα εἶχαν τοποθετηθεῖ τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο, σημάδι ὅτι τὰ ἀγγεῖα ἦταν ἄδεια. Ἀσφαλῶς ὅμως ἀρκετὰ σκεύη καὶ ἀγγεῖα ἦταν πλήρη, ὅπως μερικοὶ ψηλοί, κυλινδρικοὶ ἀμφορεῖς, ἓνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν ἀσφαλῶς σφραγισμένος, καθὼς τὸ μεγάλο ἀπὸ πηλὸ σφράγισμά του βρέθηκε στὴ θέση του. Τὸ Δωμάτιο 32 δὲν περιεῖχε ὅμως μόνον ἀποθηκευτικά ἀγγεῖα, ἀλλὰ καὶ λεπτότεχνα γραπτὰ (εἰκ. 2), ὅπως εἶναι πέντε μικρὰ κατάκοσμα ἀλάβαστρα καὶ ἀκόμη δύο χάλκινα ἀγγεῖα (πίν. 126α-β), ἓνα μικρὸ δίωτο ἀγγεῖο καὶ ἓναν ἀμφορέα. Γιὰ τὸν ἀποθηκευτικὸ πλοῦτο τοῦ Χώρου 32 χαρακτηριστικὴ ὑπῆρξε τέλος ἡ ἀνεύρεση μεγάλου ὄγκου λιωμένου μολύβδου.

Καὶ ὁ μεγάλος Χῶρος 33 ἦταν ἀσφυκτικὰ γεμάτος, καθὼς διακρίθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ εἴκοσι ἑπτὰ πίθοι καὶ ἑκατὸν ἐννέα ἀγγεῖα (εἰκ. 3). Οἱ μεγάλου μεγέθους πίθοι στὸν Χῶρο 33 δὲν ἦταν μόνο τοποθετημένοι στοὺς τοίχους ἀλλὰ σὲ πυκνότερη διάταξη σὲ διπλὴ σειρὰ καὶ στὸ κέντρο καὶ δυτικὸ τμήμα τοῦ ἐπιμήκους χώρου καὶ μπροστά τους βρίσκονταν πάλι διάφορων εἰδῶν, κυρίως ἀποθηκευτικά, ἀγγεῖα, μὲ ἐλάχιστα κενὰ ἀνάμεσά τους. Σχετικὰ ἐλεύθερο ἦταν μόνο τὸ ἀνατολικὸ τμήμα, κοντὰ στὴ θύρα ἐπικοινωνίας μὲ τὸν Χῶρο 32. Ἡ ταξινόμηση τῶν ἀγγείων καὶ τῶν σκευῶν, καὶ κάποιες λειτουργίες, γιὰ τίς ὁποῖες θὰ γίνῃ λόγος πιὸ κάτω, ἦταν προφανεῖς. Οἱ δυσκολίες τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν ὅμως μεγάλες, καθὼς δὲν ὑπῆρχε χῶρος διακίνησης τοῦ ἐξαιρετικὰ περιορισμένου ἄλλωστε προσωπικοῦ. Στὸν Χῶρο 33 ἦταν ἐπίσης πολὺ μεγαλύτερη ἡ καταστροφή καὶ ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ καὶ σὲ διάφορα σημεῖα μερικοὶ πίθοι ἀλλὰ καὶ ἀγγεῖα εἶχαν στρεβλωθεῖ, ἄλλων τμήματα τῆς ἐπιφανείας τους εἶχε ὑαλοποιηθεῖ καὶ μάλιστα σὲ ἀρκετὰ σημεῖα τὰ λιωμένα ὑλικά ποὺ εἶχαν στάξει, σὲ κενούς, ἄλλοτε, χώρους, εἶχαν ὑαλοποιηθεῖ σὲ πάμπολλες μικρὲς ποικιλόσχημες μορφές, τίς ὁποῖες προσφυῶς τὸ ἐργατικὸ προσωπικὸ



Εἰκ. 2. Χῶρος 32. Διακοσμημένα ἀλάβαστρα.

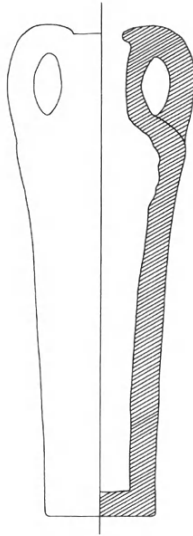


Εἰκ. 3. Χῶρος 33. Κάτοψη τμήματος τῶν πύθων καὶ τῶν ἀγγείων.

προσομοίασε πρὸς δάκρυα. Ἀκόμη κατώτερα τμήματα πίθων εἶχαν καλυφθεῖ ἀπὸ παχύτατο ὑαλοποιημένο ὑλικό, πὺ σφράγιζε τὸν πυθμένα τους. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση αὐτοῦ τοῦ σφραγίσματος ἀπὸ τὸ κατώτερο τμήμα ἐνὸς πίθου φάνηκε ὅτι στὴ βάση του εἶχαν διασωθεῖ, ἐπικολλημένα στὸ ὑαλοποιημένο αὐτὸ τμήμα, ἱχνη διάφορων φυτῶν, καθὼς καὶ ἄλλα ὀργανικὰ ἰχνοστοιχεῖα. Λόγω τῆς μοναδικότητος τοῦ εὐρήματος, ἀλλὰ καὶ τῆς πιθανότητος ἀνακάλυψης καὶ ἄλλων παρόμοιων στὸ Δωμάτιο 33 καὶ μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη καὶ ξένων εἰδικῶν ἐπιστημόνων, πὺ μετακλήθηκαν, τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ κατώτερου ἐπιπέδου τῆς ἐπίχωσης ἀφέθηκε γιὰ νὰ ἀνασκαφεῖ τοῦ χρόνου. Ἐξυπακούεται βέβαια ὅτι ἔχουν ληφθεῖ ὅλα τὰ ἀπαραίτητα μέτρα ἀσφάλειας γιὰ τὴν ἀποφυγὴ διατάραξης τοῦ ἄσκαφου τμήματος.

Στὸν Χῶρο 33 ἀνασκάφηκε μέχρι τὸ δάπεδο μόνο τὸ δυτικότατο τμήμα καὶ μάλιστα ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία, ὅπου ἀκόμη καὶ οἱ πίθοι διατηρήθηκαν σὲ ἐξαιρετικὴ κατάσταση (πίν. 126α). Ἡ ταξινόμηση τῶν διαφόρων ἀγγείων καὶ τῶν σκευῶν ἦταν καὶ πάλι προφανὴς καὶ χαρακτηριστικὴ ἦταν ἡ ἀνεύρεση σὲ δύο κύριες ομάδες μεγάλου ἀριθμοῦ ὁμοίων ιδιόμορφων ἀγγείων, κυλινδρικῶν ἀμφορέων ὕψους κατὰ μέσο ὄρο 0.46 μ. (εἰκ. 4), πολὺ στερεῆς κατασκευῆς καὶ μικρότατης περιεκτικότητος, πιθανῶς γιὰ τὴν ἀποθήκευση ἰδιαίτερης ἀξίας ὑγροῦ. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀπὸ τίς δύο ομάδες οἱ μισοὶ κυλινδρικοὶ ἀμφορεῖς τῆς ομάδας τῶν ἀγγείων πὺ εἶχαν τοποθετηθεῖ μπροστὰ στοὺς πίθους τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας καὶ βρέθηκαν στὴν θέση τους ἀκέραιοι (πίν. 126β), ἦταν σφραγισμένοι, καθὼς ἤλθαν στὸ φῶς, στὴ θέση τους πάλι, τὰ πῆλινα σφραγίσματα πὺ ἔκλειναν τὸ στομιό τους, μὲ τὰ ἀποτυπώματα μάλιστα ἀπὸ ἓνα, τὸ ἴδιο σὲ ὅλα, μεταλλικὸ σφραγιστικὸ δακτυλίδι. Λόγω τῆς καλῆς διατήρησης μερικῶν δειγμάτων ἔγιναν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ τὸν τρόπο σφράγισης, στερέωσης ἀλλὰ καὶ πρόσδεσης τῶν σφραγισμάτων στὰ ἀγγεῖα. Τέλος σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς ψηλοὺς κυλινδρικοὺς ἀμφορεῖς καὶ πίσω ἀπὸ τοὺς πίθους τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας ἤλθαν σὲ φῶς στὴ θέση τους δύο ἀκόμη, σφαιρικὰ αὐτὴ τὴ φορὰ ἀγγεῖα, μὲ τὰ πώματά τους. Ἡ στέρεη πρόσδεση τῶν πωμάτων στὰ ἀγγεῖα εἶναι φανερὴ ἀπὸ τέσσερα ἀγκιστροειδῆ ἐξάρματα στὰ πώματα, πὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ παρόμοια στοὺς ὤμους τῶν ἀγγείων.

Μὲ τὴν πρόοδο τῆς συγκόλλησης τῶν ἀγγείων καὶ τῶν σκευῶν τῶν Χώρων 32 καὶ 33 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν καὶ μὲ σειρὰ



Εἰκ. 4. Χῶρος 33. Ψῆλός κυλινδρικός ἀμφορέας.

μετρήσεων καὶ ὑπολογισμῶν θὰ γίνεῖ ἐπακριβῶς γνωστὴ ἡ τεράστια ποσότης τῶν ὑγρῶν καὶ ἴσως καὶ στερεῶν ἀγροτικῶν προϊόντων ποὺ περιέλαβαν οἱ τριάντα ὀκτὼ συνολικὰ πίθοι καὶ τὰ ἑκατὸν ἐνενήντα ἑξὶ ἀγγεῖα τῶν δύο δωματίων. Καὶ πιθανότατα λόγω τῆς ἀρχαιογνωστικῆς τεχνολογικῆς ἀνάπτυξης θὰ γίνεῖ γνωστὸ μὲ δειγματοληψίες καὶ ἀναλύσεις καὶ τὸ περιεχόμενο κάθε ἀγγείου ἢ σκεύους. Τὸ θέμα εἶναι λοιπὸν σημαντικό, ὅχι μόνο γιὰ τὴν εὐφορη περιοχὴ τῶν Ἀρχανῶν τὰ μέσα περίπου τῆς δεύτερης χιλιετίας π.Χ., ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς μινωικῆς Κρήτης γενικότερα, γιὰ τὴν ὁποία ἀπουσιάζουν μέχρι τώρα παρόμοια στοιχεῖα. Στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ τῶν Ἀρχανῶν ἤλθαν ὅμως στὸ φῶς καὶ ἄλλα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸ ἐμπόριο τῶν μινωικῶν Ἀρχανῶν. Πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιον ὅτι ὁρισμένα ἀγγεῖα τῶν Χώρων 32 καὶ 33 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου περιεῖχαν ἐξαγωγίμα προϊόντα, γι' αὐτὸ εἶχαν ἄλλωστε σφραγισθεῖ μὲ ἓνα μεταλλικὸ σφραγιστικὸ δακτυλίδι. Ἡ ἀνεύρεση ἐπομένως στὸν Χῶρο 33 καὶ δίπλα στοὺς σφραγισμένους ψηλοὺς ἀμφορεῖς ἐνὸς εἰσηγμένου αἰγυπτιακοῦ σκαραβαίου ἀπὸ φαγεντιανὴ ἴσως δὲν εἶναι τυχαία, ἀλλὰ ὑποδηλώνει ἐμπορικὲς δόσοληψίες τῶν Ἀρχανῶν μὲ τὴν χώρα

τοῦ Νείλου. Οἱ σχέσεις Ἀρχανῶν καὶ Αἰγύπτου εἶναι ἄλλωστε γνωστές ἀπὸ παλαιότερα εὐρήματα, ἥδη ἀπὸ τὴν προανακτορική περίοδο καὶ δύο εἰσηγμένοι αἰγυπτιακοὶ σκαραβαῖοι εἶναι γνωστοὶ μέχρι τώρα ἀπὸ τὸ μινωικὸ νεκροταφεῖο τῶν Ἀρχανῶν στὸ Φουρνί.

Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο συνεχίσθηκε ἐξάλλου ἡ μεταφορὰ καὶ ἡ ταξινόμηση τῶν ἀρχαίων στίς νέες ἀποθήκες τοῦ Γεωργικοῦ Συνεταιρισμοῦ Ἀρχανῶν, ἔγιναν πολλὲς καὶ σημαντικὲς στερεωτικὲς ἐργασίες στὸ Ἀνακτορικὸ Κτίριο, ἀλλὰ καὶ ἐργασίες διαμόρφωσης τοῦ χώρου, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀναφέρονται ἰδιαίτερα ἡ ἐπέκταση τοῦ στεγάστρου καὶ στοὺς νέους Χώρους 32 καὶ 33 καὶ ἡ κατεδάφιση ἄλλης μιᾶς οἰκίας ποὺ ἀπαλλοτριώθηκε, ἀπὸ ὅπου εἶναι πλέον δυνατὴ ἡ πρόσβαση στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο, ποὺ καθίσταται ἔτσι ἐπισκέψιμος.

ΓΙΑΝΝΗΣ - ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

16. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ

(Πίν. 127-133)

Όταν ή συστηματική ανασκαφή στο ιερό τῆς Σύμης σταμάτησε τὸ 1993, οἱ ἐργασίες τῆς συντήρησης καὶ τῆς στερέωσης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων συνεχίστηκαν γιὰ τρεῖς περιόδους (1995-1997). Στις ἐκθέσεις τῶν ΠΑΕ τῶν ἀντίστοιχων περιόδων¹ διαγράφεται καθαρά, πόσο συνυφασμένο εἶναι τὸ ἔργο τῆς συντήρησης μὲ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα σὲ αὐτὸ τὸ ιερό, ὅπου ἡ χρῆση τοῦ χώρου γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς λατρείας ἦταν συνεχῆς ἀπὸ τὴν παλαιοανακτορικὴ ἕως καὶ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ιεροῦ.

Οἱ ἐργασίες τῆς συντήρησης, ποὺ γίνονταν σὲ ἐτήσια βάση, λόγω τῶν ζημιῶν ἀπὸ τίς ἔντονες θερμοκρασιακὲς μεταβολές, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συνεχίζονται ἐπ' ἄπειρον γιὰ πρακτικὸς καὶ οἰκονομικὸς λόγους. Τὸ πρόβλημα μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπισθεῖ μόνον, ἂν προστατευθοῦν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα μὲ κλιμακωτὰ στέγαστρα κατὰ τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους. Ἡ ἐλπιδοφόρος προοπτικὴ γιὰ τὴν κατασκευὴ στεγάστρων ἔπρεπε νὰ μᾶς βρεῖ προετοιμασμένους ἀνασκαφικά. Δηλαδή νὰ ἔχουν ἀνασκαφεῖ ἕως τὸ στέρεο ἔδαφος περιοχὲς ἐλεύθερες ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ὑποστύλωση τοῦ κεντρικοῦ στεγάστρου, χωρὶς νὰ θίγονται τὰ ἐπ'ἀλλήλα οἰκοδομήματα ποὺ παρουσιάζουν μεγάλη πυκνότητα στὸ κέντρο τοῦ ιεροῦ.

Ἡ ἔκταση ἀνάμεσα στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου καὶ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ κρηπιδώματος προσφέρεται γιὰ τὴ θεμελίωση ἀρκετῶν ὑποστυλωμάτων τοῦ στεγάστρου. Ἡ διερεύνηση αὐτῆς τῆς περιοχῆς σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους γινόταν μὲ τομές, ποὺ περιορίζονταν στὴν ἀφαί-

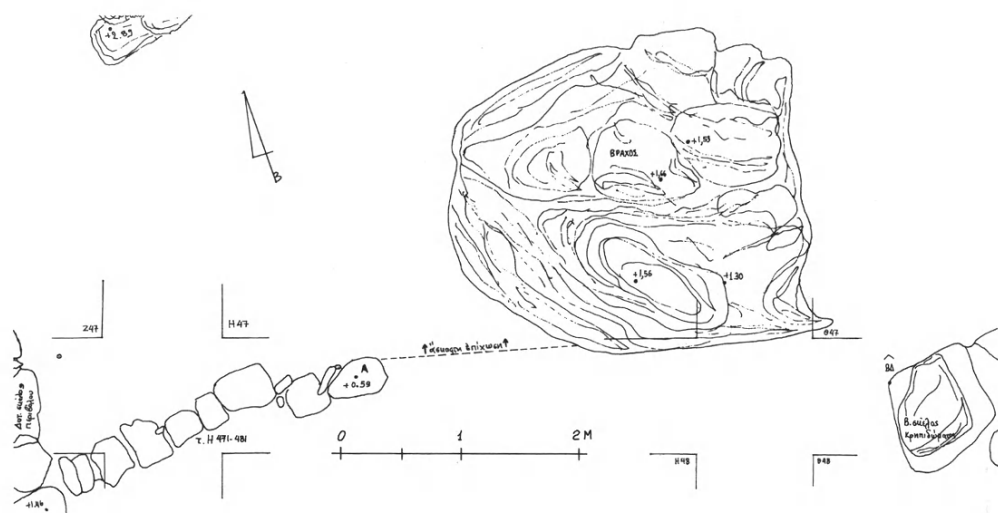
1. ΠΑΕ 1995, 245-260· 1996, 303-317· 1997, 191-209.

ρεση τῶν ὑψηλῶν ἐπιχώσεων ἕως τὸν ἐπάνω σωζόμενο δόμο τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ περιβόλου². Τὰ βαθύτερα στρώματα τῆς ὑπαίθριας λατρείας δὲν ἀνασκάπτονταν, γιατί διαθέταμε καλὴ εἰκόνα τῶν ἀποθέσεων αὐτῶν τῶν στρωμάτων ἀπὸ ἄλλα σημεία στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἔρευνας διαπιστώθηκε ἡ φορὰ τοῦ βόρειου τοίχου σὲ μῆκος 33 μ. καὶ ἡ σύνδεσή του μὲ τὸν ἀνατολικὸ καὶ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ περιβόλου, ἐνῶ παράλληλα ἐξοικονομοῦνταν χρόνος καὶ πιστώσεις γιὰ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἱεροῦ μὲ περισσότερα προβλήματα. Οἱ ἄσκαφες ἐπιχώσεις τῶν διαδρόμων τῶν τομῶν εἶχαν ἀντιστηριχθεῖ μὲ ξερολιθίες (πίν. 127α), γιὰ νὰ διασφαλισθεῖ ἡ στρωματογραφία καὶ νὰ ἐλεγχθεῖ, ἐὰν καὶ ὅταν δινόταν κάποια εὐκαιρία.

Τὸ 1999 εἶχε προγραμματισθεῖ ὡς ἔτος φωτογράφησης, σχεδίασης καὶ μελέτης τοῦ ὕλικου ποὺ προερχόταν ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους. Ὡστόσο, ἡ ἀπόφαση τοῦ Κεντρικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου γιὰ τὴν προστασία τοῦ ἱεροῦ μὲ στέγαστρο καὶ τὸ αἶτημα τῆς ΚΓ' Ἐφορείας τοῦ Ἡρακλείου γιὰ τὴν ἀποκατάσταση μικροζημιῶν, ποὺ προκάλεσε ἡ βαρυχειμωνιά τοῦ 1998-99, μᾶς ἀνάγκασαν νὰ περιορίσουμε τὸ πρόγραμμα τῆς μελέτης καὶ νὰ ὀργανώσουμε ὀλιγάριθμο συνεργεῖο συντήρησης ἀπὸ τὸν συντηρητὴ Κ. Νικάκη καὶ τὸν ἀρχιτέκτονα Ν. Ζαρίφη, ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα καὶ τοὺς συνασκαφεῖς Π. Μεταξᾶ-Muhly καὶ Γ. Παπασάββα. Παράλληλα μὲ τὸ ἔργο τῆς συντήρησης, ποὺ εἶχε διάρκεια δέκα ἡμερῶν (7-17 Ἰουνίου), ἀπομακρύνθηκαν δύο μεγάλοι βραχολίθοι ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου, ποὺ ἐπικάλυπταν τὴ σύνδεση τοῦ βόρειου μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο.

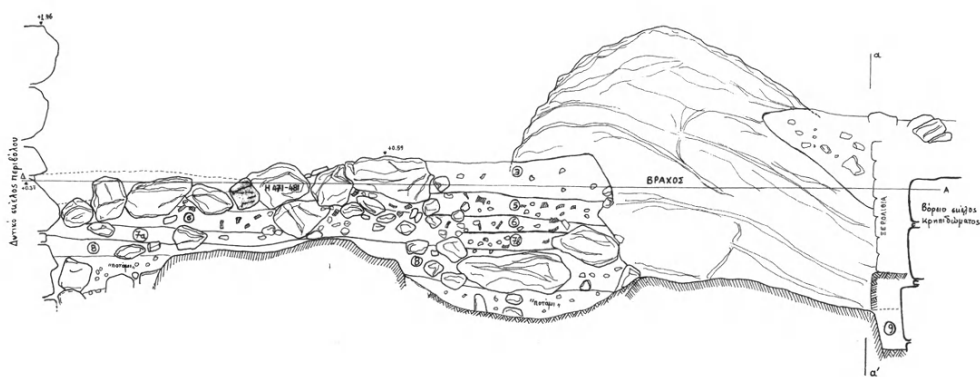
Μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν βραχολίθων ἀποκαλύφθηκε λιθόπτωση, ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴ μερικὴ καταστροφή τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ περιβόλου (πίν. 127β). Φάνηκε ἐπίσης καὶ ὁ κατώτερος δόμος ἀντερεισματικοῦ τοίχου (=H471-481) σὲ μῆκος 2.90 μ. (εἰκ. 1). Ὁ τοῖχος, κτισμένος ἀπὸ ἀργοὺς λίθους, εἶναι θεμελιωμένος σὲ μαῦρο λιπαρὸ στρώμα ὑπαίθριας λατρείας (εἰκ. 2), πλούσιο σὲ κεραμεικὴ, ἐξανθρακωμένα ξύλα, κόκαλα ζώων καὶ τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη λίθο, σπασμένες ἢ ἀκέραιες (πίν. 128α). Εἶναι πιθανὸ ὁ

2. Βλ. ΠΑΕ 1985, 275-276 παρ. πίν. ΙΑ· 1987, 271-274, πίν. 191-192· 1988, 256-259 πίν. 168-169.



Εἰκ. 1. Ὁ τοῖχος H471-481 τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1999.

- α-α': προβολὴ πρὸ 0,45°
- : ἐστρώματα
- ▨: ἐκστρώσεις
- : ὄψις
-: ἰσομετρικὴ ἐκτίμησις πρὸς τὸν τ. H471-481
- ①: κοίτη κατεστῶτος καὶ λίγα κεράσματα πρὸς τὸν πρὸς τὸν καὶ λίγα κεράσματα
- ②: ἐστρώματα κατεστῶτος καὶ ἐκστρώσεις πρὸς τὸν πρὸς τὸν καὶ λίγα κεράσματα
- ③: κατεστῶτος καὶ ἐκστρώσεις πρὸς τὸν πρὸς τὸν καὶ λίγα κεράσματα
- ④: ἐστρώματα κατεστῶτος καὶ ἐκστρώσεις πρὸς τὸν πρὸς τὸν καὶ λίγα κεράσματα
- ⑤: κατεστῶτος καὶ ἐκστρώσεις πρὸς τὸν πρὸς τὸν καὶ λίγα κεράσματα
- ⑥: ἐστρώματα κατεστῶτος καὶ ἐκστρώσεις πρὸς τὸν πρὸς τὸν καὶ λίγα κεράσματα
- ⑦: ἐστρώματα κατεστῶτος καὶ ἐκστρώσεις πρὸς τὸν πρὸς τὸν καὶ λίγα κεράσματα
- ⑧: ἐστρώματα κατεστῶτος καὶ ἐκστρώσεις πρὸς τὸν πρὸς τὸν καὶ λίγα κεράσματα
- ⑨: ἐστρώματα κατεστῶτος καὶ ἐκστρώσεις πρὸς τὸν πρὸς τὸν καὶ λίγα κεράσματα



Εἰκ. 2. Στρωματογραφικὴ τομὴ σὲ σχέση μετὰ τὸν τ. H471-481.

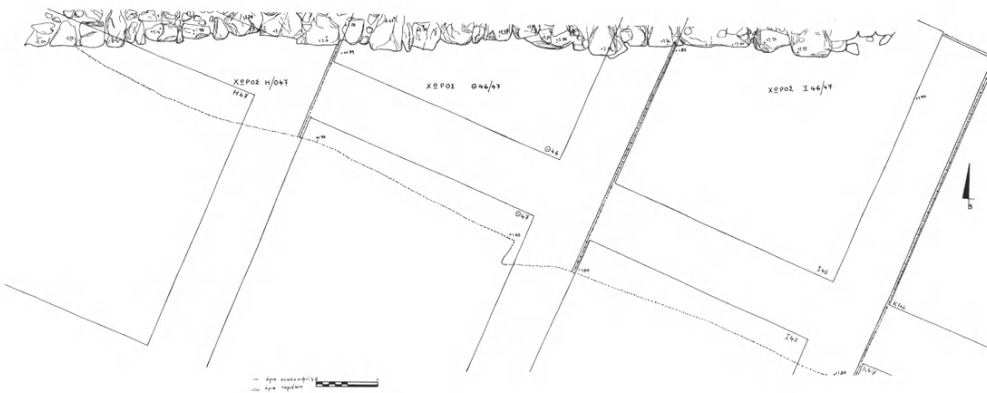
τοῖχος H471-481, πού ἐφάπτεται μέ τόν βαθύτερα θεμελιωμένο δυτικό τοῖχο τοῦ περιβόλου, νά ἐκτείνεται πρὸς τὰ βορειοανατολικά κάτω ἀπὸ τὴν ἄσκαφη ἐπίχωση καὶ νά καταλήγει σὲ τεράστιο πεσμένο βράχο.

Αὐτὰ τὰ, ἔστω καὶ λίγα ἀνασκαφικά δεδομένα ὀρίζουν τὸν τοῖχο H471-481 ὡς πρόσθετο στοιχεῖο στὴν ἱστορία τῆς λειτουργίας τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου. Δηλαδή, ὡς μία πρόχειρη ἀντιστήριξη τῆς ἐπίχωσης πού προέκυψε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τῆς βορειοδυτικῆς τοῦ γωνίας, μέ σκοπὸ νά ἐξομαλυνθεῖ ὁ χῶρος γιὰ νά συνεχισθεῖ ἡ ἄσκησις τῆς ὑπαίθριας λατρείας. Τὴν ἴδια χρῆση τοῦ χώρου ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφή τῆς ἀνωδομῆς τοῦ περιβόλου ἀποδεικνύει τὸ ἀνάμεικτο στρώμα, πού ἐπικάλυπτε τὸν τοῖχο H471-481 (εἰκ. 2: στρώματα 2, 3 καὶ 6) καὶ περιεῖχε κατάλοιπα ἐξανθρακωμένων ξύλων, κόκαλα ζώων, θραύσματα ἀπὸ τράπεζες προσφορῶν καὶ πῆλινο γεωμετρικὸ εἰδῶλιο ταύρου (πίν. 1286). Τὰ δεδομένα τῆς σύντομης ἀνασκαφικῆς ἔρευνας τοῦ 1999 περιλαμβάνονται στὴν ἔκθεσις τοῦ 2000, γιατί ἡ προγραμματισμένη ἀνασκαφὴ αὐτῆς τῆς χρονιᾶς ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια πρὸς τὰ ἀνατολικά τῆς παρέμβασης τοῦ 1999.

Χάρις στὴ γενναία χρηματοδότηση τοῦ Institute for Aegean Prehistory τῆς Ν. Ὑόρκης, τὴν οἰκονομικὴ συνδρομὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 2000 εἶχε διάρκεια πέντε ἐβδομάδων (5 Ἰουνίου-7 Ἰουλίου). Πραγματοποιήθηκε μέ τὴν ἴδια ὁμάδα ἐργασίας τοῦ 1999 καὶ μέ τὴν 15θήμερη συνδρομὴ τοῦ ἀρχαιολόγου Κ. Ψαρουδάκη.

Ὁ φιλόδοξος στόχος τῆς ἔρευνας τοῦ 2000 ἔδειχνε νά εἶναι ἐφικτός, ὅσο διαρκοῦσε τὸ σκάψιμο τῶν ὑψηλῶν ἐπιχώσεων τῶν διαδρόμων ἀνάμεσα στίς τομὲς τῶν παλαιότερων ἀνασκαφικῶν περιόδων. Ὡστόσο, ἂν καὶ ἡ πυκνότητά σὲ ὅστρακα πού παρουσιάζουν οἱ ἀποθέσεις τῆς ὑπαίθριας λατρείας μᾶς ἦταν οἰκεία, ξεπέρασε κάθε προσδοκία σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ. Ἔτσι δὲν μπορέσαμε νά φθάσουμε τὸ στέρεο ἔδαφος σὲ κανένα σημεῖο τῆς ἔκτασης τῶν 36 τ.μ. πού σκάφτηκαν. Πρόσθετος λόγος γιὰ τὴν ἐπιβράδυνση τοῦ ρυθμοῦ τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν τὸ νερό, πού ἀναβλύζει ἀπὸ τοὺς δόμους τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου στὸ ἀνατολικὸ κυρίως τμήμα του, καὶ ἀκόμη πιὸ σημαντικὸς λόγος γιὰ τὸ κλείσιμο τῆς ἀνασκαφῆς τὴν 5ῃ ἐβδομάδα ἦταν τὰ 167 κιβώτια μέ ὅστρακα, καθὼς ὁ προσωρινὸς χῶρος τῆς ἀποθήκευσής τους μόλις καὶ μετὰ βίας θὰ ἐπαρκοῦσε, ὅπως καὶ τὸ χρονικὸ διάστημα τοῦ ἐνὸς ἔτους γιὰ τὴ συντήρησή τους.

Ἡ ὑπὸ ἔρευνα ἔκτασις χωρίσθηκε ἀρχικὰ σὲ τρεῖς τομεῖς καὶ ἀφοῦ σκά-



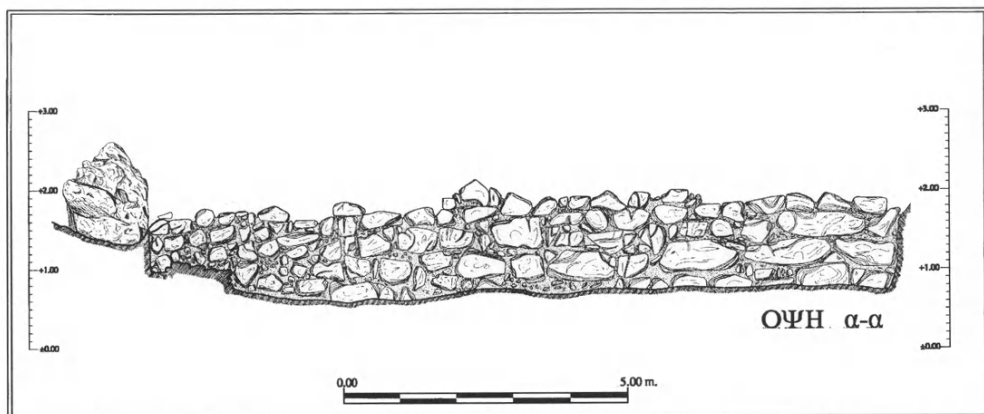
Εἰκ. 3. Ἡ ἔκταση τῆς ἔρευνας τοῦ 2000.

φτηκαν οἱ ἐπιχώσεις τῶν διαδρόμων, τὸ ἐνιαῖο στρώμα τῆς ὑπαίθριας λατρείας διαιρέθηκε σὲ δύο τμήματα: στὸ δυτικὸ μὲ τὸν κωδικὸ «Χῶρος Θ 46-47» καὶ στὸν ἀνατολικὸ μὲ τὸν κωδικὸ «Χῶρος Ι 46-47» (εἰκ. 3). Τὸ στρώμα τῶν ἀποθέσεων τῆς ὑπαίθριας λατρείας ἔχει ἔντονη κλίση ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ τρίτου δόμου τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ περιβόλου (πίν. 129α).

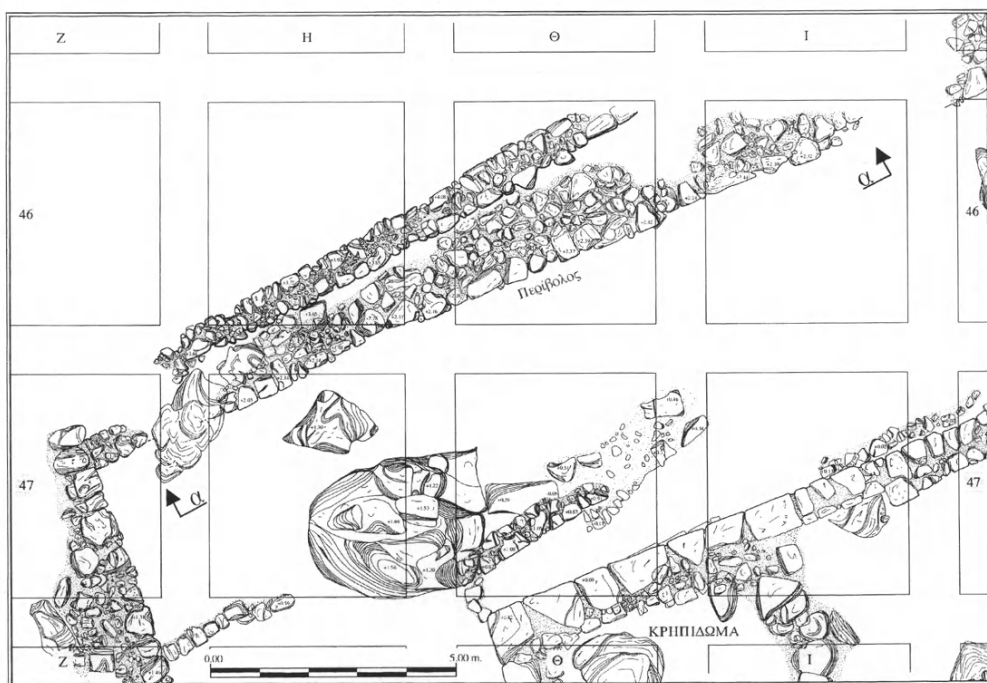
Τὸ μέτωπο τοῦ τοίχου, ποὺ ἐκτείνεται σὲ μῆκος 33 μ., σώζεται σὲ ὕψος 2.08 μ. χωρὶς νὰ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἀκόμη ὁ θεμέλιος δόμος του. Οἱ πέντε ὁρατοὶ δόμοι εἶναι κτισμένοι ἀπὸ ἀδρὰ πελεκημένους μεγάλους ὀγκολίθους καὶ μικρότερους ἀργούς μὲ συνεκτικὸ ὕλικὸ τῇ λάσπῃ. Μεγάλες σφῆνες χρησιμοποιῶνται στοὺς ἀρμούς τῶν ὀγκολίθων γιὰ τὴν εὐθυγράμμισή τους (εἰκ. 4). Τὸ πάχος του εἶναι ἄγνωστο, γιατί ἡ ἐπάνω σωζόμενη ἐπιφάνεια εἰσχωρεῖ στὴν ἄσκαφη πρὸς Βορρὰ ὑψηλὴ ἐπίχωση (ὑψ. 1-1.20 μ.), ὅπου θεμελιώνεται μεταγενέστερος καὶ πολὺ στενότερος περίβολος³ (εἰκ. 5, πίν. 129β). Πιθανότατα ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ Περιβόλου δὲν εἶναι ἀμφιμέτωπος, ὅπως δὲν εἶναι καὶ τὸ βόρειο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοῦ τοίχου, ὅπου ἡ τομὴ τοῦ 1987 ἀποκάλυψε λιθορριπὴ ποὺ ἀντιστηρίζει τὸ καλοχτισμένο ἐσωτερικὸ μέτωπο⁴ (εἰκ. 5).

3. Βλ. ΠΑΕ 1985, 257-258.

4. ΠΑΕ 1987, 271-272 πίν. 1916.



Εἰκ. 4. Τὸ μέτωπο τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Περιβόλου.



Εἰκ. 5. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ Περιβόλου σὲ σχέση μετὰ τὸ κρηπίδωμα καὶ μεταγενέστερα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα.

Ἀντίθετα ἡ δόμηση τοῦ νότιου τμήματος τοῦ ἴδιου τοίχου, ὅπως καὶ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ περιβόλου εἶναι ἀμφιμέτωπη, γιατί αὐτὰ τὰ τμήματα περιβάλλονται ἀπὸ τὴν πομπικὴ ὁδὸ μὲ τὸ χαντάκι γιὰ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς. Ὁ ἴδιος λόγος δόμησης δὲν ὑπάρχει γιὰ τὸν βόρειο τοῖχο καὶ τὸ βόρειο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου, γιατί ἡ πομπικὴ ὁδὸς ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὸν περίβολο στὰ δυτικὰ συνεχίζοντας τὴν τεθλασμένη κατὰ τὴν ὀρθὴ γωνία ὁδευσῆς τῆς πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ. Μὲ τὸ στέρεα δομημένο μέτωπο τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου καὶ μὲ τὸ μεγάλο πάχος τῆς λιθορριπῆς πίσω ἀπὸ τὸ μέτωπο θὰ ἄντεχε αὐτὸς ὁ τοῖχος τὶς ἰσχυρὲς πιέσεις τῶν ἐπιχώσεων τοῦ ἔντονα ἐπικλινοῦς ἐδάφους ἀπὸ Β πρὸς Ν.

Κάποια ὕλικά πού βρέθηκαν στὸ στρώμα τῆς μερικῆς καταστροφῆς τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ περιβόλου βοηθοῦν ἴσως στὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀνωδομῆς του. Πολλοὶ βόλοι ἄψητου πηλοῦ καὶ παχύτατο στρώμα λεπιδόχωματος μαζί μὲ πολλοὺς ἀργοὺς λίθους καὶ ἐλάχιστα ὄστρακα βρέθηκαν σὲ πυκνὴ συγέντρωση στὸ βόρειο κυρίως τμήμα τοῦ «Χώρου Θ 46-47» (εἰκ. 3). Αὐτὴ ἡ ἐντελὼς διαφορετικὴ εἰκόνα ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῶν καταλοίπων τοῦ στρώματος τῆς ὑπαίθριας λατρείας δικαιολογεῖται ἴσως, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι τὸ μέτωπο τοῦ τοίχου εἶχε ἓνα εἶδος πῆλινης ἐπίστεψης καὶ ἡ συνεχόμενη μὲ τὸ μέτωπο λιθορριπὴ εἶχε ἐπικαλυφθεῖ μὲ ὕδατοστεγὲς λεπιδόχωμα, ὥστε νὰ ἐμποδίζεται ἡ εἰσροὴ τοῦ βρόχινου νεροῦ.

Ἡ αἰτία τῆς μερικῆς καταστροφῆς ἑνὸς τόσο ἰσχυροῦ ὑπαίθριου οἰκοδομήματος ἐντοπίσθηκε στὸν βορειοδυτικὸ τομέα τῆς ἔρευνας (= «Χῶρος Θ 46-47»). Ὅγκωδεις βραχόλιθοι (εἰκ. 5, πίν. 130α), πού ἀποκολλήθηκαν ἀπὸ τὴ βόρεια ἀπότομη πλαγίᾳ τοῦ ἱεροῦ ἐξαιτίας μεγάλου σεισμοῦ, συμπιέσαν τοὺς ἀνώτερους δόμους τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ περιβόλου⁵. Ὁ ὑπερμεγέθης βράχος σὲ αὐτὸ τὸν τομέα ἔρευνας, ἂν δὲν εἶναι ριζιμιός, μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ βραχύπτωση, πιθανὸν προγενέστερη τῆς ἀνοικοδόμησης τοῦ περιβόλου καὶ τοῦ κρηπιδώματος⁶.

5. Γιὰ τὸν ἴδιο τρόπο καταστροφῆς τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τοῦ περιβόλου, βλ. *ΙΑΕ* 1987, 212-214, πίν. 88.

6. Ὁ ἐνσωματωμένος στὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ περιβόλου πολὺ μεγαλύτερος βράχος εἶναι μάλλον ριζιμιός, λόγω τοῦ μεγέθους του, βλ. *ΙΑΕ* 1987, 271.

Ἡ ὑπαίθρια λατρεία στήν ἔκταση πού σκάψαμε ἀσχεῖται μέ ιδιαίτερα μεγάλη ἔνταση σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου. Τό πάχος τοῦ μαύρου λιπαροῦ χώματος φθάνει ἤ καί ξεπερνᾷ σέ πολλά σημεία τά 40 ἐκ. Ἡ περιεκτικότητά του σέ ὄστρακα εἶναι ἀπίστευτα μεγάλη, ιδιαίτερα ἀπό κύπελλα «κοινωνίας» (= κάλυκες) μεσαίου καί μεγάλου μεγέθους, πολλά ἀπό τά ὁποῖα εἶναι καλῆς ποιότητος μέ κοκκινωπὴ στίλβωση ἢ μέ ἔντυπη καί μέ ἐπίθετη διακόσμηση. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν τά ὄστρακα μεγάλου κυπέλλου (-ων;) μέ ἐπίθετα αἰλουροειδῆ στό χεῖλος καί μέ κόσμηση καλαμοειδῶν στό ἐσωτερικὸ τῶν τοιχωμάτων τους (πίν. 131α)⁷. Τά περισσότερα ἀπὸ τὰ κύπελλα «κοινωνίας», τῶν ὁποίων σώζεται συνήθως ἀκέραιο τὸ ἀνθεκτικὸ κυλινδρικό πόδι, βρέθηκαν κατὰ μῆκος τοῦ μετώπου τοῦ περιβόλου. Τὸ πόδι ἐνὸς κυπέλλου αὐτοῦ τοῦ τύπου, ἀπὸ πηλὸ χοντρόκοκκο καί κακοψημένο, ξεχωρίζει γιὰ τὸ μεγάλο μέγεθός του καί γιὰ τὴν παράλληλη χρῆση του ὡς κέρνου· γύρω ἀπὸ τὸ πόδι εἶναι προσαρτημένα σέ ἐπάλληλες σειρὲς κωνικά κύπελλα μικροῦ μεγέθους καί σέ μερικά ἀπὸ αὐτὰ προστίθενται ὅμοιοι σχήματος κυπελλίδια ἀπὸ λεπτόκοκκο, καλοψημένο πηλὸ⁸. Ἐκτὸς τῶν κυπέλλων «κοινωνίας», πολλά εἶναι καί τὰ ὄστρακα ἀπὸ χύτρες καί ἀπὸ ἄωτα κωνικά κύπελλα, πού ἂν συσχετισθοῦν μέ τὰ πάμπολλα κόκαλα ζώων μαρτυροῦν ὅτι ἡ ὑπαίθρια λατρεία περιελάμβανε θυσίες καί τελετουργικά δεῖπνα.

Ἡ ἐπόμενη πολυάριθμη κατηγορία ἔργων εἶναι τὰ λίθινα ἀγγεῖα καί σκεύη, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα συγκαταλέγονται 130 τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη λίθο, ἀκέραιες ἢ σπασμένες, ὀρθογώνιου καί στρογγυλοῦ τύπου (πίν.

7. Ἡ ἀνέυρεσή τους καί στοὺς δύο τομεῖς τῆς φετινῆς ἔρευνας (= «Χῶρος Θ 46-47» καί «Χῶρος I 46-47»), ὅπως καί ἡ ἀνέυρεση ὁμοίου ὀστράκου μέ αἰλουροειδὲς στή βορειοανατολική γωνία τοῦ περιβόλου ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν ἐξέδρα κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1991 (ΠΑΕ 1991, 318 πίν. 205α-β) δείχνουν ὅτι τὸ στρώμα τῆς ὑπαίθριας λατρείας εἶναι ἴδιο σέ ὅλη τὴν ἔκταση ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ περιβόλου· ἓνα ἀκόμη ὅμοιο ὄστρακο μέ αἰλουροειδὲς, πού βρέθηκε τὸ 1983 σέ ἀπόσταση 26 μ. περίπου πρὸς τὰ νοτιοανατολικά τῆς ἐξέδρας (ΠΑΕ 1983, 354 πίν. 237γ), δείχνει τὴ μεγάλη ἔκταση διασπορᾶς αὐτοῦ τοῦ στρώματος ὑπαίθριας λατρείας.

8. Στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ νεοανακτορικοῦ κυπέλλου/κέρνου ἴσως ἐπιδιώνουν στὸν κέρνο μέ ὁμοίωμα οἰκίσκου στήν κορυφή, πού εἶναι ἔργο τοῦ 7ου αἰ. καί βρέθηκε στήν ἀκρόπολη τῆς Γόρτυνας: R. MERCEREAU, *AJA* 97, 1993, 455-46 εἰκ. 34-35.

1306-γ). Σὲ τρία θραύσματα τραπεζῶν σώζονται σὲ κάθε θραῦσμα ἀπὸ δύο, τρία καὶ πέντε σημεῖα τῆς Γραμμικῆς Α Γραφῆς.

Τὰ πήλινα ἀναθήματα εἶναι ἐλάχιστα σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ λίθινα. Δύο ὅμως ἀπὸ αὐτὰ ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν, γιατί εἶναι ἐντελῶς ἀσυνήθιστα γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης. Εἶναι τὸ ὁμοίωμα τοῦ ἄκρου ποδιοῦ ἀνδρικῆς μορφῆς μὲ διαμπερὴ ὀπὴ γιὰ τὴν ἀνάρτησή του (πίν. 131γ) καὶ τὸ ὁμοίωμα ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας μὲ τοξωτὴ διακοσμητικὴ ἀπόληξη, ὅπου θὰ ἔστεκε ἀνδρική μορφὴ^{8α} (πίν. 1316). Ἀπὸ τὸ μῆκος τῶν ἄκρων ποδιοῶν (= 3.1 ἐκ.) καὶ τὸ ὕψος τῶν 7 ἐκ. τῆς σωζόμενης κνήμης ὑπολογίζεται κατὰ προσέγγιση τὸ ὕψος τῆς μορφῆς στὰ 30 ἐκ. Ἡ ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῶν δύο ἀναθημάτων στὸ πλαίσιο τῆς νεοανακτορικῆς κεραμεικῆς, ποὺ ἔδωσε τὸ στρώμα ὅπου βρέθηκαν, στηρίζεται μόνο στὰ σωζόμενα μορφολογικὰ στοιχεῖα· ἡ χρονολόγησή τους στὴν ὙΜ IB περίοδο εἶναι ἀρκετὰ πιθανή.

Ἐξέχουσα θέση ἀνάμεσα στὰ ἀναθήματα αὐτοῦ τοῦ στρώματος κατέχει ἓνα χρυσὸ σφραγιστικὸ δαχτυλίδι τοῦ τύπου IV τῶν κρητομυκηναϊκῶν σφραγιστικῶν δαχτυλιδιῶν⁹. Ἡ παράσταση τῆς σφενδόνης ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἀνδρικές μορφές καὶ μία γυναικεία σὲ ἀραιὴ παράθεση. Ἡ συμβατικὴ ἀπόδοση τοῦ γήινου ὀρίζοντα καὶ ὁ ἐξίσου συμβατικὸς ὑπομνηματισμὸς τοῦ οὐράνιου ἀποτελοῦν τὰ μόνα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ νοητοῦ χώρου, ὅπου ἐντάσσονται οἱ μορφές. Ὁ ἀκριβέστερος προσδιορισμὸς τῆς παράστασης ξεφεύγει ἀπὸ τὸ πλαίσιο μιᾶς ἐκθεσης ἀνασκαφικῶν δεδομένων, γιατί καὶ τὰ ἄμεσα εἰκονιστικὰ παράλληλα λείπουν καὶ τὸ κυριότερο, γιατί δὲν ἔχει βρεθεῖ σφραγιστικὸ δαχτυλίδι σὲ μινωικὸ ἢ σὲ μυκηναϊκὸ ἱερό¹⁰. Ἡ κατ' ἐξάίρεση, γιὰ τὴν ὥρα, προσφορὰ σφραγιστικοῦ δαχτυλιδιοῦ σὲ χώρῳ ὑπαίθριας λατρείας μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ μόνο μὲ βάση τὸν χαρακτήρα τοῦ εὐρύτερης ἐμβέλειας τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης, ὅπου βρέθηκε τὸ δαχτυλίδι.

8α. A. LEBESSI, A Minoan architectural Model from the Syme Sanctuary, Crete, *AM* 117, 2002, 1-19, πίν. 1-4.

9. A. XENAKI-SAKELLARIOU, Techniques et évolution de la bague-cachet dans l'art Créto-mycénien, *CMS* 3. Beih. (Berlin 1989) 323-338, ἰδιαίτερα 325-327.

10. Σπανίζουν ἀκόμη καὶ στὰ σημαντικὰ κέντρα κατοίκησης: M. EFFINGER, *Minoischer Schmuck* (*BAR* ἀρ. 646, 1996) Kn U 3a πίν. 46b-c, 244-245 MaS 5a πίν. 10j, Mas 8a, MaS 11a.

Παρόλες τὶς προσπάθειες, δὲν κατορθώθηκε νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα τοῦ στρώματος τῆς ὑπαίθριας λατρείας στὸν ἀνατολικὸ ἰδιαίτερα τομέα (= «Χῶρος I 46-47»), ὅπου ἐντοπίσθηκε καὶ λάκκος ἀπόρριψης πῆλινων καὶ λίθινων ἀγγείων καὶ σκευῶν ἀνάμεσα σὲ πέτρες (πίν. 132α). Οὔτε καὶ στὸ δυτικὸ τμήμα ἔφθασε τὸ σκάψιμο ἕως τὸ στέρεο ἔδαφος. Κρίθηκε σκόπιμο νὰ σταματήσει σὲ στρώση ἀπὸ καθαρὸ λεπιδόχωμα (πίν. 132β), ποὺ ἔδωσε κάποιες ἐνδείξεις ὅτι ἐκάλυπτε ἴσως ἓνα θαυύτερο στρώμα ὑπαίθριας λατρείας.

Σὲ κανένα σημεῖο τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ὑπαίθρια λατρεία ἀπὸ τὴν πρώτη νεοανακτορική περίοδο, δὲν βρέθηκε ἀδιατάρακτη στρωματογραφία· οὔτε βέβαια καὶ στὴν ἔκταση ποὺ σκάφτηκε φέτος¹¹. Μόνον ἐνδείξεις ἔχουμε γιὰ τὴν περιορισμένη χρῆση αὐτῆς τῆς ἔκτασης στὴ μετανакτορική περίοδο. Κάποια χαρακτηριστικὰ ὄστρακα καὶ ἐλάχιστα θραύσματα ἀπὸ τροχήλατα τετράποδα, ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνώτερη στρώση τοῦ στρώματος, ἴσως ὀρίζουν τὸ τέλος τῆς χρήσης τοῦ χώρου γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς ὑπαίθριας λατρείας στὶς τελευταῖες φάσεις τῆς μετανакτορικῆς περιόδου.

Ἀναθήματα τῆς 1ης χιλιετίας, ὅπως τὸ θραῦσμα ἀπὸ χάλκινο τετράπλευρο ὑποστάτη καὶ τρία ἀκόμη χάλκινα εἰδῶλια ταύρων τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς, ποὺ προστίθενται στὰ δημοσιευμένα 588¹², βρέθηκαν μόνο στὴν ἀνατολική γωνία τῆς ἐπίχωσης τοῦ «Χώρου I 46-47» (εἰκ. 3) καὶ σὲ ἐπίχωση ποὺ ἐκάλυπτε τὸ μαῦρο συμπαγὲς στρώμα τῆς ὑπαίθριας λατρείας. Αὐτὰ τὰ ἀναθήματα διαγράφουν τὴν περιφέρεια τῶν πλούσιων ἀποθέσεων τῆς γεωμετρικῆς καὶ τῆς πρώιμης ἀρχαϊκῆς περιόδου, ποὺ ἐκτεινόταν πρὸς τὰ βορειοανατολικά τοῦ κρηπιδώματος.

Στὸν δυτικὸ τομέα («Χῶρος Θ 46-47») καὶ στὰ ἴδια μὲ τοῦ ἀνατολικοῦ τομέα ἀνώτερα στρώματα τῆς ἀνάμεικτης ἐπίχωσης ἐντοπίσθηκε ὄστρακο πρωτογεωμετρικοῦ κυπέλλου κοντὰ σὲ συγχέντρωση τριπτήρων καὶ τριβείου ἀνάμεσα σὲ πέτρες, ποὺ σχηματίζουν ἓνα εἶδος λάκκου σχήματος U (πίν. 133).

11. Γιὰ τὴ διασπορά τοῦ στρώματος βλ. σ. 188 σημ. 7 πίν. 131α.

12. W. SCHÜRMANN, *Das Heiligtum des Hermes und der Aphrodite in Syme Viannou. II. Die Tierstatuetten aus Metall* (Athen 1996).

Ἡ φάση τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, κατὰ τὴν ὁποία ἄρχισε ἡ χρῆση τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς ὑπαίθριας λατρείας, μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ μόνον ἐὰν συνεχισθεῖ ἡ ἔρευνα σὲ βάθος ἕως τὸ στέρεο ἔδαφος. Νὰ ολοκληρωθεῖ δηλαδὴ ὁ στόχος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 2000, ποὺ θὰ διευκολύνει τὴ στήριξη τοῦ στεγάστρου, ἀλλὰ θὰ δώσει καὶ κεραμεικὴ γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς φάσης, κατὰ τὴν ὁποία πραγματοποιήθηκε τὸ νεοανακτορικὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα στὸ ἱερό. Ἐνα πρόγραμμα τολμηροῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδιασμοῦ, ποὺ ἄλλαξε ριζικὰ τὴν εἰκόνα τοῦ ἱεροῦ μὲ ἓνα μνημειακῶν διαστάσεων ὑπαίθριο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἰσχυρὸ περίβολο, πλακόστρωτη πομπικὴ ὁδὸ καὶ κρηπίδωμα.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

Στὸ Γυμνάσιο τῆς ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως¹ συνεχίστηκαν οἱ σωστικὲς ἐπεμβάσεις συντήρησης τοῦ δομικοῦ ὑλικοῦ παράλληλα μὲ τὴν προετοιμασίαν δημοσίευσης τῶν εὐρημάτων τοῦ δημόσιου αὐτοῦ συγκροτήματος.

Στὸν χώρον τοῦ Γυμνασίου, μὲ τὴ συνεχὴ καθοδήγηση τοῦ Κέντρου Λίθου τοῦ ΥΠΠΟ καὶ τὴν ἐποπτεία τῆς ΙΗ΄ Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων, ἐπαναλήφθηκαν οἱ ἐμποτισμοὶ καὶ οἱ ἐπαλείψεις τῶν ἔντονα διαβρωμένων πώρινων δόμων καὶ σπονδύλων κιόνων μὲ ὀργανικὰ ὑλικά καὶ ὑδραυλικά κονιάματα. Ἔγιναν ἐργασίες συγκράτησης τοῦ ἐδάφους σὲ σημεῖα ποὺ αὐτὸ εἶχε ὑποχωρήσει, ἐπίχωσης θεμελίων, στερέωσης δόμων, καθὼς καὶ τοῦ βοτσαλωτοῦ δαπέδου τῆς Δεξαμενῆς. Τοποθετήθηκαν σὲ ὀρθία θέση ἐπτὰ πεσμένοι σπόνδυλοι κιόνων στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ξυστοῦ καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Κεντρικοῦ Ἀποχετευτικοῦ Ἀγωγοῦ, προκειμένου νὰ ἔχουν μικρότερη ἐπιφάνεια φθορᾶς. Τέλος κατασκευάστηκαν μικρὰ λυόμενα στέγαστρα γιὰ νὰ προστατευθοῦν πέντε διαβρωμένοι σπόνδυλοι στὸν Ξυστὸ καὶ στὴν Παλαίστρα, ἐνῶ ἔγιναν ξύλινοι νάρθηκες σὲ ἄλλους δύο ἔντονα ρηγματωμένους σπονδύλους, οἱ ὁποῖοι καὶ καταχώθηκαν.

Στὸ Μουσεῖο Ἀμφιπόλεως τακτοποιήθηκε τὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο συντήρησης τοῦ δομικοῦ ὑλικοῦ τῶν κτιρίων, καθὼς καὶ τῶν μαρμάρινων κινητῶν εὐρημάτων, ἐπίσης ὁλοκληρώθηκαν οἱ κατάλογοι ὅλων τῶν ἐνσφράγιστων ἀμφορέων, ὅπως καὶ ὁ κατάλογος τῶν νομισμάτων τοῦ πρώτου τόμου, παράλ-

1. Γιὰ τὴ βοήθεια τοῦ προσωπικοῦ τῆς Ἐφορείας ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες.

ληλα δὲ μὲ τὴ μελέτη ὅλων τῶν ἐπιγραφῶν βρίσκεται στὸ στάδιο ὁλοκλήρωσης ἢ προετοιμασία γιὰ τὴν δημοσίευση τοῦ Ἐφηβαρχικοῦ Νόμου τοῦ Γυμνασίου.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΗΜ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 134-135)

Συνεχίσθηκαν – και κατά τὸ 2000 – οἱ ἐργασίες προκαταρκτικῆς μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν Ζάκρου, μὲ σκοπὸ τὴν τελικὴ δημοσίευσή τους. Τὸ ὅλο ἔργο ἔγινε ὑπὸ τὴν ἐποπτεία καὶ καθοδήγηση τοῦ γράφοντος καὶ μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν ἀρχαιολόγων Α. Ἀρχοντάκη, Σ. Βουτσάκη, Μ. Ζαμπανί, Α. Πλάτωνος, Μ. Πλάτωνος, Α. Σπηλιωτοπούλου, Α. Φραντζεσκάκη, Κ. Χριστοφῇ καὶ Ε. Χρυσικοπούλου, τοῦ ἀρχιτέκτονος Α. Νακάση, τοῦ συντηρητῆ ἀρχαιοτήτων Κ. Νικάκη, τῆς σχεδιάστριας Ν. Ντόλια καὶ φοιτητῶν ἀρχαιολογίας τῶν Πανεπιστημίων Ἀθηνῶν καὶ Κρήτης. Τὸ ἔργο ὑποστήριξε οἰκονομικά, ἐκτὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, γιὰ μίαν ἀκόμα φορά, τὸ Institute for Aegean Prehistory (INSTAP), πρὸς τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τοῦ ὁποίου ἐκφράζονται ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ θερμὲς εὐχαριστίες. Εὐχαριστίες ἐκφράζονται ἐπίσης πρὸς τὶς ΚΓ' καὶ ΚΔ' Ἐφορεῖες Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τὴ Βρετανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν γιὰ τὴν ἀμέριστη βοήθεια ποὺ προσέφεραν στὸ ὅλο ἔργο. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐργασιῶν, κατὰ τομεῖς, ὑπῆρξαν ἀναλυτικὰ τὰ ἀκόλουθα:

α. Προκαταρκτικὴ μελέτη κεραμικοῦ ὕλικου

Ὁλοκληρώθηκαν οἱ ἐργασίες διαλογῆς, καταγραφῆς καὶ σχεδίασης τοῦ κεραμικοῦ ὕλικου ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ λεγόμενο «Κτίριο τῶν Κογχῶν» τῶν ἀνασκαφικῶν ἐτῶν 1975 καὶ 1976. Καταγράφηκαν 112 ὁμάδες κεραμεικῆς, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν δωματίων τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ κτιρίου, ποὺ βρίσκεται σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὴν «Ὁδὸ Λιμένος», τὴν κεντρικὴ ἀρτηρία τοῦ μινωικοῦ ὁδικοῦ δικτύου. Στὸ πλούσιο σχηματολόγιό τῶν ἀγγείων ἀπὸ τὸ «Κτίριο τῶν Κογχῶν» περιλαμβάνονται ὁ πῖθος, συχνὰ

διακοσμημένος μετὰ τίς συνήθεις ἐμπίστες σχοινοειδεῖς ταινίες, ὁ πιθαμοφόρας, ὁ ἀμοφόρας μετὰ τὸ ἐλλειψοειδὲς στόμιο, ἡ πρόχους (γεφυρόστομη, ραμφόστομη ἢ τριφυλλόστομη), ὁ ψευδόστομος ἀμοφόρας, ἡ γεφυρόστομη στάμνος, τὸ πυριατήριο, τὸ τριποδικὸ πύραυνο – μετὰ σειρὰς ἐπίθετων δακτυλιόσχημων ἐξαρμάτων ἢ ἐγχάρακτων κυκλίσκων στὸν πυθμένα γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς ὀξυγόνωσης τῶν ἀνθράκων –, τὸ ὑψηλὸ ἀλάβαστρο, ὁ ἡμισφαιρικός κύαθος, τὸ κύπελλο μετὰ τὰ κάθετα τοιχώματα καὶ τὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο. Ἀπὸ τὰ διακοσμητικὰ θέματα ποὺ χρησιμοποιοῦντο – καὶ κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοὺς ἐμπίπτουν στὸ θεματολόγιο ποὺ χρησιμοποιοῦντο στὴν ὙΜ Ι περίοδο – κυριαρχοῦν οἱ τρέχουσες σπεῖρες, οἱ βλαστόσπειρες, συχνὰ ἀποδιδόμενες καὶ στὶς δύο γνωστὲς τεχνικὲς «σκοτεινοῦ ἐπὶ ἀνοικτοῦ» καὶ «ἀνοικτοῦ ἐπὶ σκοτεινοῦ», τὸ πτυχωτὸ χελώνιο καὶ οἱ φυλλοφόρες ταινίες. Χωριστὰ καταγράφθηκαν ἀρκετὰ ὑφαντικὰ θάρη τοῦ δισκοειδοῦς ἀμφίκυρτου, τοῦ πυραμιδοειδοῦς καὶ τοῦ παραλληλεπίπεδου τύπου, λίθινοι τριπτῆρες, λίθινη κιονωτὴ τράπεζα προσφορῶν μετὰ χρυσωτὸ περιχέλωμα, χαμηλὴ χρωστικὴ τράπεζα ἀπὸ τεφρὸ λίθο καὶ τμήμα πῆλινης χοάνης μετὰ ἔχνη μεταλλεύματος χαλκοῦ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν τοιχωμάτων τῆς.

Σημαντικὰ προχώρησε καὶ ἡ προκαταρκτικὴ μελέτη τοῦ κεραμικοῦ ὕλικου, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ γειτονικὸ πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ «Κτιρίου τῶν Κογχῶν» οἰκοδόμημα, ποὺ ὁ ἀνασκαφέας τῆς Ζάκρου εἶχε ὀνομάσει «Ἀνατολικὸ Κτίριο». Τὰ εὐρήματα τοῦ τελευταίου ἦσαν ἀκόμα πλουσιότερα ἐκείνων τοῦ «Κτιρίου τῶν Κογχῶν», γεγονός ποὺ τὸ κατατάσσει ὡς τὸ σημαντικότερο ὙΜ Ι κτίριο τῆς θέσης, ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ Ἀνάκτορο. Καταγράφθηκαν 32 ὁμάδες κεραμεικῆς, προερχόμενες ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ καλύτερα διατηρημένο δυτικὸ τμήμα τοῦ κτιρίου (χωροὶ Α, Β, Γ, Δ καὶ Ε). Ἀνάμεσα στὰ πολυάριθμα πῆλινα ἀγγεῖα περιλαμβάνονται σταμνόσχημοι πιθίσκοι, γεφυρόστομοι κάδοι καὶ στάμνοι, ἀμοφορεῖς, σκύφοι, πρόχοι διαφόρων τύπων, καρποδόχες, χύτρες, λεκανίδες καὶ πληθώρα ἡμισφαιρικῶν κυάθων καὶ ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων. Μεταξὺ τῶν πλούσιων θεμάτων ποὺ χρησιμοποιοῦντο γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν καλύτερων ἀγγείων ἦσαν οἱ φυλλοφόρες ταινίες διαφόρων τύπων, οἱ νεύοντες κρινόπαυροι (πίν. 134γ), οἱ βλαστόσπειρες, οἱ θύσανοι, οἱ τρέχουσες σπεῖρες καὶ ἡ «ραντιστὴ» διακόσμηση μετὰ ἐρυθρὴ ἢ μελανὴ βαφή. Ἰδιαίτερης μνείας ἀξίζουν τμήματα ἀπὸ τὸ τοίχωμα κλειστοῦ ἀγγείου μετὰ διακόσμηση συνδεόμενων σπειροδοάκων ποὺ φέρουν ἐπίθετες λευκὲς κοκκίδες,

θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸν λαιμὸ γεφυρόστομης πρόχου μὲ διακοσμητικὴ ζώνη ποὺ φέρει ἐπαναλαμβανόμενο τό «σημάδι τῆς ἔχιδνας», πρόχους μὲ διακόσμηση πλέγματος φυλλιδίων ἐρυθροῦ χρώματος καὶ γεφυρόστομος σκύφος μὲ διακοσμητικὴ ζώνη ποὺ φέρει ἐπαναλαμβανόμενους κατὰ διαστήματα θυσάνους καλαμοειδῶν.

6. Συντήρηση κινητῶν εύρημάτων

Στὸ Ἑργαστήριο Ζάκρου στὸν Ἅγιο Νικόλαο, ὁ Κ. Νικάκης σχεδὸν ὀλοκλήρωσε τὴ συντήρηση τῶν σπαραγμάτων τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὴ λεγόμενη «Βίλλα τῆς Ἐπάνω Ζάκρου» (πίν. 135). Ἐπίσης, ἀποκαταστάθηκε ἕνας ἀκόμα πίθος ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο κτίριο, ὅπως καὶ ἕξι ἀκόμα μικρότερα ἀγγεῖα. Ἀποκαταστάθηκε ἀκόμα μεγάλος ἀριθμὸς ἀγγείων ποὺ, ἂν καὶ βρέθηκαν κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀνασκαφῆς (1961 καὶ 1962), εἶχαν παραμείνει στὶς ἀποθήκες (καὶ στὴ συνέχεια στὸ Ἑργαστήριο) μισοφτιαγμένα. Ἀνάμεσά τους ἦταν ἑπτὰ (7) ἀμφορεῖς μὲ ἐλλειψοειδῆ στόμιο, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώζουν διακόσμηση καταλοιβάδων (πίν. 134α), μεγάλη δίωτη λεκάνη, γεφυρόστομος – ἐπίσης δίωτος – κάδος μὲ φυτικὴ διακόσμηση, τρεῖς πρόχοι, ἡ μία μὲ ἐρυθρὴ φυτικὴ διακόσμηση, διακοσμημένος γεφυρόστομος σκύφος (πίν. 134β), σταμνοειδῆ ἀγγεῖο, δύο πιθίσκοι καὶ τρεῖς ἡμισφαιρικοὶ κύαθοι.

Ὁλοκληρώθηκε ἐπίσης ἡ συντήρηση τεσσάρων λίθινων ἀντικειμένων (δύο ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν τράπεζες προσφορῶν) καὶ ἐνὸς διπλωμένου στὰ δύο μεγάλου χάλκινου λιθοπίονος ποὺ εἶχε βρεθεῖ στὴν ἀποθήκη IV τοῦ ἀνακτόρου. Σὲ μεγάλο βαθμὸ ἔχει προχωρήσει ἀκόμα ἡ συντήρηση ἐνὸς πολὺ ἐνδιαφέροντος ὀρθογώνιου τοιχογραφημένου βάθρου ἀπὸ τὸ «Σπίτι τοῦ Πολυθύρου»: σώζει ἑγχρωμὴ φυτικὴ διακόσμηση, ἀποτελούμενη ἀπὸ κρινάκια μὲ λευκὸ ἄνθος καὶ πράσινο μίσχο, σχεδιασμένα πάνω σὲ ἐρυθρὸ βάθος. Τέλος, σὲ ἐξέλιξη βρίσκεται ἡ συντήρηση τοῦ κεραμικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ «Κτίριο τῶν Κογχῶν» (ἀνασκαφικῶν ἐτῶν 1975 καὶ 1976).

γ. Προκαταρκτικὴ μελέτη κεραμικοῦ ὑλικοῦ τῶν δέκα τελευταίων ἐτῶν τῆς ἀνασκαφῆς

Στὴ Ζάκρο συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες διαλογῆς, καταγραφῆς καὶ σχεδία-

σης κεραμεικοῦ ὕλικου τῶν τελευταίων δέκα ἐτῶν τῆς ἀνασκαφῆς (1979-1990). Καταγράφηκαν εἰκοσιπέντε ομάδες ὀστράκων, πού προέρχονται ἀπὸ τοὺς τομεῖς τῆς Δυτικῆς Αὐλῆς, τοῦ Νότιου τομέα (δωμάτια XLIV, XLV καὶ XLVIII) καὶ τῶν περιβόλων νότια καὶ ΝΑ τοῦ Ἀνακτόρου, ὅπως καὶ τὸ Κτίριο ΒΔ τῆς Οἰκίας Α Hogarth (στὸν ΒΔ λόφο).

δ. Ἔργασίες συντήρησης καὶ καθαρισμοῦ στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο

Στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο πραγματοποιήθηκαν στερεώσεις ἐπείγοντος χαρακτήρα, κυρίως στὴν περιοχὴ τοῦ ἀνακτόρου· ὁλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση τῆς ἐπίχριστης κλιμακίδας τοῦ ΝΔ Βιοτεχνικοῦ Τομέα (χῶρος XVIII), καὶ ἀποκαταστάθηκαν πλίνθινα διαχωρίσματα πού εἶχαν πέσει στοὺς χώρους XI, XVI καὶ XXII τῆς Δυτικῆς Πτέρυγας.

Ἐπίσης, ἀπομακρύνθηκαν οἱ λάσπες καὶ τὰ ἀναβλύζοντα νερά ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου Δ τοῦ μεγάλου «Παλαιοανακτορικοῦ Κτιρίου κάτω ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Πτέρυγα τοῦ Ἀνακτόρου», μὲ σκοπὸ νὰ φωτογραφηθεῖ καὶ νὰ σχεδιασθεῖ στὶς λεπτομέρειές του τὸ πολυτελὲς πλακόστρωτο δάπεδό του.

ε. Ἀποτύπωση οἰκοδομικῶν λειψάνων

Ὁλοκληρώθηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀ. Νακάση ἡ ἀποτύπωση τριῶν κτιρίων πού βρίσκονται στὴν πλαγιά, ἀμέσως βόρεια τοῦ Ἀνακτόρου: τοῦ «Κτιρίου τοῦ ΒΔ Τομέως», τοῦ «Κτιρίου Βορείως τοῦ Μαγειρείου» καὶ τοῦ «Λοξοῦ Κτιρίου». Ἐπίσης, σχεδιάσθηκε ἐξαρχῆς τὸ πλακόστρωτο τοῦ δωματίου Δ τοῦ ὡς ἄνω ἀναφερόμενου κτιρίου.

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Οί δημοσιεύσεις της Έταιρείας κατά το 2000 είναι, όπως συμβαίνει κατά τα τελευταία χρόνια, αρκετές και βεβαίως σημαντικές. Από τα περιοδικά μας εκδόθηκαν ή «Αρχαιολογική Έφημερίς» του 1999 με πολλές μελέτες που αποτελούν δημοσιεύσεις ανασκαφών ή εύρημάτων ανασκαφών.

Έκδόθηκε επίσης ο τόμος των «Πρακτικών» του 1998, ο οποίος περιέχει τις εκθέσεις των ανασκαφών που έγιναν τη χρονιά εκείνη. Η έκδοση των Πρακτικών αποτελεί δύσκολο έργο από μια άποψη, γιατί αρκετοί ανασκαφείς θεωρούν την ετήσια έκθεση της ανασκαφής τους ως περίσσιο έργο και χρονοτριβούν στη σύνταξή της. Είναι άποψη έντελως λανθασμένη, γιατί κανείς και τίποτε δεν έγγυώνται ότι η ανασκαφή που διεξάγουν θα φθάσει σε αξιοστό τέλος, ότι δηλαδή θα δημοσιευθεί πλήρως, έστω και άργα και ότι θα εκπληρώσουν τὸ ἐπιστημονικό καθήκον τους και έτσι θα απαλλαγούν από τὴ δουλειά, νομική και δεοντολογική, ἡ ὁποία ἔχει ἐγγραφεί εἰς βάρος τους. Γιατί, ὅταν ἡ Ἑταιρεία ἀναθέτει σὲ κάποιον, μὲ τὴ συγκατάθεση τοῦ κράτους, τὴ διενέργεια μιᾶς ἀνασκαφῆς, ἀναλαμβάνει ταυτοχρόνως, σύμφωνα μὲ τὸν νόμο, τὴν εὐθύνη τῆς καλῆς διεξαγωγῆς τῆς καὶ τῆς δημοσίευσής τῆς. Καὶ τὴν κακὴ διεξαγωγὴ μπορεῖ ἡ Ἑταιρεία νὰ τὴν ἐμποδίσει, τὴν ἐκπόνηση τῆς δημοσίευσης ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἐπιβάλλει στὸν ἀνασκαφέα. Ἔχει τὴ δυνατότητα μόνον νὰ τοῦ ἀφαιρέσει τὸ δικαίωμα τῆς δημοσίευσης ὅταν αὐτὸ μένει σὲ λήθαργο ἐπὶ χρόνια. Αὐτὸ δὲν εἶναι λύση ἀλλὰ ἔσχατο μέτρο.

Προβάλλεται ἀπὸ ἀρκετοὺς τὸ ὅτι ἡ Ἑταιρεία δὲν χρηματοδοτεῖ ἐπαρκῶς ἢ καὶ καθόλου μερικὲς ἀνασκαφές καὶ ὥς ἐκ τούτου τὰ δικαιώματά τῆς εἶναι περιορισμένα. Εἶναι λανθασμένη ἄποψη. Καὶ μόνο ὅτι μία ἀνασκαφὴ περιλαμβάνεται στὸ πρόγραμμα τῆς Ἑταιρείας αποκτᾷ αὐτομάτως κύρος καὶ φυσικὰ παρακολουθεῖται ἢ πρόοδός τῆς καὶ διαφυλάσσονται τὰ στοιχεῖα τῆς. Τὸ ἔργο

αὐτὸ δὲν μποροῦν νὰ τὸ ἐπιτελέσουν οἱ λεγόμενοι χορηγοί, οἱ ὁποῖοι συχνὰ δίνουν ἀφειδῶς χρήματα γιὰ νὰ ἐνισχύσουν ἀνασκαφές, γιὰ λόγους ἐντελῶς διάφορους ἀπὸ τῆς Ἑταιρείας. Σὲ αὐτοὺς τοὺς χορηγοὺς περιλαμβάνω ἰδρύματα ἑλληνικὰ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, συμπαθῆ θεθαίως ἀλλὰ τῶν ὁποίων ὁ ρόλος εἶναι μάλλον ταμειακός. Ὅσοι νομίζουν ὅτι ὁ ρόλος τῆς Ἑταιρείας μπορεῖ νὰ ὑποκατασταθεῖ ἀπὸ μιὰ ἐτήσια τραπεζιτικὴ ἐπιταγὴ δὲν ἔχουν παρὰ νὰ ἐπιλέξουν.

Εἶναι λοιπὸν οἱ ἐκθέσεις πὺ δημοσιεύονται στὰ «Πρακτικά», ἡ ἐλάχιστη ἐγγύηση πὺ παρέχουν οἱ συνεργάτες μας γιὰ νὰ τοὺς ἀναθέτει ἡ Ἑταιρεία τὴν ἐκτέλεση μιᾶς ἀνασκαφῆς. Καὶ τὴν ἐγγύηση αὐτή, ἀπὸ τὴν ὁποία φαίνεται ἀμέσως ἡ ἐπιστημονικὴ τοῦ ἀνασκαφέως, ζητεῖ ἡ Ἑταιρεία νὰ δίδεται διεξοδικὴ καὶ ἐγκαίρως, ὥστε τὰ «Πρακτικά» νὰ ἐκπληρῶνουν τὸν σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖο ἰδρύθηκαν, καὶ τῆς ἀνασκαφῆς, ἔστω καὶ ἂν αὐτὴ δὲν δημοσιευθεῖ ποτὲ πλήρως γιὰ λόγους ἀνωτέρας βίας, νὰ διασωθοῦν τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς.

Ἀπὸ τὰ ἄλλα περιοδικὰ τῆς Ἑταιρείας ἐκδόθηκαν τό «Ἔργον» τοῦ 1999 καὶ τέσσερα τεύχη τοῦ 13ου τόμου τοῦ «Μέντορος», ἀπὸ τὰ ὁποῖα τοῦ Δεκεμβρίου εἶναι ἀφιερωμένο στὴν ἑλληνικὴ σάτιρα πὺ σχετίζεται μὲ τὰ μνημεῖα καὶ τὴν τύχη τους κατὰ τὰ χρόνια τοῦτα.

Ἐπανεκδόσεις παλαιῶν αὐτοτελῶν μελετῶν ἔγιναν δύο μικρῶν ἔργων τοῦ Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου. Τὸ πρῶτο εἶναι «Τὰ παλάτια καὶ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ», δύο μελέτες πὺ δημοσιεύτηκαν στὸ «Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος» καὶ στὸ περιοδικό «Λακωνικαὶ Σπουδαί». Ἀφ' ὅτου ὁ Ὁρλάνδος δημοσίευσε τίς μελέτες του αὐτὲς ἔγιναν πολλὲς ἐργασίες στὴ βυζαντινὴ πόλη, ἀνασκαφές καὶ ἀναστηλώσεις, πλῆθος νέων στοιχείων ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς καὶ κάποια συμπεράσματα τοῦ διδασκάλου πιθανῶς ἔχουν τροποποιηθεῖ. Τὸ κείμενο τοῦ Ὁρλάνδου ὅμως εἶναι κλασικό, γιὰ τὴ σύνθεση πὺ κάνει, γιὰ τὸ ὕφος του καὶ γιὰ τὰ ἀπαράμιλλα σχέδιά του, σχέδια τὰ ὁποῖα δὲν ξεπερνιοῦνται, γιὰτὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ τους ἀξία ἐκφράζουν καὶ τὸ καλλιτεχνικὸ ὕφος μιᾶς ἐποχῆς.

Τὸ δεύτερο ἔργο τοῦ Ὁρλάνδου πὺ ἐπανεκδόθηκε εἶναι ἡ σύνθεσή του «Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας», ἀναδημοσιευμένο ἀπὸ τὸ περιοδικό «L'Hellénisme Contemporain» (1953, 206-218). Ὅπως καὶ τὸ ἄλλο συνθετικὸ μελέτημά του «Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτο-

νική» που εκδώσαμε το 1998, ο Όρλάνδος παρέχει σύντομη εικόνα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, έργο βαθιάς γνώσης και εξοικείωσης με τα μνημεία.

Η μελέτη των σφραγισμάτων των λαβών των αμφορέων κρασιού αποτελεί ιδιαίτερο τομέα της αρχαιολογίας στον οποίο έχει γίνει μεγάλη πρόοδος κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Πρώτη αυτοτελής μελέτη στα ελληνικά είναι το βιβλίο του κ. Ιωάννου Ακαμάτη, «Ένσφράγιστες λαβές από την αγορά της Πέλλας», στο οποίο δημοσιεύονται συστηματικά 217 λαβές αμφορέων. Αριθμός των λαβών αυτών ανήκει στη λεγόμενη ομάδα Παρμενίσκου, ή οποία ήταν μακεδονικού εργαστηρίου, πιθανώς της Πέλλας. Οι υπόλοιπες ανήκουν σε αμφορείς από τη Ρόδο.

Ο συγγραφέας εξετάζει ζητήματα έρμηνείας της σφράγισης των αμφορέων, της μορφής των σφραγισμάτων, των συμβόλων που χρησιμοποιούνται και κατατάσσει τα σφραγίσματα χρονολογικώς. Σέ ειδικό κεφάλαιο εξετάζεται ή διασπορά των ροδιακών αμφορέων σε σχέση με τὰ ιστορικά γεγονότα που αφορούν τὸ Αἰγαῖο καὶ τὴ Μακεδονία ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. καὶ πέραν, μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

Η καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου κυρία Μαρία Παντελίδου Γκόφα ή οποία τὰ τελευταῖα χρόνια μᾶς χάρισε τὴν δίτομη δημοσίευση ἀνασκαφῆς τμήματος νεολιθικοῦ οἰκισμοῦ στὴ Νέα Μάκρη, μᾶς ἔδωσε κατὰ τὸ 1997 τὴ «Νεολιθική Ἀττική», τὸ ὁποῖο τώρα ἐκδόθηκε στὰ ἀγγλικά. Τὸ βιβλίο ἀποτελεῖ τὴ σύνθεση τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεών μας γιὰ τὸ θέμα καὶ σέ αὐτὸ ἐξιστορεῖται ή πορεία τῶν ἀνθρώπων τῆς νεολιθικῆς Ἀττικῆς, γύρω στὸ 6000 π.Χ., καὶ περιγράφεται ή βαθμιαία πρόοδός τους κατὰ τὴ διάρκεια τῶν αἰώνων, ὁ σχηματισμὸς τῶν οἰκισμῶν, ή καλλιέργεια τῆς γῆς, τὰ μέσα καὶ τὰ σκεύη ποὺ μεταχειρίζονταν, ή τροφή τους. Περιγράφονται καὶ σχολιάζονται ἀκόμη τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν στὴν Ἀττική καὶ συνδέονται μετὰ τὸ περιβάλλον. Ἀπὸ τὰ ἀσήμαντα καὶ τὰ ταπεινά εὐρήματα ή κυρία Παντελίδου συναίγει πληροφορίες γιὰ τὶς ἀσχολίες, τὶς ἱκανότητες καὶ τὸν χαρακτήρα τῶν κατοίκων τῆς νεολιθικῆς Ἀττικῆς, τὶς σχέσεις τους μετὰ τοὺς ἀνθρώπους ἄλλων περιοχῶν καὶ μᾶς διηγεῖται τὶς θαλασσινὲς περιπέτειές τους, τὴν ἐξερεύνηση τῶν Κυκλάδων καὶ τὴν ἐγκατάστασή τους στὰ νησιά αὐτά.

Μεγάλη ἀρετὴ τοῦ βιβλίου εἶναι ὁ παραλληλισμὸς πολλῶν στοιχείων τῆς ἀττικῆς νεολιθικῆς ἀρχαιολογίας, κυρίως στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν κεραμεικὴ, μὲ ὅμοιες μορφές ποὺ διατηροῦνται ἕως τὶς μέρες μας, εἴτε στὴν Ἑλλάδα, λ.χ. στὴ Θεσσαλία, εἴτε στὴν Ἀφρική, στὴν Κένυα εἴτε στὴν πολὺ μακρινὴ Ἰνδία. Πολλὰ πράγματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου γίνονται κατανοητὰ ἂν τὰ συγκρίνουμε μὲ συνήθειες καὶ ἔργα ποὺ ἀπαντοῦν σὲ περιοχές τοῦ πλανήτη μας, οἱ ὁποῖες δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀλλοιωθεῖ ἀπὸ τὴν τεχνικὴ πρόοδο.

Τὸ 1995 ἡ Ἑταιρεία ἐξέδωσε τὸ βιβλίον τῆς κυρίας Ντόρας Βασιλικοῦ, «Ὁ Μυκηναϊκὸς Πολιτισμὸς», ἀπαραίτητο γιὰ τὴ γνῶση σημαντικῆς περιόδου τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ τὸ 1997 ἓνα δεύτερο, τὰ «Μυκηναϊκὰ σφραγιστικά δαχτυλίδια ἀπὸ πολύτιμα μέταλλα μὲ θρησκευτικὲς παραστάσεις», τὸ ὁποῖο μεταφράστηκε καὶ κυκλοφορεῖ στὰ ἀγγλικά. Τὰ ἀπὸ πολύτιμο μέταλλο δαχτυλίδια τῶν Μυκηναίων ἀποτελοῦν σημαντικὸ κεφάλαιο τῆς μυκηναϊκῆς ἀρχαιολογίας. Στὸ βιβλίον ἐξετάζεται ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τῶν μυκηναϊκῶν δαχτυλιδίων ἀπὸ πολύτιμο μέταλλο, ἡ εἰκονογράφηση τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφάνειάς τους, τὴν ὁποία ἀποτελοῦν ζῶα, κοσμικὲς σκηνές ἢ μυθολογικὲς, ἢ ἀκόμη παραστάσεις ἢ θέματα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴ θρησκεία τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Σημαντικὸς εἶναι ὁ κατάλογος τῶν σφραγιστικῶν δαχτυλιδίων μὲ κατάταξη κατὰ θέματα. Μὲ τὴν πλούσια εἰκονογράφηση ποὺ συνοδεύει τὸ κείμενο, τὸ βιβλίον ἀποτελεῖ συστηματικὴ συνθετικὴ δημοσίευση ἀπαραίτητη σὲ ὅλους ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴ μυκηναϊκὴ ἀρχαιολογία καὶ διαφωτιστικὴ γιὰ ἐκείνους ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ ἔχουν γνῶση ἐνὸς σημαντικοῦ τομέως τῆς ζωῆς τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων.

Τὸ πρῶτο δημοσίευμα μνημείων τῆς Μεσσήνης εἶναι τοῦ καθηγητοῦ κ. Πέτρου Θέμελη, «Ἡρώες καὶ ἥρωα στὴ Μεσσήνη», στὸ ὁποῖο ὁ συγγραφεὺς πραγματεύεται τὰ τῆς λατρείας ὄχι ἡμιθέων τοῦ θρησκευτικοῦ πανθέου τῶν Ἀρχαίων, ἀλλὰ προσώπων τῆς Μεσσήνης ποὺ βρίσκονται ἀνάμεσα στὸν μῦθο καὶ τὴν ἱστορία, οἰκιστῶν καὶ ἱστορικῶν μορφῶν. Τέτοια πρόσωπα ἦσαν γιὰ τοὺς Μεσσηνίους ὁ Ἀριστομένης, ὁ ἥρωας τοῦ δευτέρου μεσσηνιακοῦ πολέμου, ἀρχηγὸς τῶν συμπατριωτῶν του, τοὺς ὁποίους ξεσήκωσε κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν (685-668 π.Χ.), ἡ Μεσσήνη, κόρη τοῦ Τριόπα, πρώτη βασίλισσα τοῦ τόπου, ὁ στρατηγὸς τῶν Θηβαίων Ἐπαμεινώνδας, ὁ ὁποῖος τὸ 369 π.Χ. ἔκτισε τὴ Μεσσήνη, ὁ Δαμοφῶν, ὁ Σαιθίδας καὶ ἄλλοι διαπρεπεῖς Μεσσηνιοί.

Ἐξετάζεται ἐπίσης τὸ ζήτημα τῆς κατασκευῆς οἰκογενειακῶν ταφικῶν μνημείων μέσα στὴν πόλη καὶ κοντὰ σὲ δημόσια οἰκοδομήματα, γιὰ νὰ τιμηθοῦν, μετὰ θάνατον, ἐξέχοντες πολῖτες. Μὲ τὰ μνημεῖα αὐτὰ καὶ τίς τακτικὲς μνημόσυνες τελετὲς οἱ ἐπιφανεῖς Μεσσήνιοι καὶ τὰ ἄλλα ἱστορικὰ πρόσωπα ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς ζωῆς τῆς πόλης καὶ ἀπόδειξη τῆς συνέχισης τῆς ἱστορικῆς παράδοσός της.

Ἐξαιρετικῆς σημασίας γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἐλληνικῆς Προϊστορίας εἶναι ἡ ἐπανεκδόση τοῦ ἀπὸ μακροῦ ἐξαντλημένου ἔργου τοῦ Χρήστου Τσουντα, «Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου» (BAE ἀρ. 14).

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

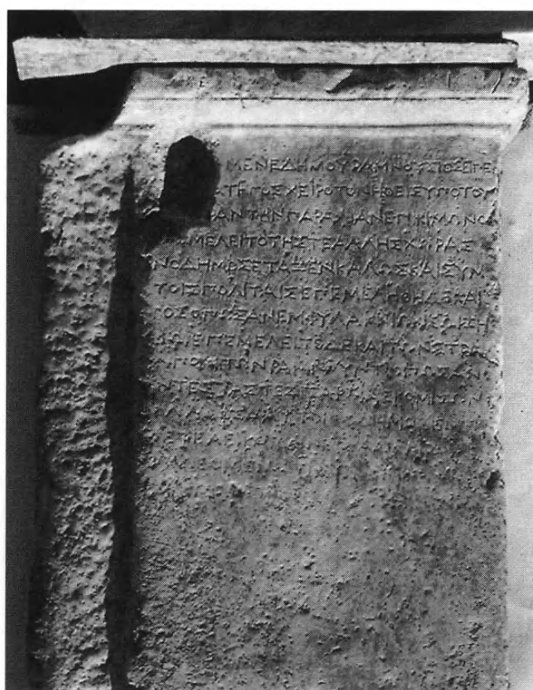
Τὸ Πρακτικὸ τῆς Α' Τακτικῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῆς 7 Μαΐου 2000

βλ. *Ὁ Μέντωρ*, τεύχος 54, Ἰούνιος 2000, 51-75.

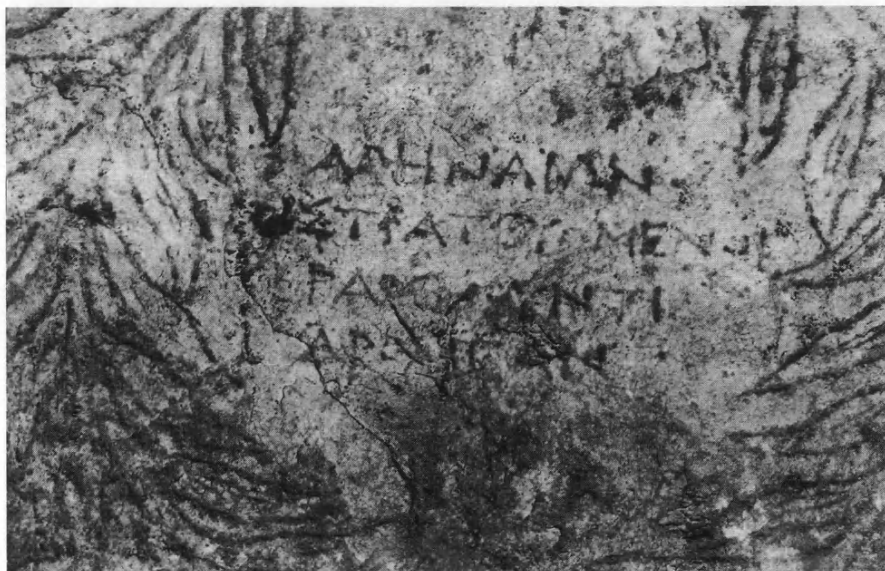
Τὸ Πρακτικὸ τῆς Β' Τακτικῆς Συνέλευσης τῆς 14 Μαΐου 2000

βλ. *Ὁ Μέντωρ*, ὅ.π. 76-78.

ΠΙΝΑΚΕΣ



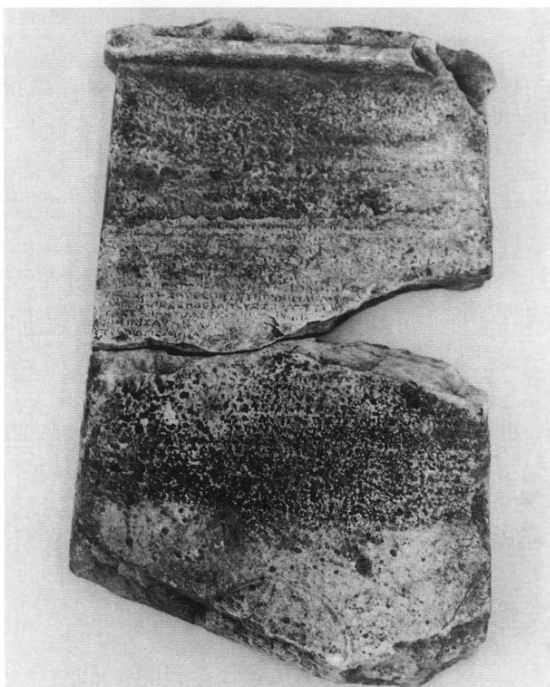
α. Αὐλὴ μὲ πηγὰδι σὲ οἶκημα δυτικῶς τοῦ νοτοβορείου δρόμου. β. Στήλη ἀρ. 2271
μὲ ψήφισμα ἐπὶ Κίμωνος ἄρχοντος.



- α. Θραῦσμα στήλης ἀρ. 2270 με στεφάνωση τοῦ Δρομέα Τεισάνδρου Εἰτεαίου.
 β. Θραῦσμα βάθρου ἀρ. 2288 με ἀνάθεση στρατηγοῦ ἐπὶ Ξενοκλέους ἀρχοντος.
 γ. Πλάκα θρανίου ἀρ. 2289 με ἀνάθεση στρατηγοῦ ἐπὶ Θρασυφῶντος ἀρχοντος.



α-6. Χάραγμα αρ. 2286 για την Ἀβρώ.



α. Τὸ κάτω μέρος τῆς στήλης ἀρ. 2324 με μέρος ψηφίσματος γιὰ τὸν στρατηγὸ Φοξία
Λεωσθένου Περιθοίδη. β. Τμῆμα στήλης ἀρ. 2323 με μέρος ψηφίσματος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.



α. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη ἀρ. 2287 τοῦ Καλλιστράτου Νικίου Ἀφιδναίου. β. Τὸ ἐπι-
τύμβιο κίονιο ἀρ. 2322 τῆς [- -]άσσης ἀπὸ τῆ Σινώπη.



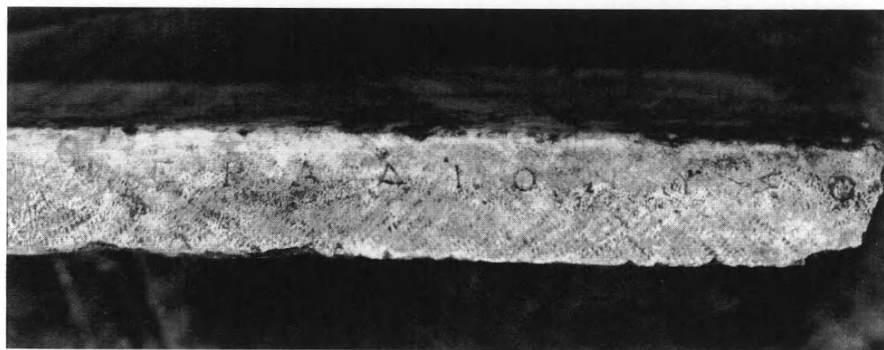
α. Βάση λαμπάδων αρ. 2325 ἀναθήματος ἐπὶ Ἀπολλοδώρου ἄρχοντος. β. Μαρμά-
ρινο εἰδώλιο Ἀφροδίτης αρ. 2283.



α. Τὸ ἐπιστόμιο τῆς δεξαμενῆς τοῦ νοτίου πυλωρίου. β. Μαρμάρινη πλίνθος ἀρ. 2290
 μὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τοῦ στρατηγοῦ Ἐπιχάρη Πολ[-] Ἰκαριέως.



α. Μέρος στεφάνωσης αρ. 609 τοῦ στρατηγοῦ Ἐπιχάρη Πολ[-] Ἰκαριέως. β. Μικρὸς σπόνδυλος αρ. 2264 με ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων.



α. Μέρος μαρμάρινης τραπέζης ἀρ. 2300 ἀφιερωμένης στὸν Διόνυσο. β. Ἡ στήλη τῆς Εἰρηναΐδος ἀρ. 2261.



α. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη δύο ἀδελφῶν ἀρ. 52+2263.



α. Ὁ λάκκος τοῦ ἀποθέτη κενός, ἀπὸ Β. β. Ὁ λάκκος τοῦ ἀποθέτη, ἀπὸ Α.



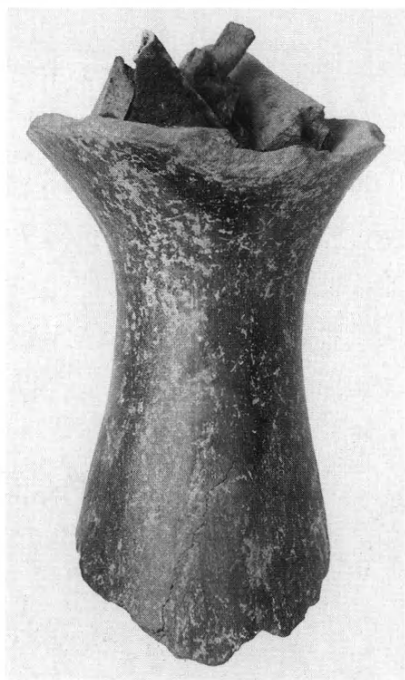
- α. Ύστρακα, βότσαλα καὶ πέτρες μέσα στο βόρειο τμήμα τοῦ ἀποθέτη, ἀπὸ ΒΔ.
 β. Θρυμματισμένα κόκαλα μέσα σὲ κοιλότητα τοῦ ἀποθέτη.



α. Παράπλευρες ομάδες δοστράκων μέσα στον αποθέτη. β. Όμάδα δοστράκων και άριστερά κοιλότητα σχηματισμένη μετά την αφαίρεση άλλης ομάδας.



α. Σπασμένα αγγεία· στο κέντρο πόδι καρποδοχείου. β. Όστρακα, βότσαλα και πέτρες
συνθέτουν μία ομάδα.



α. Ήγχάρακτο πινάκιο σπασμένο ἐπὶ τόπου. β. Πόδι καρποδοχείου πὺ διατηρεῖ στὸν πυθμένα κόκαλα.



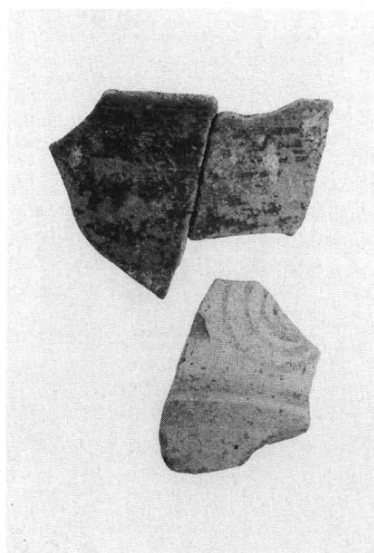
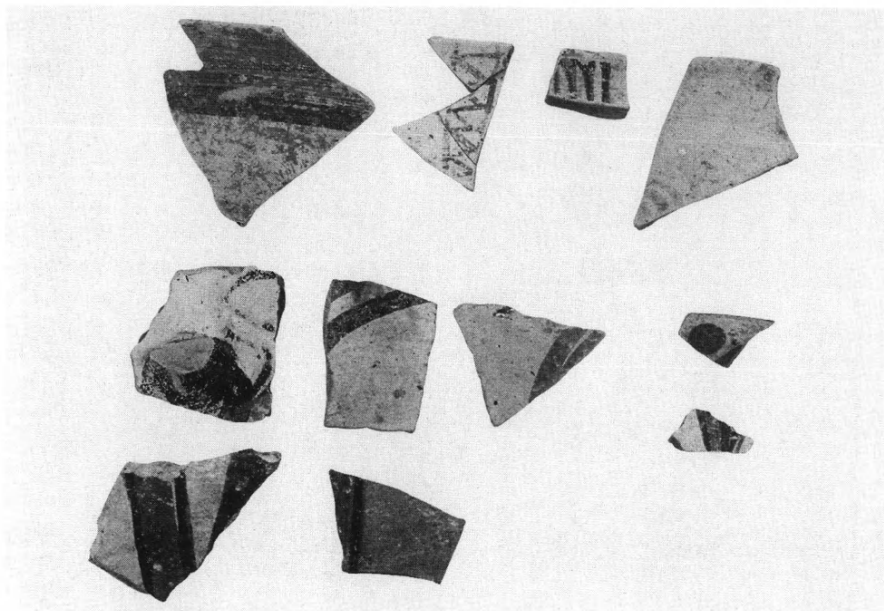
α. Λεκανίδα με τὸ περιεχόμενό της· δεξιὰ κρανίον ζώου. β. Σκύφος, κόκαλο καὶ βότσαλο
στὴ λεκανίδα τῆς ἀνωτέρω εἰκόνας.



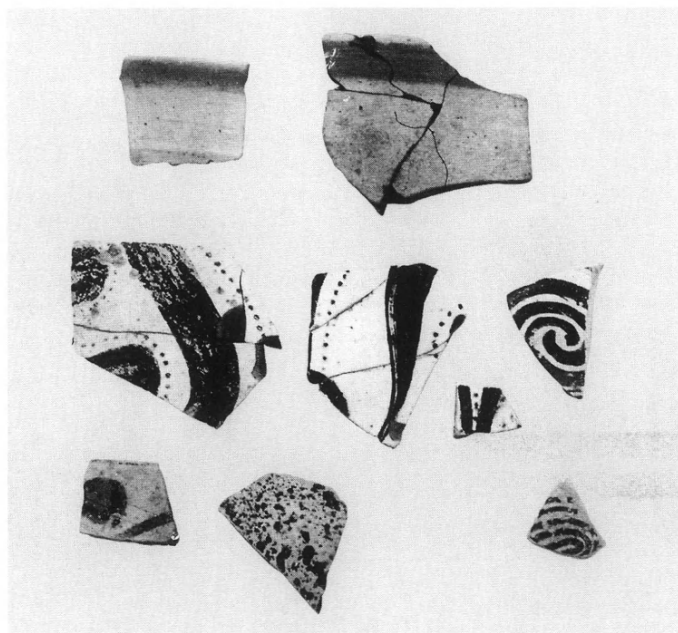
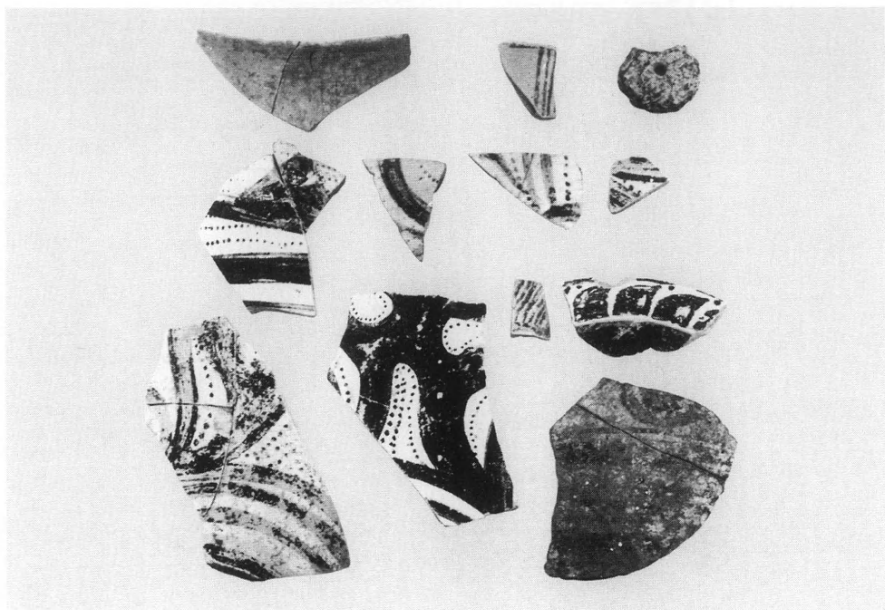
α. Δύο σκύφοι έντοιχισμένοι στὴν ξερολιθιά τῆς νότιας παρεΐας τοῦ ἀποθέτη. β. Ἀγγεῖα σπασμένα μέσα σὲ κόγχη τοῦ ἀνατολικοῦ τοιχώματος.



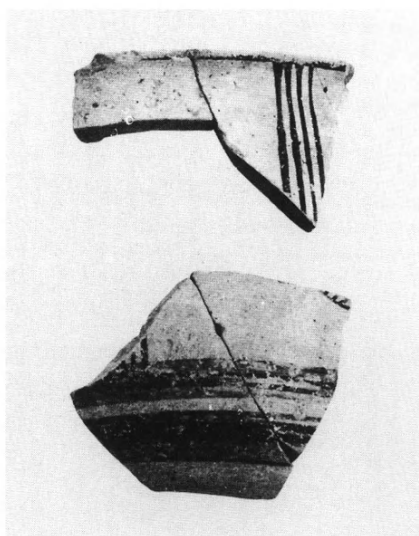
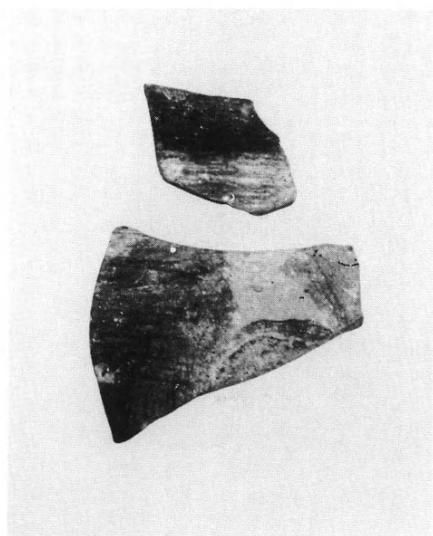
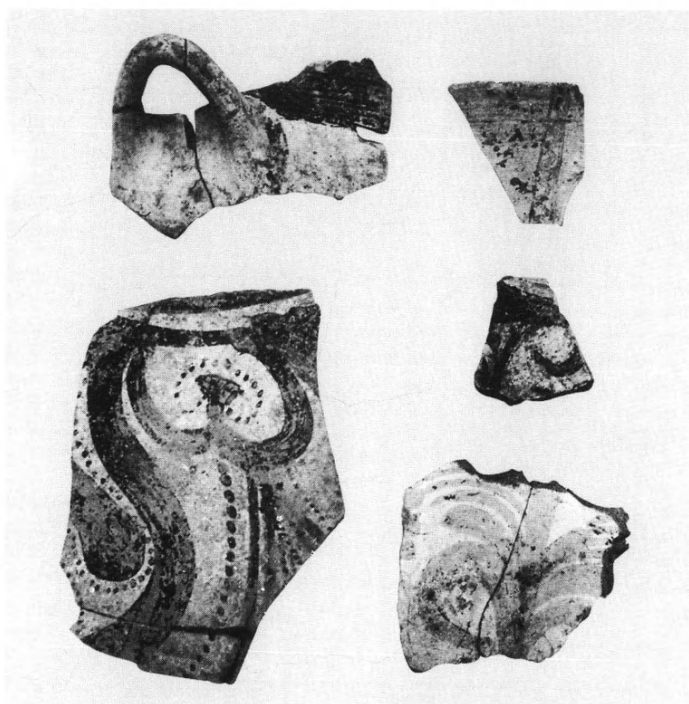
α. Ἡ ΝΑ γωνία τοῦ κτιρίου μυκηναϊκῶν χρόνων. β. Τμήμα λιθοστρώτου ὑπὸ τὴν γωνία τοῦ κτιρίου.



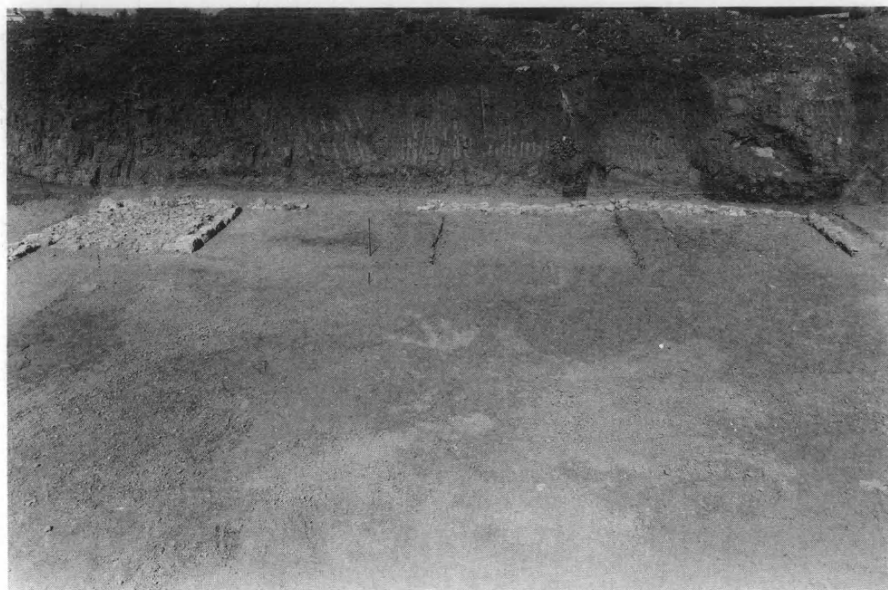
α-β. Κεραμική του στρώματος εγκατάλειψης του κτίσματος.



α-β. Ήνδεικτική κεραμεική τοῦ στρώματος καταστροφῆς ἐπὶ τοῦ ὁποῖου θεμελιώθηκε ἡ γωνία τοῦ κτιρίου.



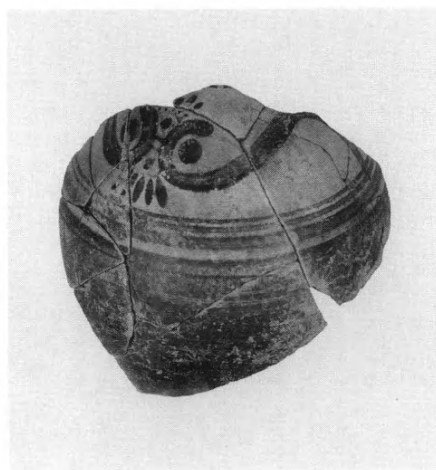
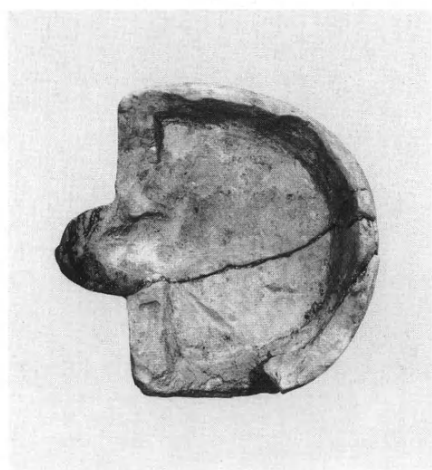
α-β. Ένδεικτική κεραμική του στρώματος καταστροφής.



α. Τὸ Β ἄκρο τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος ἀπὸ Ν. β. Τὸ Β ἄκρο τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος ἀπὸ Δ.



α. Τὸ ΒΔ δωμάτιο τοῦ μνημειακοῦ κτιρίου ἀπὸ ΒΔ. β. Ὁ «πύργος» καὶ τὰ ἐλλειψοειδῆ
ΙΗ, ΙΘ, ἀπὸ Ν.



α. Ὁ «πύργος» ἀπὸ Δ. β. Πήλινος πεταλόσχημος λύχνος. γ. Ώμος ὀλπης ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ



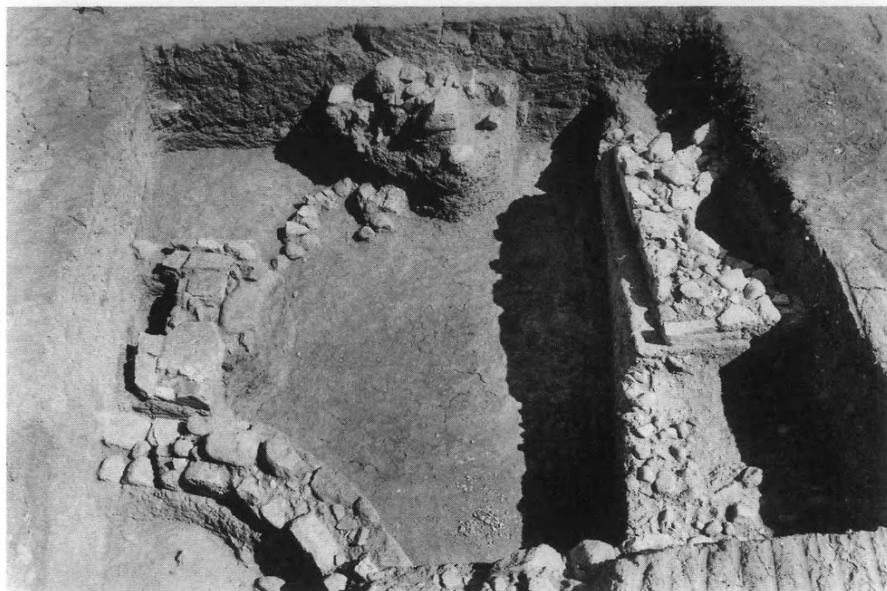
α. Ανατολικό σκέλος Νότιου περιβόλου, από Ν. β. Βόρειος τοίχος Νότιου περιβόλου (μέσον)
καὶ κυκλικὰ οἰκοδομήματα (δ) ΚΓ-ΚΔ καὶ κλίβανος (ἀρ.) ἀπὸ Α.



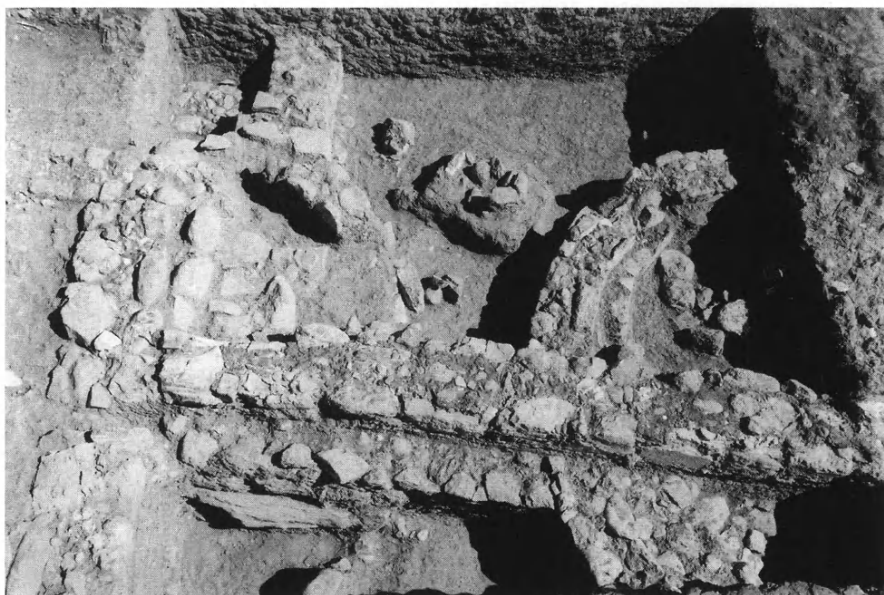
α. Τετράγωνα Β(-1), Γ(-1) από Δ. β. Τετράγωνα Α1, Β1, από Δ.



α. Ἐλλειψοειδῆ οἰκοδομήματα κάτω ἀπὸ τὸν «πύργον», ἀπὸ Α. β. Τὸ παλαιότερον ἔλλειψοειδὲς
ΙΗ ἀπὸ Α.



α. Τετράγωνο Β(-2). Ἡ Α παραστάδα τοῦ ἐλλειψοειδοῦς ΙΘ (κάτω ἄρ.), ἀπὸ Δ. β. Πλίνθινη κατασκευή (ἄρ.) καὶ περίβολοι (δ.) ἀπὸ ΝΑ.



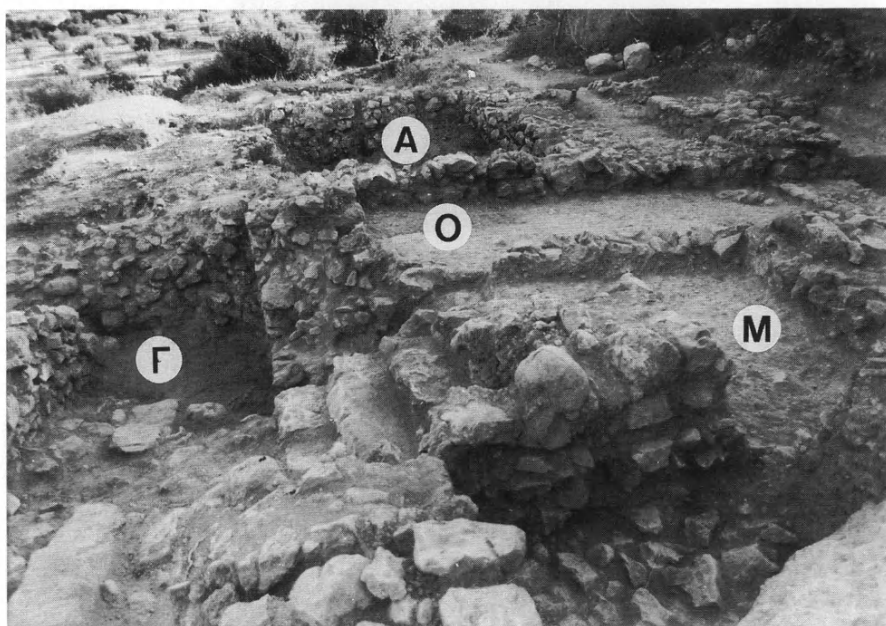
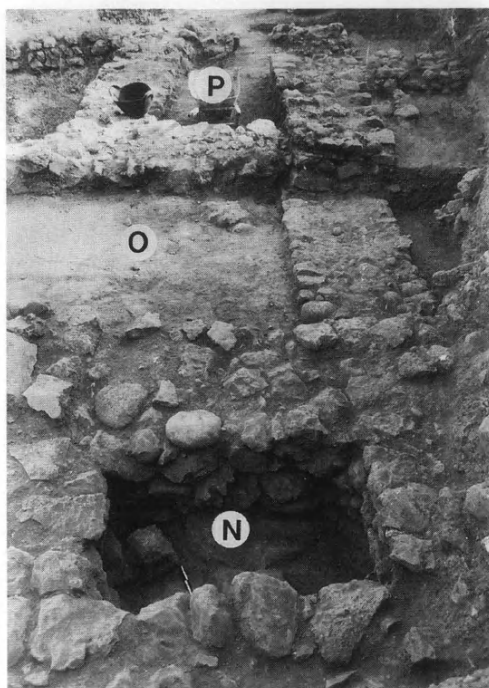
α. Πυρά από Α. 6. Τετράγωνο Α1. Ή άψίδα των έλλειψοειδών κτιρίων Κ, ΚΑ.



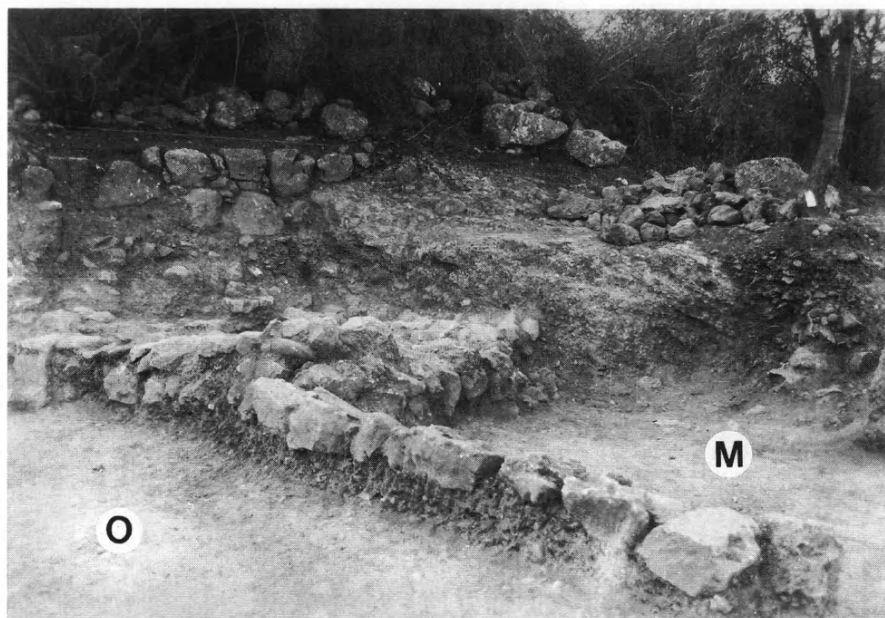
α. Τετράγωνο Β(-2). Μικρογραφική οίνοχόη, κατά χώραν στο έσωτερικό του κυκλικού ΚΖ, από Ν. β. Τετράγωνο Γ1. Κυκλικά ΚΓ, ΚΔ και κλίβανος, από Α.



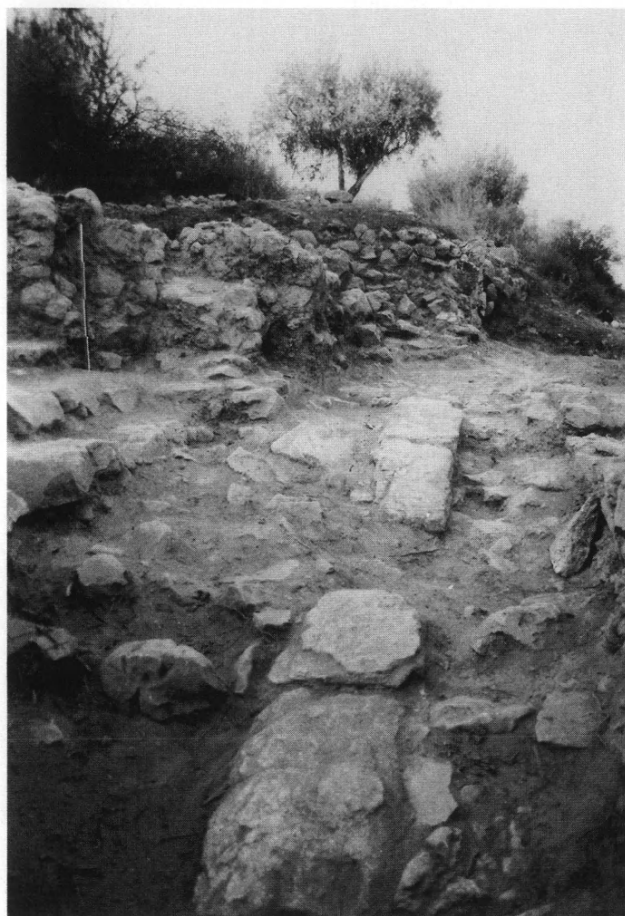
α. Κλίβανος κεραμεικῆς ἀπὸ Ν καὶ πάνω. β. Κλίβανος κεραμεικῆς ἀπὸ δυτικά.



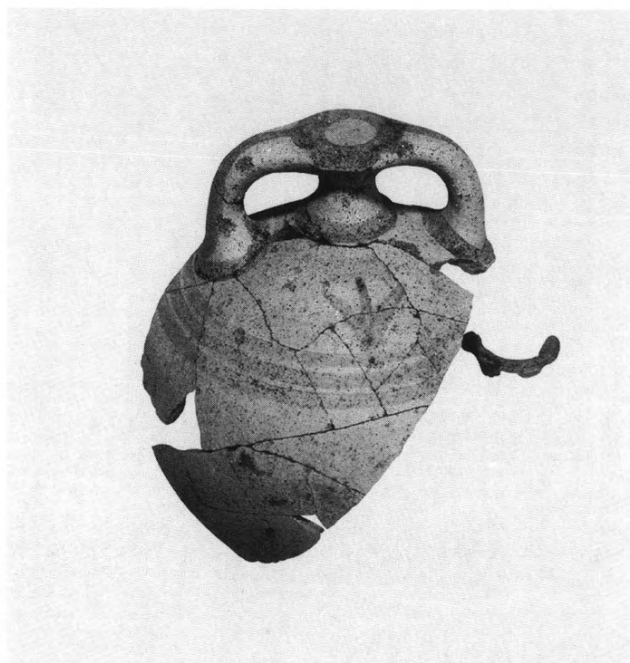
α-β. Οίχια Πέτσα. Ἀνασκαφέντα δωμάτια.



α-β. Οίκία Πέτσα: α. Διαχωριστικό τοιχάριο μεταξὺ χώρων Ο καὶ Μ. β. Κλίμακα πρὸς δωμάτιο Γ.



Οικία Πέτσα. Πλακόστρωτο δωματίου Γ.



α-β. Οἰκία Πέτσα: α. Ψευδόστομος ἀμφορίσκος με διακόσμηση στὸν ὄμο. β. Ἐνεπίγραφη πινακίδα.



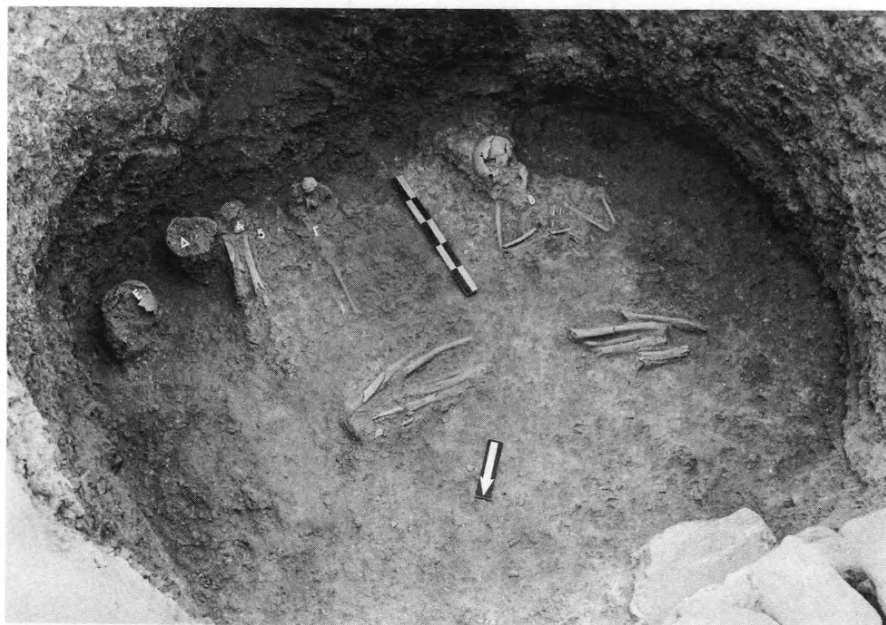
Τὰ προϊστορικά λείψανα στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου.



α. Πρωτοελλαδικοί τάφοι στὰ βόρεια τοῦ οἰκισμοῦ. β. Πρωτοελλαδική ταφή.



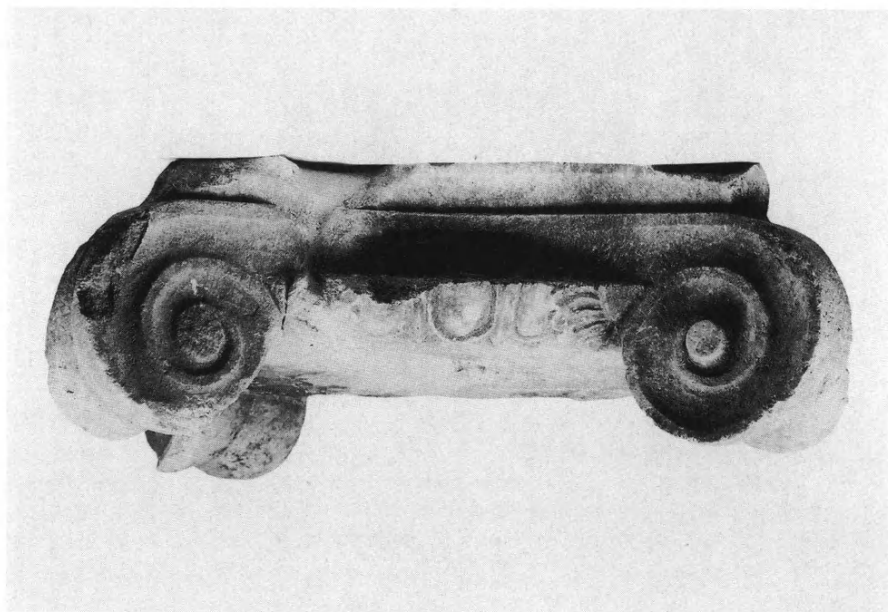
α. Τὸ γέ νεκροταφεῖο «Λαγανιδιάς». β. Τάφος XIX.



α. Τάφος XX. β. Τάφος XXI.



Τάφος XXII.



α. Δυτική πλευρά ὀρχήστρας. Βάσεις ἐδωλίων καὶ κλιμακοστάσιο. β. Ἰωνικὸ κιονόκρανο
τρίτου ὀρόφου προσκηνίου.



Ἀνατολική κόγχη σκηνῆς, ὅπου τὰ θάφρα ἀγαλμάτων τῶν Σαιθιδῶν.



Τὸ πρῶτο μαρμάρينو βάθρο ἀρ. εὐρ. 9625 μὲ τὴν τιμητικὴ ἐπιγραφὴ γιὰ τὸν Κλαύδιο Σαιθίδα. Πρόσθια ὄψη.



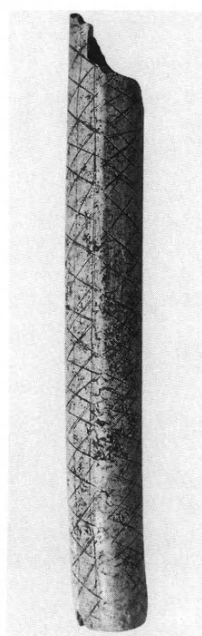
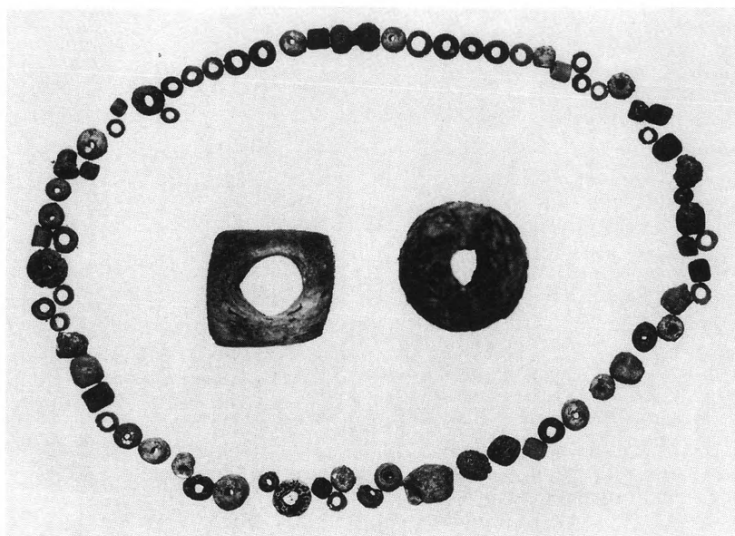
Τὸ πρῶτο μαρμάρينو βάθρο ἀρ. εὗρ. 9625 μὲ τὴν τιμητικὴ ἐπιγραφὴ γιὰ τὸν Κλαύδιο Σαιθίδα. Ὅπισθια ὄψη.



α-6. Τὸ δεύτερο βάθρο ἀρ. εὐρ. 11152 μὲ τὴ συνέχεια τῆς τιμητικῆς ἐπιγραφῆς.



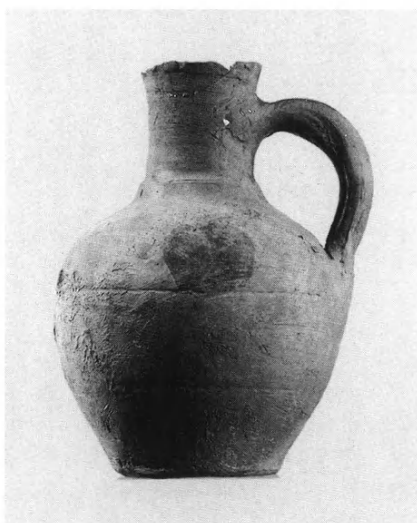
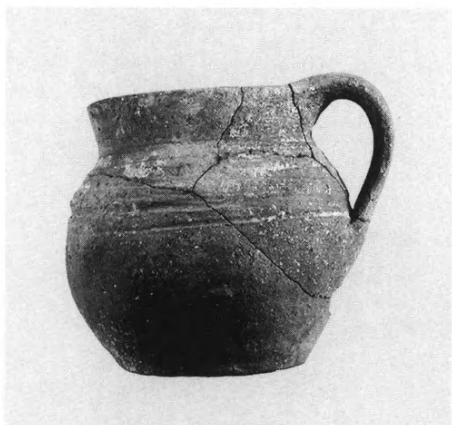
α. Θραῦσμα ἀπὸ τρίτο μαρμάρινο βάθρο μετὰ τὸ «δόγμα» γιὰ τὸν Σαιθίδα. β. Θραῦσμα μαρμαρίνης πλάκας μετὰ μέρος ψηφίσματος γιὰ τὸν Σαιθίδα.



α. Γυάλινες ψῆφοι περιδεραιίου. β. Μέρος ὑποδήματος συμφυές με πλίνθο ἀπό μαρμάρينو ἀνδρικό ἄγαλμα. γ. Ὀστέινη λαβή σκεύους.



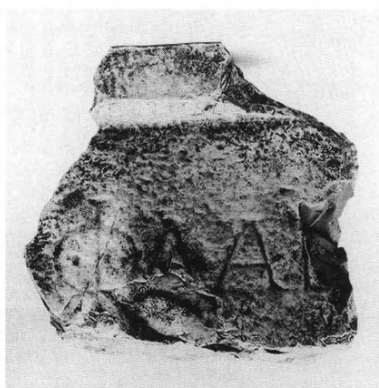
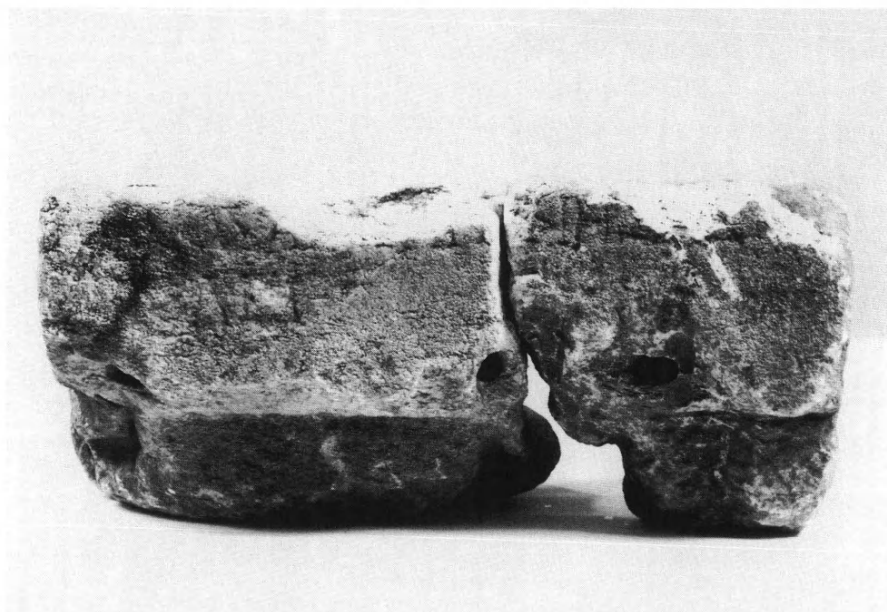
α. ᾽Αποψη τῆς Βασιλικῆς ἀπὸ Δ. β. Κάτω ὄψη μαρμάρινου κιονοκράνου Βασιλικῆς.



α. Ὀστεοφυλάκιο ἔξω ἀπὸ τὸ νότιο κλίτος τῆς Βασιλικῆς. β-γ. Λεβητοκυάθιο καὶ
πρόχους ἀπὸ τὸ ὀστεοφυλάκιο τῆς Βασιλικῆς.



α-δ. Κεφάλι μαρμάρινου εἰκονιστικοῦ ἀνδριάντα ὑπερφυσικοῦ μεγέθους.



α. Τμήμα μαρμάρινου σηκώματος με ἐπιγραφή. β. Μέρος βάθρου ἀγάλματος με
τιμητική ἐπιγραφή. γ. Θραῦσμα ἐπιτύμβιας στήλης.



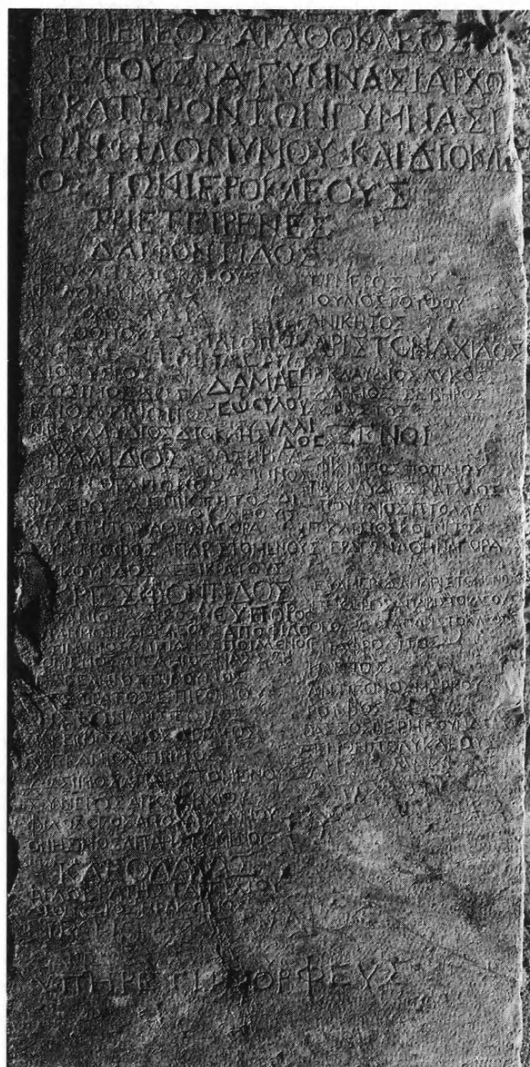
α-6. Τὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωος.



α. Έναγική πυρά στο ιερό τοῦ ἥρωος. β. Ἱερό ἥρωος. Αὐλάκι προσφορῶν.



α. "Αποψη τοῦ θόρειου τμήματος τοῦ Σταδίου. β. "Αποψη τῆς ἀρένας τοῦ Σταδίου.



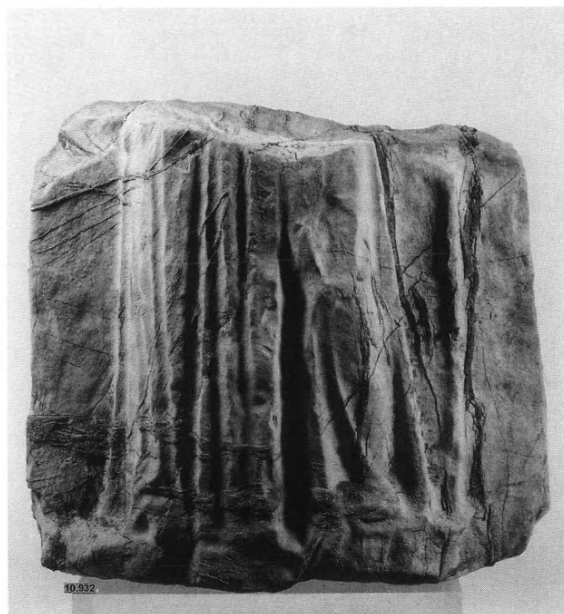
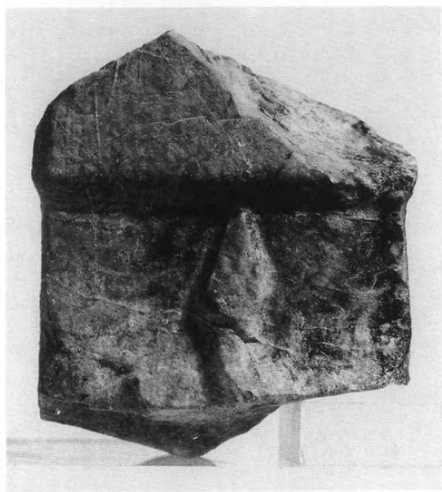
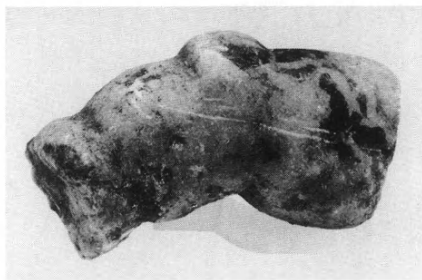
Ἐφηβικός κατάλογος τοῦ 70 μ.Χ.



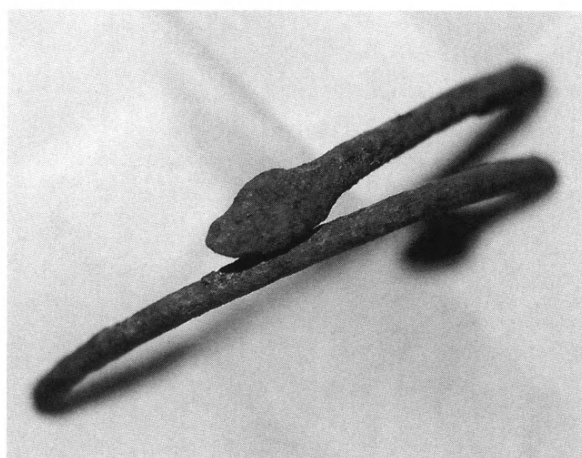
α. "Αποψη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου ἀπὸ Β. β-γ. Ὁψεις μαρμάρινης ἐρμαϊκῆς στήλης μὲ χαραγμένα ὀνόματα ἐφήβων (graffiti).



α-γ. Τρεῖς ὄψεις μαρμάρινου κεφαλιοῦ ἀπὸ εἰκονιστικὸ ἀνδριάντα.



α. Δάκτυλο από τὸ χέρι κολοσσιαίου μαρμαρίνου ἀγάλματος. β. Ὑψὸν μέρος στήλης με ἀνάγλυφο
φιδιού. γ. Κάτω τμήμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου γυναικείας μορφῆς. δ. Ὁρειχάλκινο περίαπτο
ὀκλάζουσας μορφῆς.



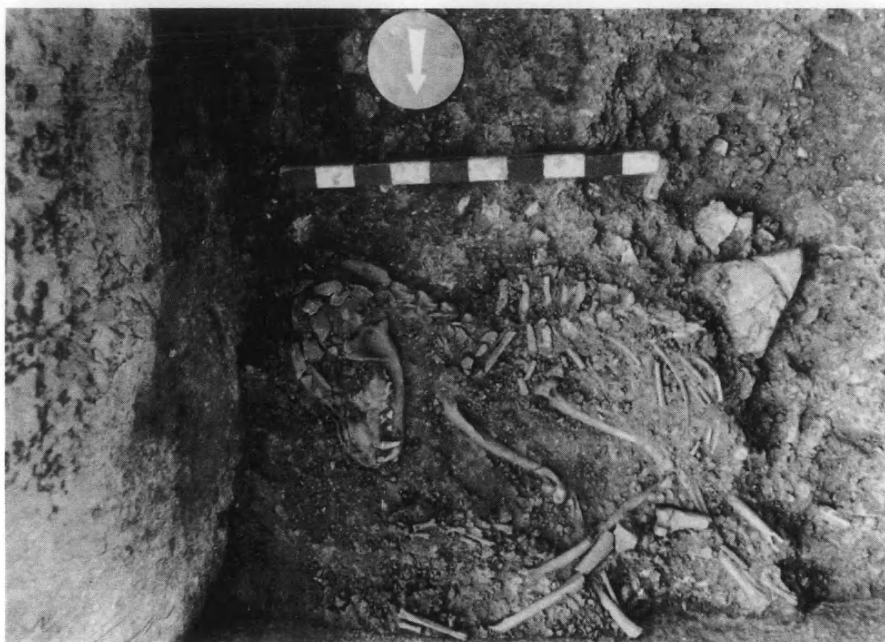
α. Κεφάλι μαρμάρινου αγάλματος θεᾶς. β. Ὀρειχάλκινο βραχιόλι. γ. Σφραγιστική ἐπιφάνεια δακτυλιδίου με παράσταση νίκης.



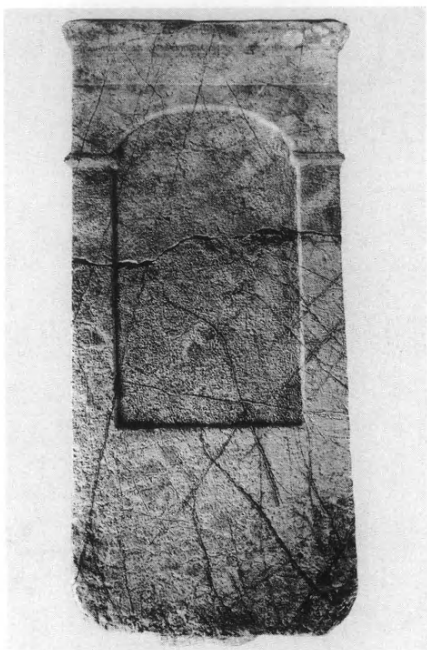
α. Λίθινος κυλινδρικός βωμίσκος, ανάθημα στην Δήμητρα. β. Κτερίσματα από τὸν γυναικεῖο τάφο X τοῦ Κ3.



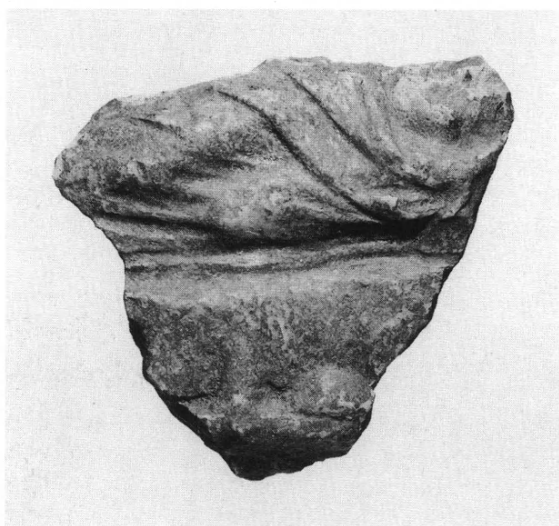
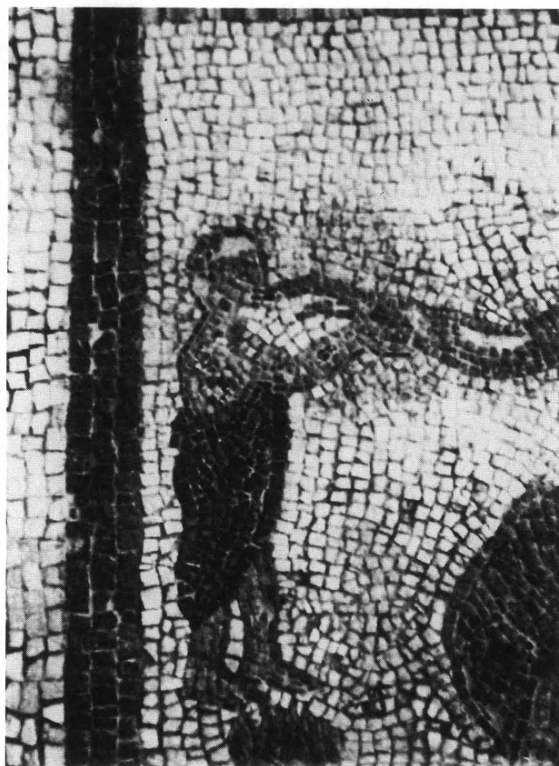
α. Δίωτο λεκανίδιο (patera) από χυτό γυαλί. β. Ὁ ἐγγυτρισμός νηπίου ἀρ. 27 στὸν περίβολο τοῦ Κ3.



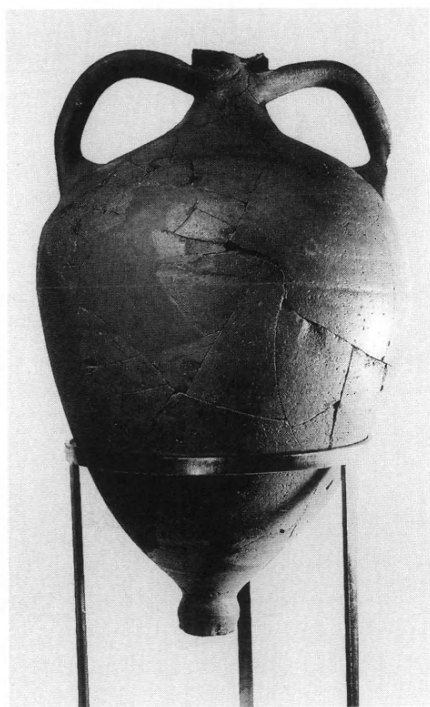
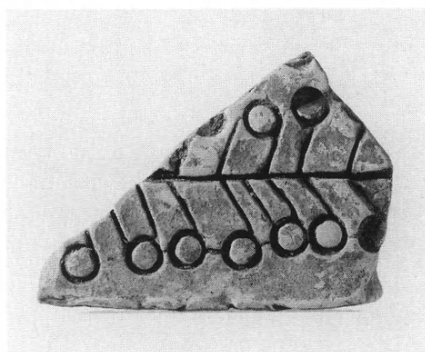
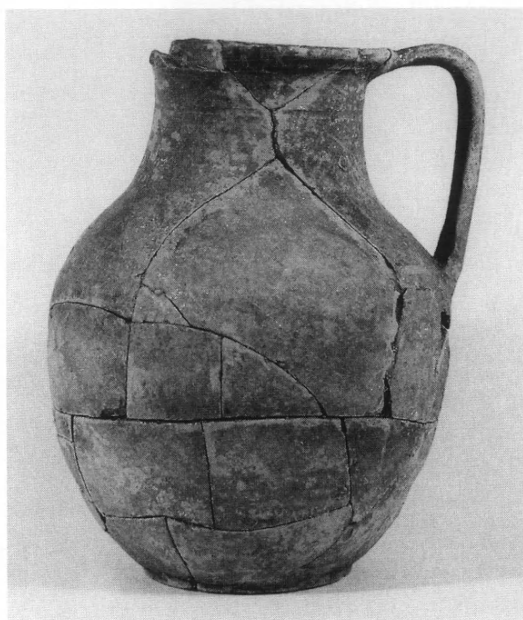
α. Ἐνταφιασμὸς σκύλου στὸν περίβολο τοῦ Κ3. β. Ὑποψη τοῦ ταφικοῦ περιβάλλου Κ7 ἀπὸ ΝΔ.



α. Ἀσβεστολιθική ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὸ Κ7. β. Ὑποψη τοῦ ταφικοῦ μνημείου Κ6 ἀπὸ ΒΔ.



α. Λεπτομέρεια τοῦ ψηφιδωτοῦ ἀπὸ τῆ ρωμαϊκῆ ἔπαυλης. β. Ἀναθηματικὸ πλακίδιο
μὲ συμποσιαστή.



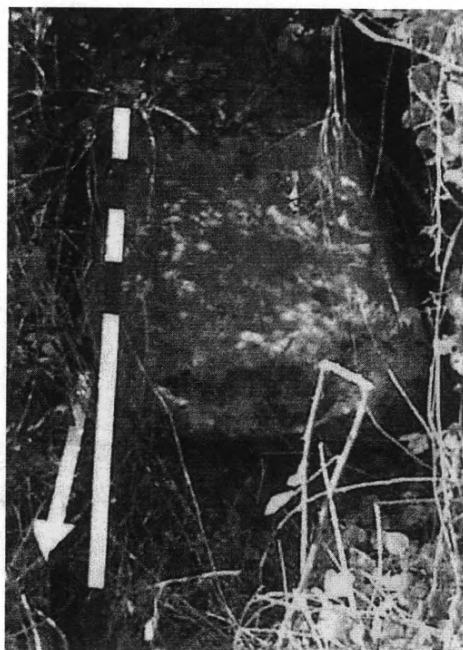
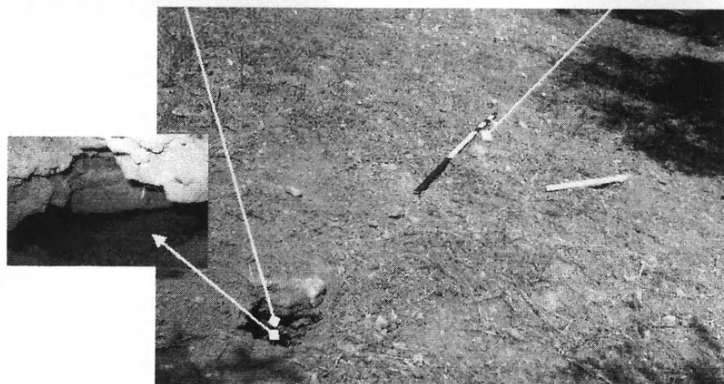
α. Πρόχους. β. Πήλινη μήτρα. γ. Ὀξυπύθμενος ἀμφορέας.



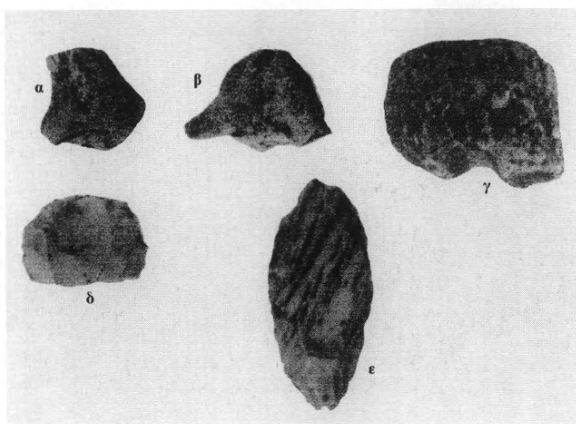
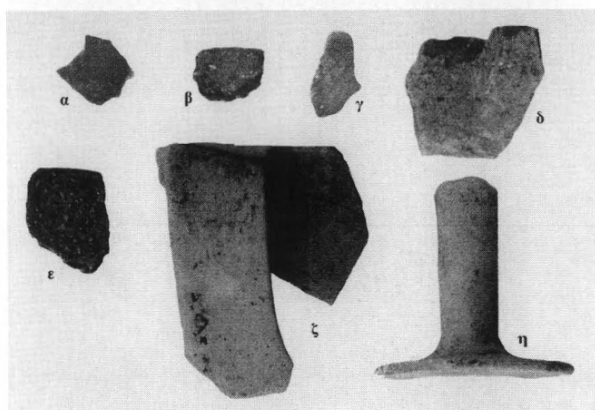
α-β. "Οψεις μαρμάρινου ἀγαλματιδίου γυναίκας.



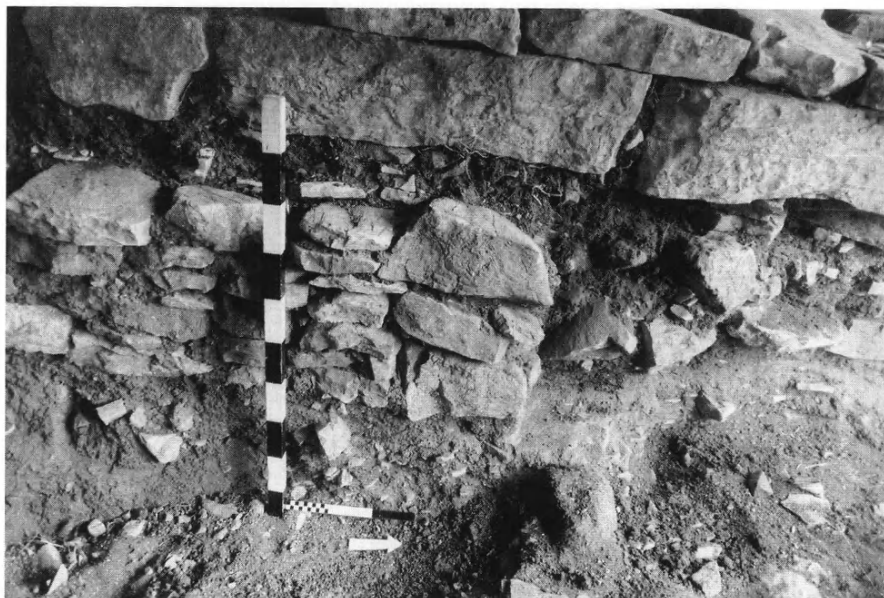
α-β. Όψεις μαρμάρινου ἀγαλματιδίου γυναίκας.



α. Γενική άποψη του τετραγώνου M12/j6 με τὰ ὀρύγματα. β. Ὀγκόλιθος στὴ σκάρπα τοῦ M12/h5.



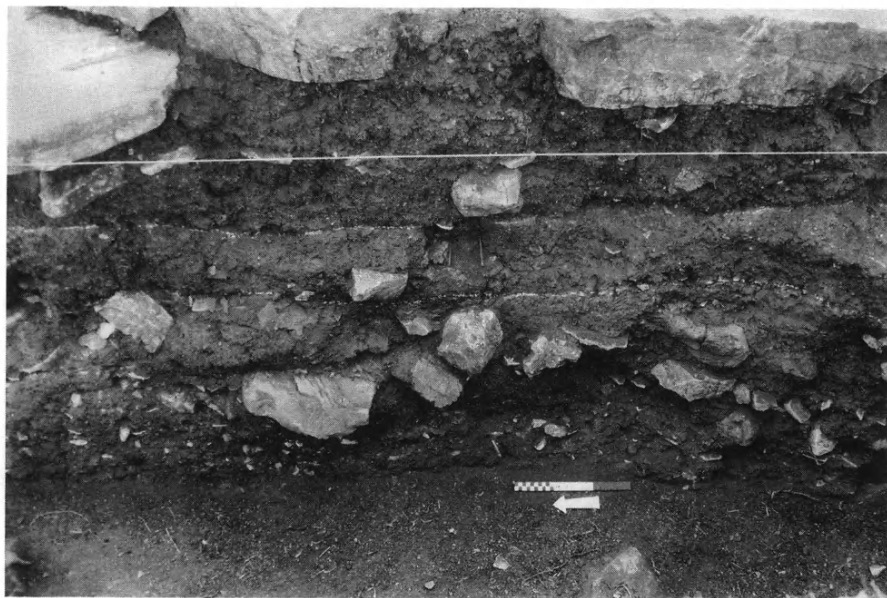
α. Θαμμένοι ογκόλιθοι. β. Κεραμική. γ. Μικρά εύρηματα.



α. Ἡ ἀφαιρεθεῖσα ξερολιθιά κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῦ σηκοῦ. β. Τὸ νέο πεδίο τῆς στρωματογραφίας 5.



α. Μέρος τῆς στρωματογραφίας 5 παρὰ τὸν Β τοῖχο τοῦ μεγάρου Β. β. Τὸ βορειότερο ἄκρο τῆς στρωματογραφίας 5. Ἀριστερὰ ἡ «κατώτερη στάχτη».



α-β. Όψεις τοῦ πεδίου τῆς στρωματογραφίας 5α.



α-β. Όψεις του πεδίου της στρωματογραφίας 5α.



α. Τὸ χάλκινο εἰδώλιο τοῦ ἵππου κατὰ χώραν. β. Ἡ ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ μετὰ ἀπὸ τὴν μετακίνηση τῶν λίθων τοῦ τοίχου (στρώμα 1) ἀπὸ Ν.



α. Ἡ ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος 1 (στάχτη καὶ λείψανα καταστροφῆς παρὰ τὸν τοῖχο β). β. Ὡς ἄνω, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς «ἀνώτερης στάχτης» (κόκκινο χῶμα ἐπιπέδου χρήσεως).



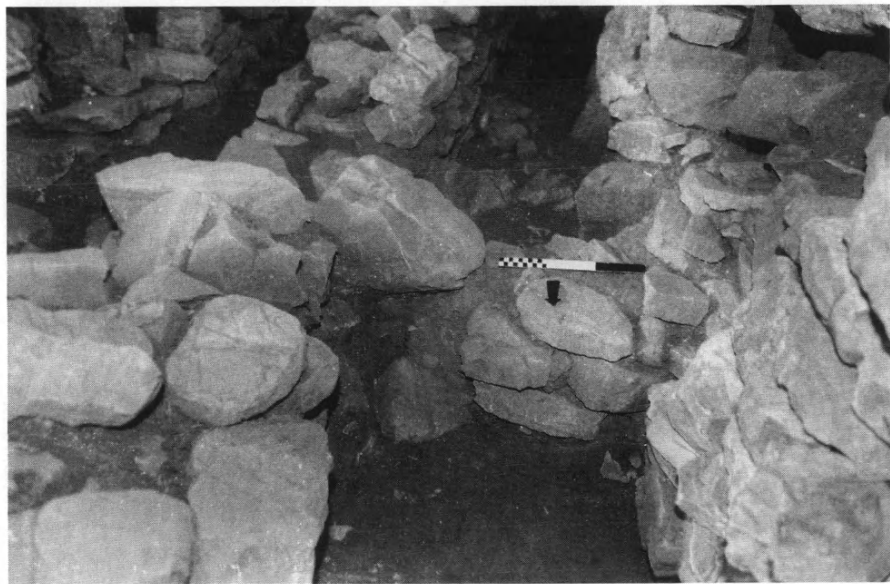
Ἡ ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς β' στρώσης τοῦ κινου γώματος τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως (ἐπίπεδο τῶν χάλκινων εὐρημάτων). β. Ὡς ἄνω, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς γ' στρώσης τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως (πέτρες τοῦ «ἀναλήμματος» καὶ «πλακόστρωτο»).



α. Τὰ λείψανα καταστροφῆς συσσωρευμένα παρὰ τὸν τοῖχο β, ἀπὸ Δ. β. Μελανὸ χῶμα
στὰ λείψανα τῆς καταστροφῆς παρὰ τὸν τοῖχο β ἀπὸ ΝΔ.



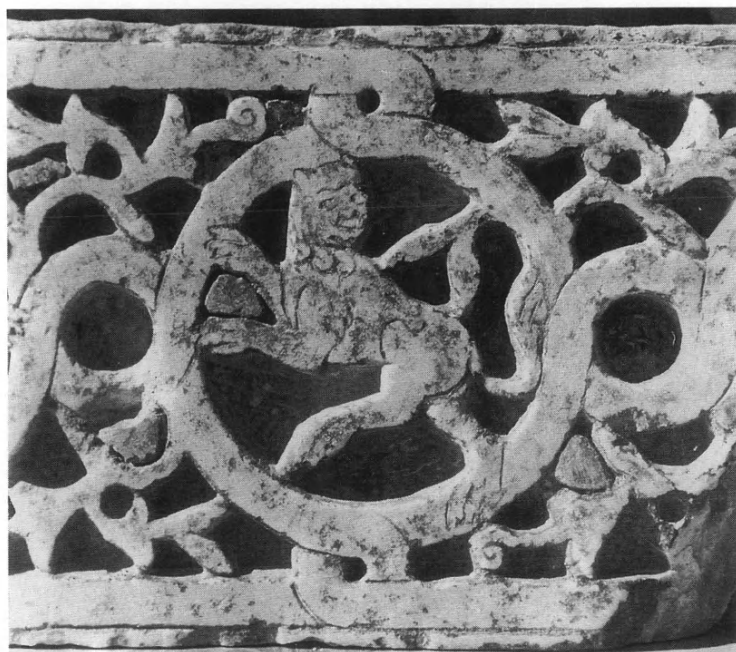
- α. Μετά από την αφαίρεση του μελανού χώματος (υπόλοιπο πλακόστρωσης;) από Δ.
β. Στρωματογραφία 3α από Δ.



- α. Τὸ στόμιο τοῦ πίθου μετὸν περιβάλλοντα τοῖχο κατὰ τὸ δ. μέρος τοῦ μεγάρου Β.
β. Ὁ τοῖχος γ τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ Β.



Τὸ νότιο παρεκκλήσιο ἀπὸ ΝΔ μετὰ τίς ἐργασίες.



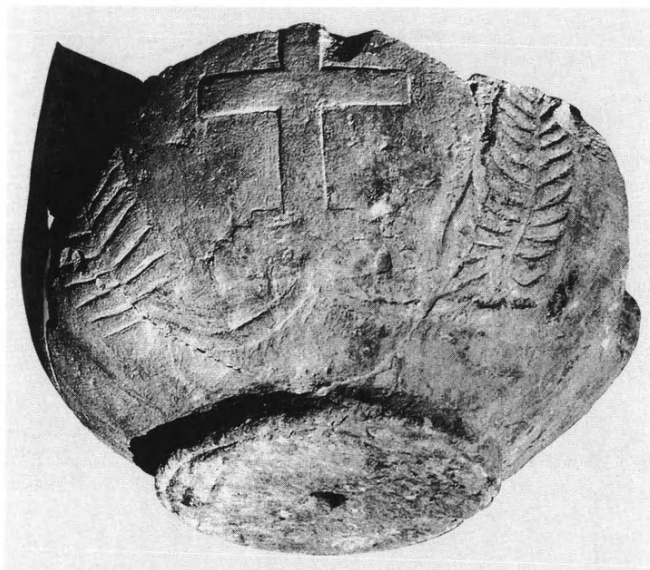
α. Πλάκα μαρμαροθετήματος. β. Πλάκα μαρμαροθετήματος, λεπτομέρεια.



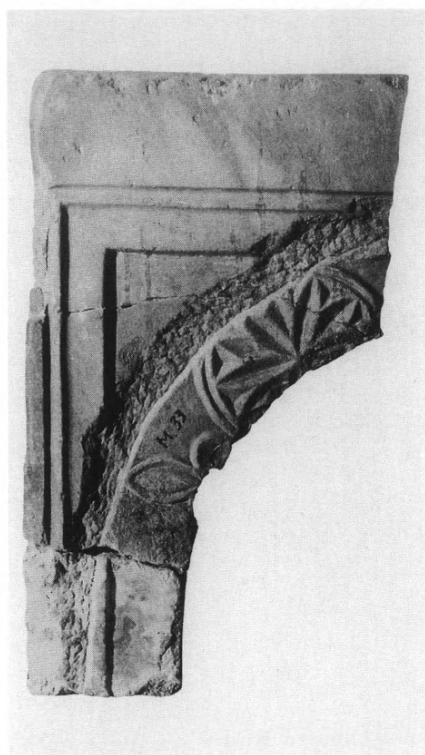
α. Πλάκα μαρμαροθετήματος. β. Τμήμα ἐνεπιγράφου πλίνθου.



α. Τμήμα μαρμάρινου γείσου. β. Κάτω τμήμα κιονοκράνου.



α-β. Λεκάνη.



α. Ἡ ὀπισθία ὄψη τῆς γωνίας μαρμαρίνου προσκυνηταρίου. β. Ἄνω δεξιὰ γωνία μαρμαρίνου προσκυνηταρίου.



α. Τμήμα μαρμαρίνου προσκυνηταρίου. β. Τμήμα μαρμαρίνου ἐπιστυλίου.



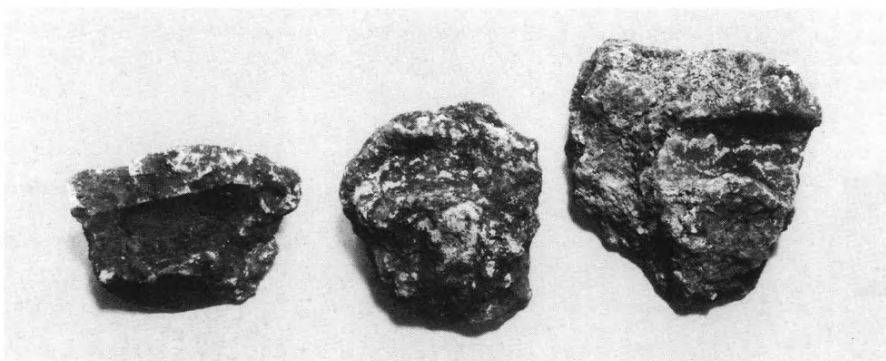
α. Τεκτονικό κιονόχρονο. β. Γένεση παρίνου βεργίου σταυροβολίου.



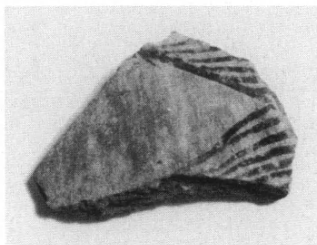
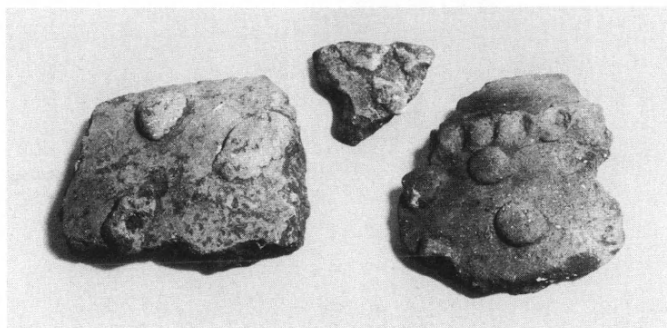
α. Τμήμα βάσεως κιονοκράνου. β. Πήλινη γαβάθα.



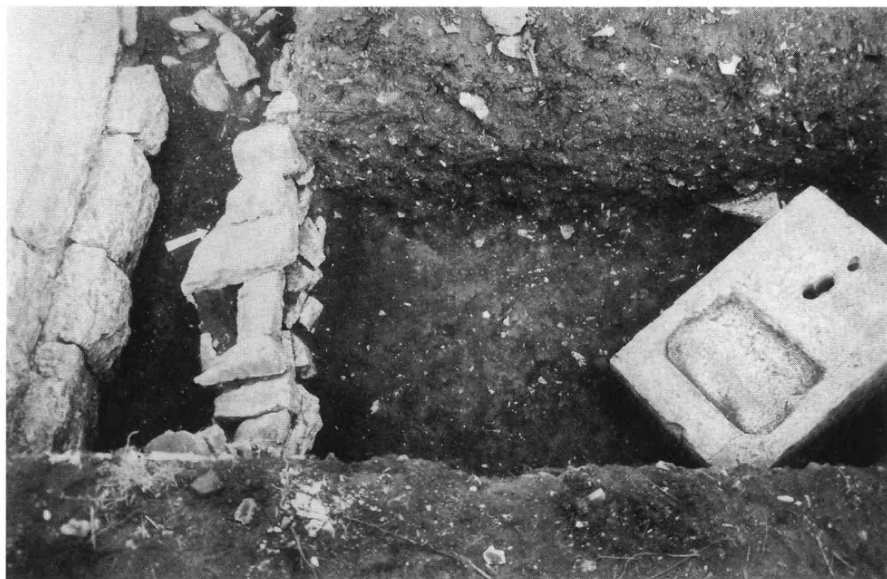
α-β. Πρυτανείο. α. Ὁ διάδρομος τῆς πτέρυγας Ο2. Κατὰ μῆκος αὐτοῦ ὁ ρωμαϊκὸς τοῖχος ἀπὸ τῇ φάση τῶν ἰδιωτικῶν σπιτιῶν. ᾽Αποψη ἀπὸ βόρεια. β. Τμῆμα τοῦ διαδρόμου τῆς πτέρυγας Ο2 πρὸ τῶν δωματίων δ' καὶ ε' καὶ ὁ κατὰ μῆκος αὐτοῦ ρωμαϊκὸς τοῖχος. ᾽Αποψη ἀπὸ βόρεια.



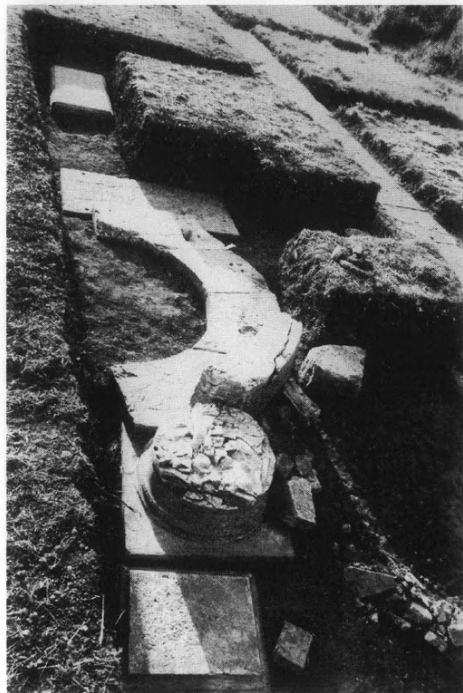
α. Πρυτανεῖο, ἀνατολική στοά. Πεσμένοι δόμοι τῆς πτέρυγας Ο2 σέ τομή στο βόρειο σκέλος τῆς. ᾽Αποψη ἀπὸ ΝΑ. β. Πρυτανεῖο, διάδρομος πρὸ τῶν δ' καὶ ε'. ᾽Ασφράγιστα πέταλα νομισμάτων ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ ρωμαϊκοῦ τοίχου. γ. Λεῖψανα πασσαλόπηκτης κατασκευῆς.



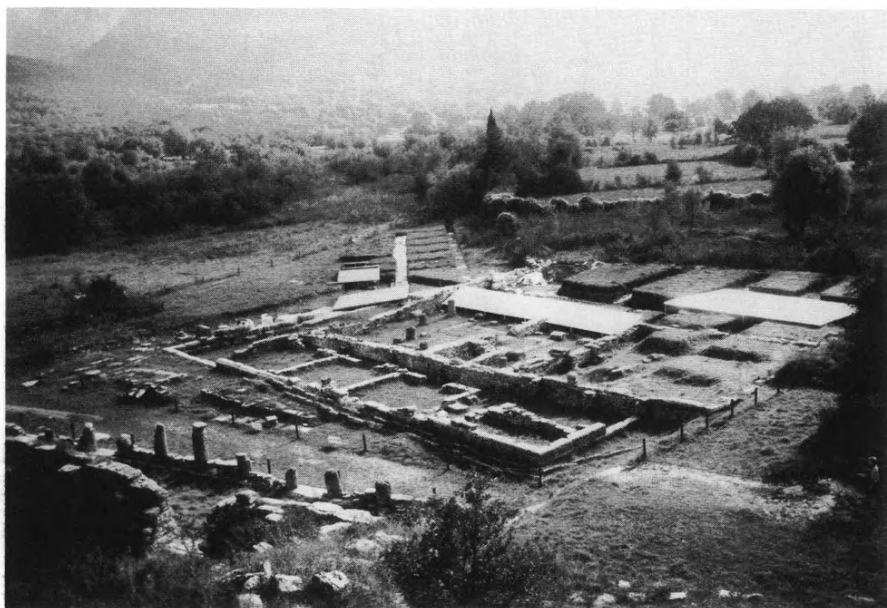
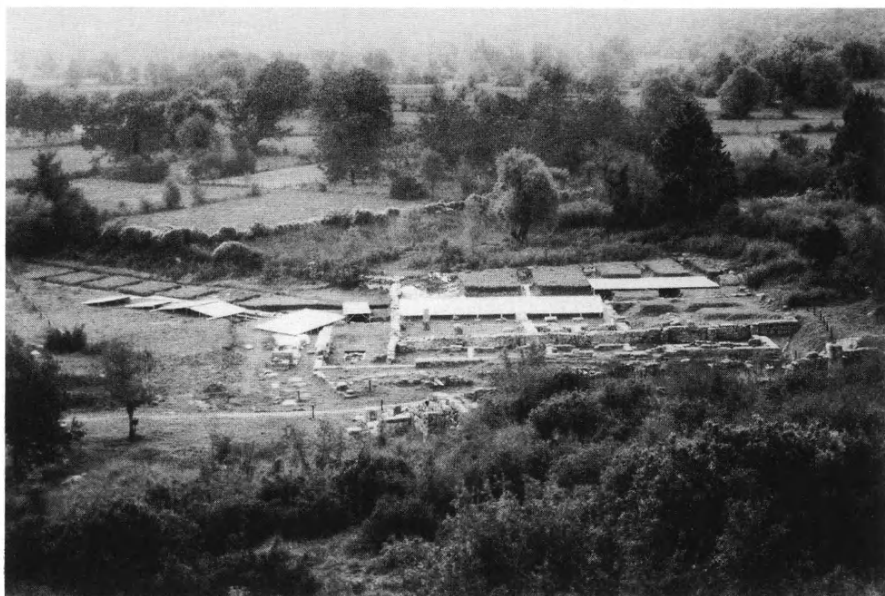
α. Στρώμα υστεροελλαδικῶν πρώιμων ἐλληνικῶν χρόνων σὲ τομὴ ἐντὸς τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ. ᾽Αποψη ἀπὸ βόρεια. β. Χειροποίητα ὄστρακα ἀγγείων μὲ ἀνάγλυφη καὶ ἐμπέστη πλαστικὴ διακόσμηση. γ. ᾽Οστρακο ἀμαυρόχρωμης γραπτῆς κεραμεικῆς.



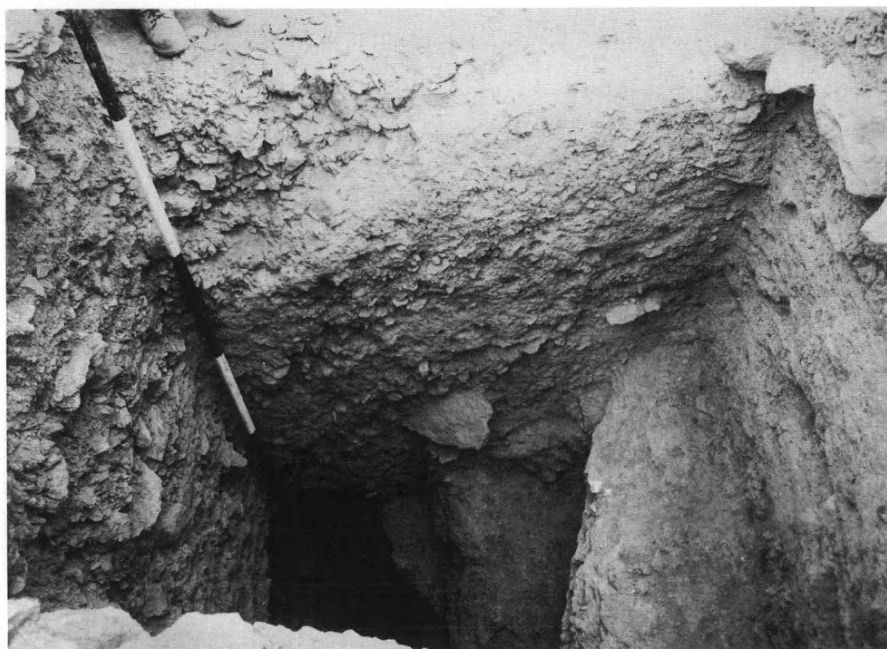
- α. Τμήμα του στερεοβάτη της δυτικής στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ. ᾽Αποψη ἀπὸ ἀνατολικά.
β. Μεταγενέστερη τοιχοποιία καὶ καταχωσμένο βάθρο πρὸ τῆς δυτικής στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ. ᾽Αποψη ἀπὸ ΝΑ.



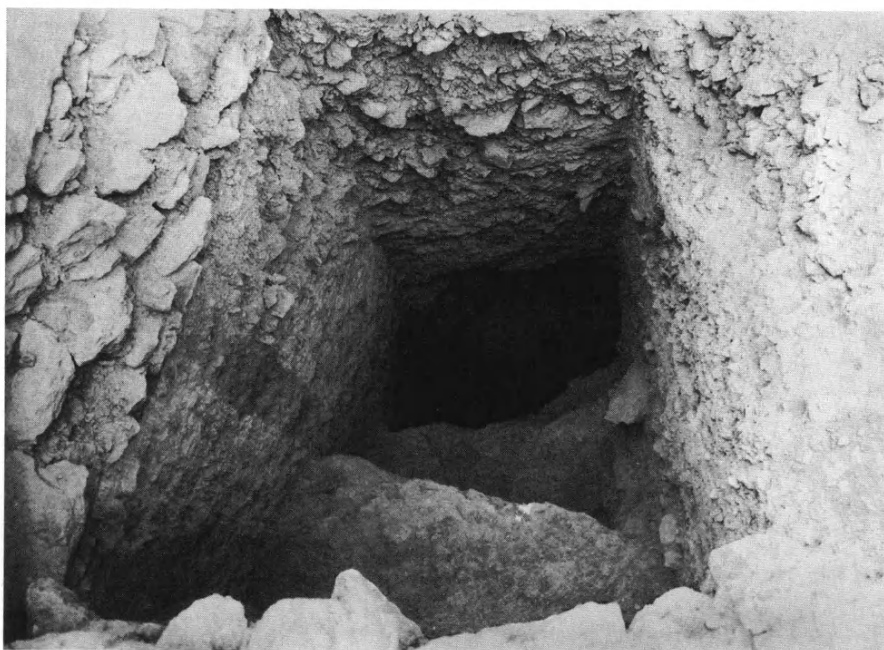
α-β. Βάθρα πρὸ τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ: α. ᾽Αποψη ἀπὸ ΒΔ. β. ᾽Αποψη ἀπὸ ΝΑ.



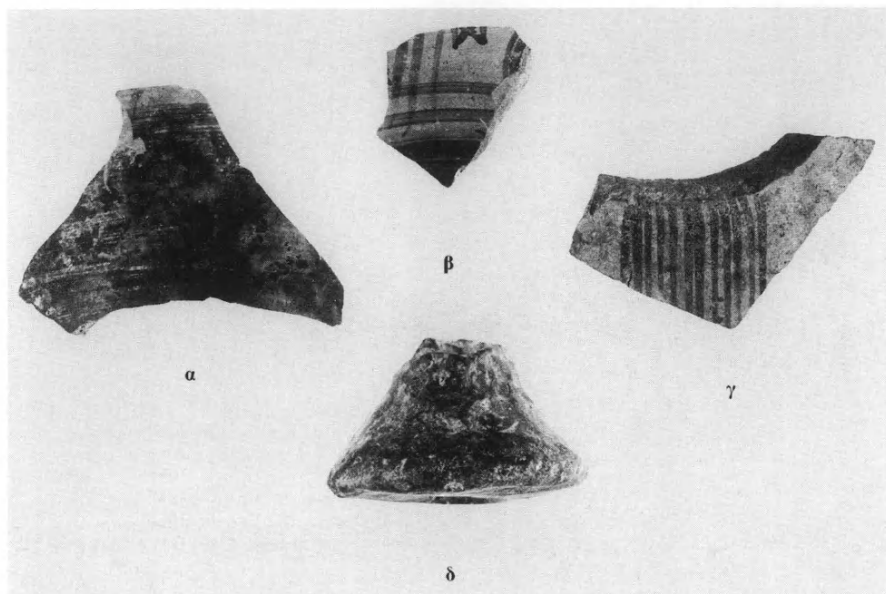
α-β. Γενική άποψη της ανασκαφής με τὰ στέγαστρα: α. Ἀπὸ βόρεια. β. Ἀπὸ βορειοδυτικά.



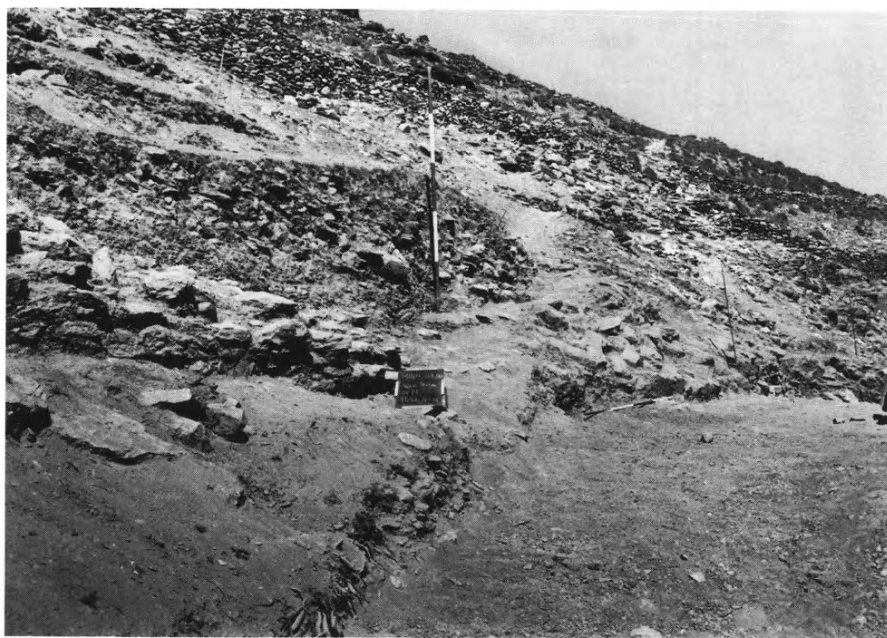
α-β. Ο αποθέτης τέφρας, πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό: Α. παρειά.



α-β. Ὁ ἀποθέτης τέφρας, πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό: Β. παρεία.



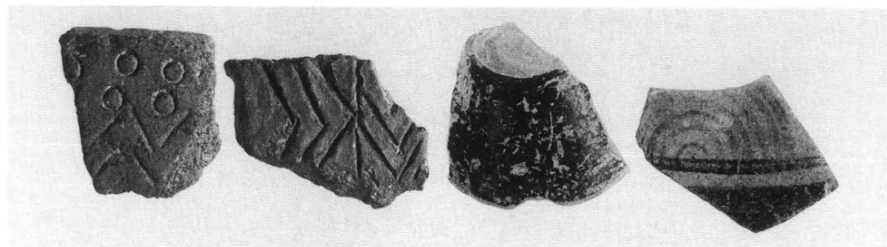
Ἐκ τῶν ἀποθέτη τέφρας: α-γ. Θραύσματα γραπτῶν ἀγγείων γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ: α. Ἐκ τοῦ σώματος κυαθίου. β. Ἐκ τοῦ σώματος σκύφου. γ. Ἐκ τῶν ὧμο ἀμφορέως. δ. Πήλινο σφονδύλι γεωμετρικῶν χρόνων. ε. Ὁ χώρος Β τοῦ Γυμνασίου πρὶν ἀπὸ τὴν διάλυση τῶν διαχωριστικῶν ἀναλημματικῶν χωραφότοιχων.



α. Ὁ χώρος Β τοῦ Γυμνασίου πρὶν ἀπὸ τὴν διάλυση τῶν διαχωριστικῶν ἀναλημματικῶν χωραφότοιχων. β. Ὁ χώρος Β τοῦ Γυμνασίου μετὰ ἀπὸ τὴν διάλυση τῶν διαχωριστικῶν χωραφότοιχων.

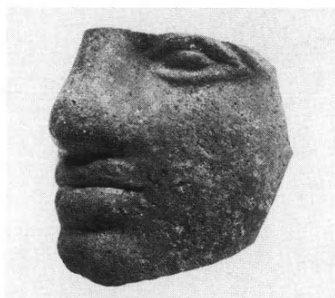


α. Ο χώρος Β του Γυμνασίου μετά από την διάλυση των διαχωριστικών χωραφότοιχων. β. Μερική άποψη των οικοδομικών λειψάνων ανατολικά του κτιριακού συγκροτήματος της οικίας Ίθυδίκης.

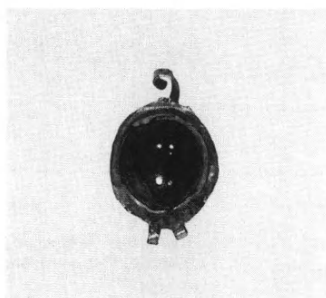


α

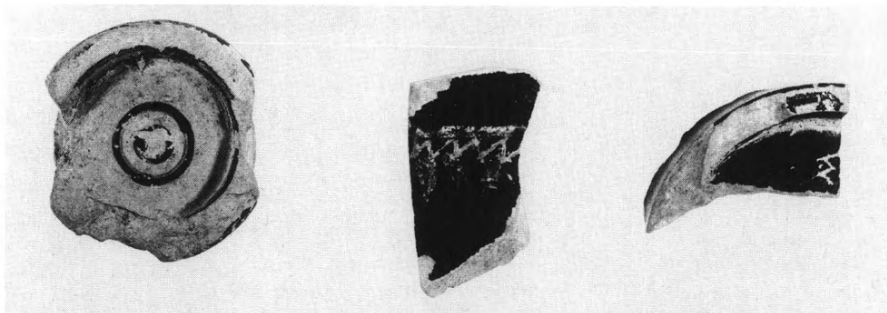
β



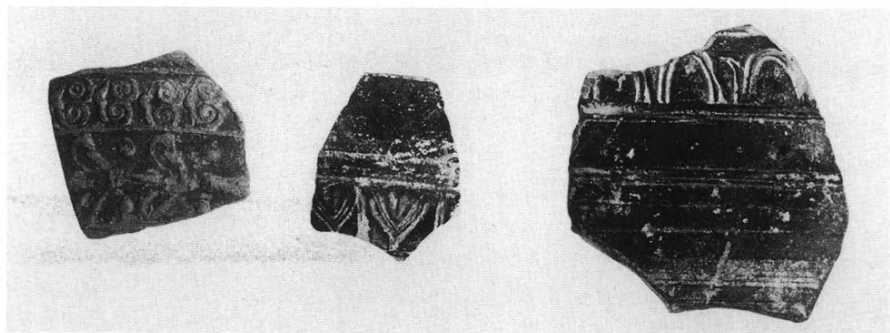
γ



δ



ε

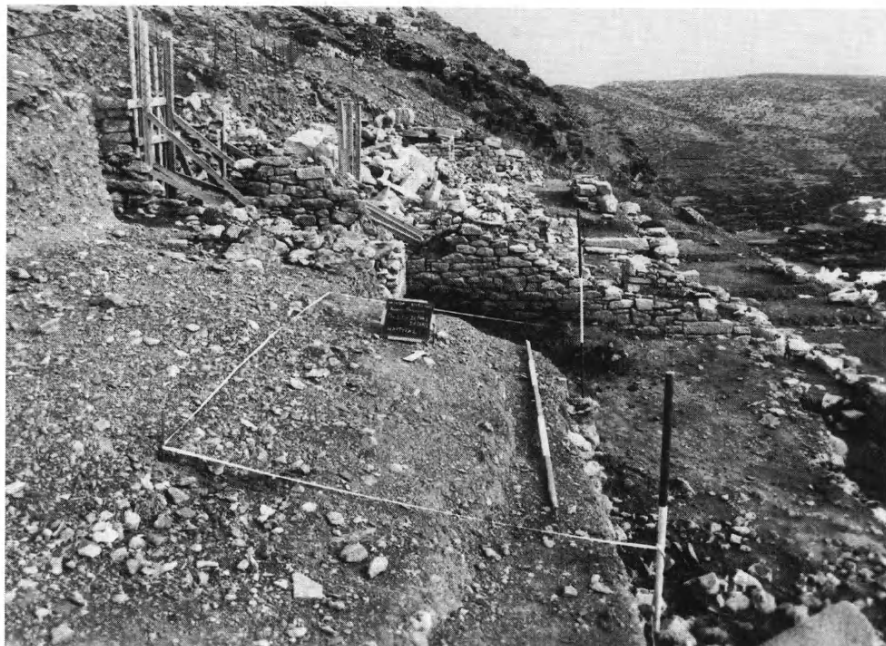


ς'

α. Θραύσματα πίθων με ἐγχάρακτη διακόσμηση. β. Θραύσματα σκύφων γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ. γ. Θραῦσμα κεφαλῆς πηλίνου εἰδωλίου ὑστεροαρχαϊκῶν χρόνων. δ. Χρυσὸ διάλειθο ἐξάρτημα περιδεραίου ἐλληνιστικῶν χρόνων (3ος-2ος π.Χ. αἰ.), πιθανῶς Ἀλεξανδρινῆς τέχνης. ε. Δείγματα μελαμβαφοῦς κεραμικῆς. ς'. Ὅστρακα ἀνάγλυφων μεγαρικῶν σκύφων.



α-β. Μερική άποψη του χώρου με τὸν πλακοσκεπὴ ἐπιχρισμένο με κόνιαμα ἀγωγὸ ἀνατολικά τοῦ συγκροτήματος τῆς Ἰουδίκης· (β): λεπτομέρεια τοῦ ἀγωγοῦ.



α. Χώρος δυτικά του κτιριακού συγκροτήματος της οίκιας Ίθυδίκης πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἀνασκαφικοῦ μάρτυρα '99. β. Σπρώση λίθων κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἀνασκαφικοῦ μάρτυρα '99.



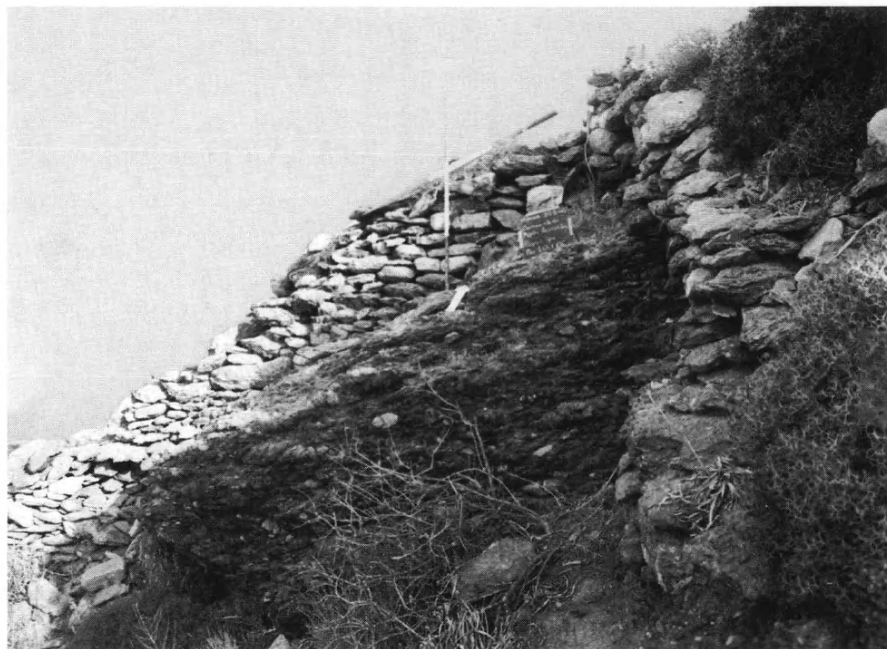
α. Στρώση λίθων κατά την αφαίρεση του ανασκαφικού μάρτυρα '99. β. Χώρος Δ του συγκροτήματος της οικίας 'Ιθυδίκης μετά από την αφαίρεση του μάρτυρα '99: Στρώση λίθων και οικόδομικων μελών. Μαρμαρίνο δωρικό κιονόκρανο κατά χώραν.



α-β. Χώρος Δ του συγκροτήματος της οικίας Ίθυδικης μετά από την αφαίρεση του μάρτυρα '99. Στρώση λίθων και οικοδομικών μελών: α. Μαρμάρινο δωρικό κιονόκρανο κατά χώραν. β. Μαρμάρινος αρράβδωτος κίον κατά χώραν.



α-β. Νοτιοδυτική κλιτύς, αγρός Ή. Δεσποτίδη: τμήμα ισχυρού τοίχου κάτω από χωραφότοιχο (α) πριν και (β) μετά από τόν καθαρισμό· διακρίνεται τοίχος ἐγκάρσιος, πιθανῶς προμαχών (·)



α-β. Νοτιοδυτική κλιτύς: τμήμα τοίχου κάτω από διαχωριστικό χωραφότοιχο τῶν ἀγρῶν Δεσποτίδη-Κωβαίου: (α) πρὶν καὶ μετὰ (β) ἀπὸ τὸν καθαρισμό.



α-β. Νοτιοδυτική κλιτύς, άγρός Έ. Δεσποτίδης· λείψανα ισχυρού τοίχου: (α) πριν και μετά (β) από τόν καθαρισμό.



α-β. Δυτική κλιτύς. Τμήματα τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου κάτω ἀπὸ χωραφότοιχους.



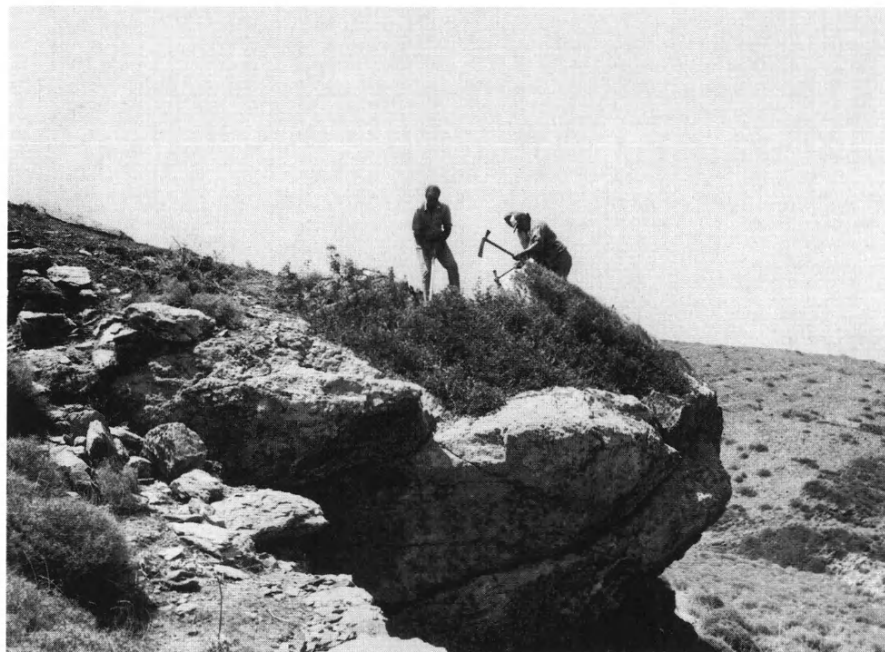
α-β. Δυτική κλιτύς, τριγωνικός προμαχών: (α) πριν και (β) μετά από τόν καθαρισμό.



α-6. Βορειοδυτική κλιτύς. Μερική άποψη του ὀρθοκατέβατου «χωραφότοιχου» πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποψίλωση.



α-6. Βορειοδυτική κλιτύς. Τμήματα του «χωραφότοιχου» πριν από την αποψίλωση.



α-β. Βορειοδυτική κλιτύς: α. Τμήματα του χωραφότοιχου και του θεμελιωμένου στόν φυσικό βράχο προμαχῶνος κατὰ τὴν ἀποψίλωση. β. Μερικὴ ἄποψη τοῦ ἀρχαίου ὀχυρωτικοῦ τοίχου μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποψίλωση καὶ τὸν καθαρισμό (διακρίνεται στὸ βόρειο τμήμα ὁ ὄρμος Κατ' Ἀκρωτήρι).



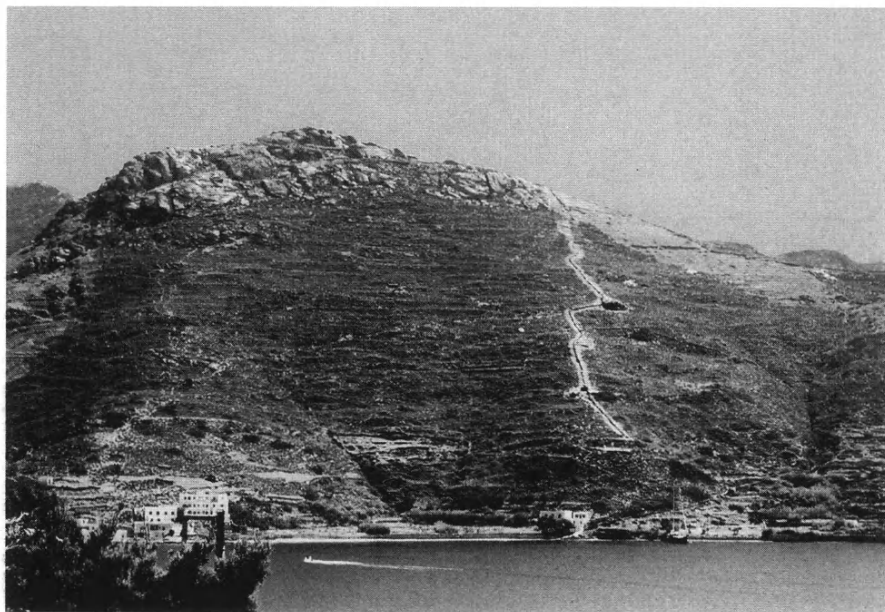
α. Βορειοδυτική κλιτύς. Τμήμα του τείχους – δυτική, εξωτερική παρειά – μετά από την αποψίλωση και τον καθαρισμό (διακρίνεται μέρος του λιμένος των Καταπόλων). β. Λεπτομέρεια του τείχους ἐν μέρει μετασκευασμένου σὲ διαχωριστικὸ χωραφότοιχο.



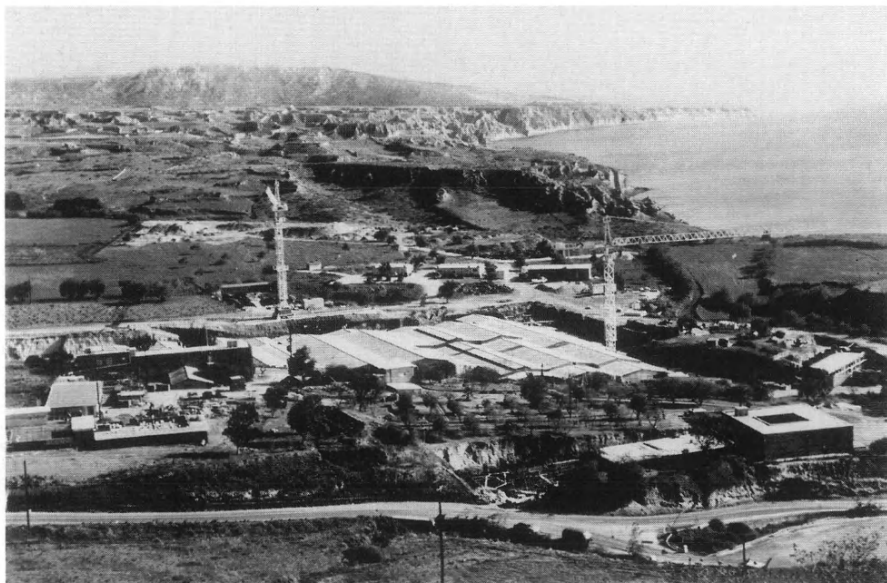
- α. Μερική άποψη τῆς «πυλίδας» τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ τοῦ μετασκευασμένου σὲ σταυλι προμαχώνας. β. Ὁ μετασκευασμένος σὲ οἰκίσκο-σταυλι βόρειος προμαχῶν πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ.



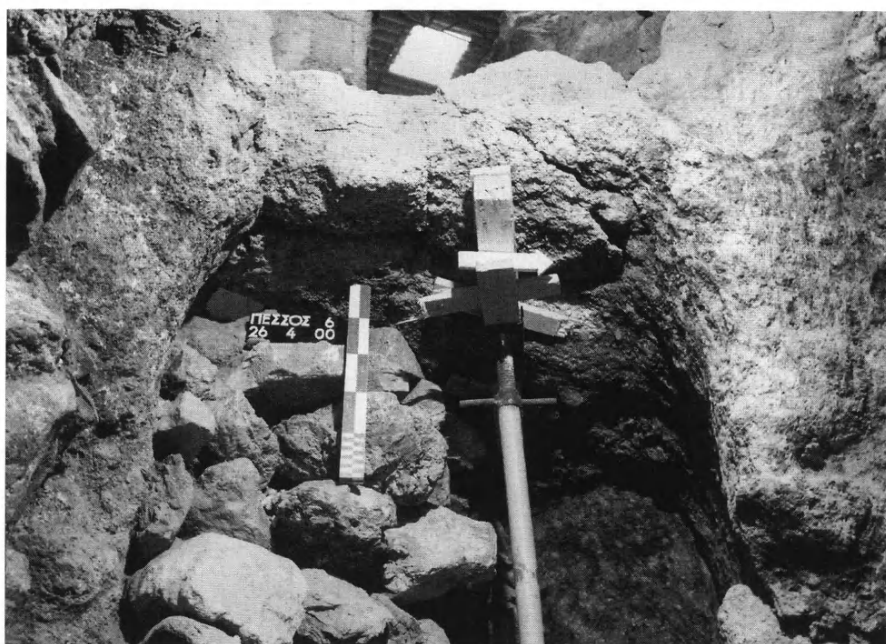
α-β. Ὁ βόρειος προμαχὼν μετασκευασμένος σὲ οἰκίσκο-σταυλί, πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ.



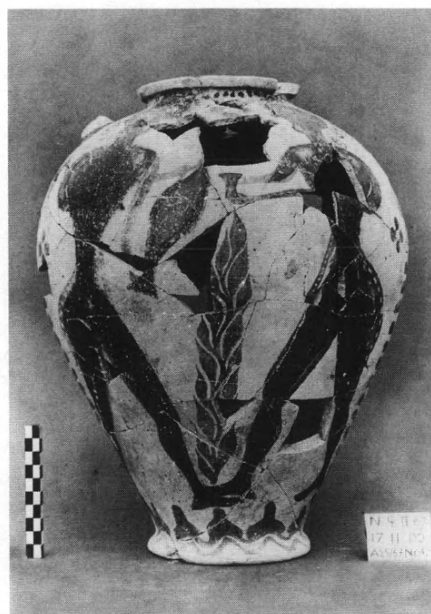
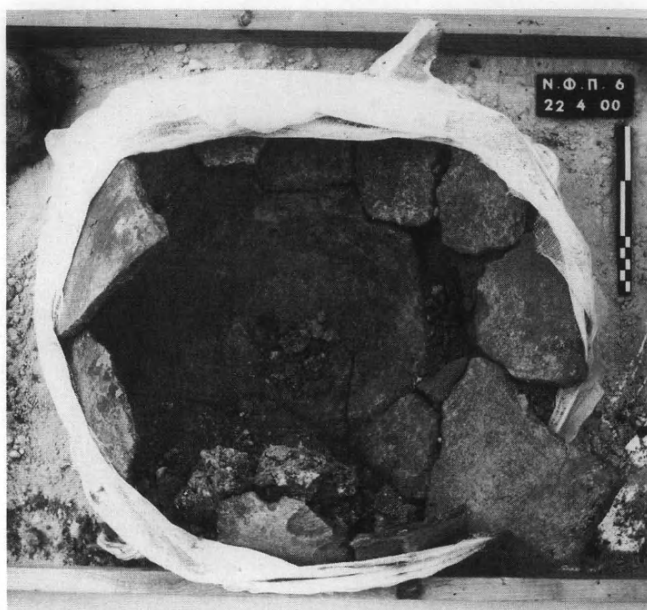
α. Ὁ μετασκευασμένος σὲ οἰκίσκο-σταυλὶ βόρειος προμαχών. β. Τὸ δυτικὸ, θαλάσσιο σκέλος τοῦ ὀχυρωτικοῦ τείχους μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό.



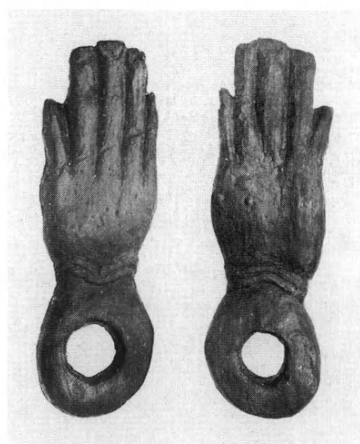
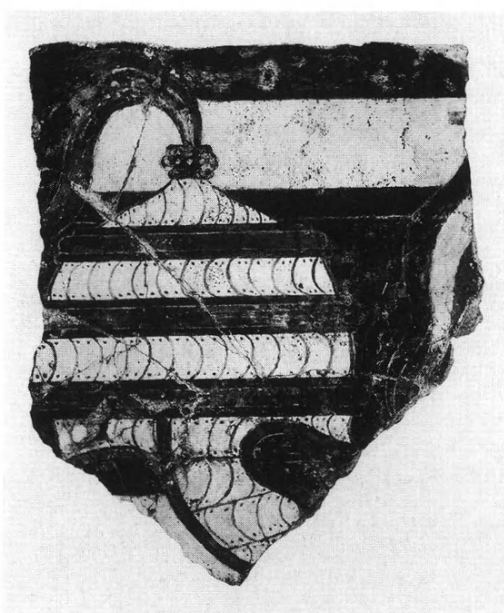
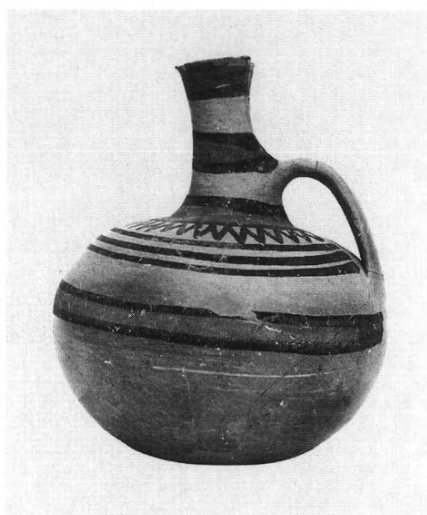
α. Νέο Φρέαρ του Πεσσού 58Α. β. Γενική άποψη της περιοχής με τόν έστεγασμένο
ἀρχαιολογικό χώρο.



α. Νέο Φρέαρ του Πεσσοῦ 77. Λιθοσωρὸς ὅπως ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ
φρέατος. β. Νέο Φρέαρ τοῦ Πεσσοῦ 6. Εἴσοδος θαλάμου λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο.



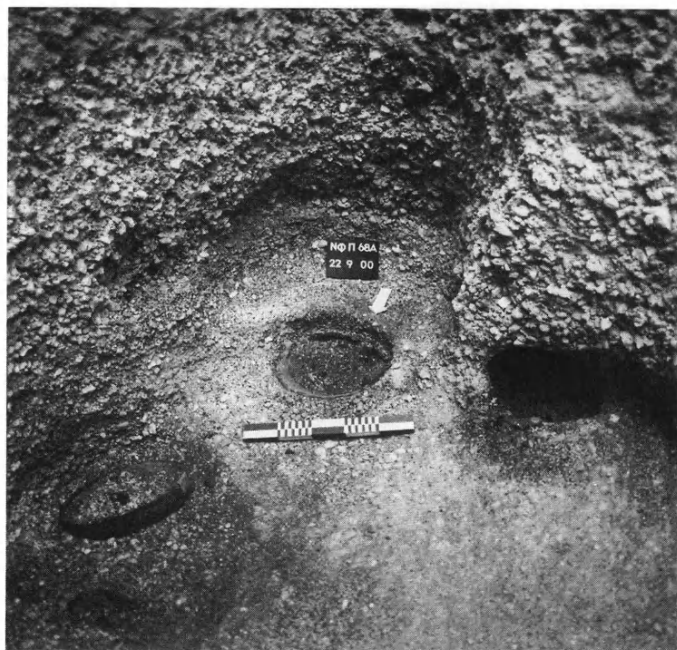
α. Νέο Φρέαρ του Πεσσοῦ 6. Ἐγχυτρισμός τῆς ΠΚ περιόδου. β-γ. Δείγμα δίχρωμης κεραμεικῆς ἀπὸ τὸ Νέο Φρέαρ τοῦ Πεσσοῦ 67.



α. ΜΚ τσαγιέρα από τὸ Νέο Φρέαρ τοῦ Πεσσοῦ 63Α. Ἡ ἐπιφάνειά της καλύπτεται μὲ ἐρυθρὸ στιλβωτὸ ἐπίχρυσμα. β. Εἰσηγμένη πρόχους ἀπὸ τὸ Νέο Φρέαρ τοῦ Πεσσοῦ 25. γ. Τμῆμα τοιχογραφίας μὲ παράσταση ὀδοντόφρακτου κράνους ἀπὸ τὸ Νέο Φρέαρ τοῦ Πεσσοῦ 42. δ. Ζεῦγος ἀνθρώπινων ξύλινων χεριῶν ἀπὸ τὸ Νέο Φρέαρ τοῦ Πεσσοῦ 43.

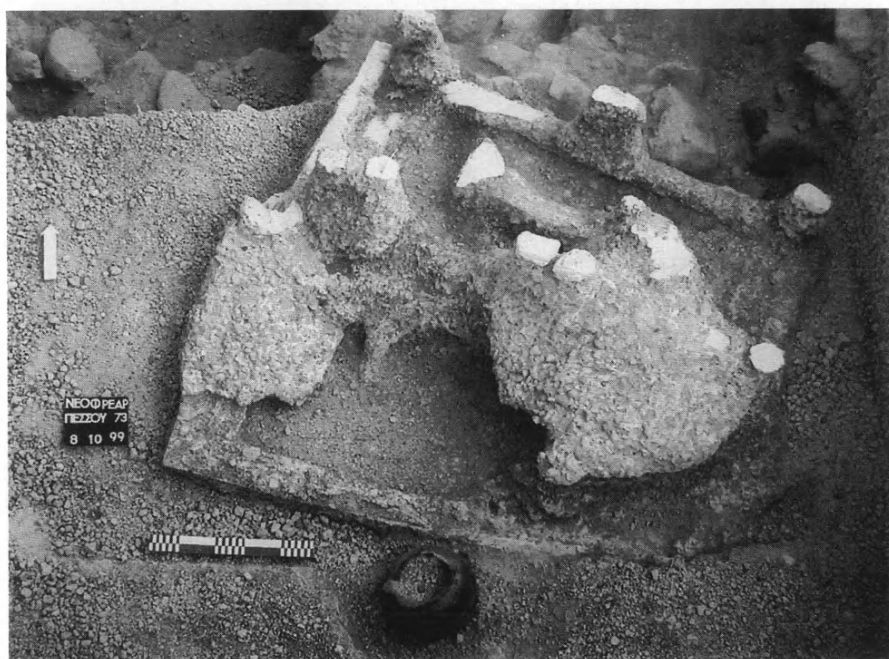


- α. Δύο λίθινα αγγεία όπως βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του Νέου Φρέατος του Πεσσού 25.
 β. Έκμαγεῖα κρεβατιῶν κατά την ανασκαφή του Νέου Φρέατος του Πεσσού 73.



α. Ἀποκάλυψη καλαθίων κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Νέου Φρέατος τοῦ Πεσσοῦ 68Α.

β. Σάκος μὲ κριθάρι ἑτοιμος νὰ μετακινηθεῖ.



α-β. Έκμαγεία κρεβατιῶν (ἀνασκαφή Νέου Φρέατος Πεσσοῦ 73), λεπτομέρεια.



Χώρος 32. Ὑ Αποψη τῶν πύθων καὶ τῶν ἀγγείων ἀπὸ Β.



α-β. Χῶρος 33: α. ᾠΑποψη τῶν πίθων καὶ τῶν ἀγγείων τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας.
β. Δεπτομέρεια τῶν σφραγισμένων ψηλῶν κυλινδρικῶν ἀμφορέων.



- α. Ἡ ἀντιστήριξη με̐ ξερολιθιᾶς τῶν ἐπιχώσεων βόρεια τοῦ Κρηπιδώματος (ἀπὸ Ν.).
β. Ἡ λιθόπτωση τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ Περιβόλου σὲ σχέση με̐ τὸν τ. Η471-481 (ἀπὸ Β.).



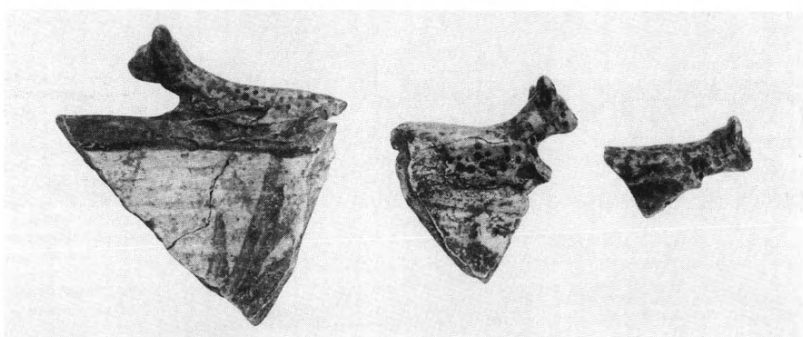
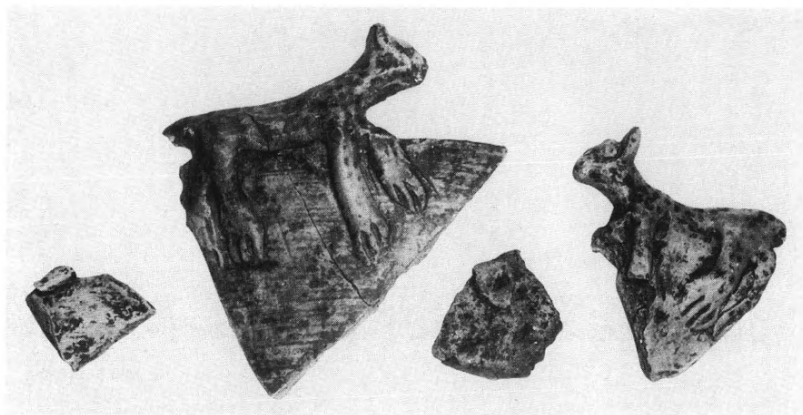
α. Ὁ τ. H471-481 σὲ σχέση με μίᾱ ἀπὸ τὶς τράπεζες προσφορῶν (ἀπὸ Δ.). β. Εἰδῶλιό
ταύρου ἐπάνω ἀπὸ τὸν τ. H471-481 (ἀπὸ Β.).



α. Ἡ ἀρχὴ τοῦ στρώματος τῆς ὑπαίθριας λατρείας σὲ σχέση μετὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Περιβόλου (ἀπὸ ΝΑ.). β. Τμῆμα τῆς ἐπάνω σωζόμενης ὀψῆς τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Περιβόλου σὲ σχέση μετὸν νεώτερο περίβολο τοῦ ἱεροῦ (ἀπὸ Δ.).



α. Ἡ ΒΔ γωνία τοῦ Περιβόλου σὲ σχέση με τοὺς πεσμένους βράχους (ἀπὸ ΝΑ).
β-γ. Τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη.



α

β



γ



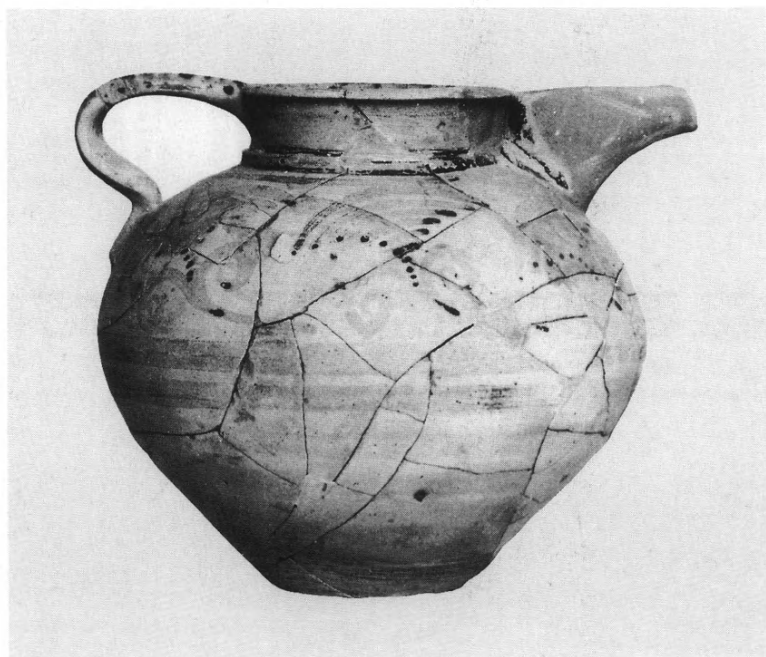
- α. Οἱ δύο ὄψεις τῶν ὀστράκων μετὰ τὰ ἐπίθετα αἰλουροειδῆ ἀπὸ κύπελλο «κοινωνίας».
 β. Πήλινο ὁμοίωμα ἐξέδρας μετὰ ἀνδρική μορφή. γ. Πήλινο ὁμοίωμα ἄκρου ποδιοῦ.



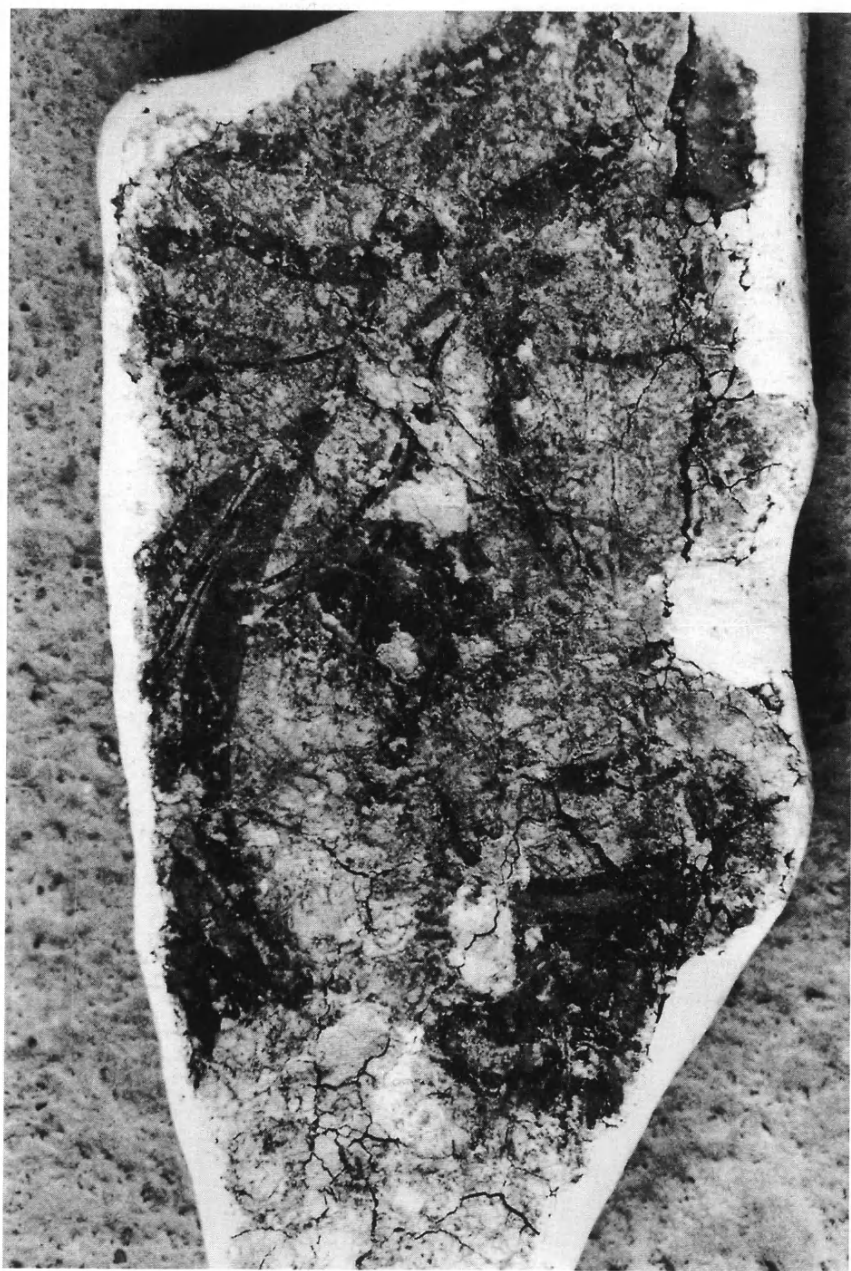
- α. Ὁ «Χῶρος Ι 46-47» με τὸν λάκκο τῶν καταλοίπων τῆς ὑπαίθριας λατρείας (ἀπὸ Α.).
β. Ὁ «Χῶρος Θ 46-47» με τὴν ἄσκαφη στρώση τοῦ λεπιδοχώματος (ἀπὸ Α.).



Συγκέντρωση τριπτήρων και τριβείου ανάμεσα σέ λίθους (άπό ΝΑ.).



α. Ἀμφορέας με καταλοιβάδες καί (β) σκύφος μετὰ τὴν ἀποκατάστασή τους.
γ. Γεφυρόστομη πρόχους με διακόσμηση κρινοπαπύρων ἀπὸ τὸ Ἀνατολικὸ κτίριο.



Σπάραγμα τοιχογραφίας από τη Βίλλα της 'Επάνω Ζάκρου.



ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2000
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 155
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
ΠΑΝ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΥ - ΦΡ. ΠΙΡΙΠΙΝΙΑ Ο.Ε.»
ΛΕΟΝΤΕΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ
ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΑΝΤΕΛΟΥ
ΗΛΕΚΤΡ. ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΠΙΝΑΚΩΝ
ΜΕΛΙΩΣ ΤΣΑΦΑΡΙΔΟΥ
ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΔΡΟΒΙΚ
Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ